

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 28

Київ – 2019

УДК 94(477):[327+001.891]

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 28: Міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 417 с.

Збірник наукових праць присвячено актуальним проблемам всесвітньої історії та історії міжнародних відносин. Акцентується увага на етнонаціональних студіях у контексті пошуків механізмів розв'язання глобальних проблем людства, зумовлених, зокрема, загостренням міжнаціональної і міждержавної конфронтації. Представлено теоретико-методологічні, історіографічні й архівознавчі розвідки.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 5 від 25 червня 2019 р.*

Редакційна колегія:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

О.А. Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

С.В. Бевзюк, доктор історичних наук, доцент, Ужгородський національний університет;

Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

Мар'ян Гайдош, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

С.П. Качараба, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

А.І. Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.Б. Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Дорота Міхалюк, доктор габілітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

Ян Рихлік, доктор габілітований, професор, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь).

Рецензенти: **О.Є. Лисенко**, доктор історичних наук, професор;

С.С. Троян, доктор історичних наук, професор;

О.В. Ясь, доктор історичних наук.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: 04.02.2003 р., серія КВ № 6938.

Реєстрація в ДАК України: Наказ МОН України № 515 від 16.05.2016 р. (спеціальність: «Історичні науки»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie věd České republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská akadémia vied).

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

UDC 94(477):[327+001.891]

International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings. Issue 28: Interagency collected scientific papers. Ed. by S.V. Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2019. 417 p.

The collection of scientific papers is dedicated to actual issues of world history and history of international relations. Special attention is focused on ethnic studies in the context of finding mechanisms to solve global problems of mankind caused, in particular, by the intensification of interethnic and interstate confrontation. Theoretical-methodological, historiographic and archival studies are presented.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 5, June 25, 2019.

E d i t o r i a l b o a r d :

S.V. Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

O.A. Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

E.V. Bevzyuk, Doctor of History, Associate Professor, Uzhhorod National University;

H.V. Boriak, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Marian Gajdoš, PhD in History, Leading Researcher, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

S.P. Kacharaba, Doctor of History, Professor, Ivan Franko National University of Lviv;

A.I. Kudryachenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”;

A.Yu. Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.B. Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus, Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

O.S. Rubliov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Jan Rychlík, Doctor Habilitatus, Professor, Charles University (Prague, the Czech Republic);

V.E. Snapkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University (Minsk, the Republic of Belarus).

R e v i e w e r s : **O.E. Lysenko**, Doctor of History, Professor;

S.S. Troyan, Doctor of History, Professor;

O.V. Yas’, Doctor of History.

Certificate on the state registration for the printed media: 04.02.2003, “KV” No. 6938.

Registration in the State Assessment Committee: the Order No.515, dated from May 16, 2016, of the Ministry of Education and Science of Ukraine (Academic specialty: “History”). Registration in the international databases: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie věd České republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská akadémia vied).

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine

Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ЗМІСТ

ДО 80-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

<i>Віднянський Степан.</i> Світ напередодні Другої світової: до історіографічних інтерпретацій початку війни.....	8
---	---

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

<i>Борис Іван.</i> Поширення Реформації на теренах східної Словаччини у XVI столітті та її вплив на суспільно-політичне життя Закарпаття.....	27
<i>Іваненко Оксана.</i> Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку XX ст.	45
<i>Левчук Володимир.</i> Одеська область у міжнародних культурних зв'язках України у другій половині XX — на початку XXI ст.	80
<i>Сіромський Руслан.</i> Інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року.....	106
<i>Піскіжова Владислава.</i> Відновлення національно-культурного життя грецької спільноти в Українській РСР періоду «перебудови».....	121
<i>Тертична Анна.</i> Внесок українських організацій у Республіці Болгарія в розвиток сучасних українсько-болгарських відносин.....	144

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Ліхтей Ігор.</i> Висунення кандидатури чеського володаря Пршемисла Отакара II на німецький трон та його пасивна участь у виборчих перегонах 1256–1257 рр.....	174
<i>Бевзюк Євгеній.</i> Словацька національна ідея за часів Революції 1848–1849 рр.	192
<i>Боровець Іван.</i> П'їтсбурзька чесько-словацька декларація 1918 року: політичні та історіографічні інтерпретації.....	213
<i>Солошенко Вікторія.</i> Арт-діяльність Гільдебранда Гурлітта як віддзеркалення епохи націонал-соціалізму.....	231
<i>Грубінко Андрій.</i> Регіон пострадянської Східної Європи в зовнішній політиці Великої Британії у контексті європейської інтеграції (1990-ті — 2010-ті рр.).....	253
<i>Харлан Ганна.</i> Роль ФРН у реалізації Європейської політики сусідства та програми «Східне партнерство» ЄС щодо України (2004–2019).....	275

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА АРХІВОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

<i>Мартинов Андрій.</i> Історична компаративістика досліджень імперій і цивілізацій: теоретичні підходи й концепції.....	299
<i>Горенко Олег.</i> Людина в історії vs історія в людині: горизонти взаємодії історії та психології.....	318

Матяш Ірина. Архівна складова джерельної бази дослідження українсько-турецьких відносин доби Української революції 1917–1921 рр.	340
Римар Ігор, Черевко Оксана. Вплив Великого терору 1936–1938 років на діяльність ІІІ Інтернаціоналу: історіографія проблеми	359
Соловійова Алєся. Європейська політика країн Бенілюксу (1945–2014): до історіографії питання	383
Вегеш Микола, Віднянський Степан. Рецензія на монографію В. Басараба: Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2019. 232 с.	398

ЮВІЛЕЇ

Віднянський Степан, Харлан Ганна. До 50-річного ювілею доктора історичних наук, професора, члена редакційної колегії нашого збірника наукових праць Андрія Юрійовича Мартинова	411
---	-----

CONTENTS

BY THE EIGHTIETH ANNIVERSARY OF THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR

Vidnyanskyj Stepan. The World on the Eve of the Second World War: Historiographical Interpretations of the Beginning of the War 8

UKRAINE IN INTERNATIONAL RELATIONS

Borys Ivan. Spreading Reformation in Eastern Slovakia in the 16th Century and its Impact on Transcarpathia's Social and Political Life 27

Ivanenko Oksana. The Jewish Community and Education Development in the Kyiv Educational District in the Early 20th Century 45

Levchuk Volodymyr. Odessa Region in Ukraine's International Cultural Relations in the Latter Half of the 20th Century and in the Early 21st Century 80

Siromskyi Ruslan. Information and Protest Actions of Canadian Ukrainians at the 1976 Olympic Games in Montreal 106

Piskizhova Vladyslava. Restoring the National and Cultural Life of the Greek Community in the Ukrainian SSR During the "Perestroika" Period 121

Tertychna Anna. Contribution of Ukrainian Organizations in the Republic of Bulgaria to the Development of the Present-Day Relations Between Ukraine and Bulgaria 144

ISSUES OF WORLD HISTORY

Likhtei Ihor. The Nomination of Czech Sovereign Přemysl Otakar II for the German Throne and His Passive Participation in the Election Race of 1256–1257 174

Bevzyuk Evgen. Slovak National Idea During the Revolution of 1848–1849 192

Borovets Ivan. Pittsburgh Czech-Slovak Declaration of 1918: Political and Historiographic Interpretations 213

Soloshenko Viktoriia. Hildebrand Gurlitt's Art Activities as a Reflection of the National Socialism Epoch 231

Hrubinko Andrii. The Post-Soviet Eastern Europe Region in the United Kingdom's Foreign Policy in the Context of European Integration (1990s–2010s) 253

Kharlan Hanna. The Role of the FRG in Implementing the European Neighbourhood Policy and the EU Eastern Partnership Program Towards Ukraine (2004–2019) 275

METHODOLOGICAL, HISTORIOGRAPHIC AND ARCHIVAL STUDIES

Martynov Andriy. Historical Comparative Research on the Empires and Civilizations: Theoretical Approaches and Concepts 299

Gorenko Oleg. Human Being in History vs History in Human Being: Horizons of Interaction of History and Psychology 318

<i>Matiasz Iryna.</i> Archive Component of the Source Base of Studies on the Ukrainian-Turkish Relations During the 1917–1921 Ukrainian Revolution	340
<i>Rymar Ihor, Cherevko Oksana.</i> The Impact of the 1936–1938 Great Purge on the Third International’s Work: Historiographical Analysis	359
<i>Soloviova Aliesia.</i> The European Policy of the Benelux Countries (1945–2014): Historiographical Analysis	383
<i>Vehesh Mykola, Vidnyanskyj Stepan.</i> Review of the Monograph by Volodymyr Basarab: The Concept of the State-Building and the National-Patriotic Ideas Presented by Metropolitan Andrey Sheptytsky. Uzhhorod: “Grazhda” publishing, 2019. 232 p.	398

ANNIVERSARIES

<i>Vidnyanskyj Stepan, Kharlan Hanna.</i> For the Fiftieth Birthday of a Doctor of History, Professor, Member of the Editorial Board of our Collection of Scientific Papers Andriy Yuriyovych Martynov	411
---	-----

ДО 80-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 930.1(341.312)“1918/1939”

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net

СВІТ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ: ДО ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ПОЧАТКУ ВІЙНИ

У статті розглядаються різні історіографічні підходи щодо трактування витоків і початку Другої світової війни. Наголошується, що розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства. Утім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими, насамперед через недосконалість Версальської системи післявоєнного устрою Європи. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії у Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи в нову, Другу світову війну, ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Зазначається, що початку й генезису Другої світової війни присвячена величезна, різна за своїм характером і змістом література, масштаби якої стрімко зростають із кожним роком. Зокрема, якщо в радянській, а згодом і в російській історіографії наголошується на рубіжному значенні Мюнхенської угоди 1938 р., що «відкрила шлях до

найбільшої трагедії ХХ століття — Другої світової війни» і стала «опосередкованим виправданням наступного зближення СРСР із Німеччиною» як вимушеного кроку з боку Й. Сталіна, то західна історіографія стверджує, що ключовим моментом на шляху розв'язання війни став саме радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р., який жодним чином не був мирним договором, а агресивним, злочинним пактом, що привів до т. зв. четвертого поділу Польщі між ними, підкорення Німеччиною значної частини Європи (Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Франції, Югославії, Греції), а також радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. («Зимової війни») і приєднання до СРСР країн Балтії, Бессарабії та Північної Буковини, що стало логічним продовженням домовленостей «пакту Молотова–Ріббентропа».

Автор не виключає, що невдовзі може бути переглянута дата початку Другої світової війни, адже прологом до неї стали, окрім агресивних воєнних дій Японії у Азії у 1930-х рр. та Італії у Африці в 1935–1936 рр., також створення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту в 1936 р., до якого в 1937 р. приєдналася Італія, громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр., радянсько-японський конфлікт поблизу озера Хасан і на Халхін-Голі 1938–1939 рр., «аншлюс» Австрії Німеччиною в березні 1938 р., Мюнхенська угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація її територій Німеччиною й Угорщиною (Карпатської України) у березні 1939 р., і зрештою, підписання «пакту Молотова–Ріббентропа» в серпні 1939 р., який повністю зруйнував наміри створення антигітлерівської коаліції напередодні війни й остаточно розв'язав А. Гітлеру руки для реалізації його агресивних планів та сприяв територіальному розширенню СРСР на захід. Ці трагічні й величні події не просто відкрили шлях новій історичній фазі розвитку, а й заклали довгострокову програму історичного буття людства.

Ключові слова: Німеччина, Радянський Союз, Японія, Китай, Мюнхенська угода (1938), «пакт Молотова–Ріббентропа» (1939), Друга світова війна, історіографія.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net

THE WORLD ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHICAL INTERPRETATIONS OF THE BEGINNING OF THE WAR

The article considers various historiographical approaches to the treatment of the beginning of the Second World War. The author notes that the collapse of the great empires, defeating the imperial consciousness and the emergence of new countries from their remains and a completely new global balance of powers as the immediate consequences of the First World War reconfigured the geopolitical and strategic map of the entire European continent and have created hopes for a new global order of the post-war Europe based on equal national rights and peaceful coexistence among peoples, democratization and humanization of the European society. Unfortunately, many hopes and expectations of millions of people have been left unfulfilled pursuant to imperfections in the Versailles system of the post-war arrangement of Europe. 1918–1919 seemed the start of a new democracy in Europe, but soon the situation has changed to the opposite. In Europe totalitarian regimes were established. Two decades later, during lifetime of participants of the First World War, those very states led the whole world into the Second World War, the most terrible and bloody conflict.

The paper indicated that the genesis of the Second World War received significant attention in an enormous corpus of scientific literature, whose scope is growing rapidly. The Soviet and Russian historiography focuses on the Munich Agreement (1938) as a pivotal event which “opened the way to the Second World War — the greatest tragedy of the twentieth century” and “provided justification for the USSR's rapprochement with Germany” as a forced step from J. Stalin. However, the Western historiography asserts that Non-Aggression Pact between Germany and the Soviet Union of 1939 became turning moment which has plunged the world into war and led to the so-called Fourth Partition of Poland, the seizure by Germany of large parts of Europe (Denmark, Norway, Luxembourg, Belgium, Netherlands, France, Yugoslavia,

Greece), the Soviet-Finnish War of 1939–1940 (the Winter War), Soviet occupation of the Baltic states, Bessarabiya and Northern Bukovyna as a logical consequence of the Molotov–Ribbentrop Pact.

The author does not exclude the possibility that the starting date of the Second World War may be revised in the near future. Brutal military campaigns of Japan in Asia (the 1930s) and Italy in Africa (1935–1936), the Japanese-German Anti-Comintern Pact of 1936, to which Italy had acceded in 1937, the 1936–1939 Spanish Civil War, the battle of Lake Khasan (1938), the battles of Khalkhyn Gol (1939), the Anschluss Österreichs (1938), the Munich Agreement concluded on 30 September 1938 which has led to accelerating the occupation of Czechoslovakia, the Molotov–Ribbentrop Pact (Non-Aggression Pact between Germany and the Soviet Union of 1939) were a prelude to the Second World War. These tragic and great events not just have paved the way for a new stage of historical development, but also have provided a long-term programme for human history.

Keywords: *Germany, the Soviet Union, Japan, China, the Munich Agreement (1938), the Molotov–Ribbentrop Pact (1939), the Second World War, Historiography.*

Декілька поколінь людей на планеті Земля не знають трагедії глобальної війни. У масовій свідомості європейців День Перемоги у Другій світовій війні ототожнюється з 8 травня 1945 року (Україна у 2015 р. теж уперше офіційно відзначила саме цю дату), адже тоді набув чинності Акт про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил, підписаний 7 травня 1945 р. у французькому м. Реймсі начальником штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал-полковником А. Йодлем у присутності представників США, Великої Британії, СРСР та Франції, і завершилася тривала кривава війна в Європі. У Росії перемога над нацизмом традиційно відзначається 9 травня 1945 р., коли набуло чинності повторне (формальне) прийняття німецьким генералом В. Кейтелем капітуляції Німеччини, але вже за участю маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова, і радянські війська визволили Прагу. А закінчення власне Другої світової війни у світі відзначають 15 серпня, оскільки саме в цей день 1945 р. союзниця нацистської Німеччини — Японія — оголосила про свою капітуляцію. Утім історично коректною датою закінчення Другої світової війни є підписання Акта про капітуляцію Японії 2 вересня 1945 р., хоча через глибокі відмінності в поглядах та оцінках святкують цей день не всюди. У Росії, наприклад, уважають, що «ювілей Перемоги належить борцям проти фашизму, тим, хто воював проти нацистської Німеччини, проти гітлерівського блоку. День завершення війни відзначають ті, хто хотів би прирівняти борців проти фашизму з

колабораціоністами. Такі спроби, здебільшого, намагаються прикрити націоналістичними прапорами. На території колишнього СРСР ми бачили їх у Прибалтиці, на Західній Україні»¹. Проте загальновідомо, що Друга світова війна велася одночасно проти нацизму й фашизму в Європі і проти японського мілітаризму в Азії. Це була війна не лише держав і народів, але і світоглядів, яка перетворилася на найкривавішу в людській історії.

Загалом, війна — це складне суспільно-політичне явище, що, як зазначається у Вікіпедії, пов'язане з розв'язанням протиріч між державами, народами, національними й соціальними групами з переходом до застосування засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Водночас, «війна, — за відомим визначенням К. фон Клаузевіца, — є продовженням політики іншими засобами» з метою силового нав'язування противнику своєї волі і, здебільшого, характеризується крайньою колективною агресією, руйнуваннями та високою смертністю серед військових і цивільного населення. До XIX ст. війни мали порівняно вузьку економічну базу й велися, зазвичай, нечисленними професійними арміями. З початку XIX ст., і особливо в XX ст., війни вимагають величезного напруження економіки воюючих сторін і втягують у тривалу боротьбу багатомільйонні маси народу. У воєнному конфлікті беруть участь багато країн, у такий спосіб перетворюючи війну на світову війну — глобальне протиборство масових армій та коаліцій держав².

Минуле XX ст. увійшло в історію насамперед як епоха світових війн або однієї великої світової війни, що поставила на межу загибелі світову цивілізацію, стала важким випробуванням для людства, гуманістичних цінностей, вироблених протягом усієї його попередньої історії. «Страждання та пригноблення, яких зазнали люди у всьому світі в XX ст., — наголошує англійський історик Дж. Гренвілл, — набагато перевершують страждання та пригноблення століття XIX»³. Якщо вже у Першій світовій війні (1914–1918 рр.) брало участь 38 держав із населенням понад 1 млрд чол., зокрема 73,5 млн військових, і людські втрати становили, за останніми даними, майже 9 млн військових та майже 7 млн цивільних осіб (отже, понад 15 млн загиблих), а також понад 50 млн було поранено і до 20 млн осіб загинуло в ті роки від голоду й епідемій⁴, то у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) — вже 61 держава з населенням 1,7 млрд чол., тобто 80% усього людства, зокрема 110 млн кадрових військових, а воєнні дії велися на території 40 держав світу, і людські втрати становили вже понад 60 млн чол., і близько половини з них — мирне населення.

Вищенаведені дані є вже хрестоматійними, але в міжнародно-правовій, історичній та іншій літературі все ще точаться дискусії щодо

відмінностей між «війною» і «збройним конфліктом», між «агресією на чужу територію» і «анексією чужої території», між визначенням «сторони-агресора» і «сторони, що обороняється», між «війною» і «світовою війною», між «станом війни» і роллю війни в людському суспільстві тощо, не кажучи вже про причини, початок війни, її генезис. І якщо щодо Першої світової війни, століття закінчення якої нещодавно широко відзначалось у всьому світі, і яка дійсно стала за визначенням відомого історика, письменника й публіциста Г. Манна «матір'ю катастроф ХХ століття», більш-менш досягнуто порозуміння між дослідниками, то щодо Другої світової війни дискусії не лише продовжуються, але й з нагоди кожної нової круглої дати її початку чи закінчення розгортаються з новою силою. І історики, і політики, і громадськість знову і знову повертаються до питань, у чому джерела цієї трагедії, звідки вести її родовід, у чому полягають її уроки для світу й кожної країни, зокрема намагаються дати відповідь на далеко не абстрактне питання: чи викликана ця війна неконтрольованими суспільними силами, чи випадковим збігом обставин, некомпетентністю, а то й божевільними амбіціями політиків, чи можна було, і як, її уникнути, і нарешті, хто ж виграв цю війну?⁵ Наприклад, розмірковуючи про походження Другої світової війни, Е. Гобсбаум переконаний, що «жоден поважний історик, за найрідкіснішими винятками, ніколи не сумнівався, що нападниками були Німеччина, Японія та (з меншою певністю) Італія... У найпростіших термінах на запитання, хто спричинив Другу Світову війну чи що спричинилося до неї, можна відповісти двома словами: Адольф Гітлер». Однак водночас історик зауважує, що «відповіді на історичні питання не бувають, звісно, настільки простими»⁶. Ще більш категоричний у цьому питанні Дж. Гренвілл: «Всі нації, що входять до міжнародного співтовариства, певним чином пов'язані між собою і у зв'язку з цим поділяють відповідальність за найважливіші події міжнародного життя, такі як, наприклад, війна»⁷. Достатньо згадати про неспроможність/небажання Ліги Націй протидіяти агресії Японії у Китаї та Італії в Ефіопії, або відсутність належної реакції/опору з боку Великої Британії, Франції, а також США на одностороннє скасування Німеччиною Версальського договору, зокрема на військову реокупацію Рейнської області й «аншлюс» Австрії, або недолугу й хибну політику «умиротворення» країн Заходу щодо нацистської Німеччини під час Мюнхенської кризи 1938 р.

Початку й генезису Другої світової війни присвячена величезна, різна за своїм змістом література, масштаби якої стрімко зростають із кожним роком. Зокрема, за даними британської національної бібліографії на 1990 рік у світі видавалося або перевидавалося лише англійською мовою до 10 книг про Другу світову війну щотижня... Це пояснюється не лише

виключним інтересом громадськості до війни та її уроків, але й доступністю архівних джерел, насамперед німецьких, унаслідок розгрому нацистської Німеччини та її союзників силами антигітлерівської коаліції. Ще в 1970-х роках були відкриті британські архіви, частково — французькі. Оpubліковані збірники документів про війну у Великій Британії, Франції, Італії, США, СРСР.

Радянські архіви почали поступово й частково відкриватися лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, зокрема після рішення Першого з'їзду народних депутатів СРСР 1989 р. про створення Комісії з вивчення документальних матеріалів щодо політичної і правової оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. та інших матеріалів, що стосувалися початку війни. Зокрема, 25 травня 1989 р. в газеті «Правда» у зв'язку з прийдешнім 50-річчям початку війни були оприлюднені тези, підготовлені Комісією вчених СРСР і ПНР з історії відносин між двома державами, під назвою «Переддень і початок Другої світової війни». У них, зокрема, наголошувалося, що «особливе місце в генезисі Другої світової війни посідає Мюнхенська угода 29 вересня 1938 р., укладена Англією, Францією, Німеччиною й Італією, яка в кінцевому підсумку привела до ліквідації Чехословаччини як незалежної держави й відкрила шлях німецькій агресії на Схід. Ця угода стала результатом насамперед загарбницьких планів гітлерівської Німеччини в Європі і здійснюваної Лондоном особливо активно з осені 1937 р. політики поступок Німеччині. З цього часу і політика Парижа в принципі була підпорядкована британському курсу, а за деякими аспектами політики «умиротворення» Німеччини Франція була готова навіть перевершити Англію (див. декларацію Ріббентропа–Бонне, 6.12.1938 р.)». У зв'язку з цим варто нагадати, як ще в 1940 р. Й. Сталін стверджував, що світова війна розпочалася в 1938 р.

Нарешті, певний прорив у цьому питанні відбувся на Другому з'їзді народних депутатів СРСР у грудні 1989 р., де були оприлюднені пояснювальна записка й повідомлення від Комісії з'їзду народних депутатів СРСР щодо оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. (доповідь голови Комісії А.М. Яковлева), і прийнята відповідна постанова, в якій у досить поміркованих формулюваннях було засуджено політичну й правову підставу цього пакту. Зокрема, у підготовленому Комісією документальному огляді «До історії укладення радянсько-німецького договору про ненапад 23 серпня 1939 р.» стверджується, що «загальна ситуація в Європі серйозно ускладнилася після захоплення навесні 1938 р. гітлерівцями Австрії і здачі західними державами Чехословаччини на милість Німеччині». І далі наголошується: «Рубіжне значення Мюнхенської угоди від 29–30 вересня 1938 р. можна визначити в такий спосіб:

- Мюнхен суттєво зміцнив позиції Німеччини, розірвавши з'єднувальну ланку недосконалих, але все ж існуючих західної і східної систем безпеки. Ідеї колективної безпеки було завдано смертельного удару, відкривши шлях агресії у загальноєвропейському масштабі;
- Мюнхен дозволив А. Гітлеру переглянути «графік агресії». Якщо в 1937 р. він говорив про війну «не пізніше 1943 р.», то тепер терміни були пересунуті на 1939 р.;
- Угода була не поспішною імпровізацією, а продовженням політичної лінії, окресленої Локарнськими договорами 1925 р. і «пактом чотирьох» (1933 р. Велика Британія і Франція розраховували в такий спосіб відвести небезпеку від себе і спрямувати її на Схід, у кінцевому підсумку проти СРСР);
- СРСР опинився в міжнародній ізоляції. Ба більше, враховуючи підтримку Мюнхена з боку США, безпосередню участь у поділі Чехословаччини Польщі й Угорщини та схвалення угоди Японією, радянське керівництво не могло не замислитися про небезпеку створення єдиної антирадянської коаліції».

Ці тези, а саме твердження, що «Мюнхен відкрив шлях до найбільшої трагедії ХХ століття — Другої світової війни» і став «виправданням наступного зближення СРСР із Німеччиною», лягли в основу радянської, а згодом і російської історіографії початку війни й оцінки радянсько-німецького договору про ненапад як вимушеного кроку з боку Й. Сталіна, який дозволив СРСР здійснити додаткові заходи зі зміцнення обороноздатності країни⁸. Зовнішньополітичні орієнтири СРСР у цей період досить повно, але й водночас вибірково, представлені у двотомній збірці документів і матеріалів, виданій МЗС Росії, і монографії, підготовленій Інститутом загальної історії АН СРСР у 1990 р., а також у численних працях російських істориків, які доводять, що Мюнхенська угода стала апогеєм англо-французької «політики умиротворення», унаслідок якої у другій половині 1930-х років гітлерівський режим під гаслом об'єднання територій проживання німецькомовного населення в єдиному Рейху зміг здійснити ревізію Версальського мирного договору 1919 р. і встановити німецьку гегемонію в Європі. А ігнорування країнами Заходу позиції СРСР під час мюнхенських подій, підписання у вересні 1938 р. англо-німецької та у грудні 1938 р. франко-німецької декларацій, які були сприйняті радянською стороною як пакти про ненапад між ними, переконали Й. Сталіна в можливості підготовки Великою Британією та Францією змови з Німеччиною за рахунок СРСР, що і стало передумовою радянсько-німецького зближення напередодні Другої світової війни та підписання німецько-радянського пакту про ненапад 1939 року⁹.

Існує й ревізійністський підхід, який пропагується в Росії, щодо відповідальності США за підйом німецького нацизму та допомогу йому розв'язати війну¹⁰. Зазначений погляд присутній і в сучасній німецькій історіографії початку Другої світової війни¹¹.

Отже, сакралізація перемоги у Другій світовій війні СРСР у сучасній Росії реабілітує останнім часом ортодоксальний радянський історіографічний погляд щодо невинуватості СРСР у її розв'язанні¹². У російській історіографії, а також окремих працях молдовських істориків, зберігається тенденція до реабілітації сталінського зовнішньополітичного курсу напередодні Другої світової війни. Зокрема, як відповіді на питання, чому Радянський Союз віддав перевагу договору з Німеччиною, а не продовженню переговорів із Великою Британією та Францією, що велися навесні і влітку 1939 р., ними наводяться різні причини: і небажання цього британським урядом А.Н. Чемберлена, який проводив курс на домовленість із Німеччиною, і слабка позиція Франції, яка йшла у фарватері політики Великої Британії, і негативна позиція польського та румунського урядів щодо використання їхньої території радянськими військами у випадку початку війни тощо, а отже радянський уряд нібито вимушений був обрати інший шлях для забезпечення своєї безпеки: пішов на договір із Німеччиною й опинився поза європейським конфліктом, коли він розгорнувся, і А. Гітлер розв'язав світову війну¹³. З нагоди 80-річчя підписання «пакту Молотова–Ріббентропа» 23 серпня 2019 р. у Міністерстві закордонних справ РФ вкотре заявили, що «укладення радянсько-німецького договору про ненапад стало для СРСР суворою необхідністю, вимушеним і надто важким рішенням»¹⁴.

Російські історики намагаються також маргіналізувати погляд В. Суворова та інших авторів на причини початку Другої світової війни як результату злочинної змови двох диктаторів, заперечують його тезу про «превентивну війну» Німеччини проти СРСР, який готувався до наступальної війни, яку Й. Сталін планував розпочати чи то влітку 1941, чи то влітку 1942 р., принаймні тоді, коли А. Гітлер втягнеться своїми сухопутними військами в бажаний для СРСР прямий конфлікт із Великою Британією, яку Сталін вважав головним ворогом¹⁵. Деякі з них навіть відстоюють думку, що Друга світова війна почалася лише в 1941 році. Наприклад, професор А. Кошкін нещодавно зауважив: «На мій погляд, остаточно Друга світова війна стала саме світовою в 1941 році. Можна сперечатися про те, коли це сталося — 22 червня, коли Німеччина вторглася до СРСР, або 7 грудня, коли японська авіація здійснила напад на американську військово-морську базу Перл-Харбор на Гавайських островах. Наступного дня США оголосили війну Японії. Отже, напад Німеччини на СРСР і Японії на США означав остаточне оформлення

Другої світової війни й розстановку сил у ній»¹⁶. А проте виникає питання, куди віднести територіальні загарбання Японії у Азії, Італії у Африці, Німеччини в Європі та СРСР (території Польщі, Фінляндії, країни Балтії, Бессарабія й Північна Буковина), здійснені до 1941 р.?

Водночас, у сучасній російській історіографії існують і виважені інтерпретації початку Другої світової війни, зокрема більш критичні оцінки «пакту Молотова–Ріббентропа»¹⁷.

Представники західної історіографії, своєю чергою, стверджують, що саме радянсько-німецький договір про ненапад відкрив шляхи Другої світової війни. Вони, зокрема, аргументовано доводять, що Мюнхенський договір, хоча і привів до розчленування утвореної після Першої світової війни Чехословацької республіки як багатонаціональної держави (понад третину населення республіки становили національні меншини, серед них — близько 3,1 млн. німців, що мешкали в прикордонній із Німеччиною Судетській області, і тому А. Гітлер сприймав Чехословаччину як «штучне породження Версаля») і був великою помилкою занадто довірливих керівників демократичних держав Заходу, які намагалися уникнути міжнародного збройного конфлікту в Європі й домовитися з Гітлером, утім він суттєво активізував міжнародну дипломатію з метою запобігання глобальній війні. У сучасній історіографії детально розглядаються питання інтенсифікації міжнародно-дипломатичних процесів у першій половині 1939 року. Однак ключовим моментом на шляху до розв'язання війни стало саме укладення Договору між Німеччиною та СРСР про ненапад від 23 серпня 1939 р. і таємного протоколу до нього, який жодним чином не був мирним договором, а відверто агресивним, злочинним пактом, що привів до т. зв. четвертого поділу Польщі між ними і швидкого підкорення Німеччиною значної частини Європи (Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Франції, Югославії, Греції), а також радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. («Зимової війни») і приєднання до СРСР країн Балтії, Бессарабії та Північної Буковини, що стало логічним продовженням домовленостей «пакту Молотова–Ріббентропа». Зокрема, у вересні 2019 р. Міністерство закордонних справ Естонії висловило глибоке обурення через те, що керівництво Росії «розповсюджує історичну несправедливість» і «виправдовує пакт Молотова–Ріббентропа», заявляючи, що «приєднання Прибалтики до СРСР жодним чином не пов'язане з підписанням у 1939 році радянсько-німецького пакту»¹⁸.

Американський прагматичний погляд на історію міжнародних відносин у Європі напередодні Другої світової війни найбільш переконливо представлено в монографії Г. Кіссінджера «Дипломатія», в якій автор детально висвітлив диспозицію національних інтересів СРСР, Німеччини та інших європейських держав, яка виключила, на його думку, мож-

ливість створення колективної системи безпеки в Європі і збереження статус-кво на континенті¹⁹. Безумовно, американські спецслужби напередодні війни ретельно досліджували геополітичні плани й мотиви дій А. Гітлера²⁰.

Поступово домінантним стає погляд, який значну частину відповідальності за розв'язання Другої світової війни покладає на СРСР і особисто Й. Сталіна²¹. У сучасній історіографії причин початку Другої світової війни велика увага приділяється боротьбі за вплив на країни-лімітрофи, які були буферною зоною між СРСР і Заходом у Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин²². Доводиться, що СРСР та Німеччина з двох боків послідовно підточували Версальську систему в Європі²³.

Водночас, переважна більшість дослідників історії Другої світової війни переконані, що її причини генетично пов'язані насамперед із недосконалим світовим устроєм, який склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин за підсумками Першої світової війни 1914–1918 років. Адже навіть переможці в тій війні, наприклад Італія та Японія, не були вдоволені її результатами. Італія, зокрема, претендувала на сферу домінування на Балканах, а Японія — у Китаї. Франція й Велика Британія суперничали за вплив на Близькому Сході й Балканах. США, своєю чергою, були незадоволені зміцненням позицій Великої Британії і Франції у Європі, на Близькому Сході, в Африці і значній частині Азії. Оригінального висновку щодо нового геостратегічного становища Німеччини, Франції та інших країн Європи після завершення Першої світової війни дійшов Г. Кіссінджер. «Парадоксально, але уразливість Франції, стратегічні переваги Німеччини збільшив саме Версальський договір..., — наголошував він. — Отже, ті, хто формулював і оформлював Версальське врегулювання, досягли саме протилежного задуманому. Вони намагалися послабити Німеччину фізично, а натомість зміцнили її геополітично. У довгостроковому плані Німеччина після Версаля опинилася в набагато кращому становищі для панування над Європою, ніж до війни. Щойно Німеччина скинула з себе кайдани роззброєння., вона не могла не відродитися далеко більш могутньою, ніж коли-небудь»²⁴.

Отже, з одного боку, розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій після-воєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства.

Утім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи в нову, Другу світову війну, ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Водночас, причини такого розвитку історичних подій слід шукати не лише в недосконалому й конфліктному потенціалі Версальської системи післявоєнного устрою Європи та міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні, але й у невдоволенні та обуренні переможених і морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним і нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення (внаслідок цього у багатьох європейських державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди переважно не з власної волі: 17 млн осіб опинилися на землях не своїх держав), а також у жахливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років унаслідок першої світової економічної кризи²⁵.

У вітчизняній історіографії останнім часом детально досліджується «українське питання» як одне з головних у геополітичних розрахунках Сталіна й Гітлера, вплив на Україну «пакту Молотова–Ріббентропа» й «українській вимір» Другої світової війни загалом та «німецько-радянської війни» 1941–1945 рр. зокрема²⁶. Наприклад, у 2014 р. через агресію Росії проти України (понад 70% населення України вважає РФ агресором) було, на думку російського вченого І. Чубайса, автора книги «Російська ідея», «повністю зруйновано культивованій владою міф про Вітчизняну війну, про те, що пам'ять про неї «священна», повністю зруйновано міф про «братній український народ», бо воювати з Україною можуть лише «антирусские нечеловеки!», а також зруйновано міф про нинішню Росію як державу православну — у нинішньої Росії православ'я перетворилося на інструмент офіційної політики, загорнутої в рясу!»²⁷. Того ж року, з нагоди 70-річчя звільнення України від нацизму пропонувалося замінити термін «визволення України від фашистських загарбників» на термін «вигнання нацистських окупантів з України».

Не менш важлива проблема для українських істориків — міжнародні наслідки війни для України, зокрема вирішення під час неї «українського питання», тобто здобуття державного суверенітету й вихід України на міжнародну арену та об'єднання етнічних українських земель. Зокрема, вітчизняні дослідники цілком слушно наголошують, що насамперед через

сукупність вагомих об'єктивних факторів — воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного та духовного — Україна в роки війни стала настільки помітним чинником антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала (разом із Білорусією) цілком законне право бути серед 46 країн — засновниць Організації Об'єднаних Націй. Звичайно, порушуючи на правових підставах питання про членство Української РСР в ООН, сталінське керівництво турбувалось аж ніяк не про інтереси власне України, а мало на меті посилення міжнародного впливу Радянського Союзу, зокрема забезпечення додаткових голосів у майбутній міжнародній організації. Те ж саме стосується й питання кордонів. Відстоюючи визнання лідерами країн антигітлерівської коаліції нових західних кордонів СРСР, Й. Сталін вирішував питання не української соборності, а російських імперських інтересів²⁸.

Водночас, розв'язуючи власні геополітичні проблеми, наддержава, у складі якої перебувала Україна, опосередковано грала на користь українських національних інтересів. Варто визнати, що дві кардинальні складові українського питання — здобуття державного суверенітету (нехай і обмеженого, формального) й об'єднання етнічних українських земель — були принципово та реально розв'язані в складі СРСР і саме за наслідками Другої світової війни. Зокрема, рішення Кримської конференції лідерів трьох великих держав у лютому 1945 р. стосовно України, а саме: щодо західних кордонів СРСР (що стало фактом легітимності входження до складу України західноукраїнських земель у вересні 1939 р.) і щодо конституювання України як члена майбутньої міжнародної організації, — одні з небагатьох, які успішно реалізувалися на користь українському народу та світовій співдружності. Отже, рішення Кримської конференції, що заклали основи післявоєнного світового устрою — Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин — водночас були важливим моментом у поступовому набутті Україною історично вистражданої державності та певних рис суб'єкта міжнародного права²⁹.

Глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку, адже її «протуберанці» з'являлись у різних регіонах земної кулі, тобто європейському конфлікту передувала низка агресивних дій у інших частинах світу. Першою державою, що почала ланцюгову реакцію агресій, які привели до Другої світової війни, була Японія, яка прагнула встановлення свого панування в Азії і басейні Тихого океану, зокрема планувала захопити Китай, Індію, Цейлон, Австралію та інші багаті на сировину території Азійсько-Тихоокеанського регіону, не допустивши туди США й держави Європи. У вересні 1931 р. — лютому 1932 р. вона захопила Північно-Східний Китай (Маньчжурію), а в липні 1937 р. розпочала війну проти Китайської Республіки.

У зв'язку з цим китайські історики переконані, що починати відлік подій Другої світової війни слід із 7 липня 1937 р., коли Японія розпочала задалегідь сплановану й повномасштабну війну з Китаєм. А деякі з них уважають, що війна почалася ще раніше — 18 вересня 1931 р., коли японці вдерлися до Маньчжурії, захопили три північно-східні китайські провінції і стали їх використовувати як плацдарм для нарощування збройних сил з метою наступної війни проти всього Китаю, а також Радянського Союзу задля визволення Східної Азії від «білих колонізаторів». До речі, з другої половини 1920-х років у Японії Генеральним штабом сухопутних військ щорічно розроблялися плани наступальної війни з потенційними противниками: план «Хей» для Китаю і план «Оцу» для СРСР. Після вторгнення до Маньчжурії і створення маріонеткової держави Маньчжоу-Го сюди стали переселяти японські родини, яким, як і усій японській нації, прищеплювалась ідея національної і расової вищості японців над іншими народами тощо. В Японії, своєю чергою, у наукових працях та шкільних підручниках взагалі не визнається її 14-річна агресія в Китаї та особлива жорстокість японських військових щодо китайців, по суті справжні акти геноциду. Японці лукаво і «скромно» називають все це «китайським інцидентом». А проте цей «інцидент», за підрахунками китайських істориків та демографів, забрав життя від 30 до 35 млн людей (за японськими даними — 20 млн жертв, «виправданих війною»), водночас людські втрати Японії були майже вдесятеро меншими — 3,5 млн.³⁰

В Африці за таку точку відліку можна прийняти початок агресії Італії проти Ефіопії у жовтні 1935 р., що стало стартом широкої агресивної програми італійського фашизму, а в Європі загальноприйнятою є дата 1 вересня 1939 р. — напад нацистської Німеччини на Польщу. Хоча окремі вітчизняні дослідники (С. Аржевітін, О. Пагіря та ін.) стверджують, що для українців Друга світова війна розпочалася ще 15 березня 1939 р., коли 40-тисячна регулярна армія гортистської Угорщини за згодою Німеччини вторглась у щойно проголошену незалежну Українську державу — Карпатську Україну (Закарпаття), і незважаючи на відчайдушний збройний опір нечисленних загонів карпатських січовиків (вони провели з підрозділами угорської армії понад 20 боїв, найзапекліший — на Красному полі під Хустом, де загинули 230 січовиків, а загалом втрати під час окупації становили від 1 до 1,5 тис. осіб, натомість угорці недорахувалися близько 200 вояків і мали кількасот пораних), Угорщина впродовж 3-х днів окупувала все Закарпаття. Отже, Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу і вчинила опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Це відзначали чимало тогочасних закордонних оглядачів, вражених подіями в

Карпатській Україні, особливо на тлі фактичної капітуляції потужної чехословацької армії (понад 40 озброєних новітньою технікою дивізій) під час окупації вермахтом Богемії і Моравії, що відбулася саме тоді³¹.

Отже, не виключено, що незабаром може бути переглянута дата початку Другої світової війни. Адже прологом до неї стали, окрім уже зазначених агресивних воєнних дій Японії та Італії, також створення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту в 1936 р., до якого в 1937 р. приєдналася Італія, Громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр. і німецько-італійське, а також радянське втручання до неї, радянсько-японський конфлікт поблизу озера Хасан і на Халхін-Голі 1938–1939 рр., «аншлюс» Німеччиною Австрії у березні 1938 р., Мюнхенська угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація її територій Німеччиною й Угорщиною (Карпатської України) у березні 1939 р., і, зрештою, підписання «пакту Молотова–Ріббентропа» в серпні 1939 р., який повністю зруйнував наміри створення антигітлерівської коаліції напередодні війни й остаточно розв'язав А. Гітлеру руки для реалізації його агресивних планів і водночас уможливив розширення СРСР на захід.

Ці трагічні й величні події не просто відкрили шлях новій історичній фазі розвитку, а й заклали довгострокову програму історичного буття людства. Не лише все ХХ століття, а й принаймні початок ХХІ століття є сенсом розгортання драми, прологом якої була Перша світова війна, яка не лише не змогла розв'язати протиріч, що її зумовили, але й додала до них суперечності між переможеними й переможцями, а також самими переможцями, і стала передумовою для Другої світової війни.

¹ Див.: Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 2000. С. 330.

² Війна. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна>

³ Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. Пер. с англ.: О. Суворов. Москва, 1999. С. 21.

⁴ Див.: Сіромський Р. «До Різдва все завершиться...»: коротка історія Першої світової війни (1914–1918). Львів, 2018. С. 69.

⁵ Див.: Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Москва, 1992; Його ж. Последняя республика: Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну. Москва, 1996 та ін.

⁶ Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914–1991. Київ, 2001. С. 42.

⁷ Гренвілл Дж. Вказ. праця. С. 236.

⁸ Див., наприклад: Матвеев В.А. Провал мюнхенской политики (1938–1939 гг.). Москва, 1955; Ротштейн Э. Мюнхенский сговор. Москва, 1959; Шубин А.В. Мир на краю бездны: от глобального кризиса к мировой войне. Москва, 2004; Христофоров В.С.

Мюнхенское соглашение — пролог Второй мировой войны. По материалам ЦА ФСБ России. *Новая и новейшая история*. 2009. № 1; Орлик И.И. Москва — Прага: накануне чехословацкой трагедии. По материалам архива Министерства иностранных дел Чешской Республики. *Новая и новейшая история*. 2018. № 4; Шубин А.В. СССР и Мюнхенский договор 1938 года. *Там само*.

⁹ Див.: Год кризиса 1938-1939. Документы и материалы: в 2 т. Москва, 1990; 1939 год: уроки истории. Москва, 1990; Наумов А.О. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: история кризиса Версальской системы. Москва, 2007.

¹⁰ Комптон Дж. Свастика и орел. Гитлер, Рузвельт и причины Второй мировой войны. Москва, 2007.

¹¹ Див.: Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. Москва, 1991; Ї ж. Пакт Молотова–Риббентропа: германская версия. *Международная жизнь*. 1991. № 7.

¹² Максимычев И. Дипломатия мира против дипломатии войны. Очерк советско-германских дипломатических отношений 1933–1939. Москва, 1981; Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 гг.: (Док., факты, суждения). Москва, 2002; Мухин Ю.И. Кто на самом деле развязал Вторую мировую войну? Москва, 2010.

¹³ Див.: Уткин А.И. Унижение России: Брест, Версаль, Мюнхен. Москва, 2004; Чубарьян А.О. Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 — июнь 1941 года. Москва, 2008; Назария С. История без мифов. Вторая мировая война: генезис, ход и итоги. Кишинев, 2010; Його ж. Международные отношения в эпоху мировых войн: факты и мифология. Кишинев, 2012; Шубин А.В. Мир на пути к войне. СССР и мировой кризис 1933–1940 гг. Москва, 2016.

¹⁴ О «Пакте Молотова–Риббентропа» — Информационно-справочные материалы. URL: <https://idd.mid.ru/-o-pakte-molotova-ribbentropa>

¹⁵ Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Москва, 1992; Неправда Виктора Суворова: два бестселлера в одном томе. Москва, 2009.

¹⁶ Японский вызов. Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 года. Доктор исторических наук, профессор Анатолий Кошкин рассказал «Историку» о том, какие цели ставил перед собой Токио, и как разворачивались события в Азии тогда, когда в Европе пушки еще молчали. Беседовал Олег Назаров. URL: https://fileview.fwcdcn.com/?url=https%3A%2F%2Fmail.ukr.net%2Fapi%2Fpublic%2Ffile_view%2Flist%3Ftoken%3DUnzNa2e5us8nQFVS5hYIsYPqdATCIsqgmYVY3rwDgZqpUvxsjdi13AaB5ZsBrx34AvoMNdAz5N8sQ2Kum5glfm7MUX2BMISj5XU0QA%253ARAZNqwq2xVDI37Fv%26r%3D1567591932863&default_mode=view&lang=ru#start=0

¹⁷ Див.: Иванов А.Г. Проблема европейской безопасности в 1939 г.: взгляд из Лондона и Москвы. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 3; Наринский М.М. Международно-политический кризис кануна Второй мировой войны. *Великая победа*: в 15 т. Т.1: Канун трагедии. Москва, 2015.

¹⁸ URL: <https://ee.sputniknews.ru/estonia75/20190923/17950620/mid-russia-vozmushhenie-estonia.html>

¹⁹ Киссинджер Г. Дипломатия. Москва, 1997.

²⁰ Лангер В. Мышление Адольфа Гитлера. Секретный доклад американской разведки. Киев, 2006.

²¹ Крысин М.Ю. Прибалтика между Сталиным и Гитлером (1939–1945). Москва, 2004.

²² Наумов А. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. История кризиса Версальской системы. Москва, 2007.

²³ Советско-финская война 1939–1940. Хрестоматия. Минск, 1999.

²⁴ Киссинджер Г. Вказ. праця. С. 215, 218.

²⁵ Див.: Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни). *Історичний журнал*. 2004. № 9. С. 7–15.

²⁶ Див.: Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива Второй мировой войне. Киев, 1990; Його ж. Возвращаясь к 1939 году. *Международная жизнь*. 1991. № 1; Його ж. Брудершафт двох диктаторів. Київ, 1993, а також праці Гриневича В., Коваля М., Короля В., Лисенка О., Патриляка І. та ін.

²⁷ Цит. за: Ткаченко В., Якуба В. Каїну дай розкаяння. Київ, 2019. С. 11–12.

²⁸ Див.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999.

²⁹ Див.: Віднянський С.В. Ялта-1945: погляд на значення та уроки Кримської конференції з нагоди її 60-річчя. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2005. Вип. 14. С. 20–28; Віднянський С.В. Україна на міжнародній арені в кінці Другої світової війни. *Дипломатический ежегодник — 2005. Сборник статей*. Москва, 2006. С. 188–209; Плохій С. Ялта. Ціна миру. Харків, 2019.

³⁰ Див.: Японский вызов. Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 года...

³¹ Пагір'я О. Опір у Карпатах. Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 р. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>

REFERENCES

1. Chubar'jan, A.O. (2008). *Kanun tragedii: Stalin i mezhdunarodnyj krizis: sentjabr' 1939 — ijun' 1941 goda*. Moskva [in Russian].
2. Compton, J. (2007). *Svastika i orel. Gitler, Ruzvel't i prichiny Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva [in Russian].
3. Fleischhauer, I. (1991). *Pakt. Gitler, Stalin i iniciativa germanskoj diplomatii*. Moskva [in Russian].
4. Fleischhauer, I. (1991). Pakt Molotova–Ribbentropa: germanskaja versija. *Mezhdunarodnaja zhizn'*, 7 [in Russian].
5. *God krizisa 1938–1939. Dokumenty i materialy*. (1990). (Vols. 1–2). Moskva [in Russian].
6. Grenville, J. (1999). *Istorija XX veka. Ljudi. Sobytija. Fakty*. Moskva [in Russian].
7. Hobsbawm, E. (2001). *Vik ekstremizmu. Korotka istoriia XX viku. 1914–1991*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hristoforov, V.S. (2009). Mjunhenskoe soglasenie — prolog Vtoroj mirovoj vojny. Po materialam SA FSB Rossii. *Novaja i novejšaja istorija*, 1 [in Russian].
9. Kissinger, H.A. (1997). *Diplomatija*. Moskva [in Russian].
10. Ivanov, A.G. (2012). Problema evropejskoj bezopasnosti v 1939 g.: vzgljad iz Londona i Moskvy. *Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija*, 3 [in Russian].
11. Koval', M.V. (1999). *Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vit'chyznjanij vijnakh (1939–1945 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Krysin, M.Ju. (2004). *Pribaltika mezhdru Stalinyim i Gitlerom (1939–1945)*. Moskva [in Russian].
13. Langer, V. (2006). *Myshlenie Adol'fa Gitlera. Sekretnyj doklad amerikanskoj razvedki*. Kiev [in Russian].
14. Maksimychev, I. (1981). *Diplomatija mira protiv diplomatii vojny. Oчерk sovetsko-germanskih diplomaticheskikh otnoshenij 1933–1939*. Moskva [in Russian].

15. Matveev, V.A. (1955). *Proval mjunhenskoj politiki (1938–1939 gg.)*. Moskva [in Russian].
16. Mel'tjuhov, M.I. (2000). *Upushhennyj shans Stalina. Sovetskij Sojuz i bor'ba za Evropu: 1939–1941*. Moskva [in Russian].
17. Muhin, Ju.I. (2010). *Kto na samom dele razvjazal Vtoruju miroviju vojnu?* Moskva [in Russian].
18. Narinskij, M.M. (2015). *Mezhdunarodno-politicheskij krizis kanuna Vtoroj mirovoj vojny. Velikaja pobeda. (Vol.1)*. Moskva [in Russian].
19. Naumov, A. (2007). *Diplomatičeskaja bor'ba v Evrope nakanune Vtoroj mirovoj vojny. Istorija krizisa Versal'skoj sistemy*. Moskva [in Russian].
20. Nazarija, S. (2010). *Istorija bez mifov. Vtoraja mirovaja vojna: genezis, hod i itogi*. Kishinev [in Russian].
21. Nazarija, S. (2012). *Mezhdunarodnye otnoshenija v jepohu mirovyh vojn: fakty i mifologija*. Kishinev [in Russian].
22. *Nepravda Viktora Suvorova: dva bestsellera v odnom tome.* (2009). Moskva [in Russian].
23. O Pakte Molotova–Ribbentropa — Informacionno-spravocnyje materialy. Retrieved from <https://idd.mid.ru/-/o-pakte-molotova-ribbentropa> [in Russian].
24. Orlik, I.I. (2018). Moskva–Praga: nakanune chehoslovackoj tragedii. Po materialam arhiva Ministerstva inostrannyh del Cheshskoj Respubliki. *Novaja i novejšaja istorija*, 4 [in Russian].
25. Pahiria, O. *Opir u Karpatakh. Yak zakarpatsi boronylysia vid uhors'koi ahresii v 1939 r.* Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/> [in Ukrainian].
26. Plokhij, S. (2019). *Yalta. Tsina myru*. Kharkiv [in Ukrainian].
27. Rotshtejn, Je. (1959). *Mjunhens'kij sgovor*. Moskva [in Russian].
28. Shubin, A.V. (2004). *Mir na kraju bezdny: ot global'nogo krizisa k mirovoj vyjne*. Moskva [in Russian].
29. Shubin, A.V. (2016). *Mir na puti k vojne. SSSR i mirovoj krizis 1933–1940 gg.* Moskva [in Russian].
30. Shubin, A.V. (2018). SSSR i Mjunhenskij dogovor 1938 goda. *Novaja i novejšaja istorija*, 4 [in Russian].
31. Siromskyi, R. (2018). *Do Rizdva vse zavershyt'sia...: korotka istoriia Pershoi svitovoi vijny (1914–1918)*. L'viv [in Ukrainian].
32. *Sovetsko-finskaja vojna 1939–1940. Hrestomatija.* (1999). Minsk [in Russian].
33. Suvorov, V. (1992). *Ledokol. Kto nachal Vtoruju miroviju vojnu?* Moskva [in Russian].
34. Suvorov, V. (1996). *Poslednjaja respublika: Pochemu Sovetskij Sojuz proigral Vtoruju miroviju vojnu*. Moskva [in Russian].
35. Tkachenko, V., & Yakuba, V. (2019). *Kainu daj rozkaiannia*. Kyiv [in Ukrainian].
36. Trubajchuk, A.F. (1993). *Bruderschaft dvokh dyktatoriv*. Kyiv [in Ukrainian].
37. Trubajchuk, A.F. (1990). *Pakt o nenapadenii: byla li al'ternativa Vtoroj mirovoj vojne*. Kiev [in Russian].
38. Trubajchuk, A.F. (1991). Vozvrashhajas' k 1939 godu. *Mezhdunarodnaja zhizn'*, 1 [in Russian].
39. Utkin, A.I. (2004). *Unizhenie Rossii: Brest, Versal', Mjunhen*. Moskva [in Russian].
40. Vidnyanskyj, S. (2004). Persha svitova vijna iak najbil'sha kryza ievropejs'koi tsyvilizatsii (do 90-richchia pochatku Velykoi vijny). *Istorychnyj zhurnal*, 9, 7–15 [in Ukrainian].

41. Vidnyanskyj, S.V. (2006). Ukraina na mezhdunarodnoj arene v konce Vtoroj mirovoj vojny. *Diplomaticheskij ezhegodnik — 2005. Sbornik statej*. Moskva [in Russian].
42. Vidnyanskyj, S.V. (2005). Yalta-1945: pohliad na znachennia ta uroky Kryms'koi konferentsii z nahody ii 60-ricchhia. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 14, 20–28 [in Ukrainian].
43. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2006). *Ukraina v Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij: 60 rokiv uchasti u rozv'iazanni najvazhlyvishykh mizhnarodnykh problem*. Kyiv [in Ukrainian].
44. Volkov, V.K. (2000). *Uzlovye problemy novejshej istorii stran Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy*. Moskva [in Russian].
45. *1939 god: Uroki istorii*. (1990). Moskva [in Russian].

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

УДК 94 (437.6)“15”:274

Іван Борис

аспірант

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: ivanborysa7x@gmail.com

ПОШИРЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ У XVI СТОЛІТТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЗАКАРПАТТЯ

У статті висвітлюється проблема поширення на східнославацьких землях великого релігійного та суспільно-політичного руху, відомого як європейська Реформація. Простежується процес прийняття правових релігійних засад та розглядаються спроби упорядкувати духовне життя населення регіону.

На терени Словаччини Реформація проникла на початку 20-х рр. XVI ст. Разом зі змінами, що спостерігаються при реформуванні суспільно-політичного життя на словацьких землях, відбуваються і зміни в культурному та релігійному житті країни. Протягом XVI ст. на словацьких землях відбувається поширення нових релігійних течій, що мали пряме відношення до європейської Реформації. Як відомо, реформаційні процеси призвели до розколу римо-католицької церкви та утворення нових віровчень. Вони проявлялися різною мірою практично в усіх країнах католицького світу. Нові віросповідні положення позначилися на становищі церкви як великого землевласника та складової феодальної системи, зачепивши католицьку церкву як велику ідеологічну силу. Реформація протягом XVI ст. набувала характеру широких релігійних та соціально-політичних рухів, що висували вимоги реформувати католицьку церкву й докорінно змінити її усталені роками догми та звичаї.

Цей процес не оминув і землі, що нині входять до Закарпатської області України. Оскільки край перебуває в безпосередній близькості до Словаччини, доцільним буде розглянути досвід і вплив процесу словацької Реформації на суспільно-духовне життя тогочасного Закарпаття.

Ключові слова: Реформація, релігія, віра, Бог, християнство, католицизм, церква, лютеранство, кальвінізм, анабаптизм, унітаризм, словацькі землі, Закарпаття.

Ivan Borys

Postgraduate Student

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: ivanborysa7x@gmail.com

SPREADING REFORMATION IN EASTERN SLOVAKIA IN THE 16th CENTURY AND ITS IMPACT ON TRANSCARPATHIA'S SOCIAL AND POLITICAL LIFE

The article highlights the issue of dissemination of the religious, social and political movement widely known as the process of European Reformation on the territory of Eastern Slovakia. In particular, the author traces back the process of adopting legal religious principles and the attempts to achieve top-level systematization of spiritual life management.

Actually, Reformation penetrated into the territory of Slovakia in the early 1520s. Along with the changes in social and political life occurring in Slovakian lands, there were changes in cultural and religious life of the country as well. Throughout the 16th century new religious movements referring directly to the European Reformation spread all over the territory of Slovakia. It is common knowledge that the Reformation processes led to division of the Roman Catholic Church and formation of new religious doctrines. They were manifested to different extents of efficiency practically in all the countries of the Catholic world. Establishment of new religious principles had a significant impact on the position of the church as a big landowner as well as a component of the feudal system, affecting the role of the Catholicism as a major ideological power. Throughout the 16th century Reformation appeared in the form of widespread religious, social and political movements demanding to reform the Catholic Church and radically change its conventional dogmata and practices, which had been ingrained for years.

At the end of the century practically all over the territory of the Eastern Slovakia there were organized Seniorates and appeared the first attempts to systematize spiritual life management at top level. The first attempts to spread new religious movements were supported by the population of most eastern Slovakian cities, which was to a certain extent, an impetus to further development of the Reformation movement. While Slovaks and Germans longed for the Lutheran form of the Reformation, Hungarian residents were inclined to adopt Calvinism and Anabaptism. Thus, crystallization of Reformation was gradually building up and strengthening its position.

The process mentioned above influenced the lands which are nowadays a part of Transcarpathian region of Ukraine. As Transcarpathia is located in the

immediate vicinity of Slovakia, it is reasonable to examine the experience and impact of the process of Slovakian Reformation on the Transcarpathian realia of those days.

Keywords: *Reformation, religion, faith, God, Christianity, Catholicism, church, Lutheranism, Calvinism, Anabaptism, Unitarianism, Slovakian territories, Transcarpathia.*

Серед питань, які цікавлять словацьких науковців, чільне місце посідає процес історичного розвитку східнославацьких земель у контексті змін у релігійному житті населення, що були пов'язані з поширенням реформаційних ідей. Ці питання досліджували М. Боднарова, Д. Веселий, П. Коня, А. Коньова, Я. Квачала, А. Хайдук та ін. В Україні суттєвий внесок у вивчення Реформації у Закарпатському регіоні зробили К. Шовш, О. Ферков, С. Федака. Великий інтерес становлять праці російських істориків В. Мар'їної, Ю. Богданова, в яких висвітлені окремі аспекти розгортання Реформації на словацьких землях XVI ст., та дослідниці Ужгородського національного університету Я. Товтин. Метою цієї статті є розкриття основних питань і особливостей реформаційного руху на теренах Східної Словаччини та його впливу на територію Закарпаття.

На початку 20-х рр. XVI ст. реформаційні погляди поширювалися купцями та студентами з королівських і гірничопромислових міст, які, повертаючись із Німеччини, приносили з собою новини про Мартіна Лютера і книги, які відображали його погляди¹. Саме з цього часу починає формуватись сильна антицерковна опозиція, яка базувалася на критиці сваволі католицьких священнослужителів (продаж індульгенцій, симонія, кулумация тощо). Інформація про реформаційний рух у Німеччині швидко розповсюджувалася на всі верстви угорського суспільства. Королівський двір та католицька церковна ієрархія спочатку негативно реагували на нове реформаційне вчення. Естергомський архієпископ Юрій Сатмарі в 1521 р. у своїй промові проголосив папську буллу «In scena Domini» Лева X від 1520 р. як настанову католицизму, в якій папа прокляв Лютера і наказав священникам повідомляти про будь-які «нехристиянські» та небезпечні нововведення діячів реформаційного руху². Спочатку шляхта взагалі відкрито виступила проти реформаційних ідей, а на сеймі у 1523 та 1525 рр. видала суворі закони проти послідовників Мартіна Лютера, яких прирівнювали до еретиків³. Та після битви під Могачем (1526 р.) реформаційні ідеї набули швидкого поширення. У рік Могачької катастрофи стани Німецької імперії здобули право реформувати територіальний устрій церкви та вирішити питання її самостійності, що, своєю чергою, сприяло й відновленню могутності християнської церкви в Угорщині.

Після 30-х рр. XVI ст. поширенню Реформації сприяли деякі магнати, які керувалися не тільки релігійними уподобаннями і переконаннями, а й прагненням отримати в управління або володіння вільну церковну власність. Число прихильників вчення Лютера у Словаччині із середовища вищих світських посадових осіб, які одночасно підтримували Фердинанда Габсбурзького, постійно зростало. Серед них були і такі магнати, як Алексій Турзо, котрий пропонував надавати стипендії для закордонного навчання теологів у Віттенберзі, а також Петер Перені, Томаш Надашді, Ференц Нярі, граф Гашпар Драгфі, який виступив патроном першого синоду лютеран у задунайському місті Ердеді (1545 р.), Франтішек Бебек та інші. Серед прихильників Реформації зростала також і кількість дрібної шляхти, що підтримувала лютеранське вчення. З-поміж них, до прикладу, вирізнялися роди Балашші, Нярі, Радвані та Беницькі⁴. Вони користувалися наданим їм як патронам церкви правом призначати священників і відкривати у своїх володіннях школи, де вчителями наймалися гуманісти-лютерани, часто випускники Віттенберзького університету.

Слід звернути увагу на те, що і містяни також прагнули домогтися права вибирати собі священників, запрошувати проповідників і управляти власністю світських братств, які ставили перед собою як релігійні, так і благодійні цілі. Поширенню Реформації також сприяли солдати, що служили в армії Фердинанда I, велика частина яких була протестантами. Протягом тривалого часу вони несли службу у фортецях уздовж турецького кордону й нерідко супроводжувалися протестантськими священниками. Навіть деякі командувачі габсбурзької армії підтримували реформаційні ідеї⁵. Поширенню реформаційних поглядів сприяла й османська присутність, оскільки Габсбурги постійно потребували військової та матеріальної допомоги, яка в першу чергу надходила від євангельської шляхти та міст⁶. Загалом, турки лояльно ставилися до зростання реформаторських поглядів, оскільки вважали це значним послабленням династії Габсбургів.

У середовищі прихильників Реформації формувалися яскраві непересічні особистості. Першим розповсюджувачем реформаційних поглядів на теренах Східної Словаччини, а саме в Бардієві, Кошицях та Пряшеві, був Валфганг Шустел. Він виступав проти віровизнання католицької церкви, заперечував католицькі догматичні канони та літургійні настанови, не визнавав церковних оздоб, шанування святих тощо⁷.

Найважливішими питаннями для В.Шустела залишалися ті, які визначали, чи слід залишати на розсуд людини, слухати (або не слухати) слово Боже, чи слід карати її за непослух, а якщо так, то за яких обставин. Реформацію він розумів як поворот до нового життя, навернення до

чесності та моралі. Як впливає з поглядів В. Шустела, він намагався перетворити місто на так звану старозаконну духовну республіку⁸. Кожен житель міста повинен у неділю слухати в церкві слово Боже, інакше буде змушений понести покарання. Вимоги В. Шустела виходили за духовно-релігійні рамки і стосувалися також господарської діяльності вірників, їх морального, родинного та суспільного життя. Однією з його вимог було те, щоб міська рада ставилася до жителів міста відверто й чесно. Також В. Шустел намагався домогтися від міської ради фінансового утримання, але дістати схвалення йому не вдалося⁹.

Шустел ніби випередив час, а отже належав до найрадикальніших представників бюргерської Реформації в Угорщині. Незважаючи на певні суперечності під час своєї діяльності в Бардієві і Кошицях, він доклав багато зусиль до поширення реформаторських ідей у східнословачькому регіоні, і в цьому плані його роль є значною.

1522 р. кошицьким священиком став уже згаданий нами Ян Генкел. У науковій літературі він відомий як перший реформаційний проповідник Кошиць. Паралельно з містами, перші ознаки Реформації в Угорщині спостерігалися і в королівському дворі, де найвизначнішим прихильником Лютера та його вчення був Юрій Бранденбурзький, військовий вихователь угорського і чеського короля Лайоша (Людовіка) II Ягеллона (1516–1526) і довірена особа його дружини — королеви Марії, сповідальником якої був Ян Генкел. Королева Марія через свій толерантний підхід до Реформації часто опинялася під підозрами та звинувачувалася в єретичних поглядах¹⁰. Як відомо, королева оточила себе такими гуманістами, як Симон Грінеус, Вітус із Віншеїма та Конрад Кордатус. У цьому гуманістичному оточенні шанувалося вчення Еразма Роттердамського та Мартіна Лютера. Людвік II категорично забороняв у своєму палаці діяльність реформаційних проповідників, хоча, з іншого боку, угорський королівський палац був відкритий для гуманістичних поглядів. Саме там Генкел ознайомився з листами Еразма Роттердамського, а посередництвом свого приятеля Яна Антоніна з Кошиць, який працював лікарем у палаці польського короля, перебував з ним у безпосередньому контакті.

У 1526 р. Ян Генкел повернувся до Кошиць, де проповідував реформаційне вчення¹¹. Попри те, що Генкел усвідомив недоліки католицької церкви й підтримував особисті зв'язки з представниками протестантизму, він розумів причини Лютерових реформаційних настанов у питанні проведення церковних реформ. Однак у своєму ставленні до Реформації Генкел був дуже обережний, що пояснюється як поважним віком, так і хворобою. Як освічена людина та гуманіст, він був проти насильства й ненависті. Негативно ставився й до анабаптистів та сакраментарів. Хоча Генкел і прагнув реформи церкви, він не міг зробити

остаточний крок, той, який згодом зробили Лютерові наступники, тому відкрито так і не став на бік Реформації.

Ще однією постаттю ранньої Реформації є Матей Девай Біро. 1531 р. його було призначено священником у Кошицях. Навчався у Віттенберзі, а до Кошиць прийшов як прудикатор угорських вірників¹². Поширював лютеранські погляди, через що його називали «угорським Лютером». Він критично ставився до відпущення гріхів, очищення, сповіді, церковних реліквій тощо, але виявляв ліберальне ставлення до церковних свят і постів, зокрема практикував причастя хлібом і вином, а службу правив національною мовою.

Одним із найвизначніших культурних діячів XVI ст. в Угорщині вважається релігійний письменник, педагог, яскрава постать словацької Реформації Леонард Стоцкел¹³. Завдяки йому гуманізм на території теперішньої Словаччини набув реформаційного значення.

Особистість Леонарда Стоцкела нам частково стає ближчою через його кореспонденцію, особливо листи, адресовані Філіпові Меланхтонові. З них проглядається працьовита людина, глибоко віддана церкві¹⁴. Винятковість Леонарда Стоцкела полягала в здатності всотувати з життя ті позитивні впливи, які сформували його як реформатора й гуманіста. Одним з реформаційних позитивів діяльності Стоцкела був акцент на навчанні й вихованні молоді генерації. Як відомо, Реформація неабияк сприяла вдосконаленню освітньо-педагогічних ідей¹⁵. У шкільну практику Стоцкел впроваджував педагогічні принципи Філіпа Меланхтона. У 1540 р. він склав закони Бардівської школи «Leges scholae Bartphensis», які впливали з саських (Меланхтонових) шкільних законів. Вони точно визначали релігійну основу виховання шкільної молоді. Учні навчали основ релігії, читання Святого Письма та молитов. Завдяки своїм принципам у питаннях гуманізму та Реформації Стоцкел став першим представником реформаційного гуманізму віттенберзького типу на словацьких землях.

Стоцкелові праці та упровадженні ним релігійні документи (Шариські та Пряшівські статті, визнання віри «Confessio Pentapolitana») свідчать про те, що їхній автор — віруюча людина, яка переймалася суспільними та релігійними проблемами того часу. Вирішуючи їх, він завжди опирався на реформаційні принципи. Леонард Стоцкел вражає тим, що зміг у такому віддаленому від колиски Реформації місті створити працю, яка поклала початок відновленню церкви віттенберзького напрямку — Євангельської церкви Аугсбурзького визнання (ЄЦАВ) на території теперішньої Словаччини.

У 1524–1525 рр. на землях Східної Словаччини почав поширюватися радикальний реформаційний рух — анабаптизм. Представники цього

напрямку стверджували, що Біблія є кінцевим і непогрішним каноном віри й життя. Багато анабаптистів тлумачили її буквально. Вони вважали, що церква повинна бути вільною та незалежною асоціацією, відділеною від держави. Вони також практикували хрещення вірян — спочатку обливанням, а пізніше — зануренням. Засудження хрещення дітей як невідповідного Святому Письму й вимога перехрещуватися дали їм назву анабаптистів. Багато з них наполягали на повному відділенні церкви від держави й запровадженні суспільної власності.

У Словаччині найвідомішим представником цього напрямку є левоцький анабаптистський проповідник Андреас Фішер, що проповідував у Левочі, а також Ізіяш Ланг¹⁶. Як відомо, переслідування анабаптистів не можна приписувати лише правителю та католицькій церковній ієрархії, тому що ні пролютерівські міські ради, ні багаті містяни не були зацікавлені в соціальних програмах анабаптистів, основою яких було відділення церкви, суспільна рівність, колективна власність майна та взаємна поміч.

У 40-х роках XVI ст. на східнославацьких землях розпочинається діяльність перших церковних колегій, які визнавали реформаційні погляди, прагнули відокремлення від католицької церкви та створення власної організаційної структури. Першими серед словацьких міст своє віровизнання почали формувати східнославацькі вільні королівські міста.

Варто зазначити, що в основному ядром Реформації на цих землях були багаті торгові міста, які від XV ст. були пов'язані об'єднанням під спільною назвою «Pentapolitana» — «П'ятимістя». Воно об'єднувало такі міста, як Кошиці, Пряшів, Левоча, Сабинів та Бардіїв.

У результаті організаційної діяльності вільних королівських міст виникли перші конкретні постанови, які стосувалися церковного життя. Першими статтями реформаційного спрямування, які виникли на теренах «гірської» Угорщини, стали так звані Шариські статті (*Articuli congesti ad instaurationem ecclessarium in comintatu Saarosiensi*), прийняті в 1540 р., вони вважаються найдавнішими на теренах Словаччини¹⁷. Правила встановлювалися для Шариських церков у містах Бардіїв, Пряшів та Сабінов. Вони містили 26 принципів церковного життя. На той момент ці правила ще не розрізняли двоступеневу церковну політику (віряни та керівники).

На ґрунті поширення Реформації 13 грудня 1545 р. було розпочато перше засідання Тридентського Собору, де визначалися головні цілі католицизму: зростання і звеличення християнської віри й релігії, викорінення омани, спокій та конфесійна єдність, реформа духовництва і християнського народу та придушення ворогів християнства. Імператор Фердинанд I взяв на себе відповідальність зобов'язати протестантів до поступок і вийти з конфлікту, досягнувши компромісу. Свою силу

показав зворотний процес: міста «Пентаполітани» зібралися і виступили зі своїми статтями на синоді у Пряшеві, що відбувся у 1546 р. під назвою «Cannones Synodi Epeeriensis de Doctrina et Ritibus». Їх основу склали попередні 26 статей (Шариські статті), і поширювалися вони вже на 5 вільних королівських міст «гірської» Угорщини. Крім них, на синоді були присутні представники двох міст Списького комітату та декількох центрально-словацьких шахтарських колегій, священники, ректори шкіл і представники магістратів¹⁸. Голоували на синоді заступник міської ради Антон Шолтс, священник Самуел Саутер, угорський проповідник Ян Фабріціус і словацький проповідник Ян Рагаціенус (Раецький). Пряшівський синод ухвалив 16 канонів, в яких були сформульовані основні принципи церковного життя. За основу віри взяли Аугсбурзьке віровизнання та «Загальні принципи теології» («Locī communes») Філіпа Меланхтона¹⁹.

Пряшівські статті поклали початок двоступеневій Євангельській церкві Аугсбурзького визнання — колегії та сеньйорату. Єпархії мали утримувати реформаційне вчення. У випадку недотримання цього правила священники мали про це повідомити архідіяконові (голови). На синоді в Пряшеві прихильники більшості міст Спиша та Шариша вибрали першого керівника — Міхала Радашіна. Право керівника полягає у спостереженні за чистотою вчення, висвячуванні священників, відвідуванні церковних нарад і под. У статтях приділялася увага створенню шкіл та проведенню богослужінь, турботі про бідняків, встановленню церковних свят та їхньому дотриманню.

Через невдалі спроби католицької верхівки припинити поширення реформаторських поглядів було вирішено піти на компроміс між протестантами та католиками. 15 травня 1548 р. оголошено Аугсбурзький інтерім (тимчасове положення), згідно з яким священнослужителям дозволялося одружуватися, а таїнство причастя велося за обома зразками. У цій ситуації король Фердинанд I на угорському сеймі 1548 р. в Пресбурзі (Братислава) сформував подібний до Аугсбурзького інтерім. Суть постанови зводилася до того, що релігія має повернутись до своїх попередніх форм, а ересь має бути викорінена. Східно-словацькі міста мали обґрунтувати позицію свого відходу від настанов католицької церкви та здійснення реформування своїх церковних обрядів²⁰.

Король Фердинанд I віддав наказ шляхом проведення візитації контролювати реалізацію постанови, прийнятої сеймом 1548 р. Для цього він відрядив комісарів Штефана Бардала та радника Грегора Шібріка. Візитацію було розпочато на східно-словацьких землях, задля цього комісари прибули до Пряшева і 14 серпня 1549 р. взяли участь у зібранні містян. Представники Левочі вирушили за Міхалом Радашіном, щоб він

підготував витяг із «Загальних принципів теології» («*Loci communes*») Філіпа Меланхтона. Однак прашівці їх випередили, і довести справу до логічного завершення доручили ректору Леонарду Стоцкелу, який і уклав «*Confessio Pentapolitana*» із 20-ти статей на основі праць Філіпа Меланхтона, Аугсбурзького віровизнання 1530 р. та Прашівських статей 1546 р.²¹

Визнання віри п'яти східнославацьких міст, тобто «*Confessio Pentapolitana*», є близьким до Аугсбурзького віровизнання без його другої частини — «Спірних статей» (22–28), у яких ідеться про зловживання в католицькій церкві. Цей документ є коротшим, і за рахунок випущених статей з цитатами отців церкви він більшою мірою опирається на Біблію, є більш поміркованим та просякнутим бажанням піднести символ віри в позитивному ключі. Наприклад, 2-га стаття про створення світу пояснює походження зла неприйняттям сатани. Через гріх приходить смерть, і усі нещастя є покаранням за гріхи. Стаття 6-та присвячена питанням про віру, яка є даром Святого Духа. Ця стаття також містить положення про інститут священства й положення про те, що Святий Дух і слово Боже мають вплив на віру. Стаття 8-ма містить тези про церкву й поєднує в собі 7-му і 8-му статті Аугсбурзького віросповідання. Тут наголошується, що з самого початку була і буде існувати тільки одна католицька, тобто Вселенська, Церква. Далі йдеться, що «навіть якщо церква в дійсності (...) перебуває у підданстві світської влади, то в релігійному плані вона нікого іншого, окрім Христа, за Найстаршого не визнає»²². Стаття 17-та містить настанови про життя в шлюбі, який є Господнім призначенням для кожного, хто вірує в Бога. Цієї та наступної 18-ої статті про воскресіння мертвих у Аугсбурзькому віросповіданні немає.

2 серпня 1549 р. Міхал Радашін надав текст цього віросповідання для ознайомлення королівським комісарам. Його підписав король Фердинанд I, Ягерський єпископ Антон Веранчич та Естергомський архієпископ Мікулаш Олаг. У 1564 р. віровизнання було знову скріплено 22-ма підписами в Бардієві на конвенті²³.

Отже, незважаючи на економічні суперечки, східнославацькі міста зуміли об'єднатися навколо проблеми віросповідання і тим самим бодай на деякий час обмежити вплив світської влади.

Словацьку Реформацію не оминув і вже згаданий нами кальвінізм, який був успішним продовженням лютеранських поглядів спочатку у Швейцарії, а потім і за її межами. Кальвінізм ще більш суттєво спростив канони християнського культу і богослужіння, додавши церкві демократичний характер (виборність керівництва церкви мирянами), відокремивши її від держави. Проголошену Реформацією свободу совісті та тлумачення Біблії кальвінізм звів до свободи від католицизму, намагаючись

таким чином не допустити критики свого вчення. На відміну від лютеранства, в кальвінізмі немає загальнообов'язкового символу віри, єдиним джерелом віровчення вважається Біблія.

На східнославацьких землях найбільшого поширення внаслідок політичних подій кальвінізм набув у Кошицях. Так, у 1536 р. територія міста Кошиці була під юрисдикцією Яна Запольського. Заможні німецькі родини були змушені виїхати з міста, а їхнє майно Запольський роздавав своїм прихильникам. З послідовною «мадяризацією» йшов пліч-о-пліч і кальвінізм, якого угорська спільнота прагнула завдяки проповідям своїх церковних діячів. Кальвінізм у ті роки проголошував у місті Штефан Сийкелі, а в середині століття — угорський проповідник Антон Сенткіраль, з іменем якого пов'язане найбільш поглиблене проникнення кальвіністських ідей до Кошиць²⁴. Реформати-кальвіністи відкинули майже всі зовнішні атрибути культу (ікони, свічки, хрест). Хрещення і причастя вони розглядали як символічні обряди. Проповідь є центральним елементом богослужіння, яке включає також спів псалмів і молитви. Оскільки в місті проживало змішане німецько-угорське населення, а угорці тяжіли до кальвінізму, національні розбіжності тут не вщухали ще протягом багатьох десятиліть. При цьому, угорці скаржилися з приводу того, що їхні інтереси й погляди щодо протестантської релігії ігноруються²⁵.

Кальвіністська Реформація на території сучасної Східної Словаччини не охопила всю цю територію, а лише її частину. В основному це стосувалося Гемерської, Малогонтської, Абовської, Турчанської, Земплинської, Ужанської та частково Шариської жуп. Ця територія була частиною передтиського району, який формувався поступово переважно на території середньовічної Ягерської єпархії поза межами кола впливу вільних королівських містечок, що на північному заході²⁶.

Щодо формування цієї церковно-адміністративної території, а також аспекту закріплення кальвінізму в Східній Словаччині та його поширення серед словацького населення, то тут ключову роль відіграла Земплинська жупа. Оскільки в жупі не було жодних королівських міст, головну роль при поширенні Реформації відіграли землевласники, а особливо родини магнатів і шляхтичів. Одним з перших магнатів був Петер Перені, який уже в першій половині 30-х рр. прийняв вчення Лютера й запросив до своєї Земплинської резиденції у Шарошпатаці відомого реформатора Сієну Гельсеці (з Сечовиць)²⁷. Цей факт також вказує на роль міст та безпосередніх землевласників цього регіону в поширенні Реформації. Магнат Петер Перені підтримував і наступних послідовників нового вчення, надаючи їм будинки у своїх володіннях. Таким був, наприклад, Міхал Сіклосі, який проповідував у Требішові.

Наступним визначним реформатором, що певний час працював у містечку Шатораляуйгель, був Мартін Шанто Калманчегі, відомий як поширювач праць швейцарського реформатора Ульріха Цвінглі, а невдовзі і Жана Кальвіна²⁸. Подібно чинив ще один проповідник, який поширював реформаційні ідеї в Шарошпатаку, — Матей Біро Девай. Через свої переконання Матей Біро Девай теж мав конфлікт із землевласником²⁹. Окрім релігійного життя, велику увагу Перені приділяв розвитку освіти. З його іменем пов'язана трансформація школи в Шарошпатаку на лютеранську гімназію в другій половині 30-х рр., внаслідок чого було створено підґрунтя для реформатського (євангелістського) коледжу.

Після смерті Петера Перені підтримувати Реформацію у Земплинській та інших жупах продовжували його жінка Клара і син Габріель. Ще за їхніх часів до Шарошпатаку був запрошений ще один реформатор Штефан Копачі, який поширював учення Кальвіна³⁰. На додаток до центрів у південних жупах (у Шарошпатаку, Шатораляуйгелі та містах Токайського регіону) Реформація швидко ширилася на теренах центральної й гірської частини Земплинської жупи. У середині XVI ст. проповідники реформаційних ідей поширювали свої погляди в містечках Сечовці, Требишів, Вранов, Гуменне та в декількох прилеглих селах³¹. Окрім родини Перені, цим займалися й інші місцеві магнатські роди, передусім Другети, які панували на більшій частині Земплинської і сусідньої з нею Ужанської жупи. З поміж Другетів цим найбільше займалися брати Іштван, Георгій, Габріель і Антон. Крім них, реформаційні ідеї підтримувала ще одна представниця роду Другетів — це Ефросина, дружина крайового судді Іштвана Баторі. Подібно до Другетів, Реформацію прийняли родини Драгфі, Надаші та деякі інші.

До середини XVI ст. кількість парафій з послідовниками Реформації значно зросла. У 50-х роках XVI ст. проповіді щодо вчення Лютера здійснювалися також в Оборині, Нижньому Грушові, Трговищі та Тушицях³².

Водночас Реформація ширилася і в західних частинах сусідньої Ужанської жупи³³. Окрім Другетів, у першій половині століття реформаційні ідеї поширювали представники багатих родин Еуденфі та Понграц з Михайлівець, а також родини Добо, Мокша, Ракоці, Горват та інші³⁴. Найважливішим центром Реформації стало місто Ужгород, розташоване в безпосередній близькості від нинішньої Словаччини та історичної словацької етнічної території. У кількох містечках жупи, які зараз перебувають на території Словаччини, наприкінці 50-х на початку 60-х рр. здійснювали свою діяльність проповідники Реформації. Ідеї Реформації у цей період поширювали й парафіяльні священики в Чичаровцях, Рускові,

Великих Капушанах, Павловці над Ужем, Собранці та Сенному³⁵. З вищезгаданих даних ясно, що і в Ужанській жупі відігравали важливу роль містечка як перші центри Реформації — Великі Капушани, Павловці, Собранці і сам Ужгород.

У поширенні реформаційних ідей на території Абовської і Турчанської жуп ключовими стали магнати з дворянством і вільне королівське місто Кошиці. З маленьких міст на потужні центри Реформації перетворилися Обоуйшант і Сакс³⁶. Подібно до шляхти, міста потім стали поширювати нове вчення в селах, що їм підпорядковувалися. Наприкінці 50-х рр. XVI ст. тут діяли священники-реформатори в таких регіонах Абовської і Турчанської жуп, як Сіліцька Яблониця, Грушів, Яблонів і Хрхов³⁷.

Реформація на південному заході від Гемерської та Малогонтської жуп поширювалася від центрів на північ (Спиш) і на південь (Боршодська жупа, місто Мішкольц). Спочатку парафії Реформації обмежувались німецьким населенням Верхньоугорських шахтарських міст, серед яких першими, що прийняли вчення Лютера до середини століття, були Рожнява і Римаєвська Баня. Реформаторські проповідники в Римаєвській Сечі та Римаєвській Соботі вже працювали в наступні роки. Інтенсивніше Реформація в цих жупах поширювалася в другій половині століття після її прийняття родинами Бебеків та іншими шляхетськими родинами³⁸.

Таким чином, з поширенням у передтиських жупах кальвіністська Реформація безпосередньо наблизилася до теренів сучасної Словаччини та словацької етнічної території. Цей вплив ще більше посилювався після 1561 р., коли значна частина парафіяльних священників отримала кальвіністське та Женевське віровчення в південноземплинському Тарцалі. Синод був зібраний Штефаном Копаци, і більшість міністрів з Ягерської єпархії приїхали на нього. Визнання в Тарцалі відрізнялося від догматики Мартіна Лютера та канонів церкви. Насамперед, Єпископське відомство відмовлялося в будь-якій формі від зображення Вечері Господньої³⁹. Можемо констатувати, що у тлумаченні основних теологічних питань земплинські реформатські проповідники на початку 60-х років розійшлися з колегами з вільних королівських міст, які гостро засудили їхні дії, а потім оскаржували їхні погляди. Тоді настало остаточне руйнування єдності Реформації у Верхній Угорщині, і з того часу вона розвивалася у двох різних напрямках.

Отже, вже наприкінці століття практично на всій території Східної Словаччини були організовані сеньйорати і спостерігалися перші прояви та намагання впорядкувати управління духовного життя на вищому рівні. Перші спроби поширення нових релігійних течій знайшли підтримку серед населення більшості східнославацьких міст, що було, певним чином, поштовхом до подальшого розгортання реформаційного руху.

В умовах політичної боротьби та громадянської війни, тотальної розрухи й морального виснаження Реформація почала свій переможний шлях угорськими теренами й дісталася до найвіддаленішого північно-східного куточка держави — земель, які сьогодні входять до складу Закарпатської області України⁴⁰. Своєрідний історичний розвиток та поліетнічне населення регіону впливало на перебіг і характер Реформації.

Швидкому поширенню нових реформаційних учень та релігійних течій у Північно-Східній Угорщині сприяв і той факт, що на землях, які були безпосередньо підпорядковані єпархії у Ягрі, світські та духовні стани вели боротьбу за владу. Отже, був відсутній контроль за діяльністю церковного життя.

Як уже згадувалося, поширенню лютеранства неабияк сприяв магнат Петер Перені — всевладний володар Північно-Східної Угорщини⁴¹. Щоправда, спершу Петер Перені не був послідовним прихильником Реформації, хоча його, мабуть, так само, як і багатьох інших можливо-владців, та й священників, неабияк хвилювали питання очищення віри. Та попри це, в 1537 р. Петер Перені в Шарошпатаці приходив на месу. Задля підтримки реформаційного руху родина Перені не гребувала навіть збройними погрозами. Так, Петер Перені разом зі своїм сином Габором навіть зруйнував три чернечі обителі католиків: у Требішові, Шарошпатаці й Шаторалаяйгелі. Як наслідок, на базі монастиря в Шарошпатаці постала лютеранська школа⁴².

Заслугує на увагу й те, що при дворі Петера Перені перебувало чимало проповідників протестантизму, які вплинули на поширення цієї течії на сусідні з Шарошпатаком території, передусім — на володіння графів Другетів. Неабияку роль тут відігравали й родинні зв'язки. До прикладу, надзупан Ужанського комітату Ференц III Другет перебував у шлюбі з Ержебет Перені. Ревним послідовником Реформації був і його брат Георгій Другет. Відтак Другети теж стали поширювати реформаційне вчення у своїх володіннях, серед інших — й у деяких руських селах⁴³. У 40-х роках XVI ст., крім магнатів, до Реформації приєдналася і середня шляхта, а також селянство північно-східної Угорщини⁴⁴. Закономірно, що родина Другетів стала опікуватися першими протестантами Ужгорода⁴⁵.

Перші представники швейцарського напрямку протестантизму в Угорщині з'явилися тоді, коли лютеранство завоювало вже чималі простори. Центром Реформації стало закарпатське місто Берегово (Берегсас). Протестантизм охопив увесь Березький комітат, де проживало переважно угорське населення. У 1545 р. в Берегові вже було проведено два синоди протестантів, котрі проголосили кальвінізм основною релігією угорського населення. Проповідником кальвінізму на Закарпатті, а в деяких питаннях

і радикальним послідовником Цвінглі, став уже згаданий нами Мартін Шанто Калманчегі. Він народився наприкінці XV ст. в Калманчені. Теологічну освіту здобув у Краківському католицькому університеті. При посвяченні в духовний сан став каноніком і директором церковної школи в Дюлафегерварі⁴⁶.

Дослідниця Оксана Ферков доводить, що в 1551 р. Мартін Калманчегі, ймовірно, долучився до розбудови протестантської громади в Ужгороді, а в 1552 р. перебрався в Берегово. Він ратував за скромну віру і церкву, доступну для всіх. Побутує думка, що саме Мартін Калманчегі ініціював реформаторський собор у грудні 1552 р., на якому було підтримано пропозицію швейцарських реформаторів щодо таїнств причастя й сповіді, а також щодо віктарів. У 1556 р. Калманчегі повернувся до Дебрецена, де ще деякий час займався проповідницькою діяльністю. Помер у грудні 1557 р.⁴⁷

Услід за Ужгородом і Береговим Реформація охопила Мукачево, Виноградово (Севлюш), Хуст, Тячів, інші містечка та, частково, села⁴⁸. Так, в Ужанському комітаті, центром якого було місто Ужгород, протестантські громади виникли в таких містечках, як Капушани й Собранці, а також у селах Батфа, Часлівці, Чічера Доборуська, Горяни, Коритняни, Латорицькі Ремети, Паладь, Тибава, Сенні, Тарновці, Доманинці, Невицьке, Радванка, Минай, Ярок. Тут, мабуть, поширювалося лютеранство, позаяк відомо, що 1555 р. в Ужгороді саме це вчення проповідував магістр Петер⁴⁹.

Водночас, у другій половині XVI ст. у багатьох населених пунктах північно-східної Угорщини богослужби проводилися й за швейцарським зразком Реформації (кальвінізм)⁵⁰.

Крім лютеранства й кальвінізму, значну підтримку на теренах історичного Закарпаття здобув радикальний напрямок Реформації — унітаризм. В Ужанському комітаті ревним послідовником унітаризму був Лукач Егрі, який обіймав посаду проповідника Ужгорода, а невдовзі — і декана церковного округу⁵¹. Він виступав проти таїнства хрещення дітей, за заборону усіляких клятв, ратував за усупільнення майна громади унітаристів. За відчутний радикалізм його проповіді стали об'єктом критики. Врешті-решт, на соборах у Сіксо (січень, 1568 р.) та в Шарошпатаці (серпень, 1568 р.) погляди Лукача Егрі було засуджено, а його самого — звільнено з посади. Новим деканом Ужанського церковного округу став Гергель Сікасаї, який у 1568 р. прийняв рішення Дебреценського собору 1567 р. про канони кальвіністської церкви⁵². В результаті, в Ужанському деканаті утвердився кальвінізм.

Отже, Реформація на теренах сучасної Словаччини поширювалася швидко та успішно. Уже в першій чверті XVI ст. внаслідок зменшення

католицької ієрархії, турецької небезпеки, динамічних поєдинків за трон Реформація могла поширюватися з відносно незначними перешкодами. Між новою євангельською та старою католицькою релігією спочатку була суттєва різниця, і тому реформатори знаходили підтримку в середовищі вірян, які були занедбані католицькою церквою. Доки словаки та німці прагнули лютеранської форми Реформації, між жителями переважно угорської національності поширювався кальвінізм та анабаптизм. Так кристалізація Реформації потроху нарощувала свої позиції.

До кінця XVI ст. реформаційні погляди знайшли багато прихильників у містах Східної Словаччини та регіону історичного Закарпаття. Для розвитку Реформації склалася сприятлива ситуація, тому що міста були релігійно незалежні й мали у своєму підпорядкуванні монастирі та церкви, що сприяло прилученню до нової релігії містян. У результаті, формувалася євангельська церква з інвентарем та багатими дотаціями. Вже наприкінці XVI ст. століття практично на всій території Східної Словаччини були організовані сеньйорати та спостерігалися перші прояви й намагання впорядкувати духовне життя на вищому рівні. Перші спроби поширення нових релігійних течій знайшли підтримку серед населення більшості східнославацьких міст, що було, певним чином, поштовхом до подальшого розгортання реформаційного руху.

¹ История Словакии. Пер. со словац.: И.А. Богданова, В.В. Марьина; с англ.: О.В. Хавановой. Научн. ред.: Ю. В. Богданов. Москва: «Евролинц», 2003. С. 154.

² Bodnárová M. Protireformácia na Slovensku v prvej polovici 16. storočia. *Rekatolizácia, protireformácia a katolícka reštaurácia v Uhorsku*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. S. 9.

³ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí*. Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešovensis II, 1998. S. 19.

⁴ Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 рр.). М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. вищий навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», каф. історії Стародав. світу і Серед. віків, Центр іст. студій з богемістики і словакістики; передм. І. Ліхтея. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. С. 101.

⁵ История Словакии. С. 155.

⁶ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 20.

⁷ Ibidem. S. 23.

⁸ Ibidem. S. 24.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Kvačala J. Kráľovná Mária a jej účasť v dejinách reformácie. *Viera a veda*, 1, 1930. S. 10–22.

¹¹ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 23.

¹² Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 pp.). С. 103.

¹³ Slovenský biografický slovník V R–Š. Martin: Matica slovenská, 1992. S. 351.

¹⁴ Hajduk A. Leonard Stöckel. Život a dielo. Bratislava: Evangelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1999. S. 16.

¹⁵ Petrik J. Kapitoly z domácich cirkevných dejín. Bratislava: Tranoscius, 1969. S. 238

¹⁶ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 26–27; Ratkoš P. Počiatky novokrstentva na Slovensku. *Historický časopis* V. 1957. S. 195; Dejiny Bardejova. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975. S. 126.

¹⁷ Petrik J. Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1946. S. 48; Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 pp.). С. 103.

¹⁸ Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2004. S. 90.

¹⁹ Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry. 3. Zost. Pavel Uhorskai, Július Alberty a kolektív. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 2002. S. 93; Kvačala J. Dejiny reformácie na Slovensku. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1935. S. 81.

²⁰ Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. S. 94.

²¹ Ibidem. S. 97; Товтин Я. Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 pp.). С. 106–107.

²² Ibidem. S. 99.

²³ Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry. S. 18; Kvačala J. Dejiny reformácie na Slovensku. S. 73; Veselý D. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. S. 103; История Словакии. С. 158.

²⁴ Bodnárová M. Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. S. 27.

²⁵ Kemény L. A reformáció Kassán. Oklevéltár. Košice, 1891. S. 17.

²⁶ Kónyová A. Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2010. S. 70.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Dienes D. A történelmi Tiszáninneri Református Egyházkerület a 16. században I., *Historia Ecclesiastica* 2: (1). 2011. S. 12–13.

²⁹ Ibidem. S. 14.

³⁰ Ibidem. S. 16–20.

³¹ Zoványi J. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. XII. Budapest, 1928. S. 119–141.

³² Ibidem.

³³ Kónyová A. Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí. S. 73.

³⁴ Haraszy K. Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez. *Nagykapos*. 1931. S. 34.

³⁵ Zoványi J. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. S. 114–119.

³⁶ Dienes D. A történelmi Tiszáninneri Református Egyházkerület a 16. században I. S. 25–27.

³⁷ Zoványi J. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. S. 7–28.

³⁸ Kónyová A. Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí. S. 75.

³⁹ Dienes D. A történelmi Tiszáninneri Református Egyházkerület a 16. században I. S. 43–44.

⁴⁰ Kálmán S. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600). RIK-U Kiadó Beregszász–Ungvár, 2017. 144 s; Федака С. 3 історії християнства на

Закарпатті. Ужгород: Lira. 2013. 186 с.; Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 27.11.2018).

⁴¹ Dienes D. A történelmi Tiszánineni Református Egyházkerület a 16. században I. S. 20.

⁴² Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Szabó A. Egri Lukács “megtérése” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon). *Irodalomtörténeti közlemények*. 1984. 5–6. S. 137.

⁴⁶ Федака С. З історії християнства на Закарпатті. С. 155.

⁴⁷ Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку.

⁴⁸ Як прийшла реформація до нас в Закарпаття. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 27.11.2018).

⁴⁹ Ферков О. Закарпатська Реформатська церква: історія та особливості розвитку.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Egri Lukács “megtérése” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon). *Irodalomtörténeti közlemények*. S. 545.

⁵² Ibidem. S. 548.

REFERENCES

1. Bodnárová, M. (2013). Protireformácia na Slovensku v prvej polovici 16. storočia. *Rekatolizácia, protireformácia a katolícka reštaurácia v Uhorsku*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity [in Slovakian].

2. Bodnárová, M. (1998). Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí. *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí*. Prešov: Acta Collegii Evangelici Prešovienis II [in Slovakian].

3. Bogdanova, I.A., Mar'ina, V.V., Havanova, O.V., & Bogdanov, Ju.V. (2003). *Istorija Slovakii* [History of Slovakia]. Moskva: Evrolinc [in Russian].

4. Dejiny Bardejova. (1975). Košice: Východoslovenské vydavateľstvo [in Slovakian].

5. Dienes, D. (2011). *A történelmi Tiszánineni Református Egyházkerület a 16. században I, Historia Ecclesiastica 2: (1)* [in Hungarian].

6. *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*. 3. (2002). Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].

7. Fedaka, S. (2013). *Z istoriyi xrystyyanstva na Zakarpatti* [From the history of Christianity in Transcarpathia]. Uzhhorod: Polihraftsentr Lira [in Ukrainian].

8. Ferkov, O. *Zakarpats'ka Reformats'ka cerkva: istoriya ta osoblyvosti rozvytku* [Transcarpathian reformed church: history and peculiarities of development]. Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/publications> [in Ukrainian].

9. Hajduk, A. (1999). *Leonard Stöckel. Život a dielo*. Bratislava: Evangelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského [in Slovakian].

10. Haraszy, K. (1931). *Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*. Nagykapos [in Hungarian].

11. Kálmán, S. (2017). *A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600)*. RIK-U Kiadó Beregszász–Ungvár [in Hungarian [or in Ukrainian]].

12. Kemény, L. (1891). *A reformáció Kassán. Oklevéltár*. Košice [in Hungarian].

13. Kónyová, A., & Kónya, P. (2010). *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16. — 18. storočí*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity [in Slovakian].

14. Kvačala, J. (1935). *Dejiny reformácie na Slovensku*. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].
15. Kvačala, J. (1930). Kráľovná Mária a jej účasť v dejinách reformácie. *Viera a veda*, 1 [in Slovakian].
16. Petrik, J. (1946). *Dejiny slovenských evanjelických a. v. služieb Božích*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].
17. Petrik, J. (1969). *Kapitoly z domácich cirkevných dejín*. Bratislava: Tranoscius [in Slovakian].
18. Ratkoš, P. (1957). Počiatky novokrstenectva na Slovensku. *Historický časopis V* [in Hungarian].
19. *Slovenský biografický slovník V R–Š*. (1992). Martin: Matica slovenská [in Slovakian].
20. Szabó, A. (1984). Egri Lukács megtérése (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon). *Irodalomtörténeti közlemények*, 5-6, 137 [in Hungarian].
21. Tovtyn, Ya. (2011) *Suspil'no-politychne stanovyshe slovats'kykh zemel' u skladi monarkhiyi Habsburhiv (1526–1610 rr.) [Social and political situation of slovakian land in the composition of the Habsburg Monarchy (1526–1610)]*. Uzhhorod: Polihraftsentr Lira [in Ukrainian].
22. Veselý, D. (2004). *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius [in Slovakian].
23. *Yak pryjshla reformaciya do nas v Zakarpattya [How the Reformation came to us in Transcarpathia]*. Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/publications> [in Ukrainian].
24. Zoványi, J. (1928). *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. XII. Budapest [in Hungarian].

УДК 94(=411.16):37(477)“19”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ТА РОЗВИТОК ОСВІТИ В КИЇВСЬКОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ОКРУЗІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню особливостей культурно-просвітницької діяльності єврейської громади в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. через призму документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва. На основі сформованої історіографічної бази відкривається можливість розвинути вивчення культурного життя євреїв на українських теренах за рахунок аналізу й запровадження до наукового обігу нових фактографічних матеріалів. Дослідження просвітницької діяльності єврейського населення сприяє глибшому розумінню процесів взаємодії різних культурних традицій і ролі етнічних громад у розвитку Наддніпрянської України на початку ХХ ст. На сучасному етапі актуальність етнонаціональних студій підсилюється їхньою суспільно-політичною значимістю задля пошуків механізмів розв'язання проблем, пов'язаних із загостренням міжнаціональної і міждержавної конфронтації, посиленням ксенофобських настроїв, міжрелігійними й міжконфесійними конфліктами, нівелюванням принципів толерантності й верховенства права. На початку ХХ ст. специфіка культурно-освітнього життя євреїв на теренах Київського навчального округу визначалася особливостями їхнього правового статусу, взаєминами з органами влади Російської імперії, і насамперед — державною політикою, що накладала обмеження на громадянські й політичні права, розвиток міграційних і комунікаційних процесів, територіальне розміщення, можливості здобуття освіти і професійної самореалізації, збереження традиційної духовної культури єврейського населення. За умов посилення асиміліціоністських процесів, поглиблення проблем культурного розвитку, самоідентифікації і соціальної інтеграції євреїв посилювалося значення освітньо-виховної сфери як інструмента передачі молодому поколінню сукупності життєво важливих знань і практичних навичок, що відкривали можливості, з одного боку, збереження тра-

диційних іудейських цінностей, а з іншого — соціально-демографічної та економічної адаптації на теренах Російської імперії.

Ключові слова: єврейська громада, освіта, навчальні заклади, добротинність, культурні традиції.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

THE JEWISH COMMUNITY AND EDUCATION DEVELOPMENT IN THE KYIV EDUCATIONAL DISTRICT IN THE EARLY 20th CENTURY

The article investigates Jewish community's edification activities in the Kyiv educational district in the early 20th century through the lens of documents of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv). The current status of historiography presents an opportunity to deepen the study on Jews' cultural life on the Ukrainian lands by analyzing and introduction into the scientific activities of new factual information materials. Complex research of Jewish population's teaching opens new avenues for further exploration of cultural interaction and role of ethnic communities in public life of Dnieper Ukraine in the early 20th century. Currently, the relevance of Ethnic Research is strengthened by its public and political significance in the context of finding mechanisms to solve concrete problems of increasing inter-ethnic and inter-state confrontation, xenophobic attitudes, interreligious tensions or conflicts, levelling the principles of tolerance and fundamental issues of the rule of law. In the early 20th century the nature of Jews' cultural life in the Kyiv educational district has been defined by peculiarities of their legal status, relations with government authorities of the Russian Empire, but also and primarily by the State policy curtailing civil and political rights, the development of migration and communication, spatial distribution, education opportunities and professional self-fulfilment, the preservation of Jewish spiritual identity and traditional culture. With the spiralling process of assimilation, the growing problems of cultural development, self-identification and social integration of Jews the importance of education as a tool for the transfer of knowledge, skills and experiences to younger generations has increased. Promoting learning for all generations has encouraged the preservation of

Jewish spiritual values and traditions on the one hand and socio-demographic, economic integration of Jews in the Russian Empire on the other.

Keywords: *Jewish community, education, educational institutions, charity, cultural traditions.*

Державна політика Російської імперії щодо «єврейського питання», яке постало на порядку денному внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) і приєднання земель, на яких проживали сотні тисяч євреїв, характеризувалася суперечливістю, а процеси емансипації єврейського населення відбувалися із запізненням, порівняно з провідними державами Європи. В епоху «Великих реформ» за правління Олександра II набула впливу ідея злиття євреїв з «оточуючим населенням», задля реалізації якої відбувалося певне розширення їхніх прав: зменшувалася рекрутська повинність і дискримінація на військовій службі, зростав перелік категорій єврейського населення, яким дозволялося проживати за межами смуги осілости, обіймати державні посади, нарівні з християнами обирати земства й бути представленими в них. Однак, починаючи з 1880-х рр. спостерігалось посилення антиєврейських настроїв у правлячих колах Російської імперії, і як наслідок — обмежень у виборі місця проживання, професійної діяльності, вступі до навчальних закладів, участі у формуванні органів земського й міського самоуправління. Короткий період зростання питомої ваги єврейських студентів у російських університетах у зв'язку із поверненням, хоча і в дещо обмеженому вигляді, автономії (27 серпня 1905 р.) завершився відновленням відсоткових норм після Революції 1905–1907 рр. Попри дискримінаційну політику й систему бюрократично-поліцейських обмежень щодо єврейського населення на початку ХХ ст. українські губернії Російської імперії були одним із важливих осередків поширення ідей Гаскалі (просвітницької течії, спрямованої на подолання культурної відокремленості єврейства) та розвитку єврейської системи освіти.

Дослідження просвітницької діяльності євреїв відкриває нові можливості для глибшого розуміння процесів взаємодії різних культурних традицій і ролі етнічних громад у розвитку Наддніпрянської України на початку ХХ ст. На сучасному етапі актуальність етнонаціональних студій підсилюється їхньою суспільно-політичною значимістю задля пошуків механізмів розв'язання проблем, пов'язаних із загостренням міжнаціональної і міждержавної конфронтації, посиленням ксенофобських настроїв, міжрелігійними й міжконфесійними конфліктами, нівелюванням принципів толерантності й верховенства права.

Від початку 1990-х років, із розпадом СРСР і проголошенням незалежності Української держави, поживавленням процесів демократизації

і становлення громадянського суспільства, на тлі зростання інтересу до етнонаціональної проблематики актуалізувалися дослідження історії і культури єврейського народу, його місця та ролі в історії України. Питання діяльності євреїв у сфері освіти на українських землях Російської імперії знайшли висвітлення у працях Н.В. Рудницької¹, А.В. Морозової², В.В. Гончарова³, О.Ю. Крічкер⁴, В.О. Яшина⁵, В. Хітерер⁶.

На основі сформованої історіографічної бази відкривається можливість розвинути вивчення культурного життя євреїв на українських теренах за рахунок аналізу й запровадження до наукового обігу нових фактографічних матеріалів. Мета цієї статті полягає у висвітленні особливостей культурно-просвітницької діяльності єврейської громади в Київському навчальному окрузі* на початку ХХ ст. через призму документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. спостерігається зростання уваги до жіночої освіти й посилення розуміння її значення в соціокультурному розвитку євреїв. У жовтні 1893 року за підтримки місцевої єврейської громади в м. Кременчуці засновано безкоштовне жіноче єврейське училище, кількість учениць якого стрімко зростає з 40 до 200 осіб. Із дозволу полтавського губернатора заклад субсидувався за рахунок коробкового збору, окрім того Петербурзький комітет Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії щорічно асигнував 600 рублів, організовувалися благодійні вечори. Утім ці кошти не покривали видатків на утримання училища (щорічно 2500 руб.), і частина вчителів мусили працювати без будь-якої оплати. 1903 року Кременчуцьке єврейське міщанське, купецьке й інших станів товариство визнало за доцільне передавати безпосередньо правління Товариства допомоги бідним євреям м. Кременчука суми з коробкового збору для допомоги малозабезпеченим, поховання незаможних євреїв, на утримання бідних учениць жіночої гімназії та безкоштовного жіночого єврейського училища. Згідно зі статутом товариства, його мета полягала в покращенні матеріального й морального стану незаможних євреїв Кременчука, окремим напрямом його діяльності визначено влаштування дітей до сирітських будинків, притулків, ремісничих і навчальних закладів⁷. Проте добродійна діяльність, спрямована на поширення освіти серед соціально незахищених верств населення, наштовхувалася на дискримінацію в системі державного управління освітою Російської імперії. Інспектор народних училищ 6-го району Полтавської губернії А. Луцкевич ініціював закриття кременчуцького жіночого єврейського училища під приводом того, що грошові збори на

* Київський навчальний округ починаючи з 1832 року включав у себе Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, а з 1839 року — Полтавську губернії.

підтримку цього навчального закладу можуть «використовуватися на які-небудь темні справи»⁸ [на підтримку сіоністського руху. — *Авт.*].

У вересні 1895 року в Полтаві відбулося урочисте відкриття безкоштовного початкового єврейського училища для дівчат із малозабезпечених родин і сиріт. На ньому були присутні губернатор, губернський предводитель дворянства, директор народних училищ, голова училищної ради й міський голова. Упродовж трирічного курсу в училищі здійснювалося викладання єврейського Закону Божого, російської мови, арифметики, чистописання, кравецького й білошвейного ремесел. У 1896/1897 навчальному році в училищі безкоштовно здобували освіту дівчатка, яких коштом благодійників забезпечували навчальними посібниками, одежею та взуттям. У цей період на рахунках училища перебувало 6223 руб. 80 коп., з яких 4000 руб. — це одноразова пожертва доктора Герберга, а 1347 руб. — виторг від аматорського спектаклю. Товариство з поширення ремісничої і землеробської праці серед євреїв Росії придбало для закладу швейну машину. Санкт-Петербурзький комітет єврейського колонізаційного товариства надавав кошти для розширення ремісничого відділу училища.

Упродовж майже 9-річного існування закладу в ньому переважно здобували освіту дівчатка-сироти (кількість яких увесь час зростала й 1902 року сягнула 120 осіб), і їхні успіхи в навчанні відзначені директором народних училищ Полтавської губернії П. Александровичем, інспектором І. Панаженком та офіційною комісією на чолі з головою Полтавської земської управи. Поряд із хорошою успішністю учениць спостерігалось різке зменшення їхньої кількості у випускному відділенні, пов'язане з фінансовими проблемами єврейських родин. У звіті за грудень 1898 — січень 1900 року з цього приводу зазначалося: «Під натиском таких злиднів батьки наполягають, щоби їхні дівчатка-підлітки, учениці останнього відділення, залишили училище. Прощаючись з улюбленим закладом буквально зі сльозами на очах, дівчатка з волі своїх батьків чи опікунів ідуть заробляти для себе насущний хліб до фабрик і майстерень, і там вони втрачають набуте ними в стінах училища моральне обличчя своє»⁹. Шлях до подолання цієї проблеми можна було віднайти завдяки підготовці висококваліфікованих працівниць швейного профілю, удосконаленню їхніх практичних навичок, створення для них нових робочих місць на базі кравецького й білошвейного відділів, обладнаних 5 швейними машинами¹⁰. Відповідно, 1901 року в центрі уваги опікунської ради училища перебувало питання вдосконалення професійного навчання та збільшення його фінансової бази, що сягнула 1150 руб.¹¹ Зусиллями місцевих добровольців від 1902 року при училищі діяла їдальня, в якій малозабезпечені учениці отримували гарячі сніданки й

обіди безкоштовно, а всі інші — за плату в 3 коп. Попечителька училища Ц. Молдавська відзначала поліпшення успішності переважно серед тих учениць, які раніше були фізично виснаженими через неповноцінне харчування вдома¹².

Незважаючи на зростання популярності згаданого училища серед населення, підтримку доброчинців (передусім єврейських дам м. Полтави), позитивні висновки інспектуючих органів, його було проголошено незаконним, створеним усупереч «Положенню про єврейські училища» (1844). 20 березня 1904 року адміністрація Київського навчального округу відхилила клопотання щодо продовження діяльності училища на засадах, затверджених 1895 року.

Черкаський міщанин П.А. Улицький 1896 року відкрив у Хоролі Полтавської губернії початкове чоловіче єврейське училище з викладанням Закону Божого (катехізис, Біблія, єврейська історія); російської мови (читання, переказ, основи граматики); арифметики (нумерація, дії над абстрактними й іменованими числами); давньоєврейської мови (читання, елементарні правила граматики). Заняття відбувалися з 9.00 до 16.00. Утримувач училища декларував своє зобов'язання стежити за моральністю учнів, прищеплювати їм любов до Бога, батьківщини, батьків і ближніх.

Ключовим чинником культурно-освітнього й релігійного життя, утвердження ідентичності єврейської громади була доброчинна діяльність у галузі шкільництва. 1902 року київський губернатор Ф. Трепов надав дозвіл на заснування в м-ку Білій Церкві Васильківського повіту «Товариства допомоги нужденним учням Білоцерківського двокласного початкового єврейського училища»¹³.

Із наданням дозволу на відкриття в Кам'янці-Подільському талмуд-тори з ремісничими класами (1902) в розпорядження управління Київського навчального округу передавалося 70 000 руб., що мали асигнуватися на її утримання частинами, відповідно до вказівок директора народних училищ Подільської губернії¹⁴.

У листопаді 1902 року в м-ку Рашків Подільської губернії відкрито талмуд-тору, на облаштування й утримання якої із коробкового збору виділялося 3500 руб. Із цієї суми 1800 руб. пішло на придбання 4-кімнатного кам'яного будинку площею 600 кв. сажень. Станом на 1903 рік у закладі навчалось 70 єврейських хлопчиків, а загалом у Рашкові проживало 3037 євреїв (1291 чоловік і 1546 жінок)¹⁵. Відповідно, 1905 року на будівництво приміщення для талмуд-тори додатково асигновано 1400 руб.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. назріла необхідність реформування хедерів, пов'язана із впливом сіоністських ідей, суспільним

запитом на поєднання традиційних засад культурно-освітнього життя, світогляду євреїв із модернізаційними процесами. За сприяння Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії засновувалися зразкові хедери із застосуванням новітніх методик викладання іврити, що прийшли на зміну механічному заучуванню, а також із викладанням єврейської історії, літератури, низки загальноосвітніх дисциплін, і зокрема — російської мови. Водночас у системі органів державної влади Російської імперії розгорнулося обговорення, започатковане звітом за 1898 рік про стан Мінської губернії, під час якого висловлювалася думка про «доцільність усунення шкідливого впливу хедерів» шляхом запровадження в них російської мови. Відповідно до запиту міністерства внутрішніх справ упродовж 1900 року свої доповіді з цього питання представили очільники губерній Південно-Західного краю. Київський губернатор Ф.Ф. Трепов виокремив три типи хедерів на території краю: 1) для початкового навчання дітей єврейської абетки, читання молитов і Біблії (викладачами тут були меламенти без належної освіти, які не змогли себе реалізувати в інших, прибутковіших сферах — торгівлі, ремісництві тощо); 2) для викладання єврейського письма, читання Біблії, Талмуду; 3) заклади, в яких діти вивчали Талмуд із підрядковими тлумаченнями. Меламедів останнього типу хедерів київський губернатор характеризував як таких, що належали до ортодоксальної частини єврейської громади, мали авторитет і справляли вплив не лише на дітей, але й на дорослих у контексті дотримання правил Талмуду. Саме цих меламедів, які часто не володіли російською мовою, Трепов уважав основною перешкодою на шляху «патріотичного виховання» й подолання «фанатизму» серед єврейського населення. А запровадження в хедерах викладання російської грамоти він назвав «суттєво важливим» і «необхідним».

Волинський губернатор Й.Я. Дунін-Барковський наголошував на важливій ролі хедерів як притулків для дітей від 5-річного віку з родин незаможних ремісників і торговців. Упродовж 3–4-річного курсу ці діти навчалися молитов, читанню й письму єврейською мовою. Загалом губернатор уважав зміни в організації навчального процесу й запровадження викладання російської мови в хедерах не на часі. Доцільнішим йому видавалося заснування єврейських шкіл за зразком початкових народних училищ і сприяння доступу євреїв до загальноосвітніх навчальних закладів шляхом збільшення кількості останніх.

За даними, представленими полтавським губернатором М.К. Семякіним, станом на 1898 рік у його губернії нараховувалося 277 початкових народних училищ, 1831 церковно-парафіяльна школа зі школами грамотності, 600 хедерів. Останні губернатор уважав закладами, шкідливими в усіх відношеннях, «оскільки вони ніким не контролюються і слугують

виключно єврейським кагальним інтересам»¹⁶. Він наголошував на порушенні в хедерах (часто розміщених у тісних кімнатах) санітарно-гігієнічних норм, що несло загрозу здоров'ю учнів, призводило до поширення інфекційних захворювань, а також зауважував, що обов'язковою умовою надання меламедам права на відкриття хедерів мало стати викладання російської мови й письма.

Підсумовуючи результати згаданого обговорення, київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров визнав, що реформування хедерів, подолання «релігійного фанатизму» й «окремішності» євреїв — складне завдання, вирішити яке лише за допомогою запровадження викладання російської мови неможливо. З огляду на існування в Південно-Західному краї 2200 хедерів із 34027 учнями, для заснування відповідної кількості шкіл нового типу необхідно було владнати кадрове й фінансове питання.

На теренах Південно-Західного краю набула поширення директива від 1899 року за підписом товариша міністра народної освіти М.А. Зверева щодо необхідності викладання в єшиботах Біблії виключно російською мовою, а Талмуду — за домовленістю з керівництвом округу. Того ж року міністерство відхилило клопотання купецької дочки Р.А. Козинської (що мешкала в Києві, по вул. Великій-Підвальной, 8) про відкриття училища з викладанням єврейської і російської грамоти, арифметики й рукоділля для дівчат. Потребу в заснуванні такого закладу вона обґрунтовувала недостатньою охопленістю початковою освітою київського населення — не лише іудеїв, але і християн¹⁷.

У листопаді 1900 року попечитель Київського навчального округу В.В. Вельямінов-Зернов представив директорам та інспекторам народних училищ вимоги щодо пакету документів, необхідних для отримання дозволу на відкриття талмуд-тор. До цього переліку входили: 1) план приміщення, що мало відповідати базовим гігієнічним та навчально-виховним вимогам; 2) кошторис видатків на щорічне утримання приміщення, викладачів та обслуговуючого персоналу; 3) дозвіл на асигнування коштів із сум коробкового збору на утримання талмуд-тори; 4) документально оформлені зобов'язання приватних осіб щодо грошових внесків, які належали до джерел фінансування талмуд-тори¹⁸.

Культурно-освітній розвиток єврейської громади був тісно пов'язаний із процесами поширення єврейського книговидавання, яке в Російській імперії перебувало під ідеологічним і цензурним тиском. У жовтні 1901 року в Києві по вул. Ярославській, 33 в єврейській молитовній школі поліція викрила нелегальну торгівлю недозволенними цензурою єврейськими книгами¹⁹. У зв'язку з випадками арештів учителів єврейських училищ Одеського навчального округу керуючий міністерством народної

освіти Г.Е. Зенгер 1902 року направив керівництву Київського навчального округу секретну директиву щодо посилення нагляду за політичною благонадійністю євреїв-освітян, особливо на тлі активізації робітничого руху²⁰.

У вересні 1902 року випусник Віленського єврейського учительського інституту, вчитель Пінського казенного початкового училища С.Х. Немчинський презентував план двокласного єврейського училища (з підготовчим класом), яке він мав намір заснувати в Києві, відповідно до прохань членів місцевої єврейської громади. Мета цього закладу полягала в наданні єврейським хлопчикам елементарної освіти. Плата за навчання не мала перевищувати 50 руб. на рік. Повний навчальний курс був розрахований на чотири роки. До підготовчого класу зараховувалися діти 7–10 років без вступних іспитів. Передбачалося обов'язкове викладання Закону єврейської віри, російської мови, арифметики, географії, вітчизняної історії, чистописання, співів і необов'язкове — французької і німецької мов (за додаткову плату), малювання, Біблії та єврейської мови. Незважаючи на те, що предмети мали викладатися російською мовою, за підручниками, схваленими міністерством народної освіти, клопотання про відкриття училища було відхилене.

Ганні Розенштейн, що проживала в Києві на Подолі по вул. Андріївській, 10, не вдалося отримати дозвіл на відкриття приватного чотирикласного жіночого єврейського училища за програмою прогімназій, оскільки місто перебувало поза смугою єврейської осілості²¹.

У травні 1903 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров видав дозвіл на асигнування додатково із залишків проскурівського коробкового збору суми в 5000 руб. на будівництво приміщення для однокласного єврейського казенного училища м. Проскурова Подільської губернії, де проживало 13 589 євреїв (6787 чоловіків і 6802 жінки)²². У серпні того ж року Драгомиров санкціонував виділення із коробкового збору 1500 руб. на зведення будівлі єврейської молитовної школи «Цицис» у м. Заславлі Волинської губернії²³. Водночас міністерства внутрішніх справ і фінансів схвалили відрахування із залишків коробкових сум 1000 руб. на розширення приміщення талмудтори в м. Любомлі Волинської губернії²⁴. Траплялися й випадки недофінансування єврейських навчальних закладів: учителі радзивілівського початкового єврейського училища впродовж 1902 року не отримували платню через затримку коштів свічкового збору в Житомирському повіті Волинської губернії²⁵.

Наприкінці червня 1903 року міністр внутрішніх справ В.К. Плеве видав «Циркуляр про сіонізм і єврейський національний рух» для губернаторів, градоначальників і обер-поліцмейстерів. У цьому документі

загрозою російській державі проголошувалася діяльність представників сіонізму, спрямована на зміцнення єврейської національної ідеї, протистояння асиміляції. І найбільшу небезпеку міністр убачав саме в національно-просвітницькій діяльності євреїв, його директива стосувалася посилення нагляду за облаштуванням сіоністами нових і вже діючих хедерів, бібліотек, суботніх шкіл для вивчення давньоєврейської мови, за організацією публічних читань з єврейської історії, тощо. Єврейські школи, згідно з циркуляром, мали задовольняти віросповідні потреби населення, але в жодному разі не сприяти національній окремішності російського єврейства. Реакція адміністративних органів влади на поширення в Російській імперії сіоністських настроїв знайшла відображення в офіційній кореспонденції керівництва Київського навчального округу й губернаторів Південно-Західного краю. Задля протидії пропаганді сіонізму в єврейських навчальних закладах інспекторів народних училищ зобов'язували ретельно перевіряти благонадійність меламедів, роблячи відповідні запити до канцелярій губернаторів. Попри обіцянку міщанина Ш.Г. Пінхусовича «за прикладом численних товаришів» дати розписку в тому, що він надалі «не належатиме до сіоністів», йому не вдалося отримати дозвіл на відкриття хедеру в м. Кобеляках Полтавської губернії. Ба більше, Пінхусовича звинувачували в нелегальному відкритті в Миколаєві, а згодом — у Кобеляках, хедерів сіоністського спрямування. Інспектор народних училищ 6-го району А. Луцкевич у секретній доповіді дирекції народних училищ Полтавської губернії рапортував про нібито переповнення м. Кременчука євреями й насамперед — сіоністськими школами й товариствами, очільники яких відвідували з'їзди сіоністів за кордоном. «Наскільки я придивився до сіоністів, — зазначав Луцкевич, — вони головним чином складають ту шкідливу частину єврейського суспільства, яка прагне до єврейської окремішності й з цією метою зятято ухиляється від виконання законних вимог і розпоряджень уряду, принаймні, щодо виховання єврейського юнацтва, як наприклад це вельми рельєфно виявляється у Кременчуцькій талмуд-торі»²⁶.

У відношенні полтавського губернатора М.П. Урусова до інспектора Луцкевича від 31 жовтня 1903 року під грифом «цілком таємно» наголошувалося на неприпустимості участі в навчальному процесі викладачів із сіоністськими переконаннями. 5 листопада інспектор доповів керівництву Київського навчального округу про посилення «озлоблення євреїв» через викриття ним нелегальних єврейських навчальних закладів і виявлення «шахрайських витівок» у шкільництві. Інформатором Луцкевича був завідувач кременчуцького двокласного початкового єврейського училища Л. Гельман, який повідомляв про сіоністські погляди й ненависть до російського уряду вчителів місцевої талмуд-тори, які викладали

в старшому відділенні «Шулхан Арух». «На єврейських уроках, — зазначав Гельман у своєму секретному донесенні від 4 листопада 1903 року, — як учителі, так і учні сидять у шапках, і викладання здійснюється жаргоном [ідишем. — *Авт.*], але тільки-но в коридорі з'явиться хто-небудь з начальства, моментально всі учні й учителі знімають шапки, та учні починають перекладати завчасно завчені вірші Біблії російською мовою...»²⁷.

Восени 1903 року у Браїлові Вінницького повіту Подільської губернії (де проживало 2825 євреїв) засновано талмуд-тору. На її утримання Подільське губернське правління дозволило щорічно виділяти 1200 руб. із сум браїлівського коробкового збору. Товариство для поширення освіти серед євреїв у Росії зголосилося впродовж 3 років щорічно надавати талмуд-торі 500 руб., а також виділити 350 руб. на шкільний інвентар і придбання в Санкт-Петербурзі книжок, за умови збільшення кількості її учнів до 150 осіб; встановлення плати за навчання в розмірі не менше 6 руб. на рік та звільнення від неї 25% загальної кількості учнів — дітей із малозабезпечених родин; нарахування завідувачу навчальної частини належної платні, що звільняла би його від необхідності шукати додаткові заробітки; узгодження з товариством кандидатур на викладацькі посади та навчальних програм; надання товариству копій протоколів засідань старшин і звітної документації. Субсидії товариства призначалися на етапі становлення нового навчального закладу й по завершенні 3-річного періоду мали припинитися²⁸. У міру зростання авторитету талмуд-тори серед місцевого населення збільшувалися приватні пожертви на її користь. Зворотною стороною позитивної динаміки щодо зростання кількості учнів (у 1904 р. — 110, у 1906 р. — 240) стала незабезпеченість навчальними приміщеннями, оскільки впродовж тривалого часу не вдавалося домогтися асигнування на будівельні роботи 10 000 руб. із коробкового збору.

Приватний педагог К.З. Гуревич розробив проект заснування в Кременчузі Полтавської губернії початкового єврейського училища 3-го розряду з викладанням для дітей віком від семи років Закону Божого, російської мови, арифметики, давньоєврейської мови, чистописання, співів і гімнастики. Метою училища визначалося надання дітям євреїв чоловічої статі початкової освіти та можливості вступу до загальних навчальних закладів. Структурно воно мало складатися з трьох груп із річним строком навчання в кожній. Тривалість навчання в підготовчій і першій основній групах — з 9.00 до 13.30, а в другій основній — до 18.00. Діти із незабезпечених родин — 10% від загальної кількості учнів — звільнялися від платні за навчання. Згідно з навчальною програмою училища було передбачено:

у першій групі: читання — з *єврейської мови*; читання й письмо, заучування напам'ять байок і віршів — з *російської мови*; усне й письмове числення до 100 — з *арифметики*; *чистописання*;

у другій групі: Біблія (П'ятикнижжя Мойсееве), заучування нескладних перекладів із російської давньоєврейською мовою й навпаки, історія єврейського народу — з *єврейських предметів*; свідоме читання й переказ прочитаного, диктанти, основи синтаксису й етимології — з *російської мови*; правила додавання, віднімання, множення, ділення — з *арифметики*; російське та єврейське *чистописання*;

у третій групі: Закон єврейської віри, Біблія, заучування перекладів із російської мови давньоєврейською й навпаки, історія єврейського народу — з *єврейських предметів*; швидке читання й письмовий виклад прочитаного, відомості з природознавства й російської історії, етимологія й диктанти — з *російської мови*; поняття про іменовані числа, дії з іменованими числами (дроблення, перетворення, додавання, віднімання, множення й ділення) — з *арифметики*; російське та єврейське *чистописання*.

Для керівництва Київського навчального округу й дирекції народних училищ Полтавської губернії головним аргументом відхилення клопотання Гуревича в лютому 1904 року стало проголошення ним своїм священним обов'язком «прищеплювати учням любов до Бога, батьківщини, батьків і ближніх», оскільки відсутність у цьому переліку «любові²⁹ й відданості цареві» трактувалася як прояв неповаги до верховної влади²⁹.

У квітні 1904 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.В. Клейгельс санкціонував заснування в м-ку Тульчині Брацлавського повіту Подільської губернії однокласного початкового єврейського училища за рахунок коробкового збору³⁰. Наступного року Клейгельс задовольнив клопотання євреїв Кам'янця щодо асигнування із залишків місцевого коробкового збору 70 000 руб. необхідної суми для відкриття талмуд-тори з ремісничими класами. На той час у місті проживало 20 243 єврея (9589 чоловіків і 10654 жінки)³¹.

З 1904 по 1906 рр. у містечку Ходоркові Сквирського повіту діяло приватне початкове єврейське училище третього розряду для дівчат, яке складалося з одного підготовчого класу, розділеного на три групи. Заклад утримувався за рахунок платні за навчання. До нього зараховувалися діти 7–10 років без вступних іспитів, курс навчання тривав 3 роки. По завершенні кожного навчального року відбувалися екзамени за пройденим матеріалом. Усі предмети викладалися російською мовою за затвердженими міністерством народної освіти підручниками: російська мова — 6 годин на тиждень, арифметика — 4 години, чистописання — 6 годин, пояснювальне читання — 6 годин, співи — 1 година, рукоділля —

6 годин. Знання з природознавства, історії і географії Росії повідомлялися під час пояснювального читання.

Станом на січень 1905 року в *Полтавській губернії* нараховувалося 2 початкові єврейські училища, відкриті на основі Положення 1873 року — в Переяславі й Кременчуці; 29 приватних єврейських училищ відповідно до Положення 1844 року — в Полтаві, Ромнах, Прилуках, Лохвиці, Костянтинограді, Кременчуці, Кобеляках, Переяславі, Пирятині; 5 талмуд-тор — у Полтаві, Ромнах, Лубнах, Переяславі й Кременчуці.

У *Подільській губернії* станом на січень 1905 року існувало 4 початкові училища згідно з Положенням 1873 року, 40 училищ відповідно до Положення 1844 року, 12 талмуд-тор і 373 хедера.

На теренах *Волинської губернії* станом на січень 1905 року діяла 1 суботня жіноча єврейська школа; приватне єврейське чоловіче училище другого розряду Марка Нісельсона (Житомир); 648 хедерів; 1 двокласне початкове єврейське училище — в Житомирі й 6 двокласних — у Рівному, Володимир-Волинському, Острозі, Старокостянтинові, Кременці та м-ку Радзивилові. Приватні єврейські чоловічі училища третього розряду перебували в Новоград-Волинському, м-ку Корці, Рівному, м-ку Клевани, м-ку Березному, м-ку Рожищі, м-ку Колках, м-ку Слауті, м-ку Волочиську, м-ку Теофіполі, Дубно, Житомирі; приватні єврейські жіночі училища третього розряду — в Житомирі, Новоград-Волинському, м-ку Корці, Рівному, м-ку Рожищі, Заславлі, Острозі, Кременці; талмуд-тори — в Житомирі, м-ку Чуднові Житомирського повіту, м-ках Корці, Любарі, Мирополі, Острополі, Полонному, Рогачові, Романові Новоград-Волинського повіту, м-ку Любомлі Володимир-Волинського повіту, м-ку Любомлі Володимир-Волинського повіту, Рівному, Ковелі, Заславлі, Острозі, Старокостянтинові, Дубно, Кременці.

У *Київській губернії* станом на січень 1905 року функціонувало 18 талмуд-тор, 621 хедер, 61 училище на основі Положення 1844 року, 6 початкових єврейських училищ, заснованих відповідно до Положення 1893 року (у м-ку Ржищеві Київського повіту, Бердичеві, м-ку Білій Церкві, Києві, Звенигородці, Радомислі)³².

Низький соціальний статус, незадовільне матеріальне становище вчителів єврейських навчальних закладів, що не відповідало важливості їхньої просвітницької функції, ролі в гармонійному духовному розвитку юнацтва, відображено в клопотаннях і скаргах на адресу керівництва Київського навчального округу на кшталт: «Отримуючи грошову платню за навчання, єврейські вчителі буквально голодують, а їхні училища ледь живіють. Це — загальне явище в смузі єврейської осілости» (1904)³³.

20 листопада 1904 року відбулося освячення приміщення казенного єврейського училища, зведеного в Києві братами Лазарем і Левом

Ізраїльовичем Бродськими, відомими цукрозаводчиками й меценатами, в пам'ять про їхнього брата Соломона Ізраїльовича Бродського. На це будівництво Бродські пожертвували близько 300 000 руб. Училище, орієнтоване на найбіднішу частину єврейського населення Києва, мало утримуватися за рахунок фінансової підтримки засновників, а також виділених із київського кошерного збору 6000 руб. і плати за навчання — по 20 руб. з учня³⁴. Дозвіл на відкриття закладу видано київським, подільським і волинським генерал-губернатором наприкінці 1901 року, відповідно до подання керівництва Київського навчального округу, в якому наголошувалося, що хоча Київ і перебував поза смугою єврейської осілості, але в ньому проживало багато євреїв, а закон не дозволяв, але й не забороняв відкриття в Києві казенних єврейських училищ.

На тлі загострення проблеми соціальної адаптації дітей із малозабезпечених сімей, змушених працювати на фабриках, заводах, у ремісничих майстернях і водночас позбавлених можливості отримання початкової освіти, серед єврейського населення набувала поширення ідея вечірньої школи. 1904 року завідувач Васильківської громадської талмуд-тори З. Гольденберг розробив проект організації вечірніх класів, потреба в яких зумовлювалася напливом до Василькова з околиць міст і містечок численних єврейських родин. Заняття мали відбуватися з 18.00 до 21.00 у приміщенні талмуд-тори, викладачі якої виявили бажання безкоштовно навчати дітей у вечірніх класах. Витрати на розвиток навчального процесу, розрахованого на 2 роки, мали здійснюватися за рахунок приватних пожертв. Мета вечірніх курсів полягала в навчанні дорослих, а також дітей, змушених працювати, російського читання, письма, перших чотирьох дій арифметики, Біблії, молитов у перекладі, єврейської історії. Утім, клопотання Гольденберга було відхилене інспектором народних училищ Київської губернії (другого району) та керівництвом Київського навчального округу під приводом перевантаження викладачів і неможливості забезпечення належного санітарно-гігієнічного стану приміщень талмуд-тори за умов проведення занять у дві зміни. Та очевидно, що основною причиною стало занепокоєння адміністративних органів через перспективи зростання організованості єврейських робітників, налагодження ними системи взаємодопомоги, здійснення просвітницької роботи. Інспектор М. Кармазін зауважував з цього приводу: «...Скупчення неспокійного дорослого єврейського елемента (робітників на фабриках і заводах) у вечірній час під керівництвом і за безсумнівного впливу вчителів-євреїв, який далеко не завжди буває бажаним, вимагатиме особливої пильності інспекторського нагляду...»³⁵.

У житті єврейської громади велику вагу мала професійна підготовка, поєднання в навчальному процесі загальноосвітніх предметів і викла-

дання ремесел, затребуваних в умовах тогочасного економічного розвитку. У Київській губернії ремісничі класи існували при бердичівському, київському, ржищевському двокласних початкових єврейських училищах та звенигородському однокласному. На базі радомисльської талмуд-тори діяли ремісничі відділення — столярно-токальне і слюсарно-ковальське. Згідно з правилами слюсарно-ковальського ремісничого класу при уманській громадській талмуд-торі кожен учень після повного курсу навчання і з моменту вступу до майстерні мусив відпрацювати не менше трьох з половиною років — щодня з 8.00 до 12.00 і з 14.00 до 19.00; по завершенні навчання в майстерні учень міг залишитися в ній працювати з платнею 50 руб. на рік³⁶. Станом на січень 1905 року в слюсарно-ковальському класі на базі житомирського двокласного єврейського училища навчалося 20 хлопчиків віком від 12 до 16 років; у палітурному класі на базі рівненського однокласного початкового єврейського училища — 12 хлопчиків. Водночас при острозькому однокласному початковому єврейському училищі функціонував слюсарно-ковальський клас, при кременецькому однокласному початковому єврейському училищі — палітурний клас, при житомирській талмуд-торі — слюсарно-токальний клас, при полтавській і кременчуцькій талмуд-торах — столярні ремісничі відділення³⁷. На теренах Подільської губернії ремісничі відділення діяли на базі могилівського, проскурівського, балтського однокласних початкових єврейських училищ.

У квітні 1905 року утримувач зразкового хедеру м. Бердичева мела мед С. Кейлріх виступив з ініціативою запровадження у своєму закладі викладання російської мови. Цей хедер вирізнявся просторістю приміщення, яке складалося з двох добре освітлених комфортних кімнат — для занять і для відпочинку. Класна кімната забезпечена необхідною навчально-матеріальною базою. Викладання здійснювалося давньоєврейською мовою із впровадженням новаторської викладацької методики, у виховному процесі використовувалися педагогічні ідеї Й.-Г. Песталоцці та Ф. Фребеля. Тілесні покарання виключалися. Велика увага приділялася естетичному розвитку дітей шляхом стимулювання їхньої музичної активності, насамперед — співу давньоєврейською мовою.

На початку ХХ ст. серед єврейської молоді чітко простежувався запит на розвиток власної ідентичності шляхом удосконалення освіти, вивчення єврейської історії і літератури. Так, 1905 року до меламеда м. Ніжина І.Я.С. Вільнера звернулися єврейські юнаки, які не мали можливості навчатися в будні дні, з проханням давати їм уроки по суботам і в дні єврейських свят.

Того ж року, відповідно до клопотання жителів м. Мглина, міщанин Х.Ш. Іоффе ініціював заснування в місті приватного початкового

училища третього розряду для єврейських хлопчиків. Згідно з представленим ним навчальним планом, упродовж *першого навчального року* передбачалося вивчення російської мови (читання, письмо, диктанти); арифметики (усне й письмове числення до 100, розв'язання задач); Закону Божого (молитви); протягом *другого навчального року* — російської мови (читання з поясненням прочитаного, диктанти, поняття про предмет, якість, дію); арифметики (теорія і розв'язання задач); Закону Божого (молитви й Біблія); єврейського читання й письма; на *третьому році навчання* — російської мови (читання й переказ, диктанти, поняття про прості речення, частини мови); арифметики (теорія і розв'язання задач); Закону Божого (Закон єврейської віри, Біблія); єврейського читання й письма; історії Росії та єврейської історії; географії Російської імперії. Окрім згаданих предметів, в училищі мали викладатися співи, креслення, малювання й гімнастика. З огляду на сіоністські погляди Іоффе, його участь у робітничому страйку в Мглині (3 вересня 1905 р.), клопотання про дозвіл на відкриття училища було відхилено на рівні чернігівського губернатора, дирекції народних училищ Чернігівської губернії, керівництва Київського навчального округу³⁸.

Сформована в законодавчому полі Російської імперії система обмежувальних заходів щодо культурно-освітньої діяльності єврейського населення виявилася, зокрема, у відхиленні клопотання жителя Кам'янця-Подільського (іудейського віросповідання) Р.І. Кнопінга, який здобув освіту в Королівському Кенігсберзькому університеті та планував відкрити курси іноземних мов.

Доброчинним ініціативам єврейської громади не завжди вдавалося долати бюрократичні перепони. У червні 1905 року подільський губернатор О.О. Ейлер офіційно висловився проти заснування товариства допомоги нужденним учням вінницької талмуд-тори, оскільки «...створення благодійних товариств спеціально для євреїв є небажаним, адже такі товариства сприяють більшому й більшому відокремленню єврейського населення...»³⁹. Натомість наступного року відділ народного здоров'я і громадського піклування головного управління у справах місцевого господарства міністерства внутрішніх справ дозволив дубенській талмуд-торі прийняти від купчихи М. Каган пожертву — дерев'яний будинок із двома сараями загальною вартістю 2500 руб.⁴⁰

У вересні 1906 року директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенець офіційно підтримав ідею щодо відкриття в Бердичеві приватного єврейського реального училища з правами урядових реальних училищ. Як аргумент він наводив статистичні дані щодо чисельності єврейського населення в Бердичеві й Бердичівському повіті станом на 1897 рік — 65 013 осіб, а на 1906 рік — 77 696 осіб. Водночас у Бердичеві

діяли дві єврейські жіночі приватні гімназії, одне жіноче комерційне училище та лише один єврейський чоловічий навчальний заклад — комерційне училище.

Інженер-технолог М.І. Гінзбург 1906 року подав клопотання до дирекції народних училищ Полтавської губернії щодо заснування в Кременчуці приватного чоловічого єврейського училища першого розряду за програмою реальних училищ міністерства народної освіти. Суспільний запит на створення такого навчального закладу зумовлювався переповненістю місцевих середнього реального й комерційного училищ та початкових шкіл. Станом на грудень 1906 року в Кременчуці й Крюкові нараховувалося 41 236 єврейського населення, зокрема осіб чоловічої статі — 20 839⁴¹. Натомість під час перевірки інформації щодо політичної благонадійності Гінзбурга спливали секретні відомості міністерства внутрішніх справ відносно його залучення 1903 року до дізнання при Санкт-Петербурзькому губернському жандармському управлінні за звинуваченням у належності до місцевого комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Учителі й учительські помічники єврейських початкових училищ — випускники заснованого 1873 року на кошти єврейської громади Віленського єврейського учительського інституту — користувалися правом на отримання звання домашнього вчителя без складання спеціальних іспитів, а також на відкриття приватних початкових навчальних закладів для дітей іудейського віросповідання. Відповідно 1907 року міністерство народної освіти надало дозвіл на відкриття приватного чоловічого навчального закладу другого розряду для євреїв Г. Перліну, який на той час обіймав посаду вчительського помічника бердичівського двокласного початкового єврейського училища⁴².

Розроблені єврейськими освітянами-практиками проекти організації вечірнього навчання для юнацтва й дорослих, залучених до виробничої, насамперед ремісничої, діяльності, наштовхувалися на протидію з боку бюрократичної системи Російської імперії. Так, у жовтні 1907 року приватний учитель, колишній утримувач єврейського чоловічого училища третього розряду П. Пресайзен ініціював відкриття в м-ку Клевани Волинської губернії вечірніх курсів для юнаків, змушених починати свою трудову діяльність у віці 10–12 років. Однак волинським губернатором Ф.О. Штакельбергом і попечителем Київського навчального округу П.О. Зіловим це клопотання було відхилене з політичних міркувань⁴³.

1907 року міщанка З. Литвак, яка вже мала досвід організації початкових єврейських навчальних закладів на теренах Київського навчального округу, представила проект кременчуцького приватного єврейського жіночого училища третього розряду. Упродовж першого навчального

року в закладі мали викладатися російська мова (12 уроків на тиждень), арифметика (6 уроків на тиждень), єврейське читання й письмо (6 уроків на тиждень); на другому році навчання — російська мова (9 уроків на тиждень), арифметика (6 уроків на тиждень), єврейська мова (5 уроків на тиждень), чистописання (3 уроки на тиждень). Протягом завершального (третього) навчального року відбувалися заняття з російської мови (8 годин на тиждень), що включали в себе пояснювальне читання статей з історії та географії, письмовий виклад змісту прочитаного, диктанти, вивчення напам'ять віршів і байок, усний і письмовий переказ їхнього змісту в прозі; з єврейської мови (4 уроки на тиждень) — письмовий виклад легких статей, письмовий переказ змісту байок і віршів; з арифметики (6 уроків на тиждень); з чистописання (2 уроки на тиждень); з рукоділля. На заваді реалізації цього проекту стали виявлені полтавським губернатором В.В. Князевим відомості щодо приналежності З. Литвак до партії сіоністів-соціалістів⁴⁴. Двічі — у квітні 1904 і травні 1907 рр. — у її помешканні проводилися обшуки.

Через звинувачення на адресу лікаря кременецьких комерційного й духовного училищ М.А. Литвака в сіоністських переконаннях, керівництві зібраннями нелегальних гуртків і організації грошових пожертв «на невідомі цілі», йому не вдалося домогтися відкриття в Кременці приватного чоловічого єврейського училища першого розряду. Натомість потреба в розширенні шкільної мережі гостро відчувалася в Кременці, де нараховувалося 10 243 єврея, і щороку близько сотні єврейських дітей отримували відмови у прийнятті до навчальних закладів⁴⁵. Для дівчат-єврейок у місті діяв один приватний навчальний заклад третього розряду, окрім того вони могли здобувати освіту, разом із дітьми християнського віросповідання, у приватному жіночому навчальному закладі першого розряду. Доступ хлопчиків із єврейських родин до кременецького комерційного училища обмежувався через завищу плату за навчання — 125 руб. на рік.

Випускник Берлінського університету А.З. Пескін (який 1897 р. був обвинувачений у ввезенні до Російської імперії з-за кордону «протиурядових видань», а згодом у 1902–1905 рр. служив громадським лікарем і рабином у м-ку Саврані Подільської губернії, з 1905 р. займався приватною практикою в Бобруйську Мінської губернії) 1907 року підготував план організації приватного єврейського чоловічого училища першого розряду з програмою урядових гімназій. Метою цього закладу визначалося надання учням загальної освіти, зорієнтованої на практичні потреби. Навчальний курс розрахований на вісім класів, мова навчання — російська. У підготовчому й перших трьох класах платня за навчання не мала перевищувати 120 руб., а в старших — 150 руб. на рік⁴⁶. Дирекція народних училищ Полтавської губернії цей план відхилила.

Того ж року Полтавському товариству опіки над бідними єврейськими дівчатами не вдалося отримати дозвіл на заснування приватного початкового училища 3-го розряду. Згідно із затвердженням 1905 року статутом товариства, його мета полягала в піклуванні про моральний і матеріальний стан найбідніших єврейських дітей жіночої статі Полтави, а саме: в забезпеченні їх освітою, одежею, їжею, навчальними посібниками, а також у подальшому працевлаштуванні⁴⁷. Відповідно, нове безкоштовне училище було покликане дати єврейським дівчатам початкову освіту й підготувати їх до вступу до середніх навчальних закладів. Навчання мало здійснюватися за програмами, затвердженими міністерством народної освіти 19 лютого 1897 року для початкових народних училищ. Передбачалося викладання Закону Божого іудейського віросповідання, російського та єврейського читання й чистописання, правил орфографії та елементарних відомостей з граматики, історії, географії, природознавства, арифметичних дій над абстрактними й іменованими числами, загальних уявлень про дробі й дії над ними, співів, малювання, рукоділля. По завершенні курсу початкового училища дівчата зараховувалися до професійних класів, де впродовж 3–4 років викладалися кравецьке й білошвейне ремесла.

С.М. Чериковер — випускник фізико-математичного факультету Новоросійського університету — розробив проект 8-класної гімназії для дітей іудейського віросповідання, яку він мав намір заснувати в Полтаві. Окрім затверджених міністерством народної освіти предметів до навчальних програм закладу мали бути включені єврейська мова, історія й література. Викладацький склад формувався з педагогів як іудейського, так і християнського віросповідання. Реалізувати згаданий проект не вдалося, і основною причиною його відхилення попечительською радою Київського навчального округу стало притягування Чериковера 1897 року, за часів його навчання в Московському університеті, до дізнання у справі «Союзної ради московських об'єднаних земляцтв» — заснованої наприкінці 1880-х років організації, що сприяла координації і політизації студентського руху в Росії.

З огляду на освітні потреби євреїв Бердичева місцеве купецьке товариство 1907 року виступило з ініціативою заснування єврейської 8-класної гімназії. Директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенець, підтримавши цю ідею, наголосив на недостатній кількості шкіл для єврейського населення, яке мало велику питому вагу в етнічному складі Південно-Західного краю — переважно Київської і Подільської губерній, таких важливих повітових міст, як Бердичів, Умань, Черкаси⁴⁸. Невідповідність між чисельністю населення й навчальних закладів виявилася, наприклад, у відмові понад 500 дітям (насамперед християнського

віросповідання) у вступі до міського двокласного училища м. Бердичева. Та попри демографічно зумовлений запит на розширення мережі початкових училищ і гімназій освітня ініціатива бердичівського купецького товариства не знайшла підтримки на рівні управління Київського навчального округу.

Через «революційну налаштованість єврейства» Т.Г. Лубенець виступив проти відкриття при приватному єврейському жіночому училищі третього розряду Рахілі Гутерлайт у Бердичеві вечірніх класів для дорослих дівчат⁴⁹. Навчання на цих курсах було розраховане на три роки — з викладанням російської мови, арифметики, єврейської грамоти, чистописання. Платня з кожної учениці не мала перевищувати 12 руб. на рік.

На початку ХХ ст. поживалення культурно-освітнього життя євреїв, прагнення до заснування нових навчальних закладів, покращення їхнього матеріального забезпечення, удосконалення навчальних програм і методик супроводжувалися зростанням громадської активності та юридичної грамотності інтелігенції у відстоюванні прав єврейської громади. Вихованець історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира М. Гуревич, який проживав у Києві по вул. Мало-Житомирській, 2, у липні 1907 року звернувся до канцелярії Київського навчального округу з проханням надати йому в письмовому вигляді обґрунтування відмови у відкритті «чоловічих єврейських курсів» у зв'язку з наміром оскаржити її у міністерстві народної освіти.

Не вдалося отримати дозвіл на створення в Києві приватного чоловічого єврейського училища першого розряду і почесному громадянину І. Штейнбергу, попри його посилення на заснування аналогічного закладу в Одесі М.М. Іглицьким. Своє клопотання Штейнберг обґрунтував насамперед недоступністю для єврейського населення Києва якісної освіти через обмеження прийому євреїв до казенних навчальних закладів у 10%. Відповідно до його проекту мало бути створене 8-класне училище з курсом чоловічої гімназії міністерства народної освіти, учні якого щороку складали би іспити при одній із місцевих казенних гімназій, а на посади викладачів запрошувалися би випускники університетів Російської імперії.

У посаді Климові Новозибківського повіту Чернігівської губернії доступ євреїв до християнських навчальних закладів ускладнювався через релігійні погляди місцевих старообрядців. Як альтернативу нелегальним хедерам, де в основному і здобувало початкову освіту єврейське населення, було висунуто проект приватного початкового єврейського училища з викладанням російської мови (абетка, читання, переказ прочитаного, заучування напам'ять, граматики, письмові вправи); арифметики; чистописання. Незважаючи на підтримку дирекції училищ Черні-

гівської губернії, цей проект було відхилено попечительською радою Київського навчального округу.

Єврейська громада м. Лодижина Гайсинського повіту в жовтні 1907 року звернулася до дирекції народних училищ Подільської губернії із проектом заснування талмуд-тори на кошти, заповідані купцем Склярєвським. Основною причиною відмови в задоволенні цього клопотання став намір організаторів талмуд-тори запровадити викладання виключно єврейських предметів, водночас згідно з п. 8 «Правил про приватні єврейські навчальні заклади» (1844) старшини талмуд-тор мали прагнути, щоби діти з 8-річного віку вивчали російську мову.

На тлі культурно-освітнього життя єврейства чітко простежується усвідомлення важливої ролі жінки в духовному розвитку сім'ї та суспільства. Уповноважений єврейської громади м-ка Вахнівки Бердичівського повіту Київської губернії І. Пильч виступив із клопотанням про відкриття талмуд-тори з жіночим відділенням. Відхилення цього проекту керівництвом Київського навчального округу аргументувало його невідповідністю «існуючим законодавствам»⁵⁰. Так само мешканцю м-ка Деражні Летичівського повіту Подільської губернії Ш. Тувліну не вдалося отримати дозвіл на запровадження в заснованому ним приватному початковому єврейському училищі спільного навчання хлопчиків і дівчаток віком до 14 років.

Дирекція народних училищ Волинської губернії підтримала проект організації у Ковелі початкового громадського жіночого єврейського училища, на утримання якого з коробкового збору асигнувалося 400 руб., а з фондів Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії — 500 руб. Окрім того, фінансування закладу мало забезпечуватися за рахунок членських внесків, одноразових пожертв приватних осіб і товариств, прибутків від вечорів і концертів, плати за навчання від найзаможніших учениць. Метою училища проголошувалося надання елементарної освіти дівчаткам-єврейкам Ковеля та повіту. Однак, на рівні керівництва Київського навчального округу згаданий проект не знайшов належної підтримки.

1907 року зусиллями місцевої громади засновано Бердичівську жіночу єврейську професійну школу із загальноосвітнім відділенням, мета якої полягала в наданні дівчатам іудейського віросповідання, разом із загальною початковою освітою, практичних знань і навичок у галузі білошвейного, кравецького й інших ремесел⁵¹. Новостворений заклад фінансувався за рахунок коробкового збору з євреїв м. Бердичева; одноразових пожертв та періодичних внесків приватних осіб і товариств; грошових зборів із концертів, спектаклей, літературних і танцювальних вечорів; прибутків від виробничої діяльності учениць; плати за навчання

найзаможніших учениць. Господарськими аспектами розвитку школи займалася піклувальна рада у складі завідувачки й 9 членів (серед яких мало бути щонайменше 4 дами), обраних єврейською громадою Бердичева на 3 роки. Застосовувався принцип ротації, і щорічно 1/3 складу ради вибувала, натомість розпочинали свою роботу новообрані члени, які, з-поміж інших питань, опікувалися працевлаштуванням випускниць, удосконаленням їхньої майстерності та продовженням спеціальної освіти для найталановитіших із них, а також обирали завідувачку школи, вчителів і мастериць та подавали їхні кандидатури на затвердження дирекції народних училищ губернії⁵². Завідувачка очолювала педагогічну раду, до складу якої входили всі викладачі та один новообраний член піклувальної ради. До сфери компетенції педагогічної ради входили: розробка навчальних програм; підбір книг для домашнього читання ученицями; обговорення звітів викладачів і питань успішності учениць, а також накладення на останніх стягнень через серйозні порушення. Тривалість навчання в загальноосвітньому відділенні складала три роки, викладання відбувалося російською мовою. Проводилися уроки з російської мови, арифметики, чистописання, Закону єврейської віри, читання давньоєврейською мовою, пояснення й вивчення молитов російською мовою, малювання, креслення, співів і рукоділля. По закінченні загальноосвітнього відділення дівчата могли вступати до професійної школи, де впродовж 4 років вивчали білошвейне і кравецьке ремесла, а також російську мову, арифметику, історію, географію, рахівництво, товарознавство, малювання, креслення, Закон єврейської віри, основи гігієни та співи. Загалом навчання у школі було безкоштовним, але допускалося прийняття учениць з платою від 6 до 8 руб. на рік, для дівчат-сиріт передбачалося облаштування гуртожитку.

Через недобір учнів 1907 року приватний учитель Д. Землеруб мусив призупинити діяльність заснованого ним у Бердичеві приватного початкового чоловічого єврейського училища з викладанням російської мови (читання, письмо, диктанти, перекази прочитаних текстів, студіювання граматики); арифметики; давньоєврейської мови (Закон віри, Біблія, Талмуд, головні молитви); російського та єврейського чистописання.

Учитель Я.-І. М. Вол, який із 1902 року утримував у Новоград-Волинському приватне єврейське училище третього розряду, а з 1906 року викладав у Житомирському єврейському громадському початковому училищі «Талмуд-тора», розробив проект вечірньої школи для єврейських дітей чоловічої статі, що мала бути заснована в Житомирі. Цей заклад, за задумом Вола, був покликаний надати дітям із незаможних єврейських родин можливість вивчати єврейську та російську грамоту й арифметику. Повний курс навчання розраховувався на три роки і включав такі пред-

мети, як Закон єврейської віри, біблійська історія, російська мова, арифметика, російське та єврейське чистописання. Попри позитивну характеристику від дирекції народних училищ Волинської губернії Вола як сумлінного педагога, що користувався повагою серед єврейської громади, попечительська рада Київського навчального округу не підтримала його ініціативу⁵³.

Згідно з документами канцелярії попечителя Київського навчального округу, впродовж 1907 року було відхилено клопотання М.-І. Б. Гуревича щодо відкриття в Києві приватних чоловічих єврейських курсів; харків'янина М.-Е. Кенігсберга — про заснування в Житомирі приватного чоловічого училища першого розряду; Ш.-Д.Ф. Броцького (Бродського) — стосовно відкриття в Бердичеві приватного початкового училища третього розряду; Г.Л. Браунштейн — про заснування в Києві приватного єврейського жіночого навчального закладу другого розряду; Б.Х. Ломоватського — щодо створення у Звенигородці приватного початкового єврейського училища першого розряду; меламеда А.-М. І. Кіпніса — відносно запровадження в його хедері викладання російської мови; лікаря Х.-Г. Ш. Бурвассера — про відкриття в Києві зуболікарської школи; М.-Г. П. Шихмана — щодо заснування в Новій Ушиці приватного початкового єврейського училища третього розряду.

У листі до міністерства народної освіти від 19 жовтня 1908 року попечитель Київського навчального округу П.О. Зілов виклав свої міркування щодо обмеження доступу єврейської молоді до середніх навчальних закладів. Він виступив проти ідеї безвідсоткового прийому до приватних чоловічих гімназій осіб іудейського віросповідання через їхній «небезпечний» і «шкідливий» вплив на учнів-християн, що нібито виявлявся в набутті останніми специфічної «єврейської вимови». До того ж Зілов убачав проблему в невідповідності зростаючої кількості євреїв-випускників приватних гімназій та 5% обмеженням на їхній вступ до вищих навчальних закладів. Характеризуючи рівень освітнього процесу в київських приватних навчальних закладах, і зокрема гімназії А.І. Степовича, як незадовільний, попечитель уважав їх не більше, ніж засобом для набуття євреями права на проживання в Києві.

Закорінені в іудаїзмі морально-етичні норми і традиції, як-от співчуття до ближнього й добродійність, стали базовою засадою духовного й соціально-демографічного збереження й відновлення єврейської громади, запорукою утвердження її ідентичності та водночас культурно-цивілізаційного обміну у взаємодії з оточуючим християнським середовищем. Благодійно-просвітницька діяльність мешканця Санкт-Петербурга, комерції радника М.А. Гінсбурга великою мірою сприяла поширенню освіти серед населення його рідного міста Радзивілова Кременецького повіту

Волинської губернії. Станом на 1908 рік він пожертвував на місцеве двокласне народне училище 12 000 руб., на єврейське казенне училище — 3 000 руб., на приватне жіноче училище другого розряду — 2 000 руб., на Кременецьке комерційне училище — 5 000 руб⁵⁴. Окрім того, Гінсбург повністю фінансував діяльність приватного училища пані Подкамінер у Радзивілові, а саме: забезпечив приміщення, платню вчительці, навчальні посібники й книги для дітей, опалення, освітлення. Училище успішно виконувало свою функцію — надання безкоштовної освіти найбільш бідним прошкарам єврейського населення Радзивілова. З огляду на велику кількість єврейських дівчат, позбавлених через безгрошів'я їхніх родин доступу до елементарної освіти, Гінсбург прийняв рішення про заснування безкоштовного жіночого училища третього розряду за зразком казенних єврейських початкових училищ, з присвоєнням цьому закладу свого імені. З цією метою він придбав у Радзивілові новий кам'яний будинок із різними службовими прибудовами та вніс у депозит Київського навчального округу 20 000 рублів, прибуток з цього капіталу (щорічно 1 000 руб.) мав спрямовуватися на платню вчителям і обслуговуючому персоналу. В училищі мали викладатися російська та єврейська грамоти, рахунок, природознавство, географія, російська історія, а за наявності необхідного фінансування — також рукоділля, єврейська й німецька мови. У відповідь на цю ініціативу керівництво Київського навчального округу вказало на неможливість її реалізації, оскільки утримувачі приватних училищ одночасно мусили бути їхніми начальниками, а Гінсбург не мав можливості поєднувати ці дві посади.

1908 року Товариство допомоги бідним євреям м. Хорола підготувало статут хорольського єврейського громадського училища, що мало утримуватися за рахунок членських внесків; сум коробкового збору; одноразових пожертв приватних осіб і товариств; прибутків від вечорів, концертів тощо; плати за навчання учнів із заможних родин, а також 10% з прибутків Товариства. Попечительська рада училища (9 осіб) обиралася місцевою єврейською громадою на три роки й затверджувалася директором народних училищ Полтавської губернії. До її складу входив завідувач училища з правом вирішального голосу. Впроваджувався принцип ротації: щорічно одна третина ради вибувала, і їхнє місце посідали новообрані члени. До сфери діяльності попечительської ради належали: опікування матеріальним забезпеченням училища; контроль за видатками; щомісячне подання звітів про прибутки й видатки; нагляд за описом і збереженням майна; попередній розгляд річних звітів; сприяння кращим випускникам у продовженні освіти; забезпечення найбільш бідних учнів їжею, одягом і взуттям. Попечительська рада спільно з педагогічною обирали та звільняли завідувача й викладачів училища. Обов'язки

завідувача полягали в загальному нагляді за перебігом навчально-виховного процесу; зберіганні училищного майна; веденні офіційної кореспонденції; нагляді за оформленням звітності; складанні річних звітів про стан училища. Задля обговорення питань організації навчально-виховного процесу засновувалася педагогічна рада, до складу якої входили всі викладачі училища і два представника від попечительської ради. Засідання педагогічної ради мали відбуватися не рідше одного разу на місяць. До сфери її компетенції входили питання прийому учнів до училища, їхнього переведення до вищих класів і виключення; видачі атестатів по завершенні курсу навчання; складання розкладу уроків; вибору навчальних посібників; річної звітності викладачів і завідувача; обговорення методів удосконалення навчально-виховного процесу. Навчальні програми передбачали викладання єврейської мови, Біблії, молитов, історії євреїв, російської мови, арифметики, географії, історії, чистописання, малювання, співів, гімнастики. У листопаді 1908 року на рівні дирекції народних училищ Полтавської губернії було прийнято рішення щодо невідповідності згаданого проекту встановленим урядом засадам організації початкових єврейських училищ.

Перебуваючи з 1892 року на посаді завідувачки й учительки приватного початкового жіночого єврейського училища в Ромнах Полтавської губернії, Д.М. Розовська (Етінгоф) здобула повагу єврейської громади, адже її випускниці успішно складали урядовий іспит для вступу до жіночої гімназії. 1908 року вона представила план приватного навчального закладу третього розряду з дитячим садком (м. Конотоп Чернігівської губернії) для дітей обох статей від 5 до 11 років. В основу організації навчально-виховного процесу було покладено систему, створену німецьким педагогом Ф. Фребелем. Велика увага приділялася гармонійному поєднанню розвитку фізичних і розумових здібностей дітей. Навчальна програма складалася з уроків Закону Божого (єврейська грамота, Біблія, катехізис, ключові події єврейської історії); російської мови (пояснювальне читання, переписування текстів з книг, вивчення на пам'ять байок і віршів, диктанти, студіювання основ граматики); арифметики (нумерація й перші чотири дії з абстрактними й іменованими числами); географії; французької мови (читання, переписування текстів із книг, диктанти, вивчення основ граматики, переклади); німецької мови; чистописання; малювання. Незважаючи на те, що на рівні дирекції народних училищ Чернігівської губернії зазначений проект був визнаний унікальним для Конотопа, на початку 1909 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила його.

Така само доля спіткала й колективне клопотання громади м-ка Тального Уманського повіту Київської губернії про надання Г. Левінсон

дозволу на відкриття приватного жіночого училища третього розряду. Цей заклад мав складатися з одного класу, поділеного на молодше і старше відділення. Його метою проголошувалося привчання єврейських дівчат до праці, порядку й доброзвичайності, навчання їх російської грамоти, перших правил арифметики, єврейської мови й історії.

Невдачею супроводжувалися неодноразові спроби Б.Ф. Крупника отримати дозвіл на відкриття у Проскурові Подільської губернії приватного початкового училища для єврейських хлопчиків з метою підготовки їх до вступу до середніх навчальних закладів. Відповідно до запропонованого ним у серпні 1908 року плану, повний курс навчання в училищі складав три роки. У перших двох групах було заплановано викладання російської мови й арифметики, а саме: ведення бесід російською мовою, вивчення напам'ять байок і віршів, пояснювальне читання, диктанти, усний рахунок до ста, розв'язання задач. У пообідній час мали відбуватися уроки з єврейської мови та Біблії. Заняття в третій групі склалися з пояснювального читання, усного переказу прочитаного, студювання російської граматики, арифметики, єврейської мови, Біблії, Закону віри, єврейської історії і чистописання. Незважаючи на позитивну характеристику Крупника від інспектора другого району Подільської губернії та донесення щодо недостатності казенного єврейського училища й талмуд-тори для забезпечення освітніх потреб євреїв Проскурова, зазначене клопотання керівництво Київського навчального округу на початку 1909 року відхилило.

Основною метою заснованого 1909 року Товариства піклування про дітей-євреїв м. Острога проголошувалися опіка та сприяння фізичному, моральному й розумовому розвитку молодого покоління. Задля її реалізації товариство було вповноважене відкривати училища та брати на себе керівництво існуючими початковими школами, засновувати дитячі притулки, їдальні, літні колонії, фребелівські садки, влаштовувати дитячирит у ремісничі навчально-виховні заклади та приватні родини. Товариство складалося з необмеженої кількості осіб обох статей, усіх соціальних верств і віросповідань⁵⁵. 1912 року член його правління, острозький купець першої гільдії М.І. Гальберт запропонував ідею створення приватного початкового єврейського жіночого училища третього розряду. Він наголошував на низькому рівні доступу до освіти єврейок Острога, де на той час проживало 14 000 євреїв, з них дітей шкільного віку — 1400, зокрема жіночої статі — 800. Покликане забезпечувати морально-релігійне виховання єврейських дівчат, згадане училище окрім надання загальної елементарної освіти мало організовувати ремісниче навчання. Фінансування його діяльності повинно було здійснюватися за рахунок плати за навчання (6 рублів на рік з учениці) та насамперед —

Товариства піклування про дітей-євреїв м. Острога. Відповідно до § 9 статуту Товариства його фінансові ресурси склалися з субсидій від міських установ і громадських організацій; добровільних періодичних внесків членів товариства; одноразових добровільних пожертв; відсотків від капіталу товариства; прибутків від концертів, спектаклів, читань тощо; кружкового збору. За навчальним планом передбачалося викладання російської мови, арифметики, вітчизняної історії, географії, природознавства, давньоєврейської мови, Закону єврейської віри, біблейської історії, ідишу, чистописання, малювання, рукоділля і співів. Попри схвалення директора народних училищ Волинської губернії П. Тутковського, попечительська рада Київського навчального округу відхилила цей проект.

Важливу роль у духовному розвитку єврейської громади впродовж ХХ ст. відігравали вищі релігійні навчальні заклади єшиботи (єшиви) — осередки розвитку іудейських традицій і формування інтелектуальної еліти. На теренах Південно-Західного краю розповсюджувався досвід Одеського єврейського громадського училища «Єшибот», статут якого затверджено 1909 року. Мета його діяльності полягала в наданні молодим людям можливості вивчення Талмуду і джерел єврейських релігійних законів задля підготовки до звання рабина. Керівництво єшиботом здійснювалося рош-єшивою, яка забезпечувала нагляд за викладанням і внутрішнє управління; попечительською радою, що спільно з рош-єшивою опікувалася благоустроєм закладу й добробутом найнезаможніших вихованців; педагогічною радою, яка завідувала навчально-виховним процесом. Фінансове забезпечення єшиботу досягалося за рахунок сум одеського коробкового збору, благодійних пожертв, плати за навчання, прибутку молитовні, виторгу від спектаклів, концертів, музичних і літературних вечорів. Повний навчальний курс був розрахований на 6 років (по 2 роки в кожному з 3-х класів). До першого класу вступали діти, які повністю засвоїли програму талмуд-тор: з російської мови — швидке читання, переказ прочитаного, розбір простого речення, елементарний курс етимології і диктанти; з арифметики — числення й дії над цілими числами і простими дробами; з єврейських предметів — Біблія, давньоєврейська мова з коротким курсом граматики, швидке читання тексту Талмуду з коментарями. В єшиботі в об'ємі курсу 6-класних прогімназій викладалися російська мова, арифметика, алгебра, геометрія, загальна історія, географія (з поглибленим вивченням історії і географії Росії), фізика, природознавство, німецька мова, а з єврейських предметів — Мішна, Гемара, Поскім, Агада й етика, давньоєврейська мова, Біблія, халдейська мова з книгами Даниїла, Ездри й Неємії, екзегетика, історія єврейської літератури й богослужіння, історія євреїв і гомілетика⁵⁶.

Колишній викладач богословських предметів одеського єшиботу, бердичівський міський рабин Я. Берман обґрунтував необхідність заснування в Бердичіві Київської губернії приватного чоловічого єврейського училища «Єшибот» з обов'язковим загальноосвітнім курсом 4-класних прогімназій, але без викладання латини. Він акцентував увагу на переповненості місцевих навчальних закладів, що позбавляло велику кількість єврейських дітей можливості здобувати якісну освіту. Водночас численна єврейська громада Бердичіва — міста з присутністю чітко окресленої іудейської традиційної культури — потребувала створення системи підготовки юнаків до рабинського звання.

Підтримуючи ініціативу Я. Бермана, директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лебенець констатував, що станом на січень 1912 року в Бердичеві проживало 7764 дитини шкільного віку, з них християн — 2230, євреїв — 5534. Із цього числа в навчальних закладах здобували освіту 676 християн і 1510 євреїв. Отже, поза освітньою системою залишалось 4024 єврейських дітей (2003 хлопчика й 2021 дівчинка). Усупереч цій статистиці дозвіл на відкриття бердичівського єшиботу отримати не вдалося.

М.М. Маєргут — вітебська міщанка, викладачка жіночого єврейського училища Н.М. Спектор у м-ку Білій Церкві — у зв'язку зі своїм переїздом до Кременчука вирішила заснувати там приватне жіноче початкове єврейське училище, де окрім загальних предметів викладалися би єврейська мова й Закон єврейської віри за авторською методикою. Натомість у червні 1913 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила клопотання пані Маєргут.

На засіданні попечительської ради Київського навчального округу від 28 лютого 1913 року обговорювалося клопотання випускника Університету Св. Володимира, лікаря Ш.А. Фінкельштейна про заснування в Києві приватної чоловічої гімназії для дітей євреїв із викладанням усіх предметів курсу урядових гімназій, а також Закону єврейської віри, єврейської мови, Біблії і біблейської історії. Думки членів ради з цього питання розділилися. Одні висловилися за відкриття єврейських гімназій при одночасному припиненні прийому євреїв до навчальних закладів з переважною більшістю учнів-християн, оскільки «...у такий спосіб школа позбавиться дурного впливу неспокійного єврейського елемента, що завжди відрізнявся розбещеністю й важко піддавався дисциплінуванню»⁵⁷. Інші наполягали на тому, що рада не мала повноважень для прийняття такого рішення, оскільки 10% норма прийому євреїв до середніх навчальних закладів була встановлена Радою міністрів. Зрештою ухвалили відмовити Фінкельштейну в наданні відповідного дозволу.

За даними дирекції народних училищ Волинської губернії на 1912 рік у м-ку Корці мешкало 12 692 єврея, з них дітей шкільного віку — 1269

(537 чоловічої і 732 жіночої статі). Водночас у чотирикласному міському училищі здобували освіту 44 єврея, у двокласному парафіяльному училищі — 37, у талмуд-торі — 67, у приватному чоловічому єврейському училищі третього розряду Б. Гринфельда — 66, у приватному жіночому єврейському училищі третього розряду М. Слепої — 52. Учасник російсько-японської війни (1904–1905), викладач корецької талмуд-тори (1899–1909) Д.А. Базинов, посилаючись на недоступність початкової освіти для більшості єврейських хлопчиків Корця, розробив навчальний план приватного початкового єврейського чоловічого училища, що не знайшов підтримки в управлінні Київського навчального округу.

Станом на 1913 рік у м-ку Тернівці Гайсинського повіту Подільської губернії нараховувався 4671 мешканець, з них 2262 — євреї. Чисельність єврейських дітей шкільного віку складала 320 хлопчиків і 380 дівчаток, з них у місцевих училищах навчалося 279 хлопчиків і 21 дівчинка⁵⁸. Загалом на той час у Тернівці діяло двокласне сільське училище, однокласне двокомплектне народне училище, дві церковно-парафіяльні школи, приватне чоловіче єврейське училище третього розряду й 12 єврейських хедерів. Уповноважений єврейської громади Тарнівки С. Ратнер представив проект талмуд-тори, що мала на меті не лише навчання, а й матеріальне утримання єврейських сиріт і дітей із малозабезпечених родин. Місцеві євреї узяли на себе зобов'язання щорічно виділяти на утримання училища 2000 руб. Утім наявні джерела фінансування були визнані недостатніми для забезпечення проєктованого навчального закладу.

Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету С.Х. Клецерман упродовж 1892–1900 років утримував у Балті Подільської губернії приватний чоловічий навчальний заклад 3-го розряду для єврейських хлопчиків і одночасно викладав у жіночих школах Швець і Жолковер. Потому він займався навчанням дітей удома, а 1912 року подав до управління Київського навчального округу клопотання про дозвіл відкрити в Балті приватне чоловіче єврейське училище 2-го розряду за програмою урядових прогімназій, але з додаванням давньоєврейської мови та єврейської історії. Подільський губернатор О.М. Ігнат'єв у своєму секретному відгуку визнав небажаним заснування подібного закладу. Хоча в Балті діяли казенне початкове чоловіче училище для євреїв, талмуд-тора, виділялися місця для єврейського населення в балтській чоловічій гімназії і комерційному училищі, а найзаможніші євреї відряджали своїх дітей на навчання до великих міст (Києва, Одеси), однак за даними дирекції народних училищ Подільської губернії станом на 1913 рік близько 280 єврейських хлопчиків залишалися без належної освіти. Зрештою за рік очікування на дозвіл Клецерман відкликав клопотання, пославшись на ускладнення свого матеріального становища.

Товариство піклування про бідних дітей євреїв м-ка Жванця Подільської губернії за прикладом аналогічного товариства в Могилів-Подільську виступило з ініціативою заснування приватного жіночого єврейського початкового училища 3-го розряду. Фінансування цього закладу мало забезпечуватися за рахунок товариства-засновника, Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії та плати за навчання найзаможніших учениць. З огляду на незабезпеченість проєктованого училища належним приміщенням, отримати дозвіл на його відкриття 1913 року не вдалося.

Учитель загальноосвітніх предметів житомирської талмуд-тори, випускник віленського середнього хіміко-технічного училища Б.М. Пікман вирішив заснувати в Житомирі приватне чоловіче училище 3-го розряду для єврейських дітей. Статистика освіти свідчила на користь ідеї розширення мережі єврейських навчальних закладів. Станом на 1913 рік у Житомирі діяли хедери, одне 2-класне єврейське училище й одна талмуд-тора. Усі ці переповнені заклади змушені були щороку відмовляти в прийомі великій кількості дітей. Загалом у місті на той час нараховувалося 3713 єврея шкільного віку (1750 хлопчиків і 1963 дівчинки), з них міські й початкові училища міністерства народної освіти відвідували 259 осіб (137 хлопчиків і 122 дівчинки), у 2-класному єврейському училищі навчалось 276 хлопчиків, у талмуд-торі — 396 хлопчиків, у приватних училищах — 596 осіб (91 хлопчик і 505 дівчат). Отже, з 1750 хлопчиків шкільного віку доступ до початкових училищ міністерства народної освіти мали лише 900 чоловік⁵⁹. Та ці дані не переконали керівництво Київського навчального округу в доцільності реалізації проєкту Пікмана.

На початку ХХ ст. набувала поширення ідея єврейської середньої освіти, вона втілювалася в ініціативах заснування навчальних закладів, де етнопедагогічні традиції євреїв поєднувалися би з досвідом діяльності гімназій Російської імперії. Кременчуцький громадський рабин Х.Й. Михельсон підготував проєкт приватного чоловічого 8-класного навчального закладу першого розряду з курсом гімназії міністерства народної освіти для дітей іудейського віросповідання. У навчальному процесі Михельсон акцентував увагу на природознавстві, нових мовах і фізичному вихованні учнів (рухливих іграх, екскурсіях, тощо). Плата за навчання складала в молодшому і старшому підготовчих класах 75 руб. на рік, у першому і другому класах — 120 руб., у третьому й четвертому — 150 руб., у п'ятому й шостому — 175 руб., у сьомому й восьмому — 200 руб. Для вступу до молодшого підготовчого класу необхідно було скласти іспити із Закону єврейської віри (вміння читати давньоєврейською мовою), з російської мови (читати й переписувати текст з книги), з арифметики (прямий і зворотній рахунок до ста). Перед вступниками до старшого

підготовчого класу висувалися вимоги із Закону єврейської віри — знання коротких молитов, благословення над їжею тощо; з давньоєврейської мови — читання й переклад нескладних статей; з російської мови — швидке читання й усвідомлений переказ, уміння розрізняти предмет, дію й ознаку, написання диктанту, знання напам'ять декількох віршів і байок; з арифметики — розв'язання усних задач (усі чотири дії у межах 100), письмових задач на додавання й віднімання в межах 1 000 000. У червні 1913 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила проект Михельсона, водночас дирекція народних училищ Полтавської губернії рапортувала про повне забезпечення освітніх потреб єврейського населення Кременчука завдяки відкриттю нових міських початкових училищ.

Випускниця Київських вищих жіночих курсів, бакалавр Женевського університету М. Бик, яка проживала по вул. Великій Васильківській, 28 у Києві, висунула ідею організації колективних репетицій із фізики й математики для дівчат-вступників і учениць київських середніх навчальних закладів іудейського віросповідання. У листопаді 1913 року це питання розглядалося на рівні міністерства народної освіти, яке відхилило клопотання пані Бик.

Станом на 1913 рік у Київському навчальному окрузі діяло 2602 єврейські училища, в яких нараховувалося 2947 службовців і 56 126 учнів⁶⁰.

На початку ХХ ст. специфіка культурно-освітнього життя євреїв на теренах Київського навчального округу визначалася особливостями їхнього правового статусу, взаєминами з органами влади Російської імперії, і насамперед — державною політикою, що накладала обмеження на громадянські й політичні права, розвиток міграційних і комунікаційних процесів, територіальне розміщення, можливості здобуття освіти і професійної самореалізації, збереження традиційної духовної культури єврейського населення. За умов посилення асиміліціоністських процесів, поглиблення проблем культурного розвитку, самоідентифікації і соціальної інтеграції євреїв посилювалося значення освітньо-виховної сфери як інструмента передачі молодому поколінню сукупності життєво важливих знань і практичних навичок, що відкривали можливості, з одного боку, збереження традиційних іудейських цінностей, а з іншого — соціально-демографічної та економічної адаптації на теренах Російської імперії.

Наріжним каменем розвитку єврейських навчальних закладів була традиційна для іудаїзму культура добродійності, співчуття до ближнього, підтримки незаможних родин і сиріт у забезпеченні елементарних потреб у їжі, одязі, навчальних посібниках, житлі та реалізації їхніх прав на здобуття якісної освіти. Морально-етичні засади життя єврейської гро-

мади визначали стратегію надання для всіх соціальних прошарків населення рівних можливостей засвоєння культурного спадку попередніх поколінь і водночас набуття комплексу інноваційних знань та вмінь, необхідних для посилення стартових можливостей у процесі соціальної інтеграції. Відповіддю на суспільний запит щодо забезпечення для єврейського населення якісного й доступного навчально-виховного процесу стала спроба інституціоналізації у межах законодавчого поля Російської імперії системи фінансування освітньо-виховних закладів через благодійні громадські організації. Закорінена у психології євреїв ідея взаємодопомоги, як інструмент самозбереження громади, втілювалася в різноманітних благодійних ініціативах, яким часом вдавалося заручитися підтримкою на місцевому рівні, зокрема з боку інспекторів і дирекції народних училищ губерній, але набагато складніше було подолати мур бюрократичних перепон на рівні керівництва навчального округу й міністерства народної освіти. На тлі дискримінаційної законодавчої політики Російської імперії щодо іудеїв зростало значення добровільних єврейських національно-культурних організацій як осередку реалізації духовних потреб євреїв.

На початку ХХ ст. спостерігається посилення ролі жіноцтва в соціокультурному розвитку єврейської громади, зростання уваги до здобуття жінками ґрунтовної єврейської освіти як засобу протистояння асиміляції на тлі глобальних модернізаційних процесів, трансформацій моделей поведінки, ціннісних орієнтирів, соціальних відносин.

Унаслідок законодавчих обмежень вступу іудеїв до вищих навчальних закладів Росії зростала питома вага єврейської молоді, яка поповнювала лави європейських інтелектуалів, здобуваючи освіту в університетах Європи, опановуючи найновітніші тенденції розвитку світової науки, засвоюючи базові європейські ідеї гуманізму, демократії, верховенства права, ознайомлюючись із засадами національно-культурної політики європейських держав, переймаючись проблемами розвитку івриту, гебраїзації єврейського молодого покоління. Притаманні періоду кінця ХІХ — початку ХХ ст. процеси піднесення єврейського національного руху, політичне інституювання сіонізму, зростання самосвідомості єврейства сприяли активізації модернізаційних процесів у єврейській громаді, збереженню національної єдності, релігійного спадку й історико-культурних традицій.

¹ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ — на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132; Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у ХІХ — на початку ХХ століття: автореф.

дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002; Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX — на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 12. С. 41–45; Рудницька Н.В. Вплив юдаїзму на освіту євреїв Волині у XIX ст. *Українська полоністика*. 2007. № 3–4. С. 34–40; Рудницька Н. Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в XIX ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 42–60.

² Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005.

³ Гончаров В.В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII — начало XX вв.). Донецк, 2008. 292 с.

⁴ Крічкер О.Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 14–17; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2013.

⁵ Яшин В.О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття. Кривий Ріг, 2013. 278 с.; Яшин В.О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол XIX ст.). *Грані*. 2014. № 4. С. 156–164; Яшин В.О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122.

⁶ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston: Academic Studies Press, 2016. 471 p.

⁷ Устав Общества пособия бедным евреям города Кременчуга Полтавской губернии. Кременчуг, 1902. С. 3–4.

⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 148, арк. 14 зв.

⁹ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы. С 1 декабря 1898 г. по 1 января 1900 г. Полтава, 1900. С. 3.

¹⁰ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1900 год. Полтава, 1901. С. 3.

¹¹ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1901 год. Полтава, 1902. С. 3.

¹² Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1902 год. Полтава, 1903. С. 3.

¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 10, арк. 7.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 271, спр. 59, арк. 6–6 зв.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 658, спр. 64, арк. 2 зв.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 119, арк. 10 зв.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 77, арк. 87–88.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 6611, арк. 59.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 851, спр. 225, арк. 1.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 31, арк. 27–27 зв.

²¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 209, арк. 144.

²² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 93, арк. 1–4.

²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 180, арк. 1–2 зв.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 168, арк. 5.

- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 10, арк. 1–4.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 50 зв.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 148, арк. 26.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 657, спр. 168, арк. 9–10.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 12, 14–14 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 657, спр. 82, арк. 1–2.
- ³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 655, спр. 232, арк. 1–9.
- ³² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 40, арк. 26–28, 729–733, 749, 772–773 зв.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 2 зв.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 410, арк. 7–7 зв.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 235 зв.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 148, арк. 62.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 40, арк. 776–777 зв.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 375, арк. 88, 92, 100.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 362, арк. 1–1 зв.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 659, спр. 58, арк. 3.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1в, арк. 275.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 102–103 зв.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 183–184 зв., 188–189.
- ⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 231.
- ⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1б, арк. 73.
- ⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1г, арк. 309.
- ⁴⁷ Устав Полтавского благотворительного общества попечения о бедных еврейских девочках. Полтава, 1905. С. 3.
- ⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 345.
- ⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1а, арк. 2.
- ⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1а, арк. 149 зв.–150.
- ⁵¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 196, спр. 1б, арк. 238.
- ⁵² Устав Бердичевской женской еврейской профессиональной школы с общеобразовательным отделением. Бердичев, 1907. С. 3.
- ⁵³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1в, арк. 200–204 зв.
- ⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 280, спр. 1, арк. 8.
- ⁵⁵ Устав Общества попечения о детях евреев г. Острога. Острог, 1910. С. 1–4.
- ⁵⁶ Устав Одесского еврейского общественного училища «Ешибот». Одесса, 1909.
- С. 8.
- ⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 163, спр. 1а, арк. 281.
- ⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 163, спр. 1а, арк. 30.
- ⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 163, спр. 1а, арк. 398 зв.
- ⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 256, спр. 269, арк. 187.

REFERENCES

1. Goncharov, V.V. (2008). *Evrei Jugo-Vostochnoj Ukrainy: na perekrjostke tradicij i novacij (konec XVIII — nachalo XX vv.)*. Doneck [in Russian].
2. Khiterer, V. (2016). *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press [in English].
3. Krichker, O.Yu. (2013). *Zhyttia ievrejs'koho naseleennia provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].

4. Krichker, O.Yu. (2012). Tradytsii pochatkovoï osvity v ievrejs'kykh obschynakh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy na zlami XIX–XX st. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*, 159, 14–17 [in Ukrainian].
5. Morozova, A.V. (2005). Yevrejs'ke naseleattia Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Rudnyts'ka, N. (2015). Movni ta osvritni markery v protsesakh natsional'noi identyfikatsii v XIX st. (na prykladi pol's'kykh ta ievrejs'kykh hromad Pravoberezhzhia). *INTERMARUM: istoriia, polityka, kul'tura*, 2, 42–60 [in Ukrainian].
7. Rudnyts'ka, N.V. (2001). Profesijna osvita ievreiv Volyni u XIX — na pochatku XX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, 123–132 [in Ukrainian].
8. Rudnyts'ka, N. (2002). Stanovlennia i rozvytok khederiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 12, 41–45 [in Ukrainian].
9. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia, 2002 [in Ukrainian].
10. Rudnyts'ka, N.V. (2007). Vplyv iudaizmu na osvitu ievreiv Volyni u XIX st. *Ukrains'ka polonistyka*, 3–4, 34–40 [in Ukrainian].
11. Yashyn, V.O. (2014). Modernizatsiia tradytsijnoi ievrejs'koi osvity na Khersonschyni ta Katerynoslavschyni (dr. pol XIX st.). *Hrani*, 4, 156–164 [in Ukrainian].
12. Yashyn, V.O. (2014). Rozvytok svits'koi osvity sered ievrejs'koho naseleattia Khersonschyny ta Katerynoslavschyny u druhij polovyni XIX stolittia. *Hrani*, 5, 114–122 [in Ukrainian].
13. Yashyn, V.O. (2013). *Tradytsionalizm i modernizatsiia. Yevrejs'ke naseleattia Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia*. Kryvyj Rih [in Ukrainian].

Володимир Левчук

здобувач

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: lev4uk@ukr.net

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Одеська область — це регіон, який увібрав у себе європейський дух, створив поліетнічний і полікультурний світ. Європейські традиції мають глибокі історичні корені та здатні впливати на діяльність і свідомість сучасних поколінь. За роки незалежності України децентралізація міжнародного культурного співробітництва, поява великої кількості громадських організацій дали можливість вийти на якісно новий рівень міжнародних зв'язків. Одеська область є дійсним членом п'яти європейських організацій та Єврорегіону «Нижній Дунай»; бере участь у десятках європейських програм і програмі розвитку ООН. В Одеській області три райони, один район м. Одеси, 16 міст і містечок уклали договори про побратимство або партнерство з 48 містами 15 країн світу, а місто Одеса має 23 побратими, 1 договір про наміри побратимства і 16 партнерів з 30 країн. Звичайно, не всі побратимські зв'язки однаково активні. Для них характерні свої ритми, піки активності й спаду. Громадські, приватні організації та особи все частіше стають носіями ідей культурної дипломатії, розвивають культурно-освітній, екологічний і туристичний напрями співпраці з міжнародними організаціями, містами-побратимами. Об'єднання зусиль усіх учасників міжнародного співробітництва дозволяє реалізувати основні цілі культурної дипломатії: покращення поінформованості про Україну; формування позитивних уявлень про нашу країну та її цінності, залучення іноземних інвестицій і політичних партнерів для вирішення нагальних проблем. Водночас ми стикаємось із проблемами, пов'язаними із новизною цього напрямку діяльності, а саме: відсутня стратегія у практичній площині як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування. Нові умови розвитку інтеграційних процесів, зростання ролі культурної дипломатії зумовлюють потребу вдосконалення системи побратимських і партнерських зв'язків міст.

Ключові слова: міста-побратими, культурна дипломатія, партнерство, побратимські зв'язки, Одеська область, міжнародне співробітництво.

Volodymyr Levchuk

applicant

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Grushevskui Street Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: lev4uk@ukr.net

ODESA REGION IN UKRAINE'S INTERNATIONAL CULTURAL RELATIONS IN THE LATTER HALF OF THE 20th CENTURY AND IN THE EARLY 21th CENTURY

Odesa oblast — is the region that absorbed the European spirit, created multi-ethnic and multicultural world. European traditions have deep historical roots and can influence the activity and consciousness of modern generations. During the years of Ukraine's independence the decentralization of international cultural cooperation, the emergence of a significant number of civic organizations gave an opportunity to reach a qualitatively new level of international relations. The Odesa oblast is a member of five European organizations and the Lower Danube Euroregion; takes part in dozens of European programs and UN Development Program. Three districts in Odesa oblast, one district of Odesa, 16 cities and towns have the friendship or cooperation agreements with 48 cities in 15 countries, and Odesa has 23 sister cities, 1 compact of intent and 16 partners from 30 countries. Of course, not all relationships are equally active. They are characterized by their rhythms, activity peaks and recessions. Public, private organizations and individuals are increasingly becoming carriers of ideas of cultural diplomacy, developing cultural, educational, environmental and tourism directions of cooperation with international organizations, twin cities. Combining the efforts of all participants in international cooperation allows solving the main goals of cultural diplomacy: raising awareness of Ukraine; forming a positive image of our country and its values, attracting foreign investments and political partners to solve urgent problems. At the same time, we are faced with the problems of the novelty of this area of activity, namely, the absence of a strategy in practical terms, both by the state and local self-government bodies. The practice of interregional and municipal partnership requires further research.

Keywords: *twin cities, cultural diplomacy, partnership, twinning relations, Odesa oblast, international cooperation.*

В умовах незалежності України новий імпульс отримали міжнародні зв'язки регіонів, міст, що набули масового характеру та стимулювали розвиток міжмуніципального партнерства. У сучасній науковій літературі комплексного вивчення історичних, соціально-економічних, географічних, правових та інших аспектів розвитку побратимського співробітництва не здійснено. Попри те, що міста України мають досить високий показник побратимських зв'язків (891 місто-побратим у 60 країнах світу), все ж відсутня чітка стратегія у практичній площині, як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування, щодо ефективного розвитку співпраці з містами-побратимами, участі у спільних проектах, діяльності міжнародних організацій¹.

Всі дослідження історії руху поріднених міст радянського періоду можна умовно розділити на дві групи. До першої належать праці, в яких він розглядається як одна з форм всесвітнього руху прихильників миру. Йдеться про дисертації В. Зайцева², С. Роя³ та ін. і їхні публікації з цієї тематики. В. Зайцевим здійснена характеристика руху поріднених міст на початковому етапі його розвитку, він проаналізував важливі аспекти міжнародної діяльності Всесвітньої федерації поріднених міст та Асоціації зі зв'язків радянських і зарубіжних міст, указав на труднощі, з якими стикався рух. Продовжив дослідження історії руху, його цілей, форм і методів діяльності, довівши верхню хронологічну межу до другої половини 1970-х років, Е. Рой. На матеріалах Української РСР автор розглядав рух поріднених міст як форму міжнародної діяльності радянських трудящих, спрямованої на розвиток добросусідських відносин між Радянським Союзом та іншими країнами. Дослідник показав динаміку зростання руху з другої половини 1950-х до середини 1970-х років.

Великою є група праць, в яких рух міст-побратимів розглядається лише як одна з форм співпраці між народами, здійснюваної Спілкою радянських товариств дружби, до якої належала Асоціація зі зв'язків радянських і зарубіжних міст. Йдеться про дослідження «Породненне социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма»⁴, працю І. Кулінича й С. Віднянського «Киев и города-побратим»⁵, статтю С. Віднянського, І. Кулінича, І. Мельникової, П. Соханя «Сотрудничество породнённых областей и городов Украинской ССР и братских стран социализм»⁶. Безпосередньо Одеси стосуються брошури «Одесса — Марсель», «Одесса — Александрия», «Одесса — Варна. Фотокнига». Ці видання містять багатий фактичний матеріал про зв'язки

між містами-побратимами, автори розкривають роль цих взаємин у обміні досвідом ведення міського господарства, будівництва тощо.

Аналіз публікацій останніх років свідчить, що основні тенденції розвитку партнерських і побратимських відносин між регіонами, містами України та інших держав світу стали активніше висвітлюватися в науковій і публіцистичній літературі. Найчастіше інформація про міжнародні зв'язки подається на інтернет-сайті Асоціації міст України та громад (АМУ). Окремі аспекти розвитку міжнародної побратимської і партнерської співпраці українських міст висвітлено в роботах М. Баймуратова, В. Лажник, О. Богородецької, А. Стрижакової, С. Мерзлякової, О. Соєкіна, С. Ковальчук, О. Кийкова та інших. Українські дослідники аналізують сучасний стан, географію, перспективи, проблеми розвитку муніципального партнерства. Водночас науково актуальним залишається вивчення ключових проблем і можливостей для реалізації побратимських зв'язків у контексті міжрегіонального та муніципального співробітництва, що зумовило вибір теми нашого дослідження.

Метою цієї статті є з'ясування специфіки, основних форм і напрямів міжрегіонального, муніципального партнерства регіонів і міст Одеської області із закордонними побратимами й партнерами.

Видатний політичний і державний діяч Німеччини, лауреат Нобелівської премії миру Віллі Брандт свого часу висловив думку: міжнародні відносини настільки важливі, що їх не можна віддавати на відкуп лише державним органам. Сьогодні вже стало нормою долати монополію державної дипломатії і сприяти зростанню та розвитку народної культурної дипломатії. Українські вчені останнім часом акцентують особливу увагу на цій тематиці, йдеться зокрема про праці Ю. Луня, М. Ваховської, О. Розумної, А. Луценка, Г. Піскорської, А. Демичевої та ін.

С. Віднянський зауважує, що народна (громадська) дипломатія є не тільки системою погоджених, солідарних відносин, акцій і заходів двостороннього і багатостороннього характеру, а й активним засобом міжнаціональної і міжнародної співпраці народів, і особливо молоді, формування світогляду, взаємозв'язку та взаємозалежності процесів, зміцнення єдності та згуртованості демократичного руху, розвитку міжнародного спілкування молоді, взаємозв'язку групових і соціальних пріоритетів⁷.

Культурна або м'яка дипломатія за сучасних умов відіграє в державній політиці важливу роль з огляду на вплив у питаннях національної безпеки та міжнародного іміджу. О. Розумна виокремлює два важливих завдання культурної дипломатії. На зовнішньому напрямі — забезпечення іміджу держави й успішності її міжнародної політики; на внутрішньому — зміна парадигми культури й реформування культурної політики, від чого залежить зміст і якість культурного продукту⁸.

Необхідність у такому інструменті взаємозв'язку, як культурна дипломатія, стала особливо актуальною в умовах нагальної потреби інформаційної протидії агресивній пропагандистській політиці Російської Федерації. При цьому система об'єктів культурної дипломатії включає кінематографію, музику, живопис, скульптуру, виставкову діяльність, наукові обміни, освітні програми, переклад літературних творів тощо. До суб'єктів культурної дипломатії, як правило, відносять органи державного управління, неурядові організації, громадські об'єднання, приватних осіб, зацікавлених у міжкультурних контактах.

Розглянемо місце та роль у культурній дипломатії регіонального й муніципального співробітництва на прикладі Одеської області. Поріднення між містами, зазвичай, обумовлюється низкою причин, наприклад: відповідністю зовнішньополітичним інтересам держави, територіальною близькістю, традиційними економічними чи культурними зв'язками між містами, певною модою на встановлення побратимства, стимулюванням цього процесу з боку влади, престижністю встановлення побратимства з певним містом (особливо для малих міст), особистими зв'язками між членами муніципалітетів (громади), що в подальшому трансформуються у поріднення (так звані «приватні контакти» локальних лідерів). В. Зелінські стверджує, що вибір міст-побратимів є не випадковим процесом, він ґрунтується на низці критеріїв, у тому числі на історичних відносинах, спільних економічних, культурних, рекреаційних, ідеологічних проблемах, аналогічних топонімах, і, певною мірою, на географічній близькості⁹. У сучасному світі більшість міст не є незалежними суб'єктами міжнародного права чи активними творцями власних стратегій, проте, вони підтримують між собою активні зв'язки та розвивають співробітництво. Як зазначає український дослідник С. Ковальчук, у науковій літературі немає згоди щодо визначення такого поняття, як «міжнародне співробітництво між містами», що робить використання цього терміна дещо неоднозначним. Крім того, використовується безліч синонімів для характеристики цього явища (наприклад, муніципальне партнерство, міжнародне співробітництво муніципалітетів, децентралізована співпраця, побратимство, партнерство між містами), що можуть додати плутанини. Одночасно це є відзеркаленням багатства й різноманітності міжнародної діяльності міста¹⁰.

Більшість учених вважають, що співробітництво між містами у формі побратимства в окремих країнах виникло ще на початку Другої світової війни. Перші міжнародні контакти жителів різних населених пунктів встановлені в 1940 р. між містами Фінляндії і Швеції. Так, шведські сусіди почали надавати допомогу фінським комунам у поліпшенні охорони здоров'я дітей¹¹. У Росії обстоюють думку, що саме їхні міста були

першими: у 1942 р. британське місто Ковентрі та Сталінград (нині Волгоград) стали містами-побратимами. Під час Другої світової війни радянські міста, зокрема Одеса, стояли біля витоків згаданого руху: до захисників міста приходили листи від жителів багатьох країн зі словами подяки й захоплення героїзмом одеситів. Так, у вересні 1941 р. надійшли листи від громадян Брістоля (Велика Британія), гарнізону фортеці Тобрук (Лівія), у серпні 1944 р. — з Ванкувера (Канада). Від 1940-х років у всьому світі почався процес встановлення мостів дружби. Формувалися основні принципи створення побратимських відносин. З року в рік зростала кількість міст, з якими Одеса встановлювала контакти, але лише у другій половині 1950-х років вони стали переростати в постійні зв'язки. У 1956 р. відбувся обмін делегаціями між Одесою й Оулу (Фінляндія), а в серпні наступного року було укладено угоду про співпрацю та споріднення двох міст¹². Після війни побратимський рух було організовано у формі низки міжнародних організацій, які згодом урізноманітнилися. У США 1956 року за ініціативою президента Д. Ейзенхауера створена Міжнародна організація міст-побратимів (Sister Cities International) з метою зміцнення миру і процвітання шляхом встановлення побратимських відносини між людьми з різних міст по всьому світу. Президент Д. Ейзенхауер вважав, що саме споріднені зв'язки різних міст дозволять їхнім мешканцям пізнати та зрозуміти один одного й обґрунтував свою думку тезою: «друзі не стріляють у друзів». Міжнародний рух споріднених міст одержав своє організаційне й міжнародно-правове оформлення 1957 року в місті Екс-ле-Бен (Франція), де відбувся організаційний конгрес Всесвітньої федерації споріднених міст, яка пізніше дістала назву Всесвітньої федерації об'єднаних і споріднених міст (ВФОМ) — World Federation of United and Twinned Towns (UTO).

У СРСР народна дипломатія, зокрема рух споріднених міст, була обумовлена політичною волею радянського керівництва й підпорядкована більшою мірою зовнішньополітичній ситуації і зведена до діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном, а з 1958 р. — Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. У радянський період місцеві ради були позбавлені права самостійно започатковувати міжнародне співробітництво. Згідно з постановою ЦК Компартії України Одеса у 1962 р. стала членом Всесвітньої Федерації споріднених міст¹³. Основними формами співпраці міст-побратимів у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр. було листування між представниками міської влади, обмін делегаціями міських і муніципальних властей, групами лекторів і фахівцями міського господарства. У 1960-ті роки починають практикуватися такі форми, як обмін літературою, виставками, кінофільмами, записами радіопередач і

статтями в газетах. Змінювалися не лише форми співпраці, збільшувалося число делегацій, обсяг і масштаби проведених заходів. 1970-ті — 1980-ті рр. характеризуються пошуком нових форм співробітництва та їх поглибленням. Поряд із використанням традиційних (листування, обмін літературою, виставками, делегаціями), поширення набувають складніші форми: проведення Днів і Тижнів дружби. Ці великі комплексні заходи включали в себе поїздки делегацій, артистів, спортсменів, організацію різних виставок, показ кінофільмів, виступи лекторів, журналістів тощо. Лише у другій половині 1970-х років в Одесі були проведені Дні Оулу, Генуї, Марселя, Тиждень Генуї. Їхня головна мета — ознайомлення широкої громадськості з життям, культурою та економікою країн, обмін досвідом. Одночасно були організовані Дні Одеси в Оулу, Балтіморі, Варні, Тиждень Одеси в Генуї і Сегеді. На початок 1990-х років Одеса встановила побратимські відносини з 14 містами світу.

Зв'язки між містами поступово переростали у співпрацю цілих областей, округів і повітів. У 1962 р був укладений договір про дружбу між Одеською областю та Варненським округом Болгарії¹⁴. У 1965 р. відносини Одеси й Сегеда переросли у співробітництво Одеської області з Чонградською Угорщиною¹⁵. Констанцький повіт Румунії поріднився з Одеською областю у 1974 р.¹⁶

Поява на політичній мапі Європи незалежної України кардинально змінила розвиток і підходи до міжрегіональної і муніципальної співпраці. Ліквідація державної монополії на культурну діяльність, децентралізація міжнародного культурного простору, поява великої кількості громадських організацій, приватних кампаній, які діють у площині культури та науки, інших факторів дала можливість на якісно новому рівні розвивати міжнародне співробітництво. У роки незалежності воно розширилося за рахунок таких нових напрямків, як членство в міжнародних організаціях, участь у міжнародних проектах, а побратимські зв'язки доповнились угодами про співпрацю або про наміри співпраці між містами. У більшості випадків вони передбачають лише економічне співробітництво відповідно до низки спільних проектів або одного з них. Співпраця найчастіше полягає в освітній, культурній, соціальній та екологічній сфері.

Сучасна тенденція інтеграційних процесів у Європі показує зростання впливу регіонів на ефективність функціонування національних економічних систем та активізацію міждержавних і міжрегіональних зв'язків. Співробітництво між окремими територіями поступово переходить на рівень місцевого управління, що раніше було пріоритетом внутрішньої політики держави. Розширення міжрегіональних і транскордонних зв'язків дало інтенсивний поштовх розвитку різних форм співпраці між окремими суб'єктами сучасної дипломатії — регіонами, спілками й

об'єднаннями низових адміністративних одиниць, містами, окремими населеними пунктами тощо. Слід зауважити, що сучасний етап між-регіональної співпраці можна визначити як період становлення, пошуку контактів, констатації намірів, і тому укладені угоди не завжди переростають у конкретні спільні проекти і справи, але сприяють накопиченню досвіду. Євроінтеграційні процеси слід також розглядати в контексті історії заселення та розвитку Одеського регіону. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у результаті декількох міграційних хвиль тут сформувалися поселення болгар, молдаван, гагаузів, німців, греків, албанців, сербів, росіян, швейцарців. Зокрема, території сучасної Одеської області виникло близько 200 таких поселень болгар, молдаван, 100 — німців-колоністів, десятки грецьких і гагаузьких. Переселенці-колоністи принесли сюди свою національну культуру, ментальність, побут і мову та зумовили самотність етнокультурного розвитку краю. Сьогодні на території регіону діють близько 50 загальноукраїнських і обласних національно-культурних товариств, об'єднань, серед яких найпотужнішим є Асоціація болгарських національно-культурних організацій України (діє з 1993 р.).

Одеська область є дійсним членом декількох європейських організацій: Асамблеї європейських регіонів (з 1992 р.), Робочої співдружності придунайських країн (з 1994 р.), Асоціації європейських прикордонних регіонів (з 2001 р.), Конференції приморських регіонів Європи (з 2004 р.), Асамблеї європейських виноробних регіонів (з 2004 р.) та Єврорегіону «Нижній Дунай»¹⁷. Одним із найперспективніших за участю української сторони є Єврорегіон «Нижній Дунай», створений 14 серпня 1998 р. у румунському місті Галац, де відбулося підписання угоди про його формування. До складу Єврорегіону ввійшли Одеська область із боку України, райони Вулканешти, Кагул і Кантемир із боку Молдови й повіти Бреїла, Галац і Тульча з боку Румунії. У березні 2009 р., у Галаці, Єврорегіон реорганізовано в Асоціацію транскордонного співробітництва «Єврорегіон Нижній Дунай» з отриманням статусу юридичної особи. У рамках Єврорегіону були реалізовані наступні програми: у 2000–2003 рр. — проект «Придунайські озера, Україна. Стале відновлення та збереження природного стану екосистем», який фінансувався програмою TACIS CBC, бюджет — 2,5 млн. євро, «Бізнес — інфраструктура Одеської області», «Запобігання надзвичайним ситуаціям та захист від паводків в Єврорегіоні», надана допомога Фонду підтримки підприємництва в Ізмаїлі тощо. Діяльність Єврорегіону дозволила залучити великі кошти міжнародної технічної допомоги. Більшість проектів, реалізованих на території Одеської області в рамках Єврорегіону «Нижній Дунай», пов'язані з екологією та мають вузьке застосування. Загальна сума витрат

на реалізацію проектів у форматі Єврорегіону складає понад 11 млн. євро. Причому більшу частину коштів виділили саме європейські фонди. З 1998 р. розпочалося плідне українсько-румунсько-молдовське культурологічне співробітництво з дослідження історії і культури населення Нижнього Придунав'я. За цей період зібрано великий етнографічний матеріал, видано чимало наукових досліджень з цієї проблематики. Гарною традицією стало проведення етнічних музичних фестивалів, семінарів, конференцій, форумів, метою яких є розвиток культурного потенціалу Єврорегіону.

Активно працює в міжнародних організаціях місто Одеса. У 1992 р. Одеська мерія виступила одним із ініціаторів створення нової регіональної організації Міжнародного Чорноморського Клубу, а у 2000 р. вступила до Міжнародної Асамблеї столиць і великих міст (МАМ), стала членом клубу європейських мегаполісів «Євроміста» (2006 р., EUROCITIES). 2008 рік був особливим у міжнародній діяльності: Одеса стала членом організації «Чорноморський Єврорегіон» (створена з ініціативи міста), міжнародної організації «Ліга історичних міст», приєдналася до ініціативи організації «Мери за мир» щодо заборони ядерної зброї. У 2009 р. міська рада прийняла рішення про вступ до Європейської коаліції міст проти расизму, а наступного року оформила членство в туристичній асоціації «Дунайський центр компетентності». Цікавим напрямком співробітництва між містами став проект «DONAUHANSE», спрямований на збереження навколишнього середовища узбережжя Дунаю (з 2006 р.), у якому практичну допомогу надає Компанія «ТИНА ВЕНА»¹⁸. 20 березня 2019 р. на сесії міської ради прийнято рішення про вступ до Асоціації маркетингу європейських міст (European Cities Marketing Association). Це професійна організація, яка об'єднує адміністративні структури європейських міст, презентуючи їхні інтереси в сегментах відпочинку й ділового туризму. В асоціації представлено понад 100 міст із 32 країн Європи.

Двостороння співпраця між регіонами й містами була доповнена участю в постійних міжнародних проектах. Одеська область бере участь у декількох європейських програмах і програмі розвитку ООН: Програмах транскордонного співробітництва «Румунія–Україна–Республіка Молдова» (учасники програми: повіти Ботошань, Сучава, Ясси, Васлуй, Галац і Тульча у Румунії (Браїла як прилегла територія), Чернівецька та Одеська області України (Івано-Франківська, Вінницька, Тернопільська як прилеглі), вся територія Республіки Молдова), «Чорне море», «Південно-східна Європа» (з 2007 р.) та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (з 2011 р.). Одеська обласна рада й державна адміністрація підписали Меморандуми про співпрацю з Міжнародним благодійним

фондом «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні» (27.07.2015 р.), Благодійним фондом «Карітас Одеса УГКЦ», Благодійним фондом «Гуманітарний фонд «Єдність громади» (05.02.2015 р.), про співробітництво в рамках Стратегії ЄС для Дунайського регіону (18.02.2015 р.) та з ТОВ «Фрезеніус Медикал Кер Україна» щодо реалізації Проекту з оснащення діалізних відділень в Одеській області медичним обладнанням (26.07.2017 р.¹⁹. У рамках реформи децентралізації область бере участь у 8 проектах, зокрема програмах Ради Європи «Децентралізація і реформа місцевого самоврядування в Україні», «U-LEAD», українсько-шведському проєкті «Підтримка децентралізації в Україні»²⁰.

Найактивнішим учасником міжнародних проєктів є місто Одеса. З 2005 р. у місті проводиться День Європи. У рамках програми відбулося відкриття Європейського Клубу на базі Одеського національного університету (2007 р.), книжкові виставки, конкурси дитячих ілюстрацій і творчих робіт серед школярів «Проектуємо Європу майбутнього», презентації мов країн-членів ЄС, шкільних євроклубів та євростудій тощо. Проведення Дня Європи в травні кожного року стало звичним і для Одеської області. В 2007 р. вперше проведено День Сусідства (підтримали ініціативу міст Парижа, Брюсселя, Женеви, Рима). Багаторічні традиції сусідства, сформовані атмосферою одеських подвір'їв, знайшли своє продовження й розвиток. Традиційними стали Дні міст побратимів — Дні Стамбула (з 2008 р.), Дні Німеччини (з 2007 р.), Дні Польщі (з 2009 р.), Дні Франції з фестивалем «Французька весна в Україні» (з 2005 р.), Дні Японії (з 2015 р.). Особливе значення має проведення Дня міста Одеси. Кожного року це свято з одеситами розділяють делегації із багатьох країн, міст-побратимів. За 2006-2010 рр. у святкуваннях взяли участь 57 делегацій із міст побратимів, 326 делегацій, які представляли міжнародні організації, де є членом Одеса, громадські об'єднання, фонди, представники посольств, одеської діаспори. У рамках святкової програми традиційно проводиться Фестиваль польського кіно, виставки, виступи художніх колективів із різних міст-побратимів тощо. 18 квітня 2017 р. голова Одеської міської ради підписав Меморандум про участь у Національній мережі інтеркультурних міст України (ICC-UA) у рамках програми Ради Європи, спрямованої на розвиток ідей і практичної реалізації інтеграції переселенців і національних меншин до громадського й культурного життя міста. Однією з кращих практик міжкультурної взаємодії, нарівні з Монреалем, Женевою та Мадридом, визнали створення Грецького і Стамбульського парків в Одесі²¹. На кінець вересня 2019 р. планується проведення в Одесі міжнародного форуму інтеркультурних міст за участю 127 міст із понад 50 країн світу. Співробітники КП «Грантовий офіс «Одеса 5Т» підготували проєкти для отримання

грантів у рамках Спільної Операційної Програми транскордонного співробітництва Європейського Інструменту Сусідства «Басейн Чорного моря 2014–2020», що доповнює існуючу програму «Румунія–Україна 2014–2020».

Обличчя Одеси — це Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Два дні і дві ночі нової музики» (з 1995 р.), Міжнародний фестиваль джазу «ОдесаДжазФест» (з 2001 р.), Дні єврейської культури «Клезмерфест» (з 2008 р.), Міжнародний музичний фестиваль «ODESSA CLASSICS», фестиваль «Золоті скрипки Одеси», фестиваль «Odessa//Batumi Photo Days» (з 2015 р.), бієнале «Море акварелі» та Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Freierfest» (з 2016 р.).

Асоціація болгарських національно-культурних організацій України запровадила проведення з 1998 р. етнографічних фестивалів «Всеукраїнський болгарський Собор». В останньому сьомому фестивалі (2016 р.) взяли участь близько десяти тисяч учасників, десятки етнонаціональних колективів з України, Болгарії і Молдови. Традиційно у травні масово відбуваються заходи, присвячені дню Святих братів Кирила та Мефодія. У 2018 р. Одеса та Болград у рамках цих свят приєдналися до міжнародної акції «Розите на България». У заходах, які відбувалися на центральній площі Болграда, взяли участь понад 200 чоловік. До акції приєдналися вихованці дванадцяти болгарських недільних шкіл із Болграда та сіл Кубей, Криничне, Оксамитне Болградського району, міста Ізмаїл і села Каменка Ізмаїльського району, міста Татарбунари та села Дельжилер (Дмитровка) Татарбунарського району, міста Кілія й села Новоселівка Кілійського району, а також міста Кропивницький. В Одесі у рамках акції було виконано танець «хоро».

За роки незалежності розвиток побратимських і партнерських відносин став надбанням не лише міста Одеси (23 побратими, 1 договір про наміри і 16 партнерів із 30 країн). В Одеській області чотири райони, один район м. Одеси, 16 міст і містечок уклали договори про побратимство або партнерство з 49 містами 16 країн світу.

Розвиток побратимських і партнерських зв'язків регіонів, міст і населених пунктів Одеської області станом на 01.01.2019 р.

№ з/п	Назва району міста, населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
Побратими/партнери районів, населених пунктів				
1.	Білгород-Дністровський район	Тигру-Нямц (Румунія) Тигру-Окна (Румунія) повіт Бакеу (Румунія)	2013 2013 18.11.2017	наміри
2.	Біляївський район	м. Велика Поляна (Словенія)	30.05.2019	наміри
3.	Болградський район с. Виноградне	м. Генерал Тошево (Республіка Болгарія) община Калояново (Республіка Болгарія) гміна Риманув (Республіка Польща) община Дибовік (Республіка Болгарія)	08.11.2004 17.05.2006 31.08.2010 24.06.2017	не діє
4.	Овідіопольський район смт Овідіополь смт Авангард	Тчевський повіт (Республіка Польща) м. Верхлабі і с. Корконоша (Чеська Республіка) ном Іматія (Грецька Республіка) повіт Бакеу (Румунія) гміна Гнев (Республіка Польща) м. Верхлабі (Чеська Республіка) м. Левські (Республіка Болгарія) Гміна Тчев (Республіка Польща) м. Кріково (Молдова) м. Тиргу-Окна (Румунія)	05.08.2004 12.09.2009 16.08.2009 18.09.2018 06.09.2005 12.09.2009 18.07.2015 11.09.2006 14.06.2012 28.11.2015	не діє не діє не діє партнерство

№ з/п	Назва району міста, населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
	смт Великодолинське	гміна Субкови (Республіка Польща)	18.05.2006	наміри
	смт Таїрове	гміна Можещин (Республіка Польща)	18.05.2006	
	с. Молодіжне	гміна Пельплін (Республіка Польща)	12.06.2009	
	Дальницька ОТГ	м. Науса (Грецька Республіка)	21.06.2018	
5.	Приморський район м.Одеси	м. Лефкада (Грецька Республіка) м. РошХаан (Ізраїль)	06.09.2010 2006	

Міста-побратими Одеси

м. Одеса	Балтимор (США)	17.09.1975	не діє	
	Валенсія (Іспанія)	29.10.1981		
	Ванкувер (Канада)	1971,06.08.1979		
	Варна (Республіка Болгарія)	1958		
	Генуя (Італійська Республіка)	1959, 29.10.1972	не діє	
	Єрван (Республіка Вірменія)	25.11.1995		
	Йокогама (Японія)	1965, 1985		
	Калькута (Індія)	1986		
	Кишинев (Молдова)	23.12.1994		
	Констанца (Румунія)	1958, 03.04.1991		
	Ліверпуль (Велика Британія)	1957		
	Лодзь (Республіка Польща)	07.05.1993		
	Марракеш (Королівство Марокко)	20.12.2018		наміри
	Марсель (Французька Республіка)	1959, 05.05.1972		
Нікосія (Республіка Кіпр)	02.02.1996	не діє		
Олександрія (Арабська Республіка Єгипет)	06.1958			

№ з/п	Назва району міста, населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
		Оулу (Фінляндія) Пирей (Грецька Республіка) Регенсбург (Федеративна Республіка Німеччина) Ростов-на-Дону (Російська Федерація) Сегед (Угорщина) Спліт (Республіка Хорватія) Стамбул (Турецька Республіка) Триполі (Ліванська Республіка) Хайфа (Ізраїль) Циндао (Китайська Народна Республіка)	1956; 08.1957 25.03.1993 04.11.1990 03.09.2009 1958 1964 02.11.1997 05.1958 13.09.1992 29.04.1993	не діє
Міста-партнери Одеси				
	м. Одеса	Батумі (Грузія) Брест (Республіка Білорусь) Вальпараїсо (Республіка Чилі) Варшава (Республіка Польща) Відень (Австрійська Республіка) Волгоград (Російська Федерація) Гданськ (Республіка Польща) Клайпеда (Литовська Республіка) Ларнака (Республіка Кіпр) Мінськ (Республіка Білорусь) Москва (Російська Федерація)	25.02.2015 10.04.2004 21.06.2004 01.10.2010 07.12.2006 20.06.2001 07.06.1996 18.10.2004 16.06.2017 02.09.2004 29.04.1996	

№ з/п	Назва району міста, населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
		Нінбо (Китайська народна республіка) Санкт-Петербург (Російська Федерація) Таганрог (Російська Федерація) Тбілісі (Грузія) Таллінн (Естонська Республіка)	01.11.1995 29.09.2008 17.11.2002 12.1993 26.10.1996 14.10.1997	
Міста Одеської області				
1	м. Арциз	район Младост общини Варна (Республіка Болгарія)	24.03.2018	наміри
2	м. Білгород-Дністровський	Ечміадзин (Республіка Вірменія) Тигру-Нямц (Румунія) Тигру-Окна (Румунія) Старогард Гданський (Республіка Польща) Фетхіє (Турецька Республіка) Район Балчова м. Ізмір (Турецька Республіка)	21.03.2018 2014 2014 2011 29.04.2018 25.10.2018 07.02.2019	партнерство наміри
3	м. Болград	м. Генерал Тошево (Республіка Болгарія) с. Каспичан (Республіка Болгарія) м. Комрат (Молдова) м. Тирговіште (Республіка Болгарія) община Тунджа (Республіка Болгарія) Шкловський район (Республіка Білорусь)	08.11.2004 20.09.2014 18.09.2014 2009 02.08.2009 10.11.2018	
4	м. Ізмаїл	м. Добрич (Республіка Болгарія) м. Влацлавек (Республіка Польща)	1996 2003	

№ з/п	Назва району міста, населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
		м. Кавадарци (Республіка Македонія) м. Тулча (Румунія) м. Джурджу (Румунія) м. Киркларелі (Турецька Республіка) м. Курськ (Російська Федерація) м. Кирджали (Республіка Болгарія) м. Тирасполь (Молдова)	2000 2003 2003 2007 2003 1997 2006	
5	м. Кілія	м. Фарсала (Грецька Республіка)	24.04.2018	
6	м. Подільськ	м. Хинчешти (Молдова)	20.08.2012	
7	м. Рені	м. Провадня (Республіка Болгарія)	07.09.2016	
8	м. Чорноморськ	м. Нарва (Естонська Республіка) район Бейоглу, м. Стамбул (Турецька Республіка) м. Маарду (Естонська Республіка) м. Баку (Азербайджанська Республіка) м. Тчев (Республіка Польща) м. Синая (Румунія) м. Девня (Республіка Болгарія) м. Анталія (Турецька Республіка) м. Хайкоу (Китайська Народна Республіка) м. Поті (Грузія)	20.09.2002 27.06.2002 12.05.2000 10.04.2009 18.05.2006 15.11.2000 17.02.2017 9.09.2000 19.09.2008 17.07.2003	партнерство
9.	м. Южний	м. Бяла (Республіка Болгарія)	30.06.2011	партнерство

№ з/п	Назва району міста, населеного пункту	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди	Примітка
		м. Димітровград (Республіка Болгарія)	16.06.2010	
		м. Каварна (Республіка Болгарія)	16.05.2016	
		м. Кемер (Турецька Республіка)	20.05.2008	
		м. Кобулеті (Грузія)	06.07.2008	
		м. Кьорменд (Угорщина)	03.12.2013	
		м. Могильов (Республіка Білорусь)	20.07.2007	
		м. Юецин (Китайська Народна Республіка)	19.06.2008	

У таблиці наведені дати встановлення побратимських зв'язків, які за радянський період не завжди співпадають з інформацією різних джерел. Пояснення полягає в тому, що в 1950-х — 1960-х роках не було обов'язкового документального закріплення факту встановлення побратимства, це директивне рішення приймалось центральними партійними органами. Позиція автора полягає в тому, що початок побратимства слід вести від перших контактів, обмінів офіційними делегаціями на місцевому рівні або підтвердженого факту підписання угоди про побратимство. В Одеському регіоні найбільше, 20 договорів про співробітництво, уклали з воєводствами, містами, повітами і гмінами Республіки Польща. Польський досвід розвитку особливо важливий для міст і містечок Одеської області й України загалом як досвід країни, котра вже пройшла шлях багатьох економічних реформ і суспільних трансформацій. Звичайно, не всі побратимські зв'язки однаково активні. Для них характерні свої ритми, піки активності та спаду. Перша половина 1990-х років стала для міста Одеси, а початок 2000-х років — для міст області — часом масового укладання договорів про співпрацю й партнерство між містами й регіонами, вступу до міжнародних організацій. Революція Гідності та подальші події також активізували євроінтеграційні процеси й дали новий поштовх розвитку побратимських відносин.

Одеська обласна державна адміністрація підписала Угоди про співробітництво з 24 регіонами 15 країн²². Одеська обласна рада уклала Угоди про співробітництво з 16 регіонами 11 країн²³.

**Розвиток міжрегіональної, транскордонної співпраці
та участь у міжнародних програмах Одеської обласної державної
адміністрації та обласної ради на 2019 р.**

№ з/п	Назва місцевих органів влади	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди
Угоди про співробітництво			
1	Одеська обласна державна адміністрація	Гродненська область (Республіка Білорусь) Могильовська область (Республіка Білорусь) Варненська область (Республіка Болгарія) Русенська область (Республіка Болгарія) Аджарська Автономна Республіка Грузії, м. Кахеті (Грузія) Регіон Лігурія (Італійська Республіка) Провінція Фуцзянь (Китайська Народна Республіка) Лодзинське воєводство (Республіка Польща) Люблінське воєводство (Республіка Польща) Підкарпатське воєводство (Республіка Польща) Поморське воєводство (Республіка Польща) м. Москва (Російська Федерація) Орловська область (Російська Федерація) Тюменська область (Російська Федерація) Повіт Ясси (Румунія) м. Стамбул (іл) (Турецька Республіка) Ахальський велят (Туркменістан) Балканський велят (Туркменістан) м. Чонград (Угорщина) Провінція Канвон (Республіка Корея) м. Баден-Вюртемберг (Федеративна Республіка Німечинна) Мугла (іл) (Турецька республіка) Південно-Західна Фінляндія (Республіка Фінляндія)	10.08.2010 19.07.2008 24.05.2003 02.06.2006 13.09.2013 2010 11.12.2009 11.07.2002 04.09.2009 15.04.2005 14.04.2005 14.03.2003 21.06.2000 04.08.2003 25.05.2011 11.03.1999 26.07.2002 15.05.2001 15.02.2013 05.06.2008 07.04.2000 24.11.2009 22.02.2008 12.11.2008

№ з/п	Назва місцевих органів влади	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди
		Південноморавський край (Чеська республіка)	12.01.2011
<i>Протоколи про наміри</i>			
	Одеська обласна державна адміністрація	Фтіотида (Грецька Республіка) Регіон Емілія-Романья (Італійська Республіка) Провінція Хубей (Китайська Народна Республіка)	22.11.1996 22.10.1996 08.09.2006
<i>Угоди про співробітництво</i>			
	Одеська обласна рада	Республіка Молдова Протокол за результатами двосторонніх переговорів між Одеською ОР та народним зібранням Гагаузії Турецька Республіка Угода про співробітництво між Одеською областю та провінцією Самсун Республіка Білорусь Угода про співробітництво між Одеською ОР та Могильовською обласною Радою депутатів Республіка Болгарія Угода про співробітництво між Одеською областю та Варненською областю Республіка Польща Угода про співробітництво між Одеською ОР і Сеймиком Мазовецького воєводства Угода про співробітництво між Одеською ОР та Сеймиком Поморського воєводства. Румунія Угода про співробітництво між Одеською ОР та повітовою радою Галац Угода про співробітництво між Одеською ОР, ОДА та радою повіту Ясси Програма з реалізації Угоди про співробітництво між Одеською ОР та	24.04.2012 м. Одеса 22.05.2012 м. Самсун 05.07.2013 м. Могильов 08.10.2011 м. Варна 12.06.2012 м. Варшава 14.03.2003 м. Гданськ 03.04.1997 м. Одеса 11.03.1999 м. Одеса 21.08.2007 м. Галац

№ з/п	Назва місцевих органів влади	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди
		<p>повітовою радою Галац на 2007-2008 рр. Угода про співробітництво між Одеською ОР та повітовою радою Тульча</p> <p>Угода про співробітництво між Одеською ОР та радою повіту Бреїла</p> <p>Китайська Народна Республіка Меморандум взаєморозуміння про зміцнення побратимських відносин між Одеською областю України і провінцією Фуцзянь КНР</p> <p>Грецька республіка Меморандум взаєморозуміння щодо співробітництва між Одеською ОР та губернаторством області Серрес</p> <p>Меморандум щодо співробітництва між Одеською ОР та губернаторством області Салоніки</p> <p>Меморандум взаєморозуміння щодо співробітництва між Одеською ОР та губернаторством області Драми</p> <p>Чорногорія Меморандум про співробітництво між Одеською ОР та Общиною Херцег Нови</p> <p>Італійська Республіка Угода про співробітництво між Одеською ОР та областю Ломбардія</p> <p>Грузія Меморандум про співробітництво між Одеською обласною радою та Автономною республікою Аджарія</p>	<p>29.05.2008 м. Тульча</p> <p>23.10.2008 м. Бреїла</p> <p>10.09.2007 м. Фуцжоу</p> <p>29.10.2008 м. Серрес</p> <p>29.10.2008 м. Салоніки</p> <p>31.10.2008 м. Драми</p> <p>27.09.2010 м. Одеса</p> <p>11.11.2009 м. Мілан</p> <p>06.09.2018 м. Одеса</p>
Протоколи про наміри			
	<p>Одеська обласна державна адміністрація</p> <p>Одеська обласна рада</p>	<p>Грецька Республіка Протокол про наміри щодо співробітництва між Одеською ОР та областю Драми</p> <p>Протокол про наміри щодо співробітництва між Одеською областю та областю Серрес</p> <p>Італійська Республіка Протокол про наміри між Одеською ОР</p>	<p>24.03.2008 м. Одеса</p> <p>03.07.2008 м. Одеса</p> <p>02.11.2006</p>

№ з/п	Назва місцевих органів влади	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди
		<p>і регіоном Ломбардія Протокол про наміри між Одеською областю та областю Венето Федеративна Республіка Німеччина Протокол про наміри між Одеською областю та землею Баден-Вюртемберг Китайська Народна Республіка Протокол про наміри щодо встановлення відносин дружби та співробітництва між Одеською областю України та провінцією Шаньдун КНР Протокол про наміри щодо науково-технічного співробітництва між Академією Наук провінції Шаньдун КНР та Одеською обласною радою України Республіка Польща Лист про наміри між Одеською ОР та управою Західнопоморського воєводства</p>	<p>м. Одеса 26.05.2009 м. Венеція 24.11.2009 м. Штутгарт 30.11.2011 м. Цзінань 02.12.2011 м. Ціндао 01.09.2018 м. Щецин</p>
Міжнародні програми			
	<p>Одеська обласна державна адміністрація</p> <p>Одеська обласна рада</p>	<p>Сполучені Штати Америки Меморандум про взаєморозуміння між Одеською ОР та Проектом USAID «Муніципальна енергетична реформа в Україні» щодо співробітництва в рамках технічної допомоги Меморандум про взаєморозуміння між Одеською ОР та Німецьким товариством міжнародного співробітництва (GIZ) ГмбХ в рамках проекту «Створення енергетичних агентств в Україні» Протокол намірів між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та Фондом Ганса Зайделя в Україні «Сприяння розвитку державного управління та місцевого самоврядування в Україні» Меморандум про взаєморозуміння і співпрацю між Одеською ОР,</p>	<p>15.09.2016 м. Одеса 28.08.2014 м. Одеса 21.03.2016 м. Одеса 27.07.2015 м. Одеса</p>

№ з/п	Назва місцевих органів влади	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди
		<p>Одеською обласною державною адміністрацією та Міжнародним благодійним фондом «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні»</p> <p>Меморандум щодо взаємодії та співпраці між Одеською ОР, Благодійним фондом «Карітас Одеса УККЦ», Благодійним фондом «Гуманітарний фонд «Єдність громади» та Громадською організацією «Воєнно-історичний центр «Пам'ять і слава»</p> <p>Меморандум про співробітництво між Одеською обласною державною адміністрацією, Одеською ОР та ТОВ «Фрезеніус Медикал Кер Україна» щодо реалізації Проекту по оснащенню діалізних відділень в Одеській області медичним обладнанням</p> <p>Меморандум про співробітництво в рамках Стратегії ЄС для Дунайського регіону між Одеською ОР, Чернівецькою, Закарпатською та Івано-Франківською обласними радами</p> <p>Меморандум про взаємодію та співробітництво між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ГО «Українська ініціатива Південної Моравії»</p> <p>Меморандум про співробітництво між Одеською ОР та ТОВ «MERIDIAN-STM»</p> <p>Меморандум про взаєморозуміння та співпрацю між Одеською обласною радою та Асамблеєю Європейських Регіонів</p> <p>Програма розвитку ООН</p> <p>Угода про партнерство між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду. Фаза-II»</p>	<p>05.02.2015 м. Одеса</p> <p>26.07.2017 м. Одеса</p> <p>15.02.2015</p> <p>30.09.2015 м. Брно</p> <p>18.02.2016 м. Одеса</p> <p>01.02.2018 м.Одеса</p> <p>15.07.2011 м. Одеса</p>

№ з/п	Назва місцевих органів влади	Назва регіону, міста, населеного пункту побратима, партнера, країна	Дата укладання угоди
		Угода про партнерство між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду Фаза-III» Угода про партнерство між Одеською ОР, Одеською обласною державною адміністрацією та ПРООН «Сталий розвиток сільських територій Чернівецької та Одеської областей» Меморандум про взаєморозуміння щодо сталого розвитку між ПРООН та Одеською обласною радою Угода про партнерство між Одеською обласною радою, Одеською обласною державною адміністрацією та Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй	25.09.2014 м. Одеса 01.02.2017 м. Одеса 15.01.2018 м. Одеса 10.08.2018 м. Одеса

Останніми роками активізуються такі форми міжнародної співпраці, як проведення спільних бізнес-форумів, конференцій, семінарів, «круглих столів», обмін виставками й виставами, концертними програмами.

Варто відзначити, що ще однією з ознак побратимства стало закріплення назв партнерів у топоніміці міст, установлення пам'ятних знаків. В Одесі це вулиці Сегедська (1961р.), Варненська (1964 р.), Марсельська (1974 р.), Генуезька (1984 р.), алея на честь міста-побратима Нікосії (2012 р.), парк «Стамбульський» (2013 р.), сквери «Єреванський» (2017 р.) та «Регенсбург» (2018 р.). У м. Чорноморську є вулиця Олександрійська (1960 р.), у м. Болграді — Варненська, у м. Южному — це білоруський, китайський, грузинський «Маленька Грузія», турецький та угорський сквери. Міська влада Сегеда назвала один з районів міста «Одеса» (1977 р.), у Генуї є вулиця «Via Odessa», у Пиреї — головна міська площа «Одеська», а у Ларнаці — сквер «Одеса». На Думській площі 2005 року відкрито пам'ятний знак містам-побратимам і партнерам, а 2015 р. у Лунному парку (перейменовано на Грецький) закладена алея символів міст-побратимів. На ній відкрили перголу з лавкою-символом, поряд висадили йокогамську троянду, наступного року розмістили лавку від німецького побратима і троянди сорту «Регенсбург». 23 жовтня 2016 р. художники зі студії № 97 створили на стіні гуртожитку Академії зв'язку по вул. Новосельського біля кірхи мурал, присвячений побратимству

Одеси з німецьким містом. Голова Національної туристичної асоціації України Іван Липтуга запропонував встановити пам'ятні знаки, виконані у вигляді туристичного логотипу Одеси, у 193 країнах світу. Перші два якоря 2019 року встановлено в містах-побратимах Пірей (Греція) та Марсель (Франція).

Отже, Одеська область — це регіон, який увібрав у себе європейський дух, створив поліетнічний і полікультурний світ. Європейські традиції мають глибокі історичні корені та здатні впливати на діяльність і свідомість сучасних поколінь. За років незалежності України децентралізація міжнародного культурного співробітництва, поява великої кількості громадських організацій дали можливість вийти на якісно новий рівень міжнародних зв'язків. Одеська область є дійсним членом п'яти європейських організацій та Єврорегіону «Нижній Дунай»; бере участь у десятках європейських програм і програмі розвитку ООН. В Одеській області три райони, один район м. Одеси, 16 міст і містечок уклали договори про побратимство або партнерство з 48 містами 15 країн світу, а місто Одеса має 23 побратими, 1 договір про наміри побратимства і 16 партнерів з 30 країн. Звичайно, не всі побратимські зв'язки однаково активні. Для них характерні свої ритми, піки активності й спаду. Громадські, приватні організації та особи все частіше стають носіями ідей культурної дипломатії, розвивають культурно-освітній, екологічний і туристичний напрями співпраці з міжнародними організаціями, містами-побратимами. Об'єднання зусиль усіх учасників міжнародного співробітництва дозволяє реалізувати основні цілі культурної дипломатії: покращення поінформованості про Україну; формування позитивних уявлень про нашу країну та її цінності, залучення іноземних інвестицій і політичних партнерів для вирішення нагальних проблем. Водночас ми стикаємось із проблемами, пов'язаними із новизною цього напрямку діяльності, а саме: відсутня стратегія у практичній площині як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування. Нові умови розвитку інтеграційних процесів, зростання ролі культурної дипломатії зумовлюють потребу вдосконалення системи побратимських і партнерських зв'язків міст.

¹ Богородецька О. Проблеми та перспективи формування побратимських зв'язків міст України та Польщі. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. 2014. № 1 (209). С. 74.

² Зайцев В.М. Международное движение городов-побратимов — важный фактор укрепления мира и дружбы народов. 1957–1968 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1969. 12 с.

³ Рой Е.Е. Деятельность трудящихся Украины по установлению и развитию интернациональных связей с общественностью зарубежных породнённых городов: (Вторая половина 50-х годов — первая половина 70-х годов): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1978. 25 с.

⁴ Породнённые социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породнённых областей и городов УССР и братских стран социализма. Киев, «Наукова думка», 1980. 290 с.

⁵ Кулинич И.М., Виднянский С.В. Киев и города-побратимы. Киев: Общество «Знание» УССР, 1981. 24 с.

⁶ Виднянский С.В., Кулинич И.М., Мельникова И.Н., Сохань П.С. Сотрудничество породнённых областей и городов Украинской ССР и братских стран социализма. *Узловые вопросы советского славяноведения. Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов*. Ужгород, 1982. С. 118–120.

⁷ Виднянский С.В. Народна (громадська) дипломатія. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Київ, 2012. Вип. 3. С. 242.

⁸ Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України: зб. наук.-експерт. Матеріалів. Заг. ред.: О.П. Розумна, Т.В. Черненко. Київ: НІСД, 2016. С. 92 (Сер. «Гуманітарний розвиток», вип. 5. URL http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/kult_dyp-cd7f1.pdf

⁹ Zelinsky W. The twinning of the world: sister cities in geographical and historical perspective. *Annals of the Association of American Geographers*. 1991. Vol. 81. № 1. P. 5.

¹⁰ Ковальчук С.І. Визначення сутності поняття міжнародного співробітництва між містами як однієї із форм міжнародної співпраці. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. С.327.

¹¹ Стрижакова А.А. Вплив партнерських та побратимських зв'язків міст на розвиток міжрегіонального та транскордонного співробітництва в Україні. *Менеджер ДонДУУ*. 2014. № 1(67). С. 222.

¹² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 1474, с. 41.

¹³ ДАОО, ф. Р-1234, оп. 8, спр. 534, с. 35.

¹⁴ ДАОО, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 2222, с. 183.

¹⁵ Знамя коммунизма, 1965, 12 октября.

¹⁶ Чорноморська комуна, 1974, 23 серпня.

¹⁷ Топчієв О.Г., Кондратюк І.І., Яворська В.В. Одеський регіон: передумови формування, структура та територіальна організація господарства: навч. посіб. Одеса: Астропринт, 2012. С. 236

¹⁸ Одеська міська рада. Офіційний сайт. URL <http://omr.gov.ua/ua/council>

¹⁹ Офіційний сайт Одеської обласної ради. URL <http://oblrada.odessa.gov.ua>

²⁰ Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації. URL <http://oda.odessa.gov.ua>

²¹ <https://odessa.online/grecheskij-i-stambulskij-parki-voshli-v-chislo-luchshih-sredi-interkulturnyh-proektov/>

²² Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації. URL: <http://oda.odessa.gov.ua>

²³ Офіційний сайт Одеської обласної ради. URL <http://oblrada.odessa.gov.ua>

REFERENCES

1. Bohorodets'ka, O. (2014). Problemy ta perspektyvy formuvannia pobratyms'kykh zv'iazkiv mist Ukrainy ta Pol'schi. *Naukovyj visnyk Odes'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu*, 1, 74 [in Ukrainian].
2. Koval'chuk, S.I. (2010). *Vyznachennia sutnosti poniattia mizhnarodnoho spivrobitnytstva mizh mistamy iak odniiei iz form mizhnarodnoi spivpratsi*. L'viv [in Ukrainian].
3. Kulinich, I.M., & Vidnyanskyj, S.V. (1981). *Kiev i goroda-pobratimy*. Kiev: Obshchestvo Znanie USSR [in Russian].
4. Poridneni mista. (2002). *Yurydychna entsyklopediia*. (Vol. 4). Kyiv [in Ukrainian].
5. *Porodnennye socialisticheskim internacionalizmom. Druzhestvennye svyazi i sotrudnichestvo porodnennykh oblastej i gorodov USSR i bratskih stran socializma*. (1980). Kiev: "Naukova dumka" [in Russian].
6. Roj, E.E. (1978). Dejatel'nost' trudjashhihsja Ukrainy po ustanovleniju i razvitiju internacional'nyh svjazej s obshhestvennost'ju zarubezhnyh porodnjonnyh gorodov: (Vtoraja polovina 50-h godov — pervaja polovina 70-h godov). *Extended abstract of PhD thesis*. Kiev [in Russian].
7. Rozumna, O.P., & Chernenko, T.V. (2016). *Polityka kul'turnoi dyplomatii: stratehichni priorytety dlja Ukrainy*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
8. Stryzhakova, A.A. (2014). Vplyv partners'kykh ta pobratyms'kykh zv'iazkiv mist na rozvytok mizhrehional'noho ta transkordonnoho spivrobitnytstva v Ukraini. *Menedzher DonDUU*, 1, 222 [in Ukrainian].
9. Topchiiev, O.H., Kondratiuk, I.I., & Yavors'ka, V.V. (2012). *Odes'kyj rehion: peredumovy formuvannia, struktura ta terytorial'na orhanizatsiia hospodarstva*. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].
10. Vidnyanskyj, S.V., Kulinich, I.M., Mel'nikova, I.N., & Sohan', P.S. (1982). Sotrudnichestvo porodnjonnyh oblastej i gorodov Ukrainskoj SSR i bratskih stran socializma. Uzlovye voprosy sovetskogo slavjanovedenija. *Tezisy dokladov i soobshhenij IX Vsesojuznoj nauchnoj konferencii istorikov-slavistov*. Uzhgorod [in Russian].
11. Vidnyanskyj, S.V. (2012). Narodna (hromads'ka) dyplomatiia. *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyj slovnyk-dovidnyk*. (Vol.3). Kyiv [in Ukrainian].
12. Zajcev, V.M. (1969). Mezhdunarodnoe dvizhenie gorodov-pobratimov — vazhnyj faktor ukreplenija mira i druzhby narodov. 1957-1968 gg. *Extended abstract of PhD thesis*. Moskva [in Russian].
13. Zelinsky, W. (1991). The twinning of the world: sister cities in geographical and historical perspective. *Annals of the Association of American Geographers*, 1, 5 [in English].

УДК 94(71):[796.032.2"322":32.019:343.41]"1976"

Руслан Сіромський

канд. іст. наук, доц.

Львівський національний університет

імені Івана Франка

79000, Україна, Львів, вул. Університетська, 1

E-mail: sir.ruslan@yahoo.com

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОТЕСТНІ АКЦІЇ КАНАДСЬКИХ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ОЛІМПІЙСЬКИХ ІГОР У МОНРЕАЛІ 1976 РОКУ

У статті висвітлено підготовку та перебіг інформаційно-протестних акцій канадських українців під час проведення літніх Олімпійських ігор 1976 р. у Монреалі. Після Другої світової війни в діаспорі виник рух за участь українських спортсменів у статусі самостійної команди в олімпійських змаганнях, а його учасники обґрунтовували тезу про «спортивний колоніалізм». Водночас такі масові заходи, як Олімпіади, слугували хорошим медійним приводом для інформаційних акцій українських організацій у вільному світі з метою привернути увагу до проблеми порушення прав людини в Українській РСР. Відтак Олімпійські ігри 1976 р. відбувалися в умовах численних антирадянських акцій (вивішування синьо-жовтих прапорів під час змагань, роздавання інформаційних матеріалів гостям Олімпіади, закликів звільнити українських політв'язнів, проведення тематичних виставок і прес-конференцій). На основі матеріалів колишнього КДБ показано, як радянська сторона намагалася запобігти подібним «ворожим проявам», вдаючись до ретельної ідеологічної обробки спортсменів і тиску на канадські правоохоронні органи з метою зірвати заплановані канадськими українцями заходи.

Ключові слова: *Олімпійські ігри, Український Олімпійський Комітет, Монреаль, Канада, права людини, демонстрації, КДБ, заходи безпеки.*

Ruslan Siromskyi

PhD in History, Associate Professor
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska Street, Lviv, 79000, Ukraine
E-mail: sir.ruslan@yahoo.com

INFORMATION AND PROTEST ACTIONS OF CANADIAN UKRAINIANS AT THE 1976 OLYMPIC GAMES IN MONTREAL

The article describes the preparation and holding of information and protest actions of Canadian Ukrainians at the Summer Olympic Games of 1976 in Montreal. Thanks to these actions, the Ukrainian issue was at the center of attention (at least in the United States and Canada), along with the boycott of the Olympics by a number of African countries and the denial of the Taiwan team. Therefore, an effort by Canadian Ukrainians in this regard can be considered successful enough.

After the World War II, a movement emerged in the Diaspora for the participation of Ukrainian athletes in the status of an independent team at the Olympic Games, and its participants substantiated the thesis of “sports colonialism”. For this purpose, the Ukrainian Olympic Committee (UOC) was created in 1952. The UOC was preparing information about Ukrainian Olympians by requesting the International Olympic Committee to ensure the independent participation in competitions of the Ukrainian team, on the grounds that the Ukrainian SSR was a full member of the United Nations. On the eve of the 1976 Olympics, led by Yaroslav Pryshlyak, the Ukrainian Olympic Committee in Montreal was created. In April 1976, the Provincial Department of the Ukrainian Canadian Committee (UCC) in Quebec opened an Information Bureau whose task was to coordinate public initiatives.

At the same time, such mass events as the Olympics served as a good media propaganda for information campaigns of Ukrainian organizations in the free world in order to draw attention to the problem of human rights violations in the Ukrainian SSR. As a result, the 1976 Olympic Games took place in the context of anti-Soviet actions (flagging blue-and-yellow flags during competitions, distributing information materials to the guests of the Olympics, calls for the release of Ukrainian political prisoners, holding thematic exhibitions and press conferences). The leaflets distributed by representatives of Ukrainian youth organizations condemned the Soviet regime and put forward slogans for the release of political prisoners, respect for human rights and the decolonization of Ukraine.

Based on the materials of the former KGB, it is shown how the Soviet side tried to prevent such “hostile manifestations” by resorting to thorough

ideological treatment of athletes and pressure on Canadian law enforcement agencies to disrupt the measures planned by Canadian Ukrainians. In preparation for the visit of the Olympic team of the USSR to Montreal, a special representative of the KGB to ensure the security of the Soviet delegation specifically flew to Canada to negotiate with representatives of Canadian special services. At the same time, there were preparations for advocacy aimed at improving the image of the Soviet Union in the international arena. In addition to measures to neutralize anti-Soviet actions, the KGB did not mind the opportunity to create negative publicity of the Ukrainian Diaspora in Canada.

Keywords: *Olympic Games, Ukrainian Olympic Committee, Montreal, Canada, human rights, demonstrations, KGB, security measures.*

У період «холодної війни» спорт розглядався невід'ємною складовою великої політики, а міжнародні спортивні змагання та перипетії навколо них часто використовувалися як інформаційний привід для демонстрації своєї незгоди з діями тієї чи іншої держави¹. Наприклад, понад два десятки африканських країн бойкотували XXI літні Олімпійські ігри 1976 р. у Монреалі, протестуючи проти участі в змаганнях спортсменів із Нової Зеландії, регбійна збірна якої свого часу зіграла матч з командою ПАР, де здійснювалася політика апартеїду².

Якщо питання бойкоту африканськими країнами Олімпіади 1976 р. широко представлене в різноманітних публікаціях, то заходи української громади Канади, спрямовані на привернення уваги світу до порушення національних прав і свобод людини в Українській РСР, практично не висвітлювалися дослідниками. Серед публікацій, в яких опосередковано зачеплено питання привернення канадськими українцями уваги до порушень прав людини в Українській РСР варто виокремити щоденникові записи засновника видавництва «Смолоскип» Осипа Зінкевича, спогади громадської діячки Христини Ісаїв, а також дослідження Юрія Недужка³. Безпосередньо питання місця Олімпійських ігор у системі міжнародних відносин періоду «холодної війни» торкалися дослідники Річард Еспі, Джон Сагден й Алан Томлінсон; безпекових заходів навколо монреальської Олімпіади — Домінік Клемент⁴.

Завдання нашого дослідження полягають в аналізі: 1) підготовки й проведення канадськими українцями інформаційно-протестних акцій під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 р., спрямованих на привернення уваги світової спільноти до порушення прав людини в Українській РСР; 2) реакції радянської сторони, зокрема Комітету державної безпеки СРСР/УРСР, на заходи української діаспори впродовж Олімпіади.

Канадський Монреаль виборює право приймати XXI літні Олімпійські ігри в суперечці з Лос-Анджелесом і Москвою. 12 травня 1970 р. на сесії

Міжнародного олімпійського комітету (МОК) в Амстердамі Москву підтримали 28, Монреаль — 25, а Лос-Анджелес — 17 членів МОК; у другому турі підтримка Москви не змінилася, тоді як Монреаль заручився підтримкою 41-го делегата⁵. Безперечно, помітну роль у перемозі цього канадського міста відіграв чинник «холодної війни», адже голосування за Монреаль, який спершу не розглядали фаворитом, позбавляло багатьох «складного вибору» між США і Радянським Союзом. Проте своєрідною компенсацією за поразку в голосуванні їхніх міст можна вважати проведення наступних літніх Олімпійських ігор 1980 р. у Москві, а 1984 р. у Лос-Анджелесі. Монреальська ж Олімпіада стала однією з найдорожчих в історії спортивних змагань і за рівнем проведення не поступалася, а навіть перевершила Всесвітню виставку Експо-67 у тому ж місті⁶.

З метою привернення уваги до ситуації з порушеннями національних прав українців у Радянському Союзі українська діаспора (передусім США і Канади) перманентно ознайомлювала світову громадськість із ситуацією в УРСР. Завдяки численним прес-конференціям, публікаціям спеціальних матеріалів та протестним акціям до громадян країн Заходу доносилися інформація про порушення в СРСР гарантованих Конституцією прав людини й системне нівелювання прав його народів на самовизначення⁷. Одним із проявів колоніального статусу УРСР частина діаспорних організацій вважала ситуацію у спорті, зокрема відсутність окремого українського представництва на Олімпійських іграх.

У 1952 р. з ініціативи громадського діяча Осипа Зінкевича (1925–2017) у Франції був створений Український олімпійський комітет (УОК), який згодом переніс свою діяльність до США. Представники УОК проводили акції під час міжнародних спортивних змагань і домагалися окремої участі УРСР в Олімпійських іграх⁸. Вони виходили з декількох засад, а саме: 1) конституційного права УРСР; 2) членства УРСР в ООН; 3) положень Олімпійської Хартії та правил Міжнародного Олімпійського Комітету (МОК; §§25, 39, 45)⁹. На окрему увагу заслуговували спортивні успіхи українців в олімпійських командах Радянського Союзу: у Гельсінкі 1952 р. українці вибороли 10 золотих медалей із усіх 22-х у радянської збірної; у Мельбурні 1956 р. — 14 із 37-ми; у Римі 1960 р. — 16 із 43-х; у Токіо 1964 р. — 13 із 30-ти; у Мехіко 1968 р. — 14 із 29-ти; у Мюнхені 1972 р. — 20 із 50-ти¹⁰. Коли ж і напередодні Олімпійських ігор у Монреалі домагання УОК були вкотре проігноровані, комітет виступив із заявою, в якій наголосив: «України, як такої, на Олімпіаді знову не буде. Але зате тією Україною будемо ми... Завдання перед нами в Монреалі одне, основне, принципове: викривати перед світовою публічною opinією власне той російський колоніалізм у спорті»¹¹. Із закликом до

МОК про створення умов для забезпечення свободи і прав українських спортсменів окремо звертався і Комітет Українців Канади (КУК)¹².

Наприкінці 1975 р. в Канаді відбулася нарада за участі делегатів КУК, УОК і низки молодіжних організацій. Її учасники вирішили створити в Монреалі спеціальний інформаційний центр, покликаний координувати заходи українських організацій у діаспорі на час Олімпійських ігор¹³. Відтак під керівництвом громадського діяча Ярослава Пришляка (1911–2004) був створений Український олімпійський комітет у Монреалі, а у квітні 1976 р. провінційний відділ КУК у Квебеку відкрив Інформаційне бюро (секретар — Наталія Стрілецька), завдання якого полягало в тому, щоби «Україна і українська справа взагалі» були широко «розповсюджені в пресі і по телевізії»¹⁴. Відразу зауважимо, що кошторис УОК був достатньо скромним, про що свідчить у своїх спогадах Я. Пришляк: «Жадної зіркової кампанії грошей для реалізації запланованих акцій не проведено, бо СКВУ проголосив збірку з власної ініціативи, а Централю КУКу відмовилася таку збірку перевести. Одержано тільки одноразову допомогу 1 000 дол. від СКВУ, 2 000 від Централі КУКу, а 800 ам. дол. від Українського Народного Союзу. Крім того, СКВУ оплатив друк брошури «Українська Олімпійська Команда», Український Робітничий Союз — друк листівок про «Українських Олімпійських переможців», а УНСоюз — друк листівок про «Советський колоніалізм у спорті»¹⁵.

Канадські українці протягом повоєнної історії неодноразово влаштували антирадянські акції, які отримували суспільний резонанс і привертати увагу світової спільноти. Причому остання з таких акцій відбулася напередодні Олімпійських ігор, коли впродовж 31 травня — 11 червня 1976 р. у Ванкувері під егідою ООН відбувалася конференція *Habitat*, покликана розглянути питання умов проживання людей у світі. У листі до Генерального секретаря конференції Енріке Пеньялоси Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) звернув увагу на «нехтування СРСР фундаментальними принципами, на яких мають ґрунтуватися будь-які міжнародні зусилля в частині людського заселення»¹⁶. Навколо *Habitat*, учасники якої закликали поважати право на свободу пересування, вибір політичної системи без примусу, захист культурних та релігійних пам'яток¹⁷, українці розгорнули інформаційну кампанію, яка викривала численні порушення прав людини в Радянському Союзі, проте це стало лише прелюдією до масових заходів у дні проведення Олімпіади. У своєму меморандумі УОК недвозначно задекларував «спільними зусиллями провести найбільшу в нашій історії інформаційно-пропагандивну акцію в часі Олімпіади»¹⁸.

Передусім УОК виступив з різкою заявою осуду «національної дискримінації, расизму, репресій і колоніалізму в [радянському] спорті»¹⁹.

«Під Олімпіаду» в Монреалі було заплановано низку заходів, на взірєць Виставки українських мистців (23–31 липня), виступу танцювального колективу «Україна» в Олімпійському селищі (24 липня) і, напевне, наймасштабніший захід — День Молоді (24 липня) на Арені Сент-Леонард, за участю Спілки української молоді (СУМ), Пласту, Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ) та інших молодіжних організацій²⁰. Організатори Дня української молоді не приховували того, що дата заходу безпосередньо корелюється з часом проведення Олімпіади: «В час, коли вільні народи мають змогу висилати своїх змагунів на Олімпійські Ігрища, наша батьківщина — Україна, поневолена Москвою, такої змоги не має. Наші брати ровесники приневолені змагатися під прапором гнобителя і здобувати для нього медалі і славу. Тому українська молодь вирішила стати носієм світла правди українського народу і поширювати цю правду серед вільних народів світу»²¹.

Приготування канадських українців не залишилися не поміченими в Радянському Союзі, влада якого остерігалася «різноманітних провокацій», адже за оперативними даними Комітету державної безпеки (КДБ) під час проведення Олімпійських ігор у Монреалі «українські націоналісти мають намір здійснити низку антирадянських акцій»²². У повідомленні йшлося, що українці планують проводити ці антирадянські акції «в тісному контакті з прибалтійськими... емігрантськими організаціями»²³. Причому, як виглядає з документів, українських акцій у Москві побоювалися більше, ніж, скажімо, демонстрацій під час запланованого відзначення угорськими емігрантами 20-річчя революції 1956 р.^{*24}. Зі свого боку й Королівська канадська кінна поліція (КККП), поряд із загрозою несанкціонованих протестів квебекських націоналістів проти візиту на Олімпійські ігри королеви Єлизавети II, особливої ваги надавали антирадянським демонстраціям канадських українців²⁵.

У Торонто 9 червня 1976 р. відбулася зустріч представників емігрантських організацій Канади (українських, естонських, латвійських, угорських) з депутатами федерального парламенту Мартіном о'Коннеллі та Стенлі Гайдашем, на якій постало питання недотримання Радянським Союзом основних положень Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. (Гельсінського акта). Удо Петерсоо (Естонська центральна рада), Луїс Урбан (Чехословацька національна асоціація)

* Після придушення Угорської революції 1956 р. Канада надала прихисток бл. 40 тис. угорців. У жовтні 1971 р. емігрант з Угорщини Ієза Матраї вчинив напад на Голову Ради Міністрів СРСР Олексія Косигіна під час візиту останнього до Канади (детальніше див.: Сіромський Р. Питання дотримання прав людини в СРСР на тлі візиту О. Косигіна до Канади (жовтень 1971 року). *Наукові праці: науково-методичний журнал*. 2014. Вип. 216. Т. 228. С. 87–90.

та Джордж Арагоба (представник угорської громади) акцентували увагу на проблемі «порушення Радянським Союзом і країнами Східної Європи положень про возз'єднання сімей». Уже наступного дня радянське посольство в Оттаві висловило Державному секретаріату закордонних справ Канади свою стурбованість активізацією «націоналістичних емігрантських груп» напередодні XXI Олімпійських ігор у Монреалі²⁶. Щобільше, КДБ передав канадській стороні список із 53-х осіб — «ватажків і активних учасників зарубіжних ОУН, сіоністів, відомих своїми екстремістськими настроями»²⁷.

У рамках підготовки візиту олімпійської збірної команди СРСР до Монреаля, спеціальний представник КДБ з метою гарантування безпеки радянської делегації спеціально вилітав до Канади на перемовини з представниками канадських спецслужб. Варто звернути увагу, що заради гарантування безпеки спортсменів готувалися безпрецедентні заходи, зумовлені трагічним досвідом попередньої Олімпіади в Мюнхені, коли жертвами терористичного акту стали 11 членів ізраїльської олімпійської збірної²⁸. Наголошування ж співробітниками КДБ на складній оперативній обстановці в Канаді та можливих безпекових проблемах були суттєво перебільшеними. Наприклад, в інформаційному повідомленні першому секретареві ЦК КПУ Володимирі Щербицькому йшлося: «ватажки зарубіжних ОУН виношують наміри вчинити зухвалі ворожі дії аж до терористичних актів, викрадення т.зв. заручників з-поміж радянських громадян для висунення потім вимог про звільнення націоналістів [Валентина] Мороза, [В'ячеслава] Чорновола та інших, які відбувають у Радянському Союзі покарання за скоєні злочини»²⁹. Відтак 30 червня 1976 р. під час дипломатичного прийому помічник прем'єр-міністра Канади повідомив радянському послу Олександрі Яковлеву (1923–2005), що канадська сторона вважає антирадянські акції у час проведення змагань недопустимими і кваліфікуватиме їх як провокації. Щобільше, урядовець запевнив, що Королівська канадська кінна поліція (КККП) отримала вказівки про недопущення антирадянських акцій у Монреалі³⁰. Та канадська сторона завбачливо «відмовилася давати будь-які гарантії щодо запобігання можливим провокаціям і ворожим проявам з боку націоналістів, сіоністів і різних екстремістів»³¹.

Крім сфери безпеки КДБ переймався й іншими питаннями, зокрема, можливими заходами розвідувальних служб Канади і США щодо «набуття агентури з радянських громадян, схилення їх до неповернення на Батьківщину»³². Водночас готувалися і пропагандистські заходи, покликані поліпшувати імідж Радянського Союзу на міжнародній арені. Такі заходи, зокрема, обговорювалися 13 грудня 1975 р. на зустрічі в Оттаві першого секретаря Посольства СРСР у Канаді Володимира Скофенка

(1930–1994) з секретарем Національного виконкому Товариства об'єднаних українців Канади (ТОУК) Василем Гарасимом. З-поміж іншого, пропонувалося приділяти велику увагу спортсменам з УРСР завдяки публікаціям у контрольованих комуністами газетах, організувати зустрічі окремих спортсменів з канадськими українцями³³. Подібні зустрічі мали відбуватися «у кращих традиціях радянських спецслужб», бо як йшлося в спеціальному повідомленні, «проводиться робота з комплектування та підготовки пропагандистських груп з числа спортсменів України, Прибалтійських та інших республік для зустрічей з представниками прогресивної громадськості в Канаді, преси і телебачення»³⁴. Крім заходів з нейтралізації антирадянських акцій, КДБ не гребував нагодою запустити кампанію з компрометації української діаспори в Канаді, складовими якої визначив розпалювання ворожнечі між канадськими українцями і євреями та представлення вояків УПА військовими злочинцями. З цією метою до контрольованих періодичних видань Канади були надіслані спеціальні пропагандистські матеріали («Вісті з України», «The Canadian Tribune», «Життя і слово», «Canadian Ukrainian»)»³⁵.

«Потурбувався» КДБ і про «недопущення виїзду в Канаду політично нестійких осіб», створення «надійного контррозвідувального забезпечення виїжджаючих...», відвівши від поїздки до Канади вісьмох осіб, котрі мали родинні зв'язки в США і Канаді, «раніше порушували норми поведінки за кордоном» та є «нестійкими в морально-побутовому відношенні»³⁶. У діаспорі пізніше наголошували на недопущенні до змагань через політичні мотиви уродженця Калуша, бігуна, срібного призера Олімпійських ігор у Мюнхені Євгена Аржанова³⁷. Загалом, із спортсменами провели «індивідуальні бесіди про підступність іноземних розвідок і зарубіжних антирадянських емігрантських організацій». Крім того, у супровід до спортсменів КДБ приставив п'ятьох своїх «керівних і оперативних працівників, 23 оперативні джерела і значну кількість довірених осіб, які пройшли спецпідготовку й інструктаж»³⁸.

Попри початкову істерію щодо можливих проявів «ворожої поведінки і провокацій», з початком змагань КДБ визнав, що «ситуація навколо радянської спортивної делегації і журналістів із Радянського Союзу на Олімпіаді загалом нормальна»³⁹. Водночас радянська сторона не приховувала задоволення через зрив окремих акцій української діаспори, зокрема, небажання МОКУ офіційно визнати УОК⁴⁰. Проте УОК вдалося реалізувати понад дві третини запланованих акцій, що, за словами Я. Пришляка, «беручи до уваги обмежені фінансові засоби, є великим успіхом»⁴¹. До невдач належало те, що не було одержано дозволу канадської влади «ні на окремий український павільйон на виставковій площі «Людина та її світ», ні на кіоск з газетами, мистецькими виробами

та пам'ятками в Олімпійському селі, очевидно з політичних причин, щоб не входити в колізію із ССРСР»⁴². Ймовірно, бажання не псувати міждержавні відносини справді можна вважати ключовим, адже на той час припадає потепління у відносинах між СРСР і Канадою, свідченням чого слугує підписання на початку липня 1976 р., тобто напередодні Олімпіади, довготермінового міждержавного торговельного договору⁴³.

Втім, запобігти усім запланованим акціям, які мали переважно інформативно-пропагандистський характер, не вдалося. Характерно, що Радянський Союз традиційно використовував спорт для просування своїх інтересів⁴⁴, але в Монреалі саме проти нього застосували політичну складову. Уже в перший день Олімпіади — 17 липня 1976 р. — у впливовій франкомовній газеті *Le Devoir* з'явилася публікація, присвячена порушенням прав людини в СРСР, зокрема, системним переслідуванням та арештам інакодумців⁴⁵. У подальшому канадські українці намагалися створювати достатні інформаційні приводи, щоби вивести українське питання на передні шпальти газет. Крім того, молоді канадці українського походження щодня розходилися по різних олімпійських локаціях, де роздавали заготовлені летючки та брошури англійською й французькою мовами. У них засуджувався радянський режим та висувалися гасла звільнення політв'язнів, дотримання прав людини й деколонізації України. Біля стадіонів канадські українці демонстративно співали українських пісень, використовували автомобілі з гучномовцями, намагалися поспілкуватися і встановити контакти з членами радянської делегації (через постійний супровід співробітників КДБ це не завжди вдавалося зробити). Крім того, УОК організував запуск над Олімпійським селищем і стадіоном великої кількості повітряних кульок з «антирадянськими написами»⁴⁶.

Біля головного стадіону олімпійських змагань учасники Пласту і СУМу влаштували «дійство в обороні українських політв'язнів» з використанням макету табору для політв'язнів. Згадуваний уже О. Зінкевич у своєму «Щоденнику» записав: «Частина з них [учасників дійства. — Авт.] була одягнена у в'язничний одяг, а частина — наглядачі-кадебісти. Інші роздавали листівки про наших політв'язнів»⁴⁷. Та, якщо на такі статичні акції канадська поліція закривала очі, то спроби провести масові походи не дозволяла. Так, зокрема, поліція заборонила проведення біля Олімпійського селища і стадіону маршу учасників з'їзду СУМ, зупинивши колону молоді за два з половиною кілометра від стадіону⁴⁸.

Звісно, в поле зору журналістів, котрі висвітлювали спортивні змагання й перипетії навколо них, потрапляли різного роду інциденти. Так, 19 липня 1976 р. під час футбольного матчу між збірними командами СРСР і Канади (підсумковий рахунок 2:1) на головному Олімпійському

стадіоні Монреаля група української молоді створила живий напис «Свобода Україні!», розгорнула синьо-жовтий прапор і скандувала «Україна, Україна!». Щобільше, за повідомленням американської газети «Свобода», недалеко від цієї групи сиділи радянські моряки у цивільному, котрі «мали великий советський прапор із серпом і молотом та скандували «шайба, шайба». Відбулася спроба налагодити діалог та «майже всіх моряків обдаровано українськими олімпійськими відзнаками і англomовними виданнями про українських змагунів, що вони радо прийняли, оглядали і читали»⁴⁹. У другому таймі, поруч за радянськими моряками підсіла група членів СУМу, яка безперервно скандувала «Нет-нет Совет, да-да Канада! Україні свобода!»⁵⁰. Після того, як хтось із сумівців вирвав з рук радянського вболівальника червоний прапор, офіційні представники СРСР зажадали від канадських правоохоронців «навести порядок». Поліції не вдалося переконати українських вболівальників закрити написи «Свобода Україні!», а після закінчення матчу біля стадіону з'явився ще один транспарант «Звільніть українських політичних в'язнів в ССРСР». Щобільше, після завершення матчу футболістам радянської збірної вдалося вручити українські олімпійські відзнаки з тризубом⁵¹.

Подібні маніфестації повторилися і в наступні дні, зокрема 20 липня під час волейбольного матчу за участі чоловічих збірних Радянського Союзу та Бразилії⁵². Дії канадських українців викликали протест з боку радянських чиновників, а старший тренер волейбольної збірної Юрій Чесноков (1933–2010) навіть вимагав вивести цих уболівальників з трибун⁵³. Подібним чином і 22 липня під час матчу жіночих збірних команд СРСР і Румунії (підсумковий рахунок 14:8) канадські українці не тільки склали живий напис «Свобода Україні!», але й постійно скандували «Україна, Україна!» і «Спартак! Спартак!» [більшість гандболісток збірної представляли київський гандбольний клуб «Спартак». — *Авт.*]. Водночас 22-річний студент з Торонто Любомир Шух розгорнув синьо-жовтий прапор, на що відреагували представники канадської поліції, зажадавши аби він його згорнув. Коли студент відмовився це зробити, його силоміць вивели із спортивної арени, збуривши такими діями глядачів. Обґрунтовуючи свої дії, канадська поліція пояснювала, що буцімто під час змагань дозволено використовувати тільки офіційні прапори учасників Олімпіади. Однак, коли на прес-конференції журналісти почали звертати увагу на присутність на олімпійських майданчиках великої кількості прапорів провінції Квебек, початкова позиція поліції змінилася. Під тиском сотень звернень до канадської поліції щодо неправомірного затримання через синьо-жовтий прапор Л. Шука відпустили⁵⁴.

Для привернення уваги світової спільноти до українського питання канадські українці використали півфінальний матч з футболу між збірними командами НДР та СРСР, котрий відбувся 27 липня 1976 р. у Монреалі (підсумковий рахунок 1:2)⁵⁵. Олімпійська футбольна збірна СРСР на той час складалася переважно з українських футболістів, передусім з київського «Динамо», яке рік перед тим виграло Суперкубок УЄФА. Канадські українці вивісили на трибунах «український прапор — на 30 стіп довгий» та «стояли знов в сорочинках, з виписаним на них поодинокими літерами гаслом «Свобода Україні!»⁵⁶. Під час другого тайму матчу, вигукуючи гасло «Слава Україні!», на поле у вишиванці і з синьо-жовтим прапором у руках вибіг 20-річний СУМівець Данило Мигаль із Тандер-Бей (Онтаріо). Посеред поля він почав танцювати гопак, на що «публіка спонтанно вибухла грімкими оплесками»⁵⁷ (на матчі були присутніми 57 182 глядачі). Суддя з Мексики Марко Антоніо Дорантес припинив матч, а поліцейські спокійно випроводили Д. Мигалья зі стадіону. У поліційному відділку той пояснив свій вчинок бажанням «драматизувати долю українського народу»⁵⁸. У Радянському Союзі цей півфінальний матч, через розбіжність у часі, транслювали в записі й вихід на поле із синьо-жовтим прапором Д. Мигалья завбачливо вирізали⁵⁹. Згодом Д. Мигаль згадував: «Таким був наш спосіб засудження репресій радянської влади проти українців... Я не розумів, чому українські спортсмени повинні виступати під чужим прапором... Мій вчинок був спонтанним. Мною керувало лише бажання потрапити у трансляцію, щоб український прапор побачив увесь світ»⁶⁰.

Водночас, молодший брат Д. Мигалья — Андрій перед монреальським стадіоном зумів зірвати з 25-ти метрового флагштоку радянський прапор, який СУМівці демонстративно спалили⁶¹. Подібним чином і біля монреальського велодрому близько сотні канадських українців провели мітинг і спалили інший радянський прапор⁶². Аби на майбутнє запобігти подібним інцидентам з прапором, флагшток, на якому організатори змагань знову почепили радянський прапор, канадські правоохоронці змастили вазеліном, щоб утруднити спроби дістатися до червоного полотнища⁶³.

Отже, інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпіади 1976 р. у Монреалі були покликані продемонструвати, з одного боку, прагнення самостійної участі УРСР/України в Олімпійських іграх, а, з іншого боку, привернути увагу світової спільноти до порушень прав людини в Радянському Союзі. Подібні спроби здійснювалися і раніше, але тільки під час літніх Олімпійських ігор 1976 р. заходи української діаспори набрали такого широкого розмаху й викликали зацікавлення в засобів масової інформації. Варто взяти до уваги і той факт, що мон-

реальська Олімпіада відбувалася в умовах т.зв. гельсінського процесу, коли після підписання Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. питання дотримання базових прав людини вийшло на новий рівень. Відтак проведену зусиллями діаспорних організацій правозахисну кампанію можна вважати і вчасною, і достатньо успішною, адже про неї писала північноамериканська преса, а українське питання за своїм розголосом опинилося поряд із бойкотом Олімпіади низкою африканських країн та недопуском до змагань команди Тайваню.

¹ Espy R. *The Politics of the Olympic Games*. Berkley, Los Angeles: University of California Press, 1979. P. 163.

² Les Jeux de la XXIIe Olympiade. *Le Devoir*, 17 juillet 1976.

³ Зінкевич О. Щоденник 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. Київ: «Смолоскип», 2016. 504 с.; Ісаїв Х. Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів. Спогади. Пер. з англ. Київ: Гамазин, 2016. 328 с.; Недужко Ю. Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70 — початок 80-х років). *Мандрівець*. 2008. № 1. С. 14–20.

⁴ Espy R. *The Politics of the Olympic Games*. Berkley, Los Angeles: University of California Press, 1979. 212 p.; Sugden J., Tomlinson A. “No other anything...”: *The Olympic Games. Yesterday and Today. Watching the Olympics. Politics, Power and Representation*. Ed by John Sugden and Alan Tomlinson. London; New York: Routledge, 2012. P. 242–251. Clément D. *The Transformation of Security Planning for the Olympics: The 1976 Montreal Games. Terrorism and Political Violence*. 2015. P. 1–25.

⁵ *The Olympics. From Day to Day. Montréal 1976. Games of the XXI Olympiad. Official Report. Volume I. Organization*. Ottawa: [w.p.], 1978. P. 46.

⁶ Детальніше про це див.: Сіромський Р. Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2014. Вип. 23. С. 110–122.

⁷ Недужко Ю. Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70 — початок 80-х років). *Мандрівець*. 2008. № 1. С. 15.

⁸ Зінкевич О. Щоденник 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. Київ: «Смолоскип», 2016. С. 475.

⁹ Olympic Games and Ukraine's Exclusion. *Свобода* (спеціальне видання), 18 липня 1976.

¹⁰ Українці в Олімпіаді. *Ми і світ*. 1976. Травень-червень. Ч. 192. С. 60.

¹¹ Україна і 21-ші Олімпійські Ігрища. *Свобода* (спеціальне видання), 18 липня 1976.

¹² Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі — ЦДАЗУ), ф. 71 (Колекція документів української діаспори, зібраних видавництвом «Смолоскип»), оп. 1, спр. 1 (Річний звіт УОК про діяльність «Українського Олімпійського руху» за 1956–1966, 1976, 1992 рр.), 1956–1992), арк. 8.

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф. 16 (Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР), оп. 1, спр. 1115 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів

антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, оперативне забезпечення підготовки і проведення XXV з'їзду КПРС та XXI літніх Олімпійських ігор в Монреалі, 2.01.1976–20.02.1976), арк. 164.

¹⁴ ЦДАЗУ, ф. 36 (Світовий конгрес вільних українців), оп. 1, спр. 25 (Документи (листи, статuti, правильники, декларації, протоколи засідань, звіти, постанови, доповіді, вирізки з газет та ін.) громадсько-політичних організацій, що входили чи співпрацювали з СКВУ, 1968 — 16 грудня 1977), арк. 110–111.

¹⁵ Пришляк Я. Два брати ідеалісти. Біографії, спогади, нариси, епізоди із життя й праці. Нью-Йорк; Монреаль: Видання Американсько-Української Фундації «Воля», 1990. С. 231.

¹⁶ Ісаїв Х. Переговори на захист прав людини і дисидентів в епоху Советів. Спогади. Пер. з англ. Київ: Гамазин, 2016. С. 47.

¹⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 67 (Меморандуми ООН, присвячені деколонізації, 60-річчю СРСР та ін., 11 червня 1976 — 30 грудня 1982), арк. 1–2.

¹⁸ ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 1, спр. 34 (Листування УОК з приватними особами і міжнародними організаціями щодо підготовки УОК до Олімпіади в м. Монреалі, англ., укр.), 29 листопада 1975 — 2 серпня 1976, арк. 1.

¹⁹ ЦДАЗУ, ф. 71, оп. 1, спр. 14 (Заява УОК на XXI Олімпійських іграх, м. Монреаль 1976 р., англ.), 1976, арк. 4.

²⁰ Український Монреаль під час Олімпійських Ігрищ. *Свобода* (спеціальне видання), 18 липня 1976.

²¹ День української молоді в Монреалі був могутньою маніфестацією єдності цієї молоді та її відданості ідеалам України. *Свобода*, 11 серпня 1976.

²² З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про підготовку антирадянських акцій закордонними українськими організаціями та наміри створити «Конгрес вільної думки», 24 червня 1976 р. *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*. Упорядник В. Даниленко. Київ: «Смолоскип», 2017. С. 327.

²³ Там само. С. 328.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119 (Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, оперативного забезпечення підготовки й проведення виставки «Фотографія в США», XXI літніх олімпійських ігор в Монреалі тощо, 21.06.1976–29.07.1976), арк. 80.

²⁵ Clément D. The Transformation of Security Planning for the Olympics: The 1976 Montreal Games. *Terrorism and Political Violence*. 2015. P. 9.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 36.

²⁷ Там само. Арк. 81.

²⁸ Lesage G. Montréal est Pr□t! *Le Devoir*, 17 juillet 1976.

²⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 80.

³⁰ Там само. Арк. 358.

³¹ Там само. Арк. 80.

³² Там само. Арк. 79.

³³ Із запису розмови першого секретаря Посольства СРСР в Канаді В. Ф. Скофенка з секретарем Національного виконкому ТОУК В. Гарасимом з приводу реалізації політики Уряду Канади щодо національних меншин, відкриття пам'ятника Л. Українці, підготовки до Олімпійських ігор, Оттава, 13 грудня 1975 р. *На скрижалях історії: З історії*

взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів. Кн. 1. Редколегія П. Тронько (голова) та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 579.

³⁴ Доповідна записка КДБ при РМ УРСР першому секретареві ЦК КП України В. Щербицькому про оперативні заходи напередодні Олімпійських ігор у м. Монреалі (Канада), 30 червня 1976 р. *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*. Упорядник В. Даниленко. Київ: «Смолоскип», 2017. С. 333.

³⁵ Там само. С. 332.

³⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 81.

³⁷ Велика українська олімпійська пресова конференція. *Свобода*, 10 серпня 1976.

³⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 81.

³⁹ Там само. Арк. 308.

⁴⁰ Там само. Арк. 358.

⁴¹ Пришляк Я. Два брати ідеалісти. Біографії, спогади, нариси, епізоди із життя й праці. Нью-Йорк; Монреаль: Видання Американсько-Української Фундації «Воля», 1990. С. 238.

⁴² Там само. С. 232.

⁴³ Підписано новий торгівельний договір з СРСР. *Ми і світ*. 1976. Липень–серпень. Ч. 193. С. 52.

⁴⁴ Sugden J., Tomlinson A. “No other anything...”: The Olympic Games. Yesterday and Today. *Watching the Olympics. Politics, Power and Representation*. Ed by John Sugden and Alan Tomlinson. London; New York: Routledge, 2012. P. 242.

⁴⁵ L'U.R.S.S. profane les règlements du C.I.O. *Le Devoir*, 17 juillet 1976.

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 358.

⁴⁷ Зінкевич О. Щоденник 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. Київ: «Смолоскип», 2016. С. 301.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 358.

⁴⁹ «Нет-нет Совет; Да-да Канада, — України свобода!» — темою демонстрацій на Олімпіяді в Монреалі. *Свобода*, 24 липня 1976.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ На Олімпіяді в Монреалі продовжуються і поширюються українські демонстрації. Совети протестують, погрожують відступом від змагань. Преса, радіо і телебачення широко інформують про українські виступи. *Свобода*, 24 липня 1976.

⁵² Des exilés ukrainiens huent les Soviétiques. *Le Devoir*, 22 juillet 1976.

⁵³ На Олімпіяді в Монреалі продовжуються і поширюються українські демонстрації. Совети протестують, погрожують відступом від змагань. Преса, радіо і телебачення широко інформують про українські виступи. *Свобода*, 24 липня 1976.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Gibson N. Poland, East Germany win; will play in soccer showdown. *The Montreal Gazette*, 28 July 1976.

⁵⁶ Український прапор і гопак на олімпійському стадіоні. *Свобода*, 10 серпня 1976.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Українець на матчі НДР-СРСР 27 липня 1976 року. Перший страйкер на матчі збірної СРСР. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=w5HXih58N1o>.

⁶⁰ Українець із прапором на матчі СРСР-НДР станцював гопак. Раритетне відео 1976 року. URL: <http://www.hroniky.com/news/view/12704-ukrainets-iz-praporom-na-matchi-srsr-ndr-stantsiuvav-hopak-rarytetne-video-1976-roku>

⁶¹ Спалено прапор СССР перед олімпійським стадіоном. *Свобода*, 10 серпня 1976.

⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 358.

⁶³ Clément D. The Transformation of Security Planning for the Olympics: The 1976 Montreal Games. *Terrorism and Political Violence*. 2015. P. 2.

REFERENCES

1. Clément, D. (2015). The Transformation of Security Planning for the Olympics: The 1976 Montreal Games. *Terrorism and Political Violence*, 1–25 [in English].
2. Espy, R. (1979). *The Politics of the Olympic Games*. Berkley, Los Angeles: University of California Press [in English].
3. Isaiv, Kh. (2016). *Perehovory na zakhyst prav liudyny i dysydentiv v epokhu Sovietiv. Spohady*. Kyiv: Hamazyn [in Ukrainian].
4. Neduzhko, Yu. (2008). Borotba ukraïnskoi diaspory krain Zakhodu za prava liudyny v Ukraïni (seredyna 70 — pochatok 80-kh rokiv). *Mandrivets*, 1, 14–20 [in Ukrainian].
5. Pryshliak, Ya. (1990). *Dva braty idealisty. Biohrafii, spohady, narysy, epizody iz zhyttia y pratsi*. Niu-York; Montreal: Vydannia Amerykansko-Ukraïnskoi Fundatsii Volia [in Ukrainian].
6. Siromskiy, R. (2014). Diskusii pro politychnyi status Ukraïnskoi RSR pid chas provedennia Ekspo-67 u Monreali. *Mizhnarodni zv'iazky Ukraïny: naukovy poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnianskyj (Ed.), 23, 110–122 [in Ukrainian].
7. Siromskiy, R. (2014). Pytannia dotrymannia prav liudyny v SRSR na tli vizytu O. Kosyhina do Kanady (zhovten 1971 roku). *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyi zhurnal*, 216, 87–90 [in Ukrainian].
8. Sugden, J. & Tomlinson, A. (Eds). (2012). *Watching the Olympics. Politics, Power and Representation*. London; New York: Routledge [in English].
9. The Olympics. From Day to Day. (1978). *Montréal 1976. Games of the XXI Olympiad. Official Report*. (Vol. 1). Organization. Ottawa: [w.p.]. [in English].
10. Tronko, P. (Eds.). (2003). *Na skryzhaliakh istorii: Z istorii vzaïmozv'iazkiv uriadovykh struktur i hromadskykh kil Ukraïny z ukraïnsko-kanadskoiu hromadoiu v druhii polovyni 1940–1980-ti roky. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. (Vol.1). Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny [in Ukrainian].
11. Ukrainets iz praporom na matchi SRSR-NDR stantsiuvav hopak. Rarytetne video 1976 roku. Retrieved from <http://www.hroniky.com/news/view/12704-ukrainets-iz-praporom-na-matchi-srsr-ndr-stantsiuvav-hopak-rarytetne-video-1976-roku> [in Ukrainian].
12. *Vlada URSS i zakordonni ukraïntsi (1950–1980-ti rr.)*. (2017). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
13. Zinkevych, O. (2016). *Shchodennyk 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Владислава Піскіжова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПЕРІОДУ «ПЕРЕБУДОВИ»

На тлі соціально-політичних і економічних реформ «перебудови» в СРСР, зокрема впровадження нової концепції національної політики, висвітлено важливі аспекти національно-культурного життя грецької спільноти УРСР. Йдеться саме про його відновлення в зазначений період, що до цього часу не видавалося можливим упродовж багатьох десятиліть радянської історії. По-суті це була друга спроба партійного керівництва СРСР врегулювати національне питання в демократичний спосіб після заходів, проведених у межах політики «коренізації» (надання мовам корінних народів СРСР офіційного статусу й можливості участі їхніх представників у місцевому самоврядуванні), започаткованих XII з'їздом РКП (б) у 1923 р., і які вже наприкінці 30-х рр. були визнані помилковими й навіть шкідливими.

Відтоді в СРСР права національних спільнот систематично порушувалися (ігнорування національно-культурних потреб, обмеження прав і свобод, депортації за національною ознакою у 30–40-х рр., Голодомор-геноцид в Україні 1932–1933 рр. та ін.). А втім, партійне керівництво СРСР незмінно декларувало відсутність будь-яких проблем у сфері національної політики держави. Ситуація змінилася після проголошення в СРСР 1985 р. нового політичного курсу, в контексті якого базові засади радянської національної політики зазнали концептуальної переоцінки.

Розвідка базується на тогочасних документах загальносоюзного та республіканського (йдеться про УРСР) значення, що безпосереднім чином стосувалися сфери регулювання міжнаціональних відносин. Проаналізовано їхній вплив на національно-культурне життя грецької спільноти УРСР, зокрема в контексті тих зрушень, яким вони дали поштовх. Слід зауважити, що в державному законотворенні періоду «перебудови» термін «національні меншини» не використовувався. Натомість вживалися поняття «народи», «національності», «національні групи» та ін.

Ключові слова: греки, національно-культурне життя, «перебудова», УРСР.

Vladyslava Piskizhova

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

RESTORING THE NATIONAL AND CULTURAL LIFE OF THE GREEK COMMUNITY IN THE UKRAINIAN SSR DURING THE “PERESTROIKA” PERIOD

Against the background of the socio-political and economic reforms of “perestroika” in the USSR, in particular the introduction of a new concept of national policy, the author outlined important aspects of national and cultural life of the Greek community of USSR. We are talking about its restoration in the specified period, which by this time seemed impossible for many decades of Soviet history. In fact it was the second attempt by the party leadership of the USSR to settle the national question in a democratic way after the measures conducted within the policy of “korenization” (granting to the languages of the USSR indigenous People official status and possibility of participation of their representatives in local self-government), initiated by the XII Congress RCP (b) in 1923, and which already in the end of 30 's were deemed false or even harmful.

Since then, in the USSR the rights of national communities systematically violated (ignoring national and cultural needs, limitation of rights and freedoms, deportation on a national basis in 30–40 's, Holodomor in Ukraine 1932–1933 and etc.). However, the party leadership of the USSR consistently declared lack of any problems in the field of national policy. The situation changed after the proclamation in the USSR in 1985 a new political course, in the context of which basic principles of the Soviet National policy experienced a conceptual reappraisal.

The paper is based on documents of the All-Union and Republican (talking about the Ukrainian SSR) value, which were directly related to the sphere of regulation of international relations. Their influence on national-cultural life of Greek community of Ukrainian SSR was analyzed. It should be noted that the term “national minorities” was not used in law-making during the “perestroika” period. Instead, used the notion of “people”, “nationality”, “national groups” and others.

Keywords: *the Greeks, national and cultural life, “perestroika”, Ukrainian SSR.*

Міжетнічний фактор є одним із найбільш конфліктогенних у розвитку сучасної людської цивілізації. У цьому зв'язку важливою складовою політичної діяльності держави як такої є національна політика, покликана регулювати міжнаціональні відносини в її лоні, створювати максимально сприятливі умови для розвитку всіх національних спільнот, запобігати конфліктам на національному ґрунті та ін. Як відомо, серед основних причин розпаду СРСР у 1991 р. слід виокремити ігнорування з боку цієї держави національно-культурних потреб народів, які проживали на її теренах, обмеження їхніх прав і свобод, цілеспрямоване вчинення проти деяких з них таких злочинних актів, як депортації за національною ознакою у 1930–40-х рр., Голодомор-геноцид в Україні 1932–1933 рр., політичні репресії щодо представників національних меншин та ін. Проголошений партійним керівництвом СРСР 1985 р. новий політичний курс серед іншого був покликаний врегулювати наявні проблеми національного розвитку держави. У зазначеній сфері дійсно відбулися деякі позитивні зрушення, однак цього виявилось недостатньо для досягнення міжнаціональної злагоди в суспільстві і збереження цілісності СРСР. Водночас, впровадження нової концепції національної політики наприкінці 1980-х рр. все ж сприяло відновленню національно-культурного життя народів СРСР, зокрема і греків. Процеси, які відбувалися в зазначений період у середовищі грецької спільноти УРСР, засвідчили природній потяг її представників до національно-культурної самореалізації, що було характерним і для інших народів СРСР.

Актуальність цієї розвідки обумовлена важливістю висвітлення проблем розвитку національних спільнот у поліетнічних державах, адже їхнє своєчасне виявлення і врегулювання дозволяє уникнути протистоянь на міжнаціональному ґрунті, які мають властивість переростати у збройні конфлікти.

Питання відновлення національно-культурного життя в середовищі грецької спільноти УРСР періоду «перебудови» не залишилося поза увагою вітчизняної історичної науки. Чи не найбільше до його наукової розробки долучилися історики С. Пахоменко (дисертаційне дослідження 2003 р. «Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині ХХ ст.») та В. Піскіжова (дисертаційне дослідження 2006 р. «Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005 рр.)»). Це питання також побіжно знайшло своє відображення у спільній праці Н. Терентьевої та К. Балабанова «Греки в Україні: історія та сучасність» (2008 р.), студіях Л. Якубової, О. Дингеса, О. Моруженко та інших

авторів. У контексті нашого дослідження варто згадати працю В. Даниленка «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії» (2018 р.), яка, згідно з визначенням самого автора, містить «погляд «зсередини», оцінки як об'єктивні, так і суб'єктивні тогочасного повсякдення, соціальних груп і дійових осіб, поведінки, настроїв, покликані повніше відобразити різнобарвну палітру останніх років радянської дійсності»¹.

Метою цієї статті є висвітлення важливих аспектів національно-культурного життя грецької спільноти УРСР періоду «перебудови».

Отже, наслідком кадрових змін, які відбулися в керівному складі ЦК КПРС, зокрема — обрання в березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайла Горбачова, стало проголошення нового політичного курсу СРСР, що увійшов в історію під назвою «перебудова». М. Горбачов, який став ключовою фігурою та уособленням «перебудови», під час роботи чергового Пленуму ЦК КПРС, а саме 23 квітня 1985 р., виступив із резонансною доповіддю «Про скликання чергового XXVII з'їзду КПРС і задачі, пов'язані з його підготовкою і проведенням», в якій наголосив на необхідності здійснення в СРСР широких реформ. Зокрема він зазначив: «Ми повинні досягти суттєвого прискорення соціально-економічного прогресу. Іншого шляху просто не існує». Зрештою, це твердження і стало лейтмотивом подальших змін². Варто наголосити, що саме зазначеною вище доповіддю було запроваджено гасло «перебудова», зміст якого передбачав «революцію згори», спрямовану на всебічну модернізацію радянського укладу з акцентами на розширенні гласності, демократизації, плюралізмі та ін.

Необхідність запровадження нового політичного курсу була обґрунтована М. Горбачовим у «Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу», проголошеній ним під час роботи XXVII з'їзду КПРС, який відбувся 25 лютого — 6 березня 1986 р. У доповіді йшлося: «Упродовж ряду років, і не тільки в силу об'єктивних факторів, але й з причин насамперед суб'єктивного порядку, практичні дії партійних і державних органів відставали від вимог часу, самого життя. Проблеми у розвитку країни нарощувалися швидше, ніж вирішувалися. Інертність, застиглість форм і методів управління, зниження динамізму в роботі, нарощування бюрократизму — все це завдавало чималу шкоду справі. В житті суспільства почали проступати застійні явища»³. Курс на реформи було підтверджено рішеннями з'їзду, зафіксованими такими документами, як «Резолюція XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу щодо Політичної доповіді Центрального Комітету КПРС», «Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року», а також — новою редакцією Програми КПРС.

Примітним є те, що на тлі широкого кола проблем, окреслених партійним керівництвом, і які, власне, передбачалося подолати запровадженням нового політичного курсу, в матеріалах XXVII з'їзду КПРС взагалі не йшлося про їхню наявність у національному питанні. Такий підхід до національної політики не відповідав реаліям радянської дійсності.

Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. кількісний показник національного складу СРСР становив 128 національностей⁴. Незважаючи на декларування рівноправності всіх народів СРСР, у державі фактично існувала домінуюча нація — російська. Решта так чи інакше зазнавала ігнорування чи утисків своїх національно-культурних інтересів. Це стосувалося як представників титульних націй 15-ти радянських республік, так і, значно більшою мірою, національних меншин. Останні, за виключенням малих народів Півночі, взагалі не мали чітко визначеного правового статусу. У цьому контексті один із провідних американських учених, фахівець у сфері міжнаціональних відносин Ініс Лотер Клод (Inis Lothair Claude) слушно зауважив: «Проблеми національних меншин виникають тоді, коли складається відповідна ситуація у рамках національної держави. Власне, тоді, коли більшість або меншість будують ідеал політичної спільноти, яка вбирає в себе членів даної нації й виключає всіх інших»⁵. Висока етнічна дифузія, штучно створювана радянською владою, пригнічувала природний потяг представників національних меншин до самоідентифікації. Окрім цього, і про це вже йшлося, радянською владою було вчинено ряд злочинних актів проти окремих народів: депортації за національною ознакою у 1930–40-х рр., Голодомор-геноцид в Україні 1932–1933 рр. та ін.

Традиційно, проблеми національної політики в СРСР всіляко вуальювалися й замовчувалися. Практично всі радянські нормативно-правові документи так би мовити «доперебудовчого» періоду, які регламентували міжнаціональні відносини, декларували відсутність будь-яких проблем у цій сфері. Цілком очевидно, що така ж тенденція зберігалася і на початковому етапі «перебудови». Одним із наочних прикладів тому стала Постанова Верховної Ради УРСР № 5740-XI від 18 квітня 1988 р., згідно з якою було створено Комісію з питань патріотичного та інтернаціонального виховання й міжнаціональних відносин* на чолі з Леонідом Кравчуком⁶. Навіть сама назва новоутвореної структури свідчила про те,

* Ця структура зазнала трансформації вже після парламентських виборів в УРСР, що відбулися в березні 1990 р., на основі Постанови Верховної Ради УРСР № 25-XII «Про обрання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин» від 28 червня 1990 р. Комісію очолив Микола Шульга.

що на цьому етапі «перебудови» в підходах до національної політики ніяких зрушень не відбулося. Та головне, що в новій редакції Програми партії традиційно наголошувалося: «підсумки пройденого шляху переконливо свідчать, що національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано»⁷.

Фактично, тема національної політики й міжнародних відносин вперше за багато десятиліть радянської дійсності стала предметом широкого обговорення на черговому партійному форумі — XIX Всесоюзній конференції КПРС, яка відбулася 28 червня — 1 липня 1988 р., а отже, лише на третьому році «перебудови». Саме на цьому заході було прийнято резолюцію «Про міжнародні відносини», яка дала початок створенню нової концепції національної політики СРСР. Цей документ вже не містив традиційних радянських гасел щодо відсутності проблем у національній політиці, а натомість визнав їхню наявність. Акцентувалося, що в процесі радянського державотворення потреби представників національних спільнот враховувалися недостатньо. Наголошувалося, що тим із них, хто проживає за межами своїх національно-територіальних утворень або взагалі не має таких на теренах СРСР, слід надати більше можливостей для реалізації власних національно-культурних інтересів: створення осередків національної культури, доступ до засобів масової інформації, задоволення релігійних потреб.

Практично вперше саме резолюцією XIX Всесоюзної конференції КПРС було визнано нагальну потребу переоцінки національної політики СРСР і формування її нових засад. Зокрема, зауважувалося, що «сучасна національна політика потребує глибокої науково-теоретичної розробки»⁸. Цей процес мав відбуватися у формі цільового соціального замовлення, адресованого до відповідних наукових закладів і окремих фахівців у зазначеній сфері, шляхом створення організаційних і кадрових передумов, об'єднання зусиль громадськості, заснування на загальнодержавному рівні наукового центру із комплексного вивчення актуальних проблем національних відносин, розширення науково-дослідницької та інформаційної діяльності в цій галузі тощо. Рекомендувалося також здійснити оновлення законодавства СРСР і привести у відповідність до нього конституції союзних і автономних республік. Резолюція наголошувала: «Будь-які національні проблеми потребують зваженого, всебічного підходу на основі глибокого аналізу й об'єктивних оцінок кожної конкретної ситуації. Вони повинні вирішуватися спокійно, надзвичайно виважено, в межах соціалістичної демократії і законності, насамперед, шляхом кроків назустріч один одному, з урахуванням процесів революційного оновлення, що розгорнулися, без шкоди інтернаціональній згуртованості радянського народу. Треба вести справу до створення такої суспільної

атмосфери, в якій людина будь-якої національності почуватиметься як удома в будь-якій частині нашої соціалістичної Батьківщини»⁹.

Таким чином, XIX Всесоюзна конференція КПРС своєю резолюцією «Про міжнаціональні відносини» дала поштовх безумовно прогресивним зрушенням у радянській національній політиці, зокрема стимулювала подальше законотворення і прийняття ряду важливих законодавчих актів як на загальнодержавному, так і на республіканських рівнях, покликаних врегулювати деякі правові аспекти національно-культурного розвитку народів СРСР. До недоліків зазначеного документа слід віднести те, що основна увага тут приділялася все ж таки проблемам саме 15-ти титульних націй СРСР.

Наступного року відбулися не менш значні й резонансні зрушення в національній політиці СРСР. 14 липня 1989 р. було прийнято Декларацію Верховної Ради СРСР «Про визнання протизаконними та злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав»¹⁰. Цей документ визнав і категорично засудив «практику насильницького переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що суперечить основам міжнародного права, гуманістичній природі соціалістичного ладу»¹¹. Акти депортацій, що мали місце в радянському минулому, кваліфікувалися як «зневаження прав людини і норм гуманності на державному рівні»¹². Крім того, документом гарантувалося прийняття відповідних законодавчих актів щодо поновлення у правах усіх репресованих радянських народів, неприпустимість в подальшому нівелювання державою прав людини та гуманістичних цінностей тощо.

Наступним кроком, спрямованим на вирішення усіх питань раніше депортованих народів СРСР, стала прийнята 7 березня 1991 р. Верховною Радою СРСР Постанова № 2013-I «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року «Про визнання протизаконними та злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав»¹³. Цим документом скасовувалися усі попередні акти, що послужили основою для насильницької депортації окремих народів з місць їхнього постійного проживання, обмеження прав депортованих, а також незаконної ліквідації окремих національно-територіальних утворень¹⁴. Водночас наказувалося зняти гриф «Не для друку» із законодавчих актів СРСР і гриф секретності з постанов колишнього Державного Комітету Оборони СРСР¹⁵.

Зрештою, нову концепцію національної політики СРСР було сформульовано і викладено в платформі КПРС «Національна політика партії у сучасних умовах», затвердженій Пленумом ЦК КПРС 20 вересня 1989 р.

Констатувалося наступне: «Останнім часом у нас багато і гостро критуються деформації у сфері національних відносин, згубні наслідки надцентралізму, бюрократичного керування, несправедливостей, допущених стосовно ряду народів. Така критика виправдана, ба більше — вона необхідна. В історії Радянської держави не повинно залишитися жодної «білої плями». Суспільство повинно мати повну і вичерпну інформацію щодо усіх її епізодів, якими б гіркими вони не були. Але, продовжуючи і навіть поглиблюючи аналіз, критику спотворення національної лєнінської політики, ми не можемо дозволити, щоб місце однієї неправди або напівправди зайняла інша»¹⁶. Стосовно ж тогочасної ситуації, що мала місце у сфері міжнаціональних відносин, зазначалося: «Сьогоднішню ситуацію у міжнаціональних відносинах не можна оцінити інакше, ніж вельми складну», — і далі, — «сьогодні в міжнаціональних відносинах ми стикаємося із серйозними конфліктами й накопиченими проблемами»¹⁷.

Не можна залишити поза увагою ще один документ періоду «перебудови», що також безпосередньо стосувався сфери міжнаціональних відносин — це резолюція ХХVІІІ з'їзду КПРС «Демократична національна політика — шлях до добровільного союзу, миру і злагоди між народами», який відбувся 2–13 липня 1990 р.¹⁸ У резолюції йшлося про необхідність підписання нового союзного договору — союзу суверенних держав, який мав базуватися на реальному рівноправ'ї усіх його учасників з чітким визначенням їхнього статусу, розмежуванням повноважень Союзу і союзних республік. Зазначалося, що рівноправними учасниками цього договору повинні стати усі національно-державні утворення, зокрема автономні. Окрім цього наголошувалося: «Обов'язок комуністів — виступити проти ідеології і політичної практики націонал-екстремізму. З'їзд рішуче засуджує будь-якого роду шовінізм, русофобію, антисемітизм, пропаганду і практику національної нетерпимості й дискримінації і вимагає, щоб держава поважала й захищала національну гідність громадян»¹⁹.

Того ж року, у два етапи, а саме впродовж 19–23 червня і 13–14 грудня, відбувся ХХVІІІ з'їзд КПУ. До основи рішень цього заходу стосовно національного питання також було покладено базові принципи, закладені ХІХ Всесоюзною конференцією КПРС і платформою КПРС «Національна політика партії у сучасних умовах». Відповідно до цього, КПУ визначила пріоритетною лінією національної політики збереження та збагачення національно-культурних здобутків усіх національних спільнот²⁰. Крім того, КПУ виступила із заявою-протестом щодо поділу громадян на корінне й некорінне населення та «нав'язування ідеології пріоритету української нації», а також проти будь-яких законодавчих ініціатив, що обмежують права й національні інтереси громадян усіх

національностей, які проживають в республіці²¹. Слід зауважити, що зміст цього документа засвідчив намагання тодішнього партійного керівництва УРСР, яке було налаштовано більш консервативно, ніж загальносоюзне, захистити насамперед права російськомовного населення республіки.

Запроваджені новим політичним курсом зміни відтак сприяли демократизації суспільно-економічного і політичного життя в СРСР. Фактичне зняття партійної цензури на засоби масової інформації у контексті розширення гласності створило підґрунтя для формування відкритого інформаційного простору. Це дозволило національним елітам СРСР заявити про себе, сприяло розгортанню національно-культурних рухів, зокрема і грецької спільноти, яка виявила порівняно високий рівень етнічної самоідентифікації і громадської активності*.

На теренах СРСР почали утворюватися перші грецькі громадські об'єднання. Резонансною подією в тогочасному національно-культурному житті греків СРСР став організований Московським товариством греків на чолі з Георгієм Трапезніковим-Герасиміді Перший Всесоюзний фестиваль культури і мистецтва греків СРСР, що проходив 5–15 жовтня 1990 р. у Москві. 29 березня наступного року в м. Геленджик відбулися Всенародні Грецькі Збори [йдеться про Перший Установчий з'їзд греків СРСР. — *Авт.*], яким було засновано Союз греків СРСР «Понтос». У резолюції цієї організації зазначалося: «Ми, делегати 1-го Установчого з'їзду греків СРСР, представляємо грецький народ Радянського Союзу, зібралися в м. Геленджик, маючи на меті згуртування усієї грецької громадськості», а також «[...] вважати головними цілями Об'єднання захист і реалізацію громадянських, політичних, соціально-економічних, особистих прав і свобод своїх членів, розвиток національної культури, задоволення релігійних потреб»²².

Безумовно, українські греки не стояли осторонь зазначених процесів. Слід зауважити, що найбільший осередок компактного проживання греків СРСР перебував в УРСР, а саме в Надазов'ї (м. Маріуполь і прилеглі до нього райони). Це багато в чому пояснювало, чому греки Донеччини опинилися серед перших і найактивніших учасників грецького національно-культурного руху, що розгорнувся на українських теренах у другій половині 1980-х рр. Так, 1988 р. в м. Маріуполі Донецької області, на базі секції книголюбів «Азов'я», було створено культурно-

* Згідно з Всесоюзним переписом населення 1989 р., на території СРСР проживало 358 тис. греків (понад 100 тис. в Грузії і Російській Федерації, майже 100 тис. в Україні, близько 30 тис. в Казахстані, 20 тис. в Узбекистані, 7 тис. в Armenії, 3 тис. в Киргизстані).

просвітницьке об'єднання греків Надазов'я ім. Ф. Хартахая, 1989 р. постало Маріупольське товариство греків та багато ін. Географія подібних організацій невпинно розширювалася. Втім, зважаючи на результати діяльності цих товариств, і на цьому слід наголосити, переважна їхня більшість не змогла себе повноцінно проявити в означений період.

Надзвичайно важливою подією в національно-культурному житті українських греків стало утворення Республіканського товариства греків України (далі — РТГУ). Установча конференція зі створення РТГУ була скликана за ініціативою групи грецьких активістів Донеччини М. Колле, І. Ялі, С. Парпули та відбулася 23 грудня 1989 р. в м. Донецьку. В цьому заході взяли участь делегати з багатьох областей УРСР, а також гості з інших союзних республік. Головою організації було обрано професора, завідувача кафедри філософії Донецького інституту радянської торгівлі Івана Ялі (помер 2006 р.). Ухвалений Установчою конференцією Статут РТГУ зареєстровано Постановою Ради Міністрів УРСР № 66 від 29 березня 1990 р. Мета діяльності організації була сформульована у відповідності до тогочасної політичної ідеології «перебудови» і спрямована на «згуртування усіх верств грецького населення, яке проживає на території УРСР, задля вирішення задач перебудови сфери суспільного і політичного життя країни, формування здорової, висококультурної громадської думки, особливо у молоді, в дусі інтернаціоналізму, розвиток почуття національної гідності як прояву інтернаціональної свідомості»²³. На відміну від мети діяльності організації, завдання були конкретизовані. Йшлося про задоволення національно-культурних потреб грецького населення, особливо у сфері освіти, народної творчості, суспільно-корисної праці, релігії. Вказувалося на необхідність підготовки національних кадрів, видавництво друкованого органу організації, сприяння вивченню новогрецької мови, популяризацію грецької культури, зокрема шляхом створення грецьких культурних центрів, організації симпозіумів, конференцій, фестивалів, конкурсів, виставок відповідної тематики тощо²⁴. Наголошувалося на тому, що новоутворена організація «вважає своїм пріоритетним обов'язком у межах існуючих законів захищати інтереси своїх членів, надавати їм усіляку підтримку і допомогу в усіх сферах діяльності, включно з духовною і матеріальною»²⁵.

Відповідно до статутних положень, на членство в організації могли претендувати громадяни СРСР, іноземці й навіть особи без громадянства, які постійно проживали в СРСР і досягли 16-річного віку. Примітним фактом є те, що національна приналежність членів не бралася до уваги. Організація складалась із індивідуальних і колективних членів, а її структура будувалася за територіальною ознакою. Основою РТГУ стали первинні організації (сільські й селищні) та їхні об'єднання в місцеві

відділення (районні, міські, обласні). Зазначалося, що у м. Донецьку територіальний орган не створюватиметься, позаяк його функції виконуватиме РТГУ²⁶.

Вищим керівним органом РТГУ визначалася Республіканська конференція, яка мала скликатися не менш, ніж один раз на два роки. До сфери її повноважень входило прийняття найважливіших рішень щодо функціонування організації, зокрема затвердження Статуту із внесенням до нього, у разі такої необхідності, змін та доповнень, а також бюджету, заслуховування звітів Ради і Ревізійної комісії тощо. Відтак, рішення конференції набували чинності в результаті голосування, а саме більшістю голосів за присутності не менш, ніж половини делегатів. У період між конференціями керівні функції переходили до Ради РТГУ та Ревізійної комісії, термін повноважень яких складав два роки.

Одразу після Установчої конференції, у межах визначених Статутом завдань РТГУ розпочало діяльність, спрямовану на їхню реалізацію. З метою забезпечення систематичної фінансової підтримки функціонування організації, у 1990 р. було створено дочірнє підприємство «Логос» на чолі з В. Христокіним, діяльність якого, судячи зі звітної документації РТГУ, виявилася безрезультатною.

Серед найбільших звершень РТГУ слід відзначити започаткування в 1991 р. її друкованого органу — газети «Логос», яка стала першим грецьким періодичним виданням на теренах УРСР. Головним редактором «Логосу» був І. Ялі. На сторінках газети висвітлювалися важливі події національно-культурного життя грецької спільноти УРСР, усього Радянського Союзу й зарубіжжя, цікаві сторінки грецької історії і культури та ін.

Окрім цього, РТГУ стало організатором науково-практичної конференції «Греки України: поиск и формирование национальной культуры», що відбулася в м. Донецьк 9–19 лютого 1990 р.²⁷. Члени товариства брали активну участь у Першому Всесоюзному фестивалі греків СРСР. На цьому заході з великим успіхом відбулися виступи члена РТГУ — широковідомої у грецькому середовищі української співачки румейського походження Тамари Каци, яку було визнано «кришталевим голосом еллінізму». Необхідно також відзначити і наполегливу діяльність організації у напрямі розбудови мережі грецьких національно-культурних товариств на теренах УРСР.

21–22 грудня 1991 р. відбувся перший і останній з'їзд РТГУ [йдеться про I з'їзд греків України. — *Авт.*], який у зв'язку з проголошенням незалежності України констатував факт ліквідації РТГУ та заснування його правонаступника — Спілки греків України.

Згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР, у 1989 р. розпочала свою діяльність Рада національних товариств України на чолі з Іллею Леві-

тасом. На думку відомого українського історика Лариси Якубової, ця громадська структура була створена урядом УРСР з метою «скерувати нац. рухи в регульоване русло, надати їм організованого характеру й нейтралізувати вплив антипартійних рухів». У цьому ж контексті вона зауважила, що «позиція ЦК КПУ щодо нац. меншин залишалася суто декларативною, лише зазначалася безліч проблем у сфері міжнац. взаємин»²⁸. Статут цієї організації затверджено спеціальною постановою РМ УРСР від 2 серпня 1990 р. Рада позиціонувала себе як громадська організація — представницький орган національних спільнот УРСР, утворений з метою захисту їхніх інтересів, зокрема в законодавчих та виконавчих органах влади. Від початку свого заснування Рада заявила, що визнає виключно законні, цивілізовані методи роботи і, відхиляючи будь-які прояви радикалізму, принципово відмовляється від організації мітингів і пікетувань як засобів досягнення поставленої мети. Рада також поклала на себе обов'язок стримування сепаратистських настроїв у середовищі національних спільнот. До сфери її компетенції, окрім зазначеного, входило усіляке сприяння процесам політичної суб'єктивізації та інституціалізації національних спільнот, реституції їхнього майна (насамперед культових споруд) тощо. Рада була наділена правом заснування й реєстрації громадських утворень національних спільнот УРСР. До основних досягнень Ради досліджуваного періоду слід віднести її участь у розробці й поданні до розгляду в державні органи влади УРСР окремих, відповідних профілю діяльності Ради, пропозицій, серед яких: утворення Державного комітету УРСР у справах національностей, Комітету національностей при Кабінеті Міністрів УРСР та ін. Однак переважна більшість цих ініціатив хоча і була реалізована, але вже в іншій історичній реальності — умовах незалежної Української держави (створення Фонду розвитку культур національних меншин України, розробка Декларації прав народів України, Закону України «Про національні меншини в Україні» та ін.).

27 березня 1990 р. Верховною Радою СРСР був ухвалений Закон СРСР «Про утворення союзно-республіканського Державного комітету СРСР з національних питань»²⁹. Необхідність прийняття цього Закону попередньо була обґрунтована Головою Ради Міністрів СРСР Миколою Рижковим у відповідному листі-запиті до Верховної Ради СРСР наявністю значної кількості проблем у цій сфері. У листі йшлося про те, що Комітет має опікуватися питаннями регулювання міжнаціональних відносин, запобіганню і розв'язанням міжнаціональних конфліктних ситуацій, відновленням історичної справедливості стосовно колишніх депортованих народів, створенням належних умов для їх репатріації та ін.³⁰

За два дні по тому, а саме 29 березня 1990 р., вийшов Указ Президії Верховної Ради УРСР № 8984-XI «Про утворення Державного комітету

Української РСР у справах національностей»³¹. На цю державну інституцію покладалися наступні повноваження: забезпечення управління національними процесами в республіці; регулювання національних відносин; участь у розробці й реалізації відповідних законопроектів; розробка та контроль за здійсненням відповідних державних програм; координація діяльності міністерств, відомств і громадських організацій, покликаних забезпечувати соціально-культурні запити етносів, що проживають в УРСР; співробітництво з окреслених питань із відомствами союзного значення тощо³². Однак це починання не було втілено в життя. Така інституція на українських теренах постала лише після проголошення незалежності України. Натомість на основі Постанови Кабінету Міністрів УРСР № 79 від 9 липня 1991 р. розпочав свою роботу Комітет національностей при Кабінеті Міністрів УРСР³³.

28 жовтня 1989 р. Верховною Радою УРСР прийнято Закон «Про мови в УРСР», що цілком відповідало пріоритетам нової концепції національної політики СРСР періоду «перебудови», адже ситуація з розвитком національних мов в УРСР складалася далеко не найкращим чином для останніх, що, власне, було характерно і для інших республік СРСР.

Згідно з Всеукраїнським переписом населення 1989 р. в УРСР мешкало понад 100 національностей, зокрема 98 594 представника грецької національності (0,2% загальної чисельності населення республіки), більшість з яких (понад 80%) — на території Північного Надазов'я Донецької обл.³⁴ Мову своєї національності (новогрецьку) вважали рідною лише 18269 греків — це 18,6% їхньої загальної кількості. Більшість греків вважала своєю рідною мовою саме російську, зокрема 77717 осіб (79%). 2308 (2,3%) греків визначили рідною мовою українську і 300 — інші мови³⁵. Щодо рівня знання новогрецької мови, і це є примітним фактом, жоден представник грецької спільноти УРСР не став стверджувати, що вільно нею володіє. Водночас 23383 особи заявили, що вільно володіють українською мовою, 18322 — російською, 640 — іншими мовами і 56249 греків зазначили, що на такому рівні не володіють іншими мовами народів СРСР³⁶. У цьому ж контексті не можна обійти увагою те, що згідно з результатами проведених на той час польових досліджень з питання збереження національних традицій у середовищі українських греків переважна більшість останніх не дотримувалася їх і, часто, взагалі не була обізнана із ними³⁷.

Наведені вище факти безпосередньо вказують на те, що станом на 1989 р. українські греки перебували на межі повномасштабної асиміляції, адже один із найважливіших чинників національної самоідентифікації, знання рідної мови, був практично знівельований. Водночас, саме зростання рівня національної самоідентифікації грецької спільноти, зумов-

лене національною політикою СРСР періоду «перебудови», стимулювало бажання її представників вивчати рідну мову бодай факультативно. Так, у порівняльному контексті, якщо впродовж 1987/1988 навчального року на українських теренах функціонувала лише 1 група з вивчення новогрецької мови в кількості 19 учнів, а у 1988/1989 навчальному році існувало 2 групи (84 учня), то у 1989/1990 навчальному році нараховувалося вже 17 груп (268 учнів)³⁸. Цілком зрозуміло, що найбільше бажаючих опанувати новогрецьку мову виявила Донеччина.

У цьому контексті не можна оминати увагою ще одну мовну проблему грецької спільноти УРСР. Так, надазовські греки в лінгвістичному відношенні традиційно поділялися на дві групи — урумів (тюркофонів) і румеїв (еллінофонів), носіїв, відповідно, урумської і румейської мов, кожна з яких налічує, відповідно, 7 і 5 діалектів*. Зважаючи на наведені вище дані щодо мовної ситуації у середовищі грецької спільноти УРСР, яка мала місце у другій половині 1980-х рр., очевидним є те, що вбачаючи своєю рідною мовою саме новогрецьку (власне мову метрополії), її представники, йдеться про урумів і румеїв, недостатньо уваги приділяли питанню високої ймовірності втрати своєї самобутності й культурологічної унікальності. Стосовно цього відомий російський лінгвіст Максим Кісілієр зауважив: «У молодого покоління залишається все менше й менше шансів зберегти свою мову й культуру, оскільки, по-перше, новогрецька мова... набагато престижніша й корисніша, по-друге, література рідною мовою практично не зрозуміла»³⁹. Однак, у цьому напрямі таки відбулися деякі позитивні зрушення. У 1986 р. опубліковано поетичну збірку румейською мовою Антона Шапурми «Кардьяко-м ту Приазовье» («Рідне моє Приазов'я»). Наступного року побачило світ іще одне видання румейською мовою «Лого пас ту Ігор ту стратю» — переклад відомого давньоруського твору «Слово о полку Ігоревім», здійснений Леонтієм Кір'яковим. У 1988 р. вийшли з друку такі видання румейською мовою, як поетична збірка Леонтія Кір'якова «Амфора» і перший випуск літературного альманаху «Пирнэшу астру» («Ранкова зірка»). У 1990 р. побачило світ перше видання урумською мовою — збірка віршів і ліричної прози «Хасевет йазмахлары. Печальныя письма» — за авторством Валерія Кіора, фундатора сучасної урумської мови, члена Національної спілки письменників України (з 1992 р.).

Отже, Закон «Про мови в УРСР» був покликаний створити на українських теренах сприятливі умови для відродження мов і традицій

* Ці мови були зареєстровані саме як повноцінні (самостійні) мови народів СРСР завдяки членству їх носіїв у Спілці письменників СРСР. Однак, деякі дослідники все ж наполягають на тому, що румейська є говіркою новогрецької мови.

національних спільнот. У документі зазначалося: «Законодавство Української РСР про мови має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному і громадському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів Союзу РСР»⁴⁰. Наголошувалося, що «Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи із того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів»⁴¹. Законом встановлювалася пряма відповідальність за публічне приниження чи зневаження, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, пропаганду ворожнечі на мовному ґрунті. Примітним є те, що цей Закон регламентував право використання мов національних спільнот у процесі роботи державних, партійних, громадських організацій, на підприємствах та інших установах, що розташовані в місцях компактного проживання громадян певної національності (містах, районах, сільських населених пунктах тощо). Водночас унормування вжитку мов національних спільнот стосувалося також і закладів освіти (дошкільних, шкільних, професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих), сфери обслуговування і т. ін.

Відтак, у контексті впровадження зазначеного положення Закону «Про мови в УРСР», 31 травня 1991 р. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР видало наказ № 127 щодо відкриття в м. Маріуполі гуманітарного коледжу Донецького державного університету (з 2010 р. — Маріупольський державний університет)⁴². Ініціаторами створення коледжу виступили Донецький державний університет і Маріупольське міське товариство греків. Велику підтримку в реалізації цієї ініціативи забезпечив Маріупольський міськвиконком, який, серед іншого, надав у користування коледжу бібліотеку суспільно-політичного центру міського комітету КПУ, фонд якої відповідав переліку дисциплін, передбачених навчальною програмою новоутвореного закладу. Безпосередню участь у наповненні бібліотечного фонду коледжу відповідною літературою взяв Донецький державний університет⁴³. Маріупольський гуманітарний коледж був покликаний, серед іншого, готувати науково-педагогічні кадри для потреб грецької спільноти УРСР, зокрема викладачів новогрецької мови. Його навчальною програмою передбачалося

обов'язкове вивчення новогрецької мови. Відкриття Маріупольського гуманітарного коледжу мало сприяти вирішенню проблеми гострої нестачі таких фахівців насамперед у Приазов'ї — історично обумовленому місці компактного проживання українських греків, виправити ситуацію навколо мовної проблеми тощо⁴⁴. Слід зауважити, що Маріупольський гуманітарний коледж став першим навчальним закладом такого профілю не лише в Українській РСР, а й в усьому Радянському Союзі.

Подібний правовий акт, але вже загальносоюзного значення, зокрема Закон СРСР «Про мови народів СРСР», було прийнято 24 квітня 1990 р. Першочергово, тут прописувалося: «Радянська держава забезпечує громадянам СРСР умови для використання в різних сферах державного й суспільного життя мов народів СРСР, дбає про їх відродження, збереження й розвиток» та водночас зазначалося: «З урахуванням умов, що склалися історично, і з метою забезпечення загальносоюзних завдань російська мова визнається на території СРСР офіційною мовою СРСР і використовується як засіб міжнаціонального спілкування»⁴⁵. Отже, Закон гарантував громадянам СРСР вільний вибір мови виховання й навчання, створення необхідних умов для всебічного розвитку мов народів СРСР і насамперед — належної матеріальної бази, що забезпечуватиме цей процес. Фінансування програм розвитку мов народів СРСР передбачалося здійснювати за рахунок бюджетів республік, а також дозволялося додатково й на добровільній основі залучати кошти «національних культурних центрів, національних товариств, земляцтв і особисті кошти громадян»⁴⁶. Оговорювалася можливість залучення централізованих коштів для фінансування розвитку мов нечисленних народів.

26 квітня 1990 р. Верховною Радою СРСР було затверджено Закон СРСР «Про вільний національний розвиток громадян СРСР, які проживають за межами своїх національно-державних утворень або які не мають їх на території СРСР»⁴⁷. Таким громадянам надавалися гарантії правової рівності й однакових можливостей в усіх сферах суспільного життя. Закон чітко розмежував повноваження СРСР, союзних та автономних республік щодо вирішення проблем національностей і національних груп. Основна відповідальність за впровадження Закону фактично покладалася на республіканські (союзні та автономні) органи державної влади. Зокрема — це збереження життєвого середовища нечисленних народів і національних груп у місцях їхнього традиційного розселення, сприяння розвитку традиційних для них промислів і занять, утворення республіканських фондів соціально-економічного й культурного розвитку та ін. До сфери компетенції загальносоюзних органів увійшло: вироблення загальних засад правового становища національних територіально-адміністративних одиниць; координація взаємодії між дер-

жавними органами союзних, автономних республік та іншими державними інституціями з питань розвитку національностей і національних груп; створення загальносоюзного фонду соціально-економічного й культурного розвитку нечисленних народів і національних груп.

З метою задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб представників національних груп, які не мали своїх національно-державних утворень на теренах СРСР, у місцях їхнього компактного проживання, де вони склали більшість населення території, Закон передбачав можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць у формі національних районів, селищ, сільських рад тощо. Головною підставою для прийняття подібних рішень визначалося добровільне волевиявлення більшості населення таких територій. Також були конкретизовані повноваження рад народних депутатів національних адміністративно-територіальних утворень. Зокрема на них покладалася функція організації процесу вивчення рідної мови національності, створення національних груп у дитячих дошкільних закладах і національних класів у загальноосвітніх школах та національних шкіл, інформаційного забезпечення рідною мовою тощо. Законом надавалося право заснування національних культурних центрів, національних товариств, земляцтв, а також було визначено їхній правовий статус і повноваження.

Після набуття чинності цим законодавчим актом, громадські організації національних спільнот, створені в попередні роки «перебудови», розпочали процедуру офіційної реєстрації у органах державної влади. Майже одразу лише в Донецькій області пройшли процедуру офіційної реєстрації 42-і грецькі громади (24 — у міських і 18 — у районних радах)⁴⁸. Найчисленніші з них були зафіксовані у м. Маріуполі (24078 осіб), м. Донецьку (10328 осіб), Великоновоселківському районі (8034 особи), Тельманівському районі (6714 осіб), а найнечисленніші — у Краснолиманському районі (24 особи). Характерною особливістю географії цих громад стало лише часткове збігання районів з переважною більшістю грецького населення з тими районами, де його представники становили найбільшу питому вагу в загальній структурі населення. Прикладом цьому може послужити висока питома вага греків у загальній структурі населення Першотравневого (21,3%) і Володарського (19,7%) районів у порівнянні з тим, що їхні громади за своєю чисельністю посідали лише 7-е (5958 осіб) та 8-е (6392 особи) місця. Водночас, як уже зазначалося, найчисленніші грецькі громади сформувалися в містах Маріуполь і Донецьк, де питома вага греків у загальній структурі населення була значно меншою, а саме на рівні 6-го і 10-го місць. Саме ця невідповідність двох показників (0,18 за коефіцієнтом Спірмена) не

дозволила грекам Донеччини скористатися правом створення власних національних адміністративно-територіальних одиниць, обумовленим зазначеним Законом⁴⁹.

Прийняття Закону СРСР «Про вільний національний розвиток громадян СРСР, які проживають за межами своїх національно-державних утворень або які не мають їх на території СРСР» стало ще одним свідченням тих демократичних перетворень, які відбулися в національній політиці СРСР періоду «перебудови», однак правовий статус національних груп населення, які не мали своїх національних адміністративно-територіальних утворень у лоні СРСР, так і не було визначено.

З причини суттєвого погіршення загальної економічної ситуації у СРСР наприкінці 1980-х рр. значна кількість греків виявила бажання емігрувати (репатріюватися) на свою історичну батьківщину. В цей час до Грецької Республіки виїхало 49% загального числа радянських емігрантів, серед яких безпосередньо греки (здебільшого з території Грузії) склали не менше 10%⁵⁰. Загалом, з 1986 по 1991 рр. із СРСР до Греції прибуло 40045 радянських греків. У порівняльному контексті ситуація складалася таким чином: у 1986 р. — 33 особи (97% з яких прибули саме у статусі репатріантів), 1987 р. — 169 (99,4%), 1988 р. — 628 (97,6%), 1989 р. — 5214 (98,2%), 1990 р. — 16724 (95,5%), 1991 р. — 17277 (86,9%)⁵¹. Зважаючи на наведені вище кількісні показники, слід констатувати, що в цей період еміграційні настрої у середовищі радянських греків від року до року невпинно зростали, й починаючи з 1989 р. еміграція цієї категорії населення набула масового характеру. Відомий радянський учений-філософ грецького походження Феохарій Кессиді стосовно згаданої ситуації зауважив, що саме в репатріації на свою історичну батьківщину значна частина «еллінопонтіїців»^{*} убачала вирішення власних національно-культурних проблем. Не менш вагомою причиною такої масовості цього процесу, на його думку, стала відсутність надій на кардинальні позитивні зрушення свого становища в найближчому майбутньому⁵². Варто наголосити на тому, що еміграційним настроям сприяла й досить проста процедура оформлення документів на виїзд до Греції, яка насамперед передбачала документальне підтвердження грецького походження особи. Як відомо, в радянському паспорті існувала так звана «п'ята графа», де зазначалася національність його власника. Окрім цього національність вказувалася й у свідоцтві про народження та інших документах. Еміграційні настрої радянських греків не призупиняло навіть усвідомлення того факту, що в Греції їм дове-

^{*} Цей термін часто використовується для визначення радянських і пострадянських греків.

деться самотужки вирішувати проблеми соціокультурної адаптації (переважна їхня більшість навіть не володіла новогрецькою мовою), а також — економічного характеру, позаяк законодавча база щодо репатріантів була сформована лише у 1993 р. (Закон 2130/1993 «Отримання грецького громадянства іноземцями грецького походження»). У досліджуваний період уряди УРСР і Грецької Республіки не забезпечували греків-репатріантів пенсіями та іншими соціальними виплатами. Деякі позитивні зрушення в цьому напрямі відбулися лише у 1991 р., оскільки Європейський соціальний фонд асигнував 159 млн. доларів США на потреби облаштування на історичній батьківщині греків-репатріантів із СРСР та Албанії⁵³. 1991 р. розпочав свою роботу Національний фонд прийому й розселення зарубіжних і репатрійованих греків⁵⁴.

Таким чином, у контексті політичного курсу «перебудови», запровадженого радянським партійним керівництвом 1985 р., було сформовано нову концепцію національної політики СРСР, покликану вирішити наявні проблеми в цій сфері, спричинені тривалим ігноруванням національно-культурних і духовних потреб національних спільнот, неодноразовим застосуванням практики насильницького переселення цілих народів з місць їхнього постійного проживання та ін. У цьому зв'язку було створено відповідне законодавче підґрунтя, яке, однак, лише певною мірою покращило становище цієї категорії населення. Насамперед слід констатувати, що демократичні перетворення у сфері національної політики стимулювали процес національно-культурного відродження національних спільнот країни, греків зокрема. Безпосередньо ж у грецькому середовищі УРСР спостерігалось зростання рівня національної самосвідомості, пожвавлення національно-культурного життя, прагнення до консолідації, зокрема, через утворення національних громадських організацій. Водночас очевидним є факт, що в період «перебудови» національно-культурні запити радянських греків не отримали повноцінної реалізації, позаяк не було визначено правового статусу національних меншин, а більшість положень нової концепції національної політики залишалися суто декларативними. Зрештою, приховувані десятиліттями проблеми радянської національної політики на межі 1980–90-х рр. вибухнули збройними між-етнічними конфліктами, як вірмено-азербайджанський (розпочався 1987 р. і переріс у Карабаську війну 1988–1994 рр.), грузинсько-абхазький конфлікт (тривав з 1989 р., призвів до війни в Абхазії 1992–1993 рр.) та ін. Окрім цього, в республіках СРСР, здебільшого під проводом національних еліт, відбулися масові виступи проти існуючої влади під гаслами «Геть російський імперіалізм!», «Геть комуністичний режим!», «СРСР — тюрма народів!» та ін. Задля локалізації цих конфліктних ситуацій було застосовано жорсткі засоби. Йдеться про події, що відбулися в Алма-Аті

17–18 грудня 1986 р., у Тбілісі 9 квітня 1989 р., Баку 20 січня 1990 р., Душанбе в лютому 1990 р., Вільнюсі 8–13 січня 1991 р., Ризі 13–20 січня 1991 р. тощо. Саме ці протистояння довели неспроможність тогочасної радянської влади вирішувати такого роду проблеми несиловими, демократичними методами, задекларованими «перебудовою» і, власне, фіктивність самих її реформ, що зрештою і стало однією із головних причин розпаду СРСР у 1991 р. Постфактум Михайло Горбачов констатував наступне: «Ми запізнилися з оновленням національної політики і з реформуванням федерації»⁵⁵. Так, нерозв'язані проблеми національних спільнот СРСР постали після його розпаду вже в пострадянському суспільстві.

¹ Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.

² Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева «О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением». *Правда*. 1985. 24 апреля. № 114.

³ Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС товарища Горбачева М.С. 25 февраля 1986 года. *Коммунист*. 1986. № 4. С. 6.

⁴ Национальный состав населения СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1991. С. 5.

⁵ Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий і культурологічний аспекти. Київ, 1997. С. 28.

⁶ Про утворення Комісії Верховної Ради Української РСР з питань ... URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/F885740>

⁷ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: у 2 ч. Київ, 1997. Ч. 2. С.511.

⁸ Резолюции XIX Всесоюзной конференции КПСС. URL: www.ru-90.ru/content/резолуции-хix-всесоюзной-конференции-кпсс

⁹ Там само.

¹⁰ Відомості з'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. 1989. 15 листопада. № 23. С. 354–375.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственному переселенню, і забезпечення їхніх прав»: постанова Верховної Ради СРСР від 7 березня 1991 р. № 2013-І. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v2013400-91>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Материалы Пленума ЦК КПСС 19–20 сентября 1989 г. URL: soveticus5.narod.ru/85/pl890919.htm

¹⁷ Там само.

¹⁸ Резолюция XXVIII съезда КПСС. URL: <https://constitutions.ru/?p=13178>

- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. Київ, 1991. С. 3.
- ²¹ Там само.
- ²² Первый Учредительный съезд греков СССР. URL: <https://www.greek.ru>
- ²³ Піскіжова В. Роль Спілки греків України в становленні національно-культурного руху грецької спільноти незалежної України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип. 27. С. 278.
- ²⁴ Там само. С. 278.
- ²⁵ Там само. С. 279.
- ²⁶ Там само. С. 279.
- ²⁷ Греки Украины: история и современность: материалы науч.-практ. конф. «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9–19 февр. 1991 г. Респ. об-во греков Украины. Донецк, 1991.
- ²⁸ Якубова Л.Д. Національні меншини України. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7. 728 с.
- ²⁹ Законодательство СССР. Библиотека нормативно-правовых актов ... URL: www.libussr.ru/infdoc9.htm
- ³⁰ Интерфакс-Религия: Советская хроника 27 марта 1990 года. URL: www.interfax-religion.ru/?act=archive&div=1900
- ³¹ Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 15. С. 233.
- ³² Відомості з'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. 1990. № 19. С. 435–439.
- ³³ Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів Української РСР. URL: zakon.rada.gov.ua/go/79a-91-p
- ³⁴ Национальный состав населения СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1991.
- ³⁵ Там само. С. 78.
- ³⁶ Там само. С. 79.
- ³⁷ Моруженко О.Б. Возрождение традиционных праздников и обрядов в греческих общинах Приазовья в 60–90-х годах XX столетия. *Україна — Греція: історія та сучасність: Тези II міжнародної наукової конференції (Київ, 22–24 лютого 1995 року)*. Київ, 1995. С. 151–152.
- ³⁸ Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. Київ, 1991.
- ³⁹ Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. По материалам экспедиций 2001–2004 годов. Санкт-Петербург. 2009. С. 5.
- ⁴⁰ Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. Київ, 1998. С. 26–27.
- ⁴¹ Там само. С. 26.
- ⁴² Наукова бібліотека МДУ (м. Маріуполь) — Історія бібліотеки. URL: slibr.mdu.in.ua/index/istorija_biblioteki/0-99
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Балабанов К.В. Роль Мариупольского гуманитарного института в развитии эллинизма в Приазовье: проблемы и перспективы. *Україна — Греція: історія та сучасність: Тези II міжнародної наукової конференції (Київ, 22–24 лютого 1995 року)*. Київ, 1995. С. 32–33.
- ⁴⁵ Законодательство СССР. Библиотека нормативно-правовых актов... URL: www.libussr.ru/infdoc9.htm
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Відомості з'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. 1990. № 19. С. 435–439.

⁴⁸ Дынґес А.А. Численность и размещение греческих общин на территории Донецкой области в конце 80-х — начале 90-х годов. *Україна — Греція: історія і сучасність: Тези II міжнародної конференції (Київ, 22–24 лютого 1995 р.)*. С. 63–65.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. Київ, 2000. С. 99.

⁵¹ Как проводят репатриацию. Практика разных стран мира. URL: www.academia.edu/.../Как_проводят_репатриацию._Практ...

⁵² Греки. *Энциклопедия советских греков*. Москва, 1994. Вып. 1. С. 47–59.

⁵³ Το βῆμα. 1991. 7 αλρ.

⁵⁴ Как проводят репатриацию. Практика разных стран мира. URL: www.academia.edu/.../Как_проводят_репатриацию._Практ

⁵⁵ Михайлова Н.В. О согласовании национальных интересов в национальной политике: из опыта прошлого. URL: ethnosocium.ru/mikhailova-nv-o-soglasovanii-natsionalnykh-interesov-v-natsionalnoi-...

REFERENCES

1. Balabanov, K.V. (1995). Rol Mariupolskogo gumanitarnogo instituta v razvitii ellinizma v Priazove: problemy i perspektivy. Proceedings from *II mizhnarodna naukova konferentsiia (Kyiv, 22-24 liutoho 1995 roku)*. Kyiv [in Russian].

2. Danylenko, V.M. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radians'koi istorii*. Kyiv [in Ukrainian].

3. Doklad Generalnogo sekretarya TSK KPSS M.S. Gorbacheva O sozyive ocherednogo XXVII syezda KPSS i zadachah, svyazannyh s ego podgotovkoy i provedeniem. (1985). *Pravda*, April 24 [in Russian].

4. Dyinges, A.A. (1995). Proceedings from Chislennost i razmeschenie grecheskih obschin na territorii Donetskoy oblasti v kontse 80-h — nachale 90-h godov. *Ukraina — Hretsiia: istoriia i suchasnist'. II mizhnarodnaia konferentsiia (Kyiv, 22–24 liutoho 1995 r.)*. Kyiv [in Russian].

5. *Etnopolityka v Ukraini. Dokumenty ta materialy*. (1998). Kyiv [in Ukrainian].

6. Proceedings from *Greki Ukrainyi: poisk i formirovanie natsionalnoy kulturyi, 9–19 fevr. 1991. Resp. ob-vo grekov Ukrainyi*. (1991). Donetsk [in Russian].

7. Hreky. (1994). *Entsyklopedyia sovetskykh hrekov*. (Vol.) 1. Moskva [in Russian].

8. *Hreky na ukrains'kykh terenakh: narysy z etnichnoi istorii. Dokumenty, materialy, karty*. (2000). Kyiv [in Ukrainian].

9. *Interfaks-Religiya: Sovetskaya hronika 27 marta 1990 goda*. Retrieved from www.interfax-religion.ru/?act=archive&div=1900 [in Russian].

10. *Kak provodyat repatriatsiyu. Praktika raznykh stran mira*. Retrieved from www.academia.edu/.../Как_проводят_репатриацию._Практ [in Russian].

11. *Lingvisticheskaya i etnokulturnaya situatsiya v grecheskih selah Priazovya. Po materialam ekspeditsiy 2001–2004 godov*. (2009). Sankt-Peterburg [in Russian].

12. *Materialy Plenuma TSK KPSS 19–20 sentyabrya 1989 g*. Retrieved from soveticus5.narod.ru/85/pl890919.htm [in Russian].

13. Mihaylova, N.V. O soglasovanii natsionalnykh interesov v natsionalnoy politike: iz opyita proshlogo. Retrieved from ethnosocium.ru/mikhailova-nv-o-soglasovanii-natsionalnykh-interesov-v-natsionalnoi-... [in Russian].

14. Morujenko, O.B. (1991). Vozrozhdenie traditsionnykh prazdnikov i obryadov v grecheskih obschinah Priazovya v 60–90-h godakh XX stoletiya. Proceedings from *Ukraina —*

Hretsiia: istoriia ta suchasnist': II mizhnarodna naukova konferentsiia (Kyiv, 22–24 liutoho 1995 roku). Kyiv [in Russian].

15. *Natsional'ni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist'. Dokumenty i materialy. Dovidnyk*. (1997). (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].

16. *Natsional'ni vidnosyny na Ukraini: Zapytannia i vidpovidi*. (1991). Kyiv [in Ukrainian].

17. *Natsionalnyi sostav naseleniya SSSR: po dannyim Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g*. Moskva [in Russian].

18. *Naukova biblioteka MDU (m. Mariupol') — Istoriia biblioteky*. Retrieved from slibr.mdu.in.ua/index/istorija_biblioteki/0-99 [in Ukrainian].

19. *Perviy Uchreditelnyy syezd grekov SSSR*. Retrieved from <https://www.greek.ru> [in Russian].

20. Politicheskiy doklad Tsentralnogo Komiteta KPSS XXVII syezdu Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuz. Doklad Generalnogo sekretarya TSK KPSS tovarischa Gorbacheva M.S. 25 fevralya 1986 goda. (1986). *Kommunist*, 4 [in Russian].

21. Pro skasuvannya zakonodavchyykh aktiv u zv'iazku z Deklaratsiieiu Verkhovnoi Rady SRSR vid 14 lystopada 1989 roku Pro vyznannya nezakonnymy i zlochynnymy represyvnymy aktiv proty narodiv, iakykh bulo pidnano nasytstvenomu pereselenniu, i zabezpechennia ikhnikh prav: postanova Verkhovnoi Rady SRSR vid 7 bereznia 1991 r. № 2013-I. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v2013400-91> [in Ukrainian].

22. *Pro utvorennia Komisii Verkhovnoi Rady Ukrain'skoi RSR z pytan' ...* Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/view/F885740> [in Ukrainian].

23. *Pro utvorennia Komitetu u spravakh natsional'nostej pry Kabineti Ministriv Ukrain'skoi RSR*. Retrieved from zakon.rada.gov.ua/go/79a-91-p. [in Ukrainian].

24. *Rezolyutsii XIX Vsesoyuznoy konferentsii KPSS*. Retrieved from www.ru-90.ru/content/резольюции-хйх-всесоюзной-конференции-кпсс [in Russian].

25. *Rezolyutsiya XXVIII syezda KPSS*. Retrieved from <https://constitutions.ru/?p=13178> [in Russian].

26. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*, 1990, 15 [in Ukrainian].

27. *Vidomosti z'izdu narodnykh deputativ SRSR i Verkhovnoi Rady SRSR*, 1989, November 15 [in Ukrainian].

28. *Vidomosti z'izdu narodnykh deputativ SRSR i Verkhovnoi Rady SRSR*, 1990, 19 [in Ukrainian].

29. Yakubova, L.D. (2010). *Natsional'ni menshyny Ukrainy. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 7). Kyiv [in Ukrainian].

30. Yevtukh V.B. (1997). *Etnopolityka v Ukraini: pravnychyj i kul'turolohichnyj aspekty*. Kyiv [in Ukrainian].

31. *Zakonodatelstvo SSSR. Biblioteka normativno-pravovyih aktov ...* Retrieved from www.libussr.ru/infdoc9.htm [Russian].

Анна Тертична

радник

Міністерство закордонних справ України
01018, Україна, Київ, Михайлівська площа, 1
E-mail: a.tertychna@gmail.com

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕСПУБЛІЦІ БОЛГАРІЯ В РОЗВИТОК СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО- БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті проаналізовано діяльність української діаспори в Республіці Болгарія в період 1991-2018 рр., після відновлення незалежності Української державності внаслідок розпаду СРСР та встановлення дипломатичних відносин між двома країнами 13 грудня 1991 року. Увагу сфокусовано на трансформації самосвідомості українців у Болгарії, які пройшли непростий шлях утвердження їхнього сприйняття як представників незалежної Української держави в умовах домінування традиційних русофільських настроїв серед громадян Болгарії, схильних ототожнювати «братні народи» колишнього СРСР.

Увагу зосереджено на консолідації українців у Болгарії «четвертої» та «п'ятої» хвиль еміграції та продовженні перерваного радянською добою процесу популяризації української ідеї, закладеного Посольством Української Народної Республіки. Основний акцент дослідження присвячено заходам українства Болгарії як інструментам публічної та народної дипломатії, якими воно послуговувалося для покращення іміджу України, популяризації української історії та культури, а також захисту державного суверенітету й територіальної цілісності України в умовах збройної російської агресії.

Попри свою незначну чисельність українські організації у Болгарії дедалі впевненіше відіграють роль чинника розвитку українсько-болгарських відносин, їхня діяльність виходить за рамки суто двосторонніх взаємин України з Болгарією і стає об'єктом уваги США та Росії. Для підвищення ефективності співпраці диппредставництва України з українськими організаціями в Болгарії необхідною передумовою є фінансова підтримка публічної дипломатії МЗС України та проектів збереження національної ідентичності закордонного українства. У контексті розвитку українсько-болгарських відносин у культурній і гуманітарній сферах практичним кроком є плановане відкриття Українського культурно-

інформаційного центру в Софії, який додатково консолідує і українську громаду в Болгарії.

Ключові слова: Республіка Болгарія, Україна, міжнародні відносини, українські організації, українсько-болгарське співробітництво, публічна дипломатія.

Anna Tertychna

Counsellor

Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

1, Mykhailivska sq., Kyiv, 01018, Ukraine

E-mail: a.tertychna@gmail.com

CONTRIBUTION OF UKRAINIAN ORGANIZATIONS IN THE REPUBLIC OF BULGARIA TO THE DEVELOPMENT OF THE PRESENT-DAY RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND BULGARIA

This article analyses the activity of the Ukrainian diaspora in the Republic of Bulgaria in 1991–2018, following the restoration of independence of the Ukrainian statehood as a result of the collapse of the USSR and the development of diplomatic relations between the two countries after their establishment in 13 December 1991. The article focuses on the transformation of the self-consciousness of Ukrainians in Bulgaria who have undergone a difficult path towards creating of their perception as representatives of the independent Ukrainian state despite the dominating traditional russophilic sentiments among the citizens of Bulgaria who tend to equate the “fraternal peoples” of the former USSR.

The author also focuses on the consolidation of Ukrainians of the “fourth” and “fifth” waves of emigration in Bulgaria and the resuming of the popularization of the Ukrainian cause — a process started by the Embassy of the Ukrainian People’s Republic but interrupted by the Soviet regime. The key focus of the study is the Ukrainians activities in Bulgaria as an instrument of public and people’s diplomacy aimed to improve the image of Ukraine, present the Ukrainian history and culture as well as protect the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine amid Russia’s armed aggression.

Despite being not numerous, Ukrainian organizations in Bulgaria are becoming a more and more influential factor of the development of relations between Ukraine and Bulgaria — their activities go beyond the purely bilateral relations between Ukraine and Bulgaria and become a point of attention in the U.S. and Russia. A necessary precondition for increasing efficiency of

cooperation between the diplomatic mission of Ukraine and Ukrainian organizations in Bulgaria is financial support to public diplomacy of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine and the projects aiming to preserve the national identity of the Ukrainians abroad. In the context of development of relations between Ukraine and Bulgaria in the cultural and humanitarian areas, a practical step is the scheduled opening of the Ukrainian Cultural and Information Centre in Sofia that also additionally consolidates the Ukrainian community in Bulgaria.

Keywords: *the Republic of Bulgaria, Ukraine, international relations, Ukrainian organizations, cooperation between Ukraine and Bulgaria, public diplomacy.*

Численна українська діаспора відіграла і продовжує відігравати важливу роль у міжнародних контактах України, а також є активним промоутером державних потреб і прагнень українського народу в тих країнах світу, де діють українські організації. Закордонне українство сприяло утвердженню України як актора міжнародної взаємодії після відновлення незалежності Української держави в 1991 році. Водночас українське зарубіжжя є дієвим «зовнішнім чинником» і резервом розширення політичної, економічної і культурної присутності України в системі міжнародних координат. Попри той факт, що українська громада в Болгарії є порівняно нечисленною, вона суттєво впливала на розвиток українсько-болгарських відносин на початковому етапі становлення дипломатичних взаємин у 1918–1921 рр., а також продовжує відігравати важливу роль у сучасний період. Досліджуючи діяльність закордонних українців у Болгарії у 1991–2018 рр., розглядаємо їх як громадян Болгарії, що мають українське етнічне походження чи походять з України, або ж громадян України, які тимчасово чи постійно проживають у цій країні.

Метою статті є дослідження діяльності українських організацій у процесі об'єднання українців та інституалізації у Республіці Болгарія, а також вивчення ролі української громади в розвитку сучасних українсько-болгарських відносин через популяризацію інформації про Україну, формування позитивного іміджу держави, розбудову партнерських і взаємовигідних стосунків з Болгарією, а також вплив на формування сприятливої громадської думки про Українську державу в болгарському суспільстві, особливо в період після Революції Гідності, в умовах російської збройної агресії та антиукраїнської діяльності проросійського чинника. Проблема значення української діаспори як елемента реалізації публічної дипломатії України у відносинах з країнами світу не є новою, водночас ґрунтовні історичні дослідження цієї теми у площині розвитку українсько-болгарських відносин практично відсутні.

Діяльність сучасних українських організації у Софії студіювали П. Черник, П. Лозинський, К. Каковкіна, А. Атаманенко¹, окремі аспекти висвітлено в дослідженнях О. Машевського та Г. Мінгазутдінової². Більше вивченою є діяльність української громади в Болгарії у міжвоєнний період ХХ ст. у розвідках Д. Степовика, В. Власенка, а також болгарських українців В. Жуківського та А. Якімової³. Варто зазначити, що в більшості фундаментальних праць українських учених стосовно історії українсько-болгарських відносин основна увага приділяється болгарській національній меншині в Україні, аніж українству Болгарії. Це можна пояснити неспівмірністю громад, з явною перевагою кількісних і якісних показників життєдіяльності компактної етнічної болгарської громади в Україні, яка вважається найстарішою болгарською діаспорою у світі. Втім, таке співвідношення абсолютно не зменшує актуальності поглибленого дослідження українства в Болгарії.

Щодо доробку болгарських науковців слід згадати праці Б. Нягулова, який досліджував етнополітику Болгарії та України, Т. Матанової — з питання збереження культурної спадщини та самоідентифікації українських мігрантів, а також Л. Ревякіної — у розрізі відносин між українською та російською еміграцією в Болгарії⁴.

Діяльність українських товариств в іноземних державах гарантується широкою базою міжнародних правових документів. Захист прав та свобод, а також гарантії збереження національної ідентичності представникам національних спільнот та меншин регламентуються у міждержавних відносинах низкою основоположних міжнародних документів у рамках ООН, РЄ, ОБСЄ та ін. Для Болгарії та України основними європейськими інструментами захисту національних меншин є Рамкова конвенція щодо захисту національних меншин, яку Україна й Болгарія підписали в 1995 р., та Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, підписана Україною 1992 року.

На двосторонньому рівні питання меншин у відносинах України з Республікою Болгарія регламентується Протоколом про встановлення дипломатичних відносин від 13 грудня 1991 року та статтею 9 Договору про дружні відносини і співробітництво, підписаному 5 жовтня 1992 року Президентом України Л. Кравчуком та Болгарії Ж. Желевим, яка зобов'язує сторони забезпечувати «необхідні умови і вживати спеціальних заходів щодо збереження та розвитку етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності, гарантованого здійснення прав усіх осіб української національності, які постійно проживають на території Республіки Болгарії, і осіб болгарської національності, які постійно проживають на території України, згідно з міжнародними стандартами в цій галузі»⁵. Також визначено, що «держави сприятимуть вивченню мови представ-

никами таких груп, ознайомленню з культурою, традиціями одна одної, а також полегшуватимуть в рамках свого законодавства заснування і діяльність організацій осіб згаданих груп, яку вони здійснюють відповідно до положень своїх статутів»⁶.

Іншим важливим двостороннім документом у цій сфері є Угода між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія про співробітництво в галузях освіти, науки і культури, підписана 5 жовтня 1992 року⁷, стаття 6 якої передбачає державну підтримку та взаємодію «для збереження та розвитку національної, мовної та культурної самобутності осіб української національності, що постійно проживають у Республіці Болгарії, а також осіб болгарської національності, що проживають на території України — бессарабських, кримських та приазовських болгар і гагаузів».

Право болгарських українців на освіту гарантоване статтею 14 Угоди між Міністерством освіти України й Міністерством науки і освіти Республіки Болгарія, підписаної 9 грудня 1994 року в м. Києві⁸, яка зобов'язує обидві країни забезпечити «права в галузі освіти і науки громадянам України болгарської національності і громадянам Республіки Болгарія української національності». Окрім цього, у додаткових міжвідомчих Протоколах про співробітництво і обмін визначалися такі взаємні зобов'язання:

- підвищення якості викладання української мови і літератури, народознавства у вищих навчальних закладах Болгарії та болгарської мови і літератури, народознавства у вищих навчальних закладах України⁹;

- навчання в українських середніх та вищих навчальних закладах болгарських громадян української національності, які постійно проживають в Болгарії, а також навчання в болгарських середніх та вищих навчальних закладах українських громадян болгарської національності¹⁰;

- направлення викладачів до шкіл Республіки Болгарія, де викладання здійснюється українською мовою, а болгарська Сторона відповідно до своїх можливостей і потреб української Сторони направить викладачів до шкіл України, де викладання здійснюється болгарською мовою;

- співробітництво з питань, пов'язаних з діяльністю навчальних закладів обох держав, де викладання здійснюється болгарською, відповідно, українською мовою, або де зазначені мови вивчаються як предмет шляхом забезпечення навчальною і навчально-методичною літературою, надання методичної допомоги при розробці навчальних програм, спільної розробки підручників і навчально-методичної літератури тощо¹¹.

У галузі культури права української громади в РБ регулюються Протоколом між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Болгарія про співробітництво, підписаним 30 січня 2003 року в Києві. Зокрема стаття 6 закріплює намір двох країн

сприяти «створенню умов для національної самобутності осіб української національності, що є громадянами Республіки Болгарія, та, відповідно, осіб болгарської національності, що є громадянами України»¹². З цією метою у відповідності до національного законодавства обидві держави закріпили домовленість підтримувати діяльність культурних спілок і товариств через методичну допомогу в підготовці працівників культури для українських культурних спілок і товариств у Республіці Болгарія, а також в Україні — для болгарських культурних спілок.

Державна політика України щодо закордонних українців, включно й українців Болгарії, регламентується, насамперед, Конституцією України та Законом України «Про правовий статус закордонних українців». Важливою для реалізації визначених законодавством завдань є Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2015 р. Вона спрямовувалася на забезпечення центральними та місцевими органами виконавчої влади співпраці із закордонними українськими спільнотами, збереження їх національно-культурної ідентичності, використання інтелектуального, культурного та духовного потенціалу для утвердження позитивного міжнародного іміджу України тощо¹³.

Після певної прогалини в нормативному регламентуванні взаємовідносин із закордонним українством, пов'язаної із складним соціально-економічним становищем у країні після повалення режиму В. Януковича та викликами, які постали перед державою внаслідок російської збройної агресії, у червні 2017 року Кабінет Міністрів України ухвалив «Концепцію Державної програми співпраці із закордонними українцями на 2017-2020 рр.», а 10 травня 2018 року — Постанову «Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року». Останній документ передбачає виділення коштів на проекти для: реалізації державної політики у сфері інформації щодо посилення протидії антиукраїнській пропаганді та утвердження позитивного іміджу України; задоволення науково-освітніх потреб закордонних українців; сприяння збереженню та розвитку української мови; задоволення культурних потреб закордонних українців та збереження культурної спадщини; поглиблення співпраці із закордонними українцями у сфері національно-патріотичного виховання.

У Болгарії відсутній окремий закон, який регулює сферу державної політики щодо національних меншин. Відповідно до Конституції, Республіка Болгарія є унітарною державою, і заборонено утворення «автономних територіальних чи культурних одиниць, а законодавство Болгарії не передбачає самоврядування чи створення національних рад»¹⁴ [текст. — *Авт.*] на кшталт Сербії, Хорватії чи Румунії. Таким чином українці Болгарії, як і представники інших народів, націй, етносів, через відсутність

статусу національної меншини, позбавлені певних преференцій з боку держави, включаючи й фінансове сприяння від держави-реципієнта.

Головним документом у цій сфері є Закон Республіки Болгарія про захист від дискримінації, ухвалений у 2003 році¹⁵. Окрім цього, стаття 36 Конституції Республіки Болгарія надає громадянам, для яких болгарська не є рідною мовою, право вивчати та використовувати рідну мову за умови обов'язкового вивчення болгарської мови¹⁶.

Починаючи з 1997 року в Болгарії створено Національну раду з етнічних та демографічних питань (НРЕДП) при Раді Міністрів, яка опікується питаннями співпраці з національними меншинами та міжетнічних взаємин в РБ¹⁷. Її асоційованими членами є неурядові організації. Проте Спілка українських організацій Болгарії «Мати Україна» не приєдналася до НРЕДП, попри неодноразові спроби та консультації. Основною причиною цього була законодавча вимога щодо наявності у представника етнічної громади болгарського громадянства, а українці не мали бажання зрікатися українського громадянства, оскільки статус члена родини болгарського громадянина гарантував їм усі необхідні права та дозволяв почувати себе при цьому повноцінними громадянами України.

Аналіз існування, об'єднавчого процесу та діяльності української громади в сучасній Болгарії неможливий без розуміння історії та основних тенденцій діяльності організацій, а також цілісного погляду на періодизацію попередніх хвиль української еміграції.

Історія об'єднання української спільноти в Болгарії пов'язана з перебуванням у цій країні відомого українського вченого М. Драгоманова (1841–1895) та поетеси Лесі Українки (1871–1913), його доньки Л. Драгоманової-Шишманової (1866–1937) та її чоловіка, першого Посла Царства Болгарії в УНР І. Шишманова (1862–1928). Як стверджує В. Жуківський¹⁸, вони були першою хвилею української еміграції, яку представляла невелика група українських інтелектуалів.

Друга хвиля еміграції з України припадає на період після завершення Першої світової війни. Близько 2 тисяч українців з високим рівнем національної самосвідомості та освіти прибули до Болгарії після жовтневого заколоту в Росії у 1917 р. та більшовицької окупації українських земель. У міжвоєнний період на території Болгарії діють Український Червоний Хрест, створюється декілька українських громадських організацій, з'являється українська преса¹⁹. Одним із найбільш відомих українців того часу, який дбав про українство та фактично фінансував українську еміграцію в Болгарії, був видатний скульптор М. Паращук (1878–1963), який ініціював перепоховання та впорядкування могили проф. М. Драгоманова на Софійському центральному цвинтарі²⁰.

Болгарська дослідниця Л. Ревякіна переконана, що українська еміграція того часу була сповнена патріотизму та «політичної активності»²¹,

що знайшло вияв у створенні численних організацій, центрів, товариств, бібліотек-читалень. Першим було створено український рух «Громада» на чолі з В. Филиновичем, потім утворюються товариства «Українська громада» (з філіями в м.м. Пловдив, Варна, Відін, Русе, Севлієво, Ловеч), «СіЧ», «Український сокіл», «Союз вільних козаків-націоналістів», Українське товариство запорізьких козаків ім. Гетьмана Сагайдачного, організація ім. Гетьмана Івана Мазепи, гурток «Вільне козацтво, гурток ім. Михайла Драгоманова, «Українське земляцтво «Смок», Українське національне козацьке товариство. У 1930-х рр. центральним органом еміграції був Союз українських організацій у Болгарії (СУОБ), який створено у 1933 р. з ініціативи «Громади» після проведення об'єднаного конгресу. Того ж року «Українська громада в Болгарії» у Пловдиві звернулася до державного керівництва СРСР із резолюцією-протестом проти нелюдських знущань над народом в Україні й штучно створеного голоду, яку було оприлюднено в газеті «Болгарська незалежність» 10 листопада²².

Останньою активною організацією українців у Болгарії було Українське культурне об'єднання (УКО), яке продовжувало справу боротьби за міжнародне визнання української державності, зокрема шляхом проведення урочистих заходів до річниць Незалежності України²³. Воно припинило своє існування після перевороту 9 вересня 1944 р. і приходу до влади Вітчизняного фронту за підтримки Червоної армії, оскільки лідерів УКО заарештували та передали СРСР. Унаслідок цього, після 1947 р. у Болгарії лишаються лише поодинокі українські мігранти, серед яких був Сергій Юзефович (1915–2015), що за свою діяльність секретарем в УКО відбув покарання в таборах.

Основними причинами перерваної традиції громадської діяльності патріотичного українства в Болгарії стали гоніння болгарської влади проти українських культурно-освітніх організацій у 1938 р.²⁴ та ліквідація українських емігрантських організацій на виконання ст. 7 Угоди про перемир'я, підписаної між Болгарією та СРСР, Великобританією і США 28 жовтня 1944 р. Зокрема, згідно з документом, болгарський уряд зобов'язувався розігнати одразу всі наявні на болгарській території «прогітлерівські та інші фашистські політичні, воєнні, воєнізовані, а також інші організації, які ведуть ворожу проти об'єднання народів пропаганду, і не допускати існування в майбутньому такого роду організацій»²⁵.

Початок третьої хвилі української еміграції до Болгарії припадає на повоєнний період кінця 40-х — початку 50-х років, коли розпочалося розширення зв'язків між СРСР та УРСР з НРБ²⁶. Ця еміграція здебільшого складалася з представників «шлюбної еміграції», які не завжди

мали сформовану українську ідентичність²⁷. Після розпаду Радянського Союзу більшість емігрантів одержали або болгарське, або російське громадянство, однією з основних причин такої ситуації стало відкриття Посольства України в Софії лише в 1993 році, майже через півтора роки після встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Болгарія. Як констатував В. Жуківський, «більшість болгарських громадян українського походження є зросійщеними, української мови не знає або володіє незадовільно, у спілкуванні з ними відчувається ностальгія за СРСР²⁸. Така ситуація превалювала у 90-х роках ХХ ст., однак діяльність дипломатичного представництва України в Софії, яке почало гуртувати українську спільноту третьої і четвертої хвиль переселення, спричинила якісну зміну настроїв, самосвідомості місцевих українців.

Четверта хвиля української міграції до Болгарії припадає на кінець ХХ ст., коли розпочався новий потік трудової міграції до Європи. На відміну від країн Західної Європи, Болгарія не була привабливою державою для масової хвилі трудових мігрантів, натомість левову частку іммігрантів складали представники інтелігенції. Діяльність українців у Болгарії протягом 90-х років в основному зводилися до участі в заходах, ініційованих Посольством України з нагоди ювілейних дат, державних свят, відзначення річниць визначних українців, а також у заходах культурно-гуманітарного характеру: виставках, концертах, вечорах творчості. Втім, під впливом утвердження української державності та інформаційної роботи вісників Посольства України та В. Жуківського розпочався процес об'єднання українців і створення громадських організацій.

Процес самоорганізації українців у Софії та болгарських регіонах. Першим продемонстрував консолідованість софійський осередок українців. 19 червня 2000 р. було ухвалено Статут фундації «Мати Україна» на чолі з І. Сардаревою. Ідея офіційної реєстрації організації належала О. Коцевій, заступнику Голови фундації, яка працювала позаштатним перекладачем Посольства України в Софії у 1994–2004 рр., а також у різні роки була власним кореспондентом української редакції ВВС, «Радіо Свобода», а також Національної радіокомпанії України.

Усвідомлюючи необхідність та важливість інституалізації роботи громади, ініціативу О. Коцевої підтримали інші впливові українці болгарської столиці. Головою було обрано Ірину Сардареву, яка погодилася надавати приміщення «Дому капелюшків» у Софії на вул. Владайска 44 для зборів українства та вказати його адресу як офіційну для реєстрації фундації. Цілями її діяльності визначено об'єднання українців Болгарії та збереження їхньої національної свідомості, збереження мови й культури українців, залучення до культурних традицій болгарського народу, створення інформаційної бази з метою розвитку відносин між двома країнами,

допомога в розробці аналітичних досліджень, популяризація зв'язків між Україною та Болгарією, інформаційне забезпечення видання творів української літератури болгарською мовою²⁹.

Фундація «Мати Україна» розгорнула системну роботу для подальшого об'єднання громади шляхом святкування традиційних українських свят, вшанування видатних українців. Її члени збиралися на початковому етапі у приватному будинку І. Сардаревої, а культурні заходи, тематичні зустрічі, виставки та ін. проводилися за окремою програмою, що оголошувалася додатково. У роботі фундації брали участь українці, болгары, росіяни, євреї. Соціальний статус членів організації — лікарі, вчителі, філологи, журналісти, службовці різних фірм, безробітні, пенсіонери, студенти. Фундація співпрацювала з секцією перекладачів-україністів Союзу болгарських перекладачів та кафедрою україністики Софійського університету. Створено власну бібліотеку, велику частину якої подарувала дружина болгарського вченого-україніста Петко Атанасова (після його смерті), який все своє життя займався вивченням українсько-болгарських літературних та культурних зв'язків. Через відсутність приміщення книжковий фонд зберігався у приватному будинку. З 2002 р. фундація стала дійсним членом Європейського конгресу українців (ЄКУ). Її представники брали участь у щорічних нарадах керівників українських організацій ЄКУ.

Незареєстрована філія фундації «Мати Україна» діє в м. Ляковец, де місцеві українці не мали фінансової можливості зареєструвати окреме товариство. В рамках фундації також створено Молодіжну організацію українців, яку очолив Красимир Паньковський.

Приклад софійських українців став надихаючим для появи українських громадських організацій у інших містах Болгарії. У 2002 р. у Варні почала діяти фундація «Діти Чорнобиля», у 2003 р. засновано товариство «Діаспора — Україна» у м. Бургас, голова — М. Горбань, заступниця — А. Раєнко. У 2004 р. зареєстровані одразу три товариства: а) «Чорноморіє» у м. Варна на чолі з Г. Голуб; б) «Добруджа-Україна» у м. Добруджа та «Український дім» у м. Сілістра, створене з ініціативи Г. Мітевої, яка очолювала його до 21 листопада 2011 р. Після її смерті головою товариства було обрано Олену Дімітрову; в) «Український дім» у м. Сілістра на чолі з Т. Коларовою.

Цілі та завдання більшості товариств, зазначені у статутних документах, здебільшого збігаються, якщо не є майже ідентичними: збереження української культурної спадщини, традицій, мови, популяризація українських культурних цінностей у Болгарії, розвиток культурних відносин між українцями та болгарами.

У 2012 році зареєстровано українсько-болгарське товариство «Пловдив» на чолі з М. Імреоровою за підтримки Почесного консула України в

цьому місті Д. Георгієва. Товариство співпрацює з мерією міста, Інформаційним центром мігрантів з несвропейських країн, регіональними діаспорними організаціями різних національностей з метою популяризації і розвитку спільних громадських, культурних та економічних ініціатив³⁰.

Кульмінаційним моментом процесу консолідації української громади в Болгарії можна вважати створення в березні 2013 р. загальноболгарської громадської організації «Спілка українських організацій в Республіці Болгарія «Мати Україна» (СУОБ), що є єдиною рамковою організацією українців, з якою співпрацює Болгарська держава. Головою організації стала О. Коцева, а її заступницями — А. Якімова та О. Конова. До Спілки увійшли: Фундація «Мати Україна» (м. Софія), «Діаспора-Україна» (м. Бургас), «Добруджа-Україна» (м. Добрич), «Український дім» (м. Сілістра), «Українсько-болгарське товариство «Пловдів» (м. Пловдів). СУОБ «Мати Україна» успадкувала практично усі проекти Фундації «Мати Україна», яка відтоді перебуває в латентному стані, оскільки українці Софії долучаються до діяльності загальноболгарської організації, враховуючи її вищий ієрархічний статус в очах болгарських державних інституцій.

У дослідженнях українських учених не виокремлюється важливість створення СУОБ «Мати Україна», яке ототожнюється з фундацією «Мати Україна», однак поява загальноболгарської організації українців має ключове значення у процесі консолідації української громади та фактично свідчить про повторення еволюційних тенденцій, які домінували серед українських емігрантів у 1930-х роках, наслідком чого стало заснування Союзу українських організацій Болгарії (СУОБ), прототипу СУОБ «Мати Україна».

З 2017 року СУОБ «Мати Україна» офіційно є членом Світового конгресу українців. Враховуючи соціально-економічне становище українців у Болгарії, президія СКУ погодилася звільнити СУОБ «Мати Україна» від членських внесків. Співпраця софійських українців з СКУ веде свій відлік від 2000 року, коли Болгарію відвідав Голова А. Лозинський³¹. Президент СКУ Є. Чолій перебував у Софії у жовтні 2012 р. на запрошення фундації «Мати Україна», а в листопаді 2017 р. він прибув до Болгарії на запрошення вже СУОБ «Мати Україна». Голова Європейського конгресу українців Ярослава Хортяні мала зустрічі з українцями Софії у 2010 р.³² Керівництво варненського і бургаського осередків українців мали зустріч з Я. Хортяні як Заступником Голови СКУ, у липні 2017 р. під час її перебування в Болгарії. У лютому 2010 р. відбулася Перша конференція молодіжних організацій української діаспори Європи у співпраці фундації «Мати Україна» та Конференції українських моло-

дечих організацій Світового Конгресу Українців (КУМО СКУ). Захід відбувся у м. Софія й Банско та зібрав 25 представників з десяти країн: України, Болгарії, Естонії, Сербії, Вірменії, Росії, Боснії та Герцеговини, Угорщини й Словаччини³³.

Розвивалася співпраця з організаціями закордонного українства: представники фундації «Мати Україна» брали участь у Форумах української діаспори в Греції³⁴, у 2003 році представник фундації за квотою СКУ брав участь у роботі VIII Світового Конгресу Українців у Києві. Вперше офіційно українську діаспору в Болгарії на урочистих зборах СКУ до 50-ліття організації, які відбувалися в Києві 24–27 серпня 2017 р., представляла М. Імреорова, голова Українсько-Болгарського Товариства «Пловдив»³⁵.

Враховуючи останні розвідки дослідників проблематики закордонного українства, які виділяють п'яту хвилю трудової української еміграції, починаючи з 2013 року³⁶ останньою хвилею переселенців до Болгарії можна вважати українців, що залишили Україну через складні соціально-економічні причини та початок російської збройної агресії проти Української держави у 2014 р. Загалом, більшість українців, які проживають на території РБ, це люди середнього віку, зайняті у сферах малого бізнесу, комп'ютерних технологій, медицини й туризму.

За деякими неофіційними даними, чисельність українців у Болгарії у 2018 році сягнула близько 10 тисяч осіб. Станом на 2001 р., коли відбувся національний перепис населення, у Болгарії українцями себе визнали 2489 осіб (0,03%), а результати перепису, проведеного в Болгарії 2011 року, вказують, що українців у той період налічувалося 1789 особа (0,02%). Варто врахувати, що ці показники далекі від реальних, оскільки у формулярах останнього перепису заповнення графи про національність не було обов'язковим.

Остання, п'ята хвиля має тенденцію до збільшення за рахунок переселення громадян України болгарського походження, переважно з Одеської та Запорізької областей, а також українського студентства болгарського походження, яке після отримання дипломів болгарських вищих навчальних закладів схильне залишитися в країні на постійне проживання. Ця категорія користується певними преференціями і привілеями з боку Болгарської держави відповідно до прийнятих державних програм заохочення та сприяння поверненню на історичну батьківщину етнічних болгар, які було прийнято з огляду на негативні демографічні процеси. Базовим документом є Урядова управлінська програма на період 2017–2021 рр., яка має на меті зупинити прогресуюче зменшення болгарського населення шляхом вжиття заходів для розбудови нормативних та інституційних можливостей втілення сучасної міграційної політики³⁷.

Прослідковується прагнення Уряду РБ надавати такій категорії осіб громадянство РБ у спрощеному порядку без вимоги звільнення від попереднього громадянства.

За приблизними даними в Болгарії станом на 2018 рік нараховувалося 3 тис. осіб етнічного болгарського походження з подвійним, українським і болгарським громадянством. Українці болгарського походження гуртуються здебільшого довкола Центру бессарабських болгар у Болгарії, який започаткував свою роботу в м. Софія у 2016 р. під керівництвом української болгарки Ж. Сусліної. З грудня 2006 року на телебаченні «Скат» щосуботи виходить передача «Облаче ле бяло», яку веде бессарабська болгарка, уродженка Одеської області Р. Манжукова.

Компактне проживання представників п'ятої хвилі власне української еміграції зосереджено у мм. Варна та Бургас, де відповідно були засновані товариства «Співдружність українців у Болгарії Українська діаспора», «Українська діаспора Балканська Січ». Основними причинами на користь вибору мм. Варна та Бургас є їхній статус великих адміністративних центрів, розташування на чорноморському узбережжі, менша, порівняно з Софією, територіальна віддаленість від України та краще транспортне сполучення з Батьківщиною, що є перевагою для соціальної та економічної адаптації у Болгарії. Окремі новоприбулі українці, які обрали місцем свого проживання Софію в період після 2014 року, приєднувалися до активістів СУОБ «Мати Україна».

24 серпня 2014 року у Варні засновано товариство українців Болгарії «Українська діаспора Болгарії», співголовами якого є Є. Волкова та А. Орловська. Серед цілей організації, визначених у Статуті, об'єднання українців, що проживають у Болгарії; зміцнення національної самосвідомості, оберігання мови та культури українців у Болгарії; популяризація українських культурних цінностей у Болгарії. Практична робота товариства спрямована на сприяння комунікації нових українських емігрантів з органами місцевої влади, що набуло особливої гостроти після закриття консульства України у Варні у грудні 2014 р.³⁸. У серпні 2017 року за фінансового сприяння меценатів товариство відкрило культурно-інформаційний центр «Український дім» у Варні, де проводяться зустрічі, заняття з дітьми та культурні події.

У жовтні 2014 року в Бургасі створено товариство «Українська Діаспора «Балканська січ» на чолі з С.Москальовим. Ціллю організації визначено об'єднання українців останньої хвилі еміграції, які живуть у Болгарії, підвищення національної свідомості, збереження мови та культури, популяризація українських культурних цінностей, розвиток інформаційної бази для українців про Болгарію та болгар про Україну. Активісти товариства одразу після створення проводили низку акцій на

знак протесту проти російської збройної агресії проти України, а також налагодили співпрацю з Почесним консулом України в м. Бургас Д. Караненовим. Члени новоствореної організації активно долучилися до проведення Днів української культури в Бургасі, започаткованих «старим» товариством «Діаспора — Україна. Окрім цього, одним із головних напрямків їхньої роботи стала допомога групам дітей-сиріт, дітей поранених українських військових та постраждалих від російської окупації, які з 2015 р. відпочивали на чорноморському узбережжі Болгарії за сприяння благодійної громадської організації «Народний тил».

У 2017 р. товариство «Українська Діаспора «Балканська січ» приєдналося до загальноболгарської СУОБ «Мати Україна». Натомість варненський осередок утримується від такого кроку, намагаючись позиціонувати себе як окрему організацію від «старої діаспори», що цілком перегукується із сучасними проблемами взаємовідносин старих та новіших хвиль переселенців з України в інших державах.

Внесок української громади Болгарії у розвиток українсько-болгарських відносин та практичне значення організаційної діяльності «четвертої» і «п'ятої» хвиль української еміграції найкраще прослідковується через призму інструментів сфери публічної та культурної дипломатії України.

Робота української громади на інформаційному напрямку бере свій початок з середини 90-х років, саме вона відіграла ключову роль у гуртуванні українців Софії. У серпні 1994 року вийшов друком сигнальний номер газети «Україна плюс» (згодом матиме назву «Україна прес»), яка з січня 1995 року почала виходити як щомісячне видання. Видавець та упорядник В. Жуківський. Видання мало обсяг 8 сторінок, а з часом збільшилося до 16 сторінок. Тираж становив 500 примірників. У першому випуску «Україна плюс» редакція повідомила, що видання «має намір допомогти у заповненні інформаційної порожнечі між болгарами і українцями» і надаватиме додаткову інформацію, «різні погляди, які вирують в українському суспільстві. Інформуватимемо і про життя болгар в Україні, і про спільні сторінки історії наших двох країн. Особливо акцентуватимемо на економічній співпраці між Україною та Болгарією, тому що мабуть там ховається істина: українці забули аромат болгарського вина, а болгары мають потребу в стабільних поставках українського вугілля»³⁹.

Вісник, що виходив болгарською й українською мовами, мав такі розділи: «Політика», «Економіка», «Історія», «Культура» та «Спорт». Останнє число побачило світ у квітні 2001 р. З червня 1998 року в цифровому форматі підтримується інформаційний ресурс у мережі Інтернет «Украино-български вести» (www.ukrpressbg.com). Очевидно,

що видання з'явилося під впливом Інформаційного бюлетеня «Україна», який видавався Посольством України в Болгарії з 1994 по 1998 рр., однак мав іншу концепцію й подавав інформацію для іншої цільової аудиторії, з більш детальним висвітленням життя українців у Болгарії та діяльності співробітників Посольства України в Софії. Утім, редакція на сторінках вісника неодноразово наголошувала на відсутності зв'язків із Посольством України⁴⁰.

На більш пізньому етапі в умовах гострої фази українсько-російського протистояння після початку збройної агресії РФ проти України член софійської громади українців О. Будніков розпочав видавати електронне видання «Україна сьогодні» болгарською мовою (www.ukrainadnes.com), яке підтримувалося з 2015 по 2018 рр. Редакційна політика інформаційного ресурсу обрала своїм пріоритетом розкриття найактуальніших подій в Україні в контексті російської агресії, а також захист державного суверенітету й територіальної цілісності України. Значно меншу частину становили публікації про події українсько-болгарської співпраці цього періоду. Ресурс перестав оновлюватися наприкінці 2018 р. через недостатність фінансування та приватні мотиви упорядника.

У 2017 р. з ініціативи товариства «Українська діаспора Балканська Січ» (м. Бургас) та за підтримки СУОБ «Мати Україні» розпочав свою роботу україномовний сайт «Укр.Бг» (www.ukr.bg) як новинна платформа українською мовою про події у Болгарії. Редактор — Л. Москальова, заступниця голови товариства «Балканська Січ». Основна аудиторія — нова хвиля українців, які не встигли вивчити болгарську мову. Окрім публікацій про ключові події в Україні та Болгарії подається блок актуальної інформації про м. Бургас та Бургаську область.

Починаючи з 2016 року в соціальній мережі Фейсбук створювалися групи та сторінки українських товариств («Українці в Болгарії», «Українці в Софії», «Українці м. Варна та Варненської області», «Українці м. Пловдив», СУОБ «Мати Україна», «Недільна школа при фундації «Мати Україна»), завдяки яким значно покращилися можливості комунікації між осередками в Софії та регіонах, взаємний обмін інформацією про найважливіші події громадського, культурного, освітнього життя громади.

Діяльність у науково-освітній сфері. Одним із перших кроків керівництва фундації «Мати Україна» в 2000 році стало внесення до порядку денного питання про відкриття Української недільної школи в Софії, що було включено до Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 року, затвердженої Указом Президента України Л. Кучми № 892/2001 від 21 вересня 2001 року. Свою роботу Українська недільна школа розпочала восени 2002 року. Керівник — Антоніна

Якімова, філолог за освітою. Перші заняття відбувались у приміщенні приватної фірми чоловіка Антоніни Якімової, згодом у Посольстві України, приміщенні комп'ютерної академії «ІТ Крок». Згідно з Національною програмою «Закордонне українство» на період до 2005 року школа забезпечувалася підручниками та необхідним навчальним матеріалом. Навчання здійснювалося безкоштовно, завдяки ентузіазму та добрій волі А. Якімової.

Через недостатню кількість українських дітей шкільного віку школа працювала з перервами, згодом основним предметом викладання стало «Українознавство». Протягом 2015–2018 рр. в Українській недільній школі навчалися виключно діти молодшого шкільного віку. Поза навчальним процесом учні, викладачка та батьки відвідували визначні місця в м. Софія, пов'язані з видатними українцями (М. Драгомановим, Лесею Українкою, М. Паращуком), брали участь у тематичних майстер-класах з метою вивчення українських традицій народного мистецтва, а також у тематичних вечорах та урочистостях з нагоди національних свят. Окремою цікавою традицією стало проведення щогрудня свята Св. Миколая, що організовувалося в приміщенні Посольства України.

З ініціативи Української недільної школи при фундації «Мати Україна» в 2006 році започатковано щорічну Міжнародну наукову конференцію «Драгоманівські студії» з метою вивчення проблем збереження етнопонаціональної ідентичності українців, ушанування видатних українців, відомих болгарських політиків, дослідження історії української діаспори в Болгарії⁴¹. До підготовки та проведення Конференції залучалися викладачі української мови та літератури Софійського університету ім. Св. Климента Охридського й наукові співробітники Інституту етнології та фольклористики Болгарської академії наук. У період до 2018 року відбулося 13 конференцій за участі українських і болгарських учених та представників української діаспори.

У 2004 р. при Генеральному консульстві України у Варні розпочала роботу Українська недільна школа, яка проіснувала кілька років. Основним організатором навчального процесу була дружина співробітника генконсульства Ніна Кирилич⁴².

З 2017 р. у м. Варна робота української недільної школи відновлена у приміщенні «Українського дому», де дітям молодшого шкільного віку викладається народна творчість і створено бібліотеку україномовних книжок. Керівник школи м. Варна — Аліна Орловська, заступник Голови громадської організації «Співдружність Українців у Болгарії Українська Діаспора».

У 2018 році в Софії розпочав роботу Український дитячий клуб, який створила, за сприяння та фінансування СУОБ «Мати Україна», українська

письменниця Анна Багряна. Робота клубу здійснюється у приміщенні громадської організації «Атлантична Рада» у форматі тематичних зустрічей для наймолодших українців. Для дітей проводилися квести «Захалавна книжечка», до 205-річчя від дня народження Тараса Шевченка, «Закликання весни», зустріч «Підготовка до Великодня». У травні 2018 р. здійснено колективну поїздку до с. Владая, неподалік від Софії, де влітку 1894 року жила і творила Леся Українка⁴³.

Догляд за пам'ятниками та вшанування пам'яті видатних українців. Особливе місце у свідомості українців Болгарії посідають відомі вчений М. Драгоманов та скульптор М. Парашук, поховані поруч на Софійському центральному цвинтарі. Щороку українці Софії збираються біля могил видатних синів українського народу та доглядають за меморіальним комплексом, відреставрованим у 1999 році за сприяння Посольства України⁴⁴.

Для вшанування пам'яті Лесі Українці українська громада регулярно приїздить у село Владая, що в передмісті болгарської столиці, де у 1894–1895 рр. жила і творила поетеса, перебуваючи в гостях у свого дядька, професора М. Драгоманова. Пам'ятний знак було встановлено у 1970-х роках, відтоді українська громада вважає його своїм культурним надбанням⁴⁵. На таких зборах присутні місцеве керівництво, інтелігенція, а також болгарські поети й письменники.

У 2006 році фундація «Мати Україна» активно підтримала ідею встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку в Софії і створила ініціативний комітет за участі представників Посольства. Окрім благодійних коштів, які зібрали українці Болгарії (у розмірі 7 тисяч левів, 4 тисячі з яких надали варненські українці на чолі з Н. Голуб), до проекту долучилися кіровоградська науково-виробнича компанія «Радій» і її керівництво в особі Є. Бахмача та Є. Юрєвича, надавши 67 тис. євро. Міністерство закордонних справ України виділило для встановлення пам'ятника 30 тис. доларів США⁴⁶. Завдяки сприянню з боку Посольства України Софійська мерія надала згоду на встановлення бронзової скульптури Кобзареві у виконанні українського скульптора Ігоря Гречаника на площі «Възраждане» в адміністративному центрі столиці. Технічні роботи було завершено у 2009 році, а офіційне відкриття відбулося під час офіційного візиту Президента України П. Порошенка до Республіки Болгарія 30 червня 2016 року за участі Президента Болгарії Р. Плевнелієва. Урочистий захід відбувся за присутності українства та політичного істеблішменту⁴⁷.

14 квітня 2006 р. у м. Варна з ініціативи Генерального консула України Олега Барановського було відкрито перший у своєму роді пам'ятник українським воїнам, полеглим за свободу Болгарії під час

визвольної війни 1877–1878 рр.⁴⁸ У 2017 р. варненці-українці домоглися від мерії міста проведення реставрації цього меморіального комплексу в Морському парку та продовжують регулярно вшановувати пам'ять полеглих співвітчизників під час святкування національних свят України⁴⁹. 10 грудня 2009 р. у м. Плевен відкрито пам'ятну дошку українським воїнам, які загинули за визволення Болгарії у 1877–1878 рр.

Українці Софії на постійній основі вшановують пам'ять перших дипломатів УНР, покладаючи квіти до меморіальної дошки на фасаді будинку, де у 1918–1921 рр. працювало Посольство УНР. Церемонія відкриття знаку відбулася 22 квітня 2008 р. в присутності Міністра закордонних справ України В. Огризка⁵⁰. Відвідання цього історичного місця стало доброю традицією та обов'язковим елементом культурної програми всіх українських гостей болгарської Софії.

Організація «Український дім в Сілістрі» зібрала 18 тисяч левів та відновила пам'ятник радянським льотчикам у с. Іршкове, де похований українець⁵¹. Догляд за місцями поховання полеглих у Другій світовій війні українців здійснюють активісти громади у м. Варна та Варненської області.

Робота у сфері популяризації української історії та культури. Розуміючи важливість розширення культурно-інформаційної присутності України в Болгарії, фундація «Мати Україна» з самого початку своєї діяльності приділяла увагу створенню Українського культурно-інформаційного центру в Софії. На відміну від української політичної еміграції у Болгарії першої половини ХХ століття, яка розраховувала лише на власні сили і свою діяльність у сфері культури здійснювала у сподіванні на відновлення Української державності, українська громада четвертої хвилі прагнула отримати державну підтримку України. У квітні 2002 р. керівництво фундації звернулося до Міністерства культури України з такою ініціативою. Характеризуючи ситуацію в Болгарії та мотивуючи доцільність такого кроку, виконавчий директор фундації О. Коцева зазначала, що у країнах колишнього соцтабору, де діаспора зазвичай бідна, порівняно з США і Канадою, та відсутня фінансова підтримка з боку Болгарії, відкриття такого центру згуртувало би українське товариство, а наявність приміщення вирішила б проблему проведення багатьох заходів. Заснування такого центру з одного боку мало би сприяти утвердженню позитивного іміджу України, а з іншого стало би інвестицією у громаду та українство. Професійного підходу до презентування української культури вимагала, на її думку, ситуація, що склалася в Болгарії: застарілість книжкового фонду та брак нової української літератури в бібліотеках, відсутність друкованих видань українською мовою та українського телебачення. Відзначалася важливість проведення Днів української культури

України, в умовах домінування російської культури, шляхом залученням гідних представників різних сфер культури й мистецтва, показ сучасних українських фільмів та ін.⁵²

У лютому 2005 р. керівництво фундації «Мати-Україна» через депутата Верховної Ради Антона Кіссе передало прем'єрові Болгарії листа з проханням посприяти вирішенню питання про відкриття в Софії державного Українського культурно-інформаційного центру, а у Києві — державного Болгарського культурно-інформаційного центру⁵³.

Українська громада у м. Варна, не сподіваючись на отримання приміщення для власних потреб громадської і культурної діяльності від місцевої влади, у серпні 2017 року відкрила культурно-інформаційний центр «Український дім» за сприяння бізнесмена П. Ніколова. Це дало можливість варненському осередку українців започаткувати системну роботу з об'єднання громади, а також розпочати заняття з українською молоддю та дітьми⁵⁴.

Український культурно-інформаційний центр у складі Посольства України в Болгарії створено у 2006 році Указом Президента України В. Ющенка⁵⁵. Водночас, з огляду на брак належного державного фінансування у відповідності до сучасних міжнародних практик, він не розпочав своє повноцінне функціонування. Питання відкриття Українського культурно-інформаційного центру як окремої інституції знайшло своє продовження під час переговорів між Президентом України П. Порошенком та Прем'єр-міністром Болгарії Б. Борисовим під час їхнього спільного візиту до Одеської області 2018 року. Тоді ж було досягнуто домовленості про надання приміщення для Українського КІЦ в Софії в обмін на відкриття болгарської школи в Одесі⁵⁶. Від реалізації цієї двосторонньої ініціативи залежатиме, чи вдасться Україні розпочати якісно новий етап своєї публічно-комунікативної присутності в Болгарії, зокрема в контексті вироблення й реалізації нової стратегії публічної дипломатії і діяльності українських КІЦ за кордоном.

Аналіз заходів, проведених українськими осередками в Болгарії за час свого консолідованого й офіційно оформленого існування, свідчить про активність у популяризації української історії, культури і традицій. Загалом, можна виділити такі ключові напрямки та форми роботи української громади у цій сфері:

- організація зустрічей Нового року, святкування Різдва Христового, Великодня та Масниці;
- щоберезня та щотравня вшанування Кобзаря шляхом проведення виставок видань його творів і літератури про нього (із фонду бібліотеки фундації), а також міжнародних акцій GlobalShevchenko;
- вечори поезії за участю студентів-україністів, членів громади, перекладачів;

- проведення виставок українських художників і фотографів, експозицій української вишиванки;

- відзначення національних свят України. З 2013 року в Софії українці проводять ходу вишиванки, а також беруть участь у святкуванні Дня болгарської писемності та слов'янської культури, що відбувається під патронатом Президента Болгарії;

- вшанування жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр., проведення у софійському кафедральному Соборі Св. Неделі поминальної літургії, організація публічних акцій, арт-інсталяцій, фотовиставок щодо злочинів сталінського режиму проти українського народу;

- проведення прес-конференцій, брифінгів, участь у радіо- і телепередачах з метою пропагування української ідеї та української культури;

- взаємодія з болгарськими інституціями та організаціями, в т.ч. з Асоціацією українсько-болгарської дружби на чолі з О. Коновою.

Серед регіональних спільнот українців на напрямку культурної дипломатії стали активність виявляє товариство «Діаспора — Україна», яке починаючи з 2008 року на регулярній основі проводило Дні української культури з нагоди Дня незалежності України на чорноморському узбережжі, організації яких також сприяв Почесний консул України в м. Бургас Д. Караненова.

Українська громада в боротьбі з зовнішньою агресією проти України. Початок Революції Гідності в Україні не міг не вплинути на підвищення рівня самосвідомості українців Болгарії. У листопаді 2013 р. в Софії відбувся мітинг під гаслами «Україна — це Європа»⁵⁷. Хвилюючись за долю України, 23 січня 2014 року керівництво СУОБ «Мати Україна» направило листа до Посла та представників дипломатичного корпусу України в Республіці Болгарія з проханням проявити громадянську позицію та підтримати народ України⁵⁸. У грудні 2014 року українці підтримали проведення фотовиставки С. Антонова та Т. Методієвої під назвою «Один рік після Майдану»⁵⁹.

З початком військової агресії Росії проти України СУОБ «Мати Україна» активно займається благодійною, волонтерською та гуманітарною діяльністю, а також ініціювало низку протестних акцій у Софії проти збройного нападу РФ на Україну та незаконної російської окупації АР Крим. Активністю відзначаються осередки українців у найбільших регіональних центрах Болгарії — Варні, Пловдиві та Бургасі, які також виходили на мітинги проти нападу Росії на Україну. Відкрито благодійний рахунок для збору коштів на підтримку українських військових в АТО⁶⁰. Представники громади давали численні інтерв'ю болгарським мас-медіа, роз'яснюючи суть і причини російської агресії проти України.

Українська громада на постійній основі надавала підтримку групам поранених українських військових, які починаючи з 2015 р. проходили

реабілітацію в болгарському санаторно-курортному шпиталі м. Хісар у рамках благодійного проекту за сприяння Почесних консулів України в мм. Пловдив, Русе та Бургас. За три роки в Болгарії оздоровилися 9 груп, 75 осіб. З 2018 року болгарські українці допомагають пораненим військовослужбовцям, які лікуються в рамках реалізації Трастового фонду НАТО з питань медичної реабілітації, де Болгарія є провідною країною⁶¹. Загалом у період до 2020 року в Болгарії мають пройти оздоровлення 300 поранених українських бійців.

Спілка українських організацій у Болгарії протягом 2014–2018 рр. проводить регулярні акції протесту на підтримку України в боротьбі із зовнішньою агресією як самоініціативно⁶², так і в рамках міжнародних акцій #StopRussianAgression⁶³. У липні 2014 року українці вийшли на мітинг проти Міністра закордонних справ РФ С. Лаврова, який прибув з офіційним візитом до Болгарії, із закликами припинити агресію проти України та звільнити Олега Сенцова⁶⁴. Акції на підтримку українського режисера та інших політв'язнів, яких незаконно утримує Російська Федерація, проводилися в болгарській столиці з певною періодичністю, синхронно з міжнародними кампаніями #FreeSentsov та #FreeSushchenko. Керівництво СУОБ «Мати Україна», реагуючи на ініціативи СКУ та керуючись інтересами Української держави, направляло листи до Адміністрації Президента Болгарії, Народних Зборів Болгарії та Уряду Болгарії із закликами про підтримку державного суверенітету й територіальної цілісності України, про посилення міжнародного тиску на РФ у питанні звільнення українських політичних заручників та ін.

Найбільш резонансною акцією української громади в Болгарії, яка отримала надзвичайно широке суспільне обговорення, став флешмоб «Кораблик під ялинку», організований 23 грудня 2018 року в Софії українцями-активістами на знак підтримки полонених українських моряків під час російського збройного нападу в Керченській протоці. Обурені «подарунком» РФ болгарській столиці — російською ялинкою із радянською символікою, «червоними зірками», яку встановили на центральній площі міста, активісти прикрасили її гілки жовто-блакитними паперовими човниками з прізвищами українських військовополонених моряків. Окрім цього вони розмістили плакати із закликами зупинити російську агресію проти України та зазіхання Кремля на Азовське й Чорне моря⁶⁵. Акції спробували перешкодити представники органів охорони правопорядку Болгарії, а також проросійської організації «Нічні вовки», які прибули згодом і намагалися спровокувати бійку з проукраїнськи налаштованими болгарськими громадянами. Завдяки присутності на заході болгарських журналістів інформація про «охорону поліцією «російсько-радянської ялинки» активно обговорювалася в місцевих ЗМІ та соціальних мережах.

Акція знайшла підтримку світового українства та заклала основу для всесвітнього флешмобу «Підтримай українських моряків».

Політична активність українців не залишилася без уваги російських дипломатів, які в соціальній мережі Фейсбук на сторінці Посольства РФ у Софії поширили образливий коментар про учасників акції проти «подарунку Росії»⁶⁶. Це обурило болгарську проєвропейську та демократичну громадськість, яка вимагала вибачень від російського посольства. Політична партія «Так, Болгарія» звернулася до МЗС Болгарії з вимогою вжити відповідних заходів для «забезпечення прав і гідності болгарських громадян, а не покірною схилянню голови перед ставлениками Путіна в Болгарії, що все більше стає схожою не на незалежну державу, а Задунайську губернію»⁶⁷. Акція проти російської агресії не залишилася непоміченою в РФ. Своє інформаційне висвітлення події у Софії знайшли в російській пресі, із цілком прогнозованим перекручуванням фактів та маніпуляціями в дусі кремлівської пропаганди⁶⁸.

В підсумку, 27 грудня 2018 р. на сайті МЗС Болгарії було розміщено повідомлення про те, що представник міністерства провів розмову з радником Посольства РФ та висловив розчарування діями російського диппредставництва, враховуючи що передрук повідомлення містить образливі для болгарського народу кваліфікації, що «не сприяє розвитку двосторонніх відносин з Росією, а навпаки створює підґрунтя для антиросійських настроїв серед болгарських громадян»⁶⁹. Таким чином, ініціатива української громади, підтримана активним прошарком громадянського суспільства, поруч із питанням захисту інтересів полонених моряків, привернула увагу болгарського політичного керівництва та суспільства до проявів російської гібридної війни й на території Болгарії. Під тиском громадськості МЗС Болгарії вперше викликало російського дипломата для проведення демаршу через провокативну поведінку Посольства РФ.

Унаслідок своєї небайдужої громадянської позиції та патріотизму лідери української громади почали зазнавати тиску з боку правоохоронних органів Болгарії. Так, у березні голову СУОБ «Мати Україна» О. Коцеву та інших активістів викликали до поліції за критику патріарха Російської православної церкви Кирила, який прибув до Болгарії з візитом⁷⁰ з нагоди 140-річчя визволення Болгарії від османського ярма. У результаті публічного реагування Посольства України в Софії на захист права на свободу слова етнічної українки О. Коцевої, а також її інтерв'ю болгарській пресі, цей випадок потрапив до річного звіту Державного департаменту США про дотримання прав людини в Болгарії «*2018 Country Reports on Human Rights Practices: Bulgaria*». В документі зазначалося, що уряд Болгарії перевищив свої юридичні повноваження щодо моніто-

рингу приватних інтернет-комунікацій та допиту понад 25 осіб, які висловлюють глибоке обурення російською пропагандою та негативно коментують заяви російського патріарха⁷¹.

І хоча українство Болгарії не має своїх впливових представників у політичних колах Болгарії, загальноболгарській організації СУОБ «Мати Україна» вдалося розвинути контакти з політичними партіями та громадськими організаціями, які симпатизують Україні та українцям. Так, голова СУОБ О. Коцева у 2017 році стала одним із співзасновників та увійшла до складу Ради правління організації «Атлантична рада Болгарії». Підтримувалися контакти СУОБ з громадський рухом «Суспільний тиск», «Союзом офіцерів запасу Болгарії — Атлантик». Важливе значення для публічної діяльності патріотичних українців у справі протидії російській гібридній війні мала підтримка з боку экс-Голови Народних Зборів Болгарії А. Йорданова та публіциста І. Інджева, а також окремих депутатів парламенту від правлячої партії ГЕРБ.

Загалом, за період українсько-болгарських дипломатичних відносин з 1991 року українська громада Болгарії пройшла великий еволюційний шлях: від браку українців з українською ментальністю, через популяризацію української історії та культури, до активної громадської і політичної роботи на засадах патріотизму та прагнення розширення співробітництва між Україною та Болгарською державою. Великий вплив на цей процес справляли діяльність Посольства України в Софії, а також самовіддана робота активістів, які вкладають свій ентузіазм та приватні фінансові ресурси заради допомоги Україні та зближення українського й болгарського народів. Серед таких українців-сподвижників варто виокремити О.Коцеву, В. Жуківського, О. Конову, В. Драгулеву, А. Якімову, О. Сороку, А. Багряну, М. Імреорову та ін. Окремо слід відзначити С. Юзефовича, який в унікальний спосіб об'єднує другу, третю й четверту хвилю українських емігрантів у Болгарії. Зазнавши політичних репресій за свою роботу як секретаря організації УКО у 1940-х р., він через усе своє довге життя проніс любов до України, підтримував становлення української державності у 1990-ті роки, Помаранчеву революцію 2004 р. і впродовж тривалого часу був дуаеном українства Болгарії.

Протягом ХХ ст. та початку ХХІ ст. чітко виокремлюються п'ять хвиль української еміграції до Болгарії, при цьому останні емігранти з України, попри розшарованість та різні політичні погляди, демонструють достатній рівень національної самосвідомості, на відміну від представників третьої і четвертої хвиль, які пройшли довгий шлях еволюційного розвитку до інституалізації та структуризації.

Українці в Болгарії, незважаючи на свою нечисленність, з моменту відновлення дипломатичних відносин між Україною та Болгарією були в

центрі уваги під час політичних контактів, а також формування чинної договірно-правової бази. Основоположні права болгарських українців закріплені в Договорі про дружні відносини та співробітництво між Україною та Болгарією від 1992 року, а також у численних двосторонніх міжурядових і міжвідомчих документах.

Для збереження позитивної тенденції збільшення впливовості української громади в Болгарії можна виділити такі напрямки подальшої взаємодії. Створення СУОБ «Мати Україна» у 2013 році є важливим поворотним моментом самоорганізації та об'єднання болгарського українства, що перегукується із спробами українських політичних емігрантів створити Союз українських організацій Болгарії у 1930-х рр. Цей позитивний досвід згуртування, попри складність взаємовідносин між тодішніми лідерами та їхні особисті амбіції, має стати й надалі імперативом для провідників українства в сучасній Болгарії.

З іншого боку, з інтересів утвердження української ідеї у Болгарії корисним би було приєднання СУОБ «Мати Україна» до Національної ради з етнічних та демографічних питань при Раді Міністрів. Це сприяло би підняттю авторитету об'єднання та відкрило би шлях до його участі в урядових програмах співпраці Уряду Болгарії з етнічними спільнотами. Також для подальшого поглиблення інтеграційних процесів у громаді було б корисним посилення взаємної комунікації між з лідерами регіональних осередків. Це дозволило б унеможливити відцентрові тенденції у СУОБ «Мати Україна», а також запобігти ослабленню її товариств-співзасновників на місцях.

З метою підтримки українства Болгарії у контексті формування й удосконалення засад публічної дипломатії України передусім необхідне посилення державного фінансування заходів та інституцій, націлених на збереження національної ідентичності українців за кордоном. У цьому сенсі цікавим для подальших досліджень може бути досвід Болгарії, яка впродовж останніх років активно вдосконалює законодавство та механізми співпраці з болгарською діаспорою, передбачаючи й сприяння вивченню рідної мови та збереженню національної самобутності етнічних болгар. На окрему увагу заслуговує вивчення кроків болгарського уряду в напрямку створення передумов для повернення закордонних болгар на історичну батьківщину.

Особливе місце та значення для утвердження позитивного іміджу України в Болгарії має розширення державного сприяння викладанню української мови. Окрім підтримки українців у Софійському університеті ім. Св.Климентя Охридського та Української недільної школи при СУОБ «Мати Україна» існує потреба у відкритті осередків викладання української мови в регіональних вищих навчальних закладах Болгарії, які

гуртуватимуть не лише вихідців з України, а й болгар, котрі поширюватимуть проукраїнські настрої і симпатії.

Як перспективний напрямок із значним потенціалом можна сприймати розширення співпраці між власне українськими організаціями та Центром бессарабських болгар, оскільки етнополітика Української держави щодо національних меншин може і має використовуватися як елемент формування її позитивного іміджу в Болгарії.

Ще одним інструментом публічної дипломатії України в Болгарії, що потребує продовження, є збільшення кількості пам'ятників видатним українцям за сприяння української громади для розширення присутності Української держави в інформаційному та культурно-освітньому просторі цієї країни.

Практичним кроком, що посилить комунікативно-інформаційну роботу з болгарською громадськістю та активізує діяльність української спільноти, має стати відкриття Українського культурно-інформаційного центру в Софії відповідно до домовленостей, досягнутих під час спільної робочої поїздки Президента України П. Порошенка та Прем'єр-міністра Болгарії Б. Борисова до Одеської області 5 жовтня 2018 року⁷².

В умовах неоголошеної українсько-російської війни залишається важливим захист прав українців у Болгарії, які можуть зазнавати тиску й переслідувань за свою патріотично-громадську роботу на напрямку протидії російській гібридній війні й антиукраїнській пропаганді. Це має першочергове значення для підтримки свідомих українців, які допомагають Україні відстоювати свої інтереси на міжнародній арені шляхом впливу на громадську думку країн, які стали їхньою другою батьківщиною. Особливо це стосується українців у державах, де традиційно домінують русофільські настрої. Зокрема Болгарії, де панує думка, що «українці і росіяни мають воювати поза межами болгарської території». Такі настрої знаходять своє відображення і в наукових дослідженнях. Болгарська науковець Л. Ревякіна зазначає, що «політики, політологи й історики не мали б перекидати складні міждержавні відносини між Україною та Болгарією на відносини між двома, українською і російською, діаспорами в Болгарії»⁷³. Її твердження лише вкотре доводить важливість української діаспори для просування національних інтересів України в системі міждержавних відносин, а також її помітно зростаючу роль в умовах російської збройної агресії, що, привертаючи увагу США та Росії, виходить за межі площини суто українсько-болгарських відносин.

¹ Черник П., Лозинський П. Особливості сучасних українсько-болгарських двосторонніх відносин. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, соціологія, філософія»*. 2009. Вип. 13. С. 244–248.; Каковкіна О. Українська діаспора в розвитку українсько-болгарських відносин. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2010. Вип. 15. С. 110–120. Атаманенко А. Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи взаємовідносин. *Наукові Записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 23. С. 7–13; Її ж. Українці в Болгарії і Україна: потенціал співпраці. *Україна і Болгарія в історії Європи. Збірник наукових праць*. Київ–Софія, 2019. С. 180–197.

² Машевський О., Мінгазутдінова О. Українсько-болгарські відносини (1991–2018 рр.). *Україна і Болгарія в історії Європи. Збірник наукових праць*. Київ–Софія, 2019. С. 539–550.

³ Степовик Д. Скульптор Михайло Парашук. Життя і творчість. Едмонтон; Торонто; Київ: Вид-во КІУС, 1994. 227 с.; Власенко В. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2011. Т. 12. С. 124–145; Його ж. До історії української еміграції у Південно-Східній Європі (Український Червоний Хрест на Балканах). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2013. Т. 14. С. 75–92; Жуківський В. Українська громада в Болгарії. *Матеріали I, II та III наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія, 2008. 103 с.; Якімова А. Просвітницька місія української еміграції в Болгарії. *Українознавство*. Київ, 2007. № 1. С. 308–311.

⁴ Нягулов Б. Малцинствата в етническата политика на България и Украйна: сравнителни аспекти. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 9. Одеса: Друк, 2006. С. 237–256; Матанова Т. Носталгични връзки с Украйна сред украински мигранти в община Сливен. *Матеріали восьмої, дев'ятої та десятої міжнародних наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія, 2016. С. 105–109; Матанова Т. Етнично себевзприемане і локална принадлежност при деца от украинско-български семейства. *Матеріали шостої та сьомої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія: Бетапринт — Петрови и Сие, 2013. С. 55–60; Ревякина Л. Украинската емиграция в България. 1920-те години на ХХ век — начало на ХХІ век. *Україна і Болгарія в історії Європи. Збірник наукових праць*. Київ–Софія, 2019. С. 385–404.

⁵ Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_003.

⁶ Там само.

⁷ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Болгарії про співробітництво в галузях освіти, науки і культури . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_001.

⁸ Угода між Міністерством освіти України і Міністерством науки і освіти Республіки Болгарія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_032.

⁹ Протокол про співробітництво і обміни між Міністерством освіти України та Міністерством освіти, науки і технологій Республіки Болгарія на 1996/97 — 1997/98 навчальні роки. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU96578?an=2>.

¹⁰ Стаття 5 Протоколу про співробітництво і обміни між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти і науки Республіки Болгарія на 2001/2002 і 2002/2003 навчальні роки. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU01156?an=13>.

¹¹ Протокол про співробітництво і обміни між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти і науки Республіки Болгарія на 2015/2016, 2016/2017, 2017/2018 та 2018/2019 навчальні роки. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MUS25038?an=1>.

¹² Протокол між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Болгарія про співробітництво. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_044?lang=uk.

¹³ Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/682-2012-п>.

¹⁴ Стан української громади (закордонних українців в Болгарії). URL: <https://www.ukrpressbg.com/dia-060810zvit.html>.

¹⁵ Държавен весник (София). № 86. 30.09. 2009.

¹⁶ Конституция на Република България. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const>.

¹⁷ Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси. URL: https://iisda.government.bg/ras/executive_power/council/222.

¹⁸ Жуківський В. Українська громада в Болгарії. *Матеріали першої, другої та третьої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія, 2008. С. 19.

¹⁹ Якімова А. Українці в Болгарії: Філософія історичного буття. Софія, 2011. С. 58.

²⁰ Жуківський В. Українська громада в Болгарії... С. 19.

²¹ Ревякина Л. Украинската емиграция в България. 1920-те години на XX век — начало на XXI век. *Україна і Болгарія в історії Європи. Збірник наукових праць*. Київ–Софія, 2019. С. 389.

²² Центральний державний архів Болгарії, ф. 1717 к, оп 2, од. зб. 345.

²³ Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Іванович Парашук українски скулптор и виден обществен деец (1878–1963). Сборник документи, снимки и публикации. София, Парадигма, 2016. С. 323.

²⁴ Степовик Д. Скульптор Михайло Парашук... 227 с.

²⁵ Ревякина Л. Украинската емиграция в България. ... С. 391.

²⁶ Там само. С. 392.

²⁷ Атаманенко А. Українці в Болгарії і Україна. Потенціал співпраці... С. 183.

²⁸ Жуківський В. Українська громада в Болгарії... С. 21.

²⁹ Статут фундації «Мати Україна». Софія, 2000. *Архів СУОБ «Мати Україна»*.

³⁰ Імреорова М. Про створення українсько-болгарського товариства «Пловдив». *Матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія: Бетапринт-Петрови и Сие, 2013. С. 195–196.

³¹ Лідер світового українства відвідав Софію. URL: <http://www.ukrpressbg.com/dia-20121003-06-Evgen-Cholij.html>.

³² Украинска диаспора в България. URL: <http://www.ukrpressbg.com/dia-his-dia20101231-bg.html>.

³³ Молодь української діаспори Європи зібралася в Софії. URL: <http://www.ukrpressbg.com/dia-100226-konf-molod.html>

³⁴ І Форум української діаспори у Греції (2006). URL: <https://ukgrdumka.gr/2010/03/16/press-release>.

³⁵ Звіт про участь СУОБ «Мати Україна» у ювілейному форумі СКУ в Києві та Львові, присвяченому 50-річчю Світового Конгресу Українців. URL: <http://www.ukrpressbg.com/Zvit-SKU-50%20rokiv%20-%20serpen%202017.html>.

³⁶ Філон М., Іванчо Є. Еміграція в Україні, проблеми і шляхи подолання. *Международный научный журнал «Интернаука»*. 2017. № 3 (25), 2 т., 2017, С. 165. Атаманенко А. Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи взаємовідносин. Діаспора як історичне, соціальне та демографічне явище. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. С. 8, 18. Цимбал Т.В. Феномен еміграції: досвід філософської рефлексії: автореф. дис. ... докт. філос. наук. Київ, 2012. 38 с.

³⁷ Програма за управление на Правителството на Република България за периода 2017-2021 г. URL: http://www.government.bg/files/common/GovPr_2017-2021.pdf.

³⁸ Україна закриває 9 своїх консульств, 4 з них — в країнах ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/11/5/7027484>.

³⁹ Україна плюс. Сигнален брой. 1994, август. С. 1.

⁴⁰ Україна прес. Брой 8 (20), год. II. 1996, август. С. 11.

⁴¹ Концепція наукової конференції «Драгоманівські студії». *Матеріали шостої та сьомої міжнародних наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія: Бетапринт — Петрови и Сие, 2013. С. 4.

⁴² Стан української громади (закордонних українців) в Болгарії. Звіт підготовлений для IV Всесвітнього форуму українців та Річної наради Світового конгресу українців. URL: <https://www.ukrpressbg.com/dia-060810zvit.html>.

⁴³ Українці у Болгарії — розповідає письменниця Анна Багряна. URL: <https://westnews.info/news/Ukrayinci-u-Bolgariyi-rozpovidaye-pismennicya-Anna-Bagryana.html?fbclid=IwAR2s1ehndJe4QFyn-P1mx5wKooxtwYkQd9Cp7Y1Kcqi8Y8e0YKmpWIMjz8>.

⁴⁴ В Софії увековечили українського скульптора. URL: <https://www.segodnya.ua/oldarchive/55be18c5507a7c8ac22566e900509491.html>.

⁴⁵ Українці Болгарії зібрались на місці будинку, де жила Леся Українка. URL: <https://expres.online/archive/ukrsvit/2016/03/04/176184-pamyatnyu-kamin-vstanovyly-bolgariyi-misci-zhyla-lesya-ukrayinka>.

⁴⁶ В Болгарії буде перший пам'ятник Тарасу Шевченку. URL: <https://www.ukrpressbg.com/dia-070510Pametnik-Kobzar-Sofia.html>.

⁴⁷ Порошенко: Откриването на паметник на Тарас Шевченко в Софія е знаково за Україна. URL: <https://www.faktor.bg/bg/articles/novini/balgariya/poroshenko-otkrivaneto-na-pametnik-na-taras-shevchenko-v-sofiya-e-znakovo-za-ukrayna-76813>.

⁴⁸ Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття... С. 96.

⁴⁹ Стотици варненци отдадоха почит пред паметника на українските войни, загинали за свободата на България. URL: <http://www.moreto.net/novini.php?n=243038&c=09&p=8>.

⁵⁰ У Болгарії Огрізко відкрив меморіальну дошку. URL: <https://for-ua.com/article/278424>.

⁵¹ Коларова Т. «Український дім у Сілістрі». *Матеріали четвертої та п'ятої наукових конференцій «Драгоманівські студії»*. Софія, 2011. С. 96.

⁵² Лист Олени Коцевої заступнику Державного секретаря Міністерства культури України Г.П. Чміль від 19 квітня 2002 року. *Архів СУОБ «Мати Україна»*.

⁵³ До г-н Симеон Саксбургготски, Премиер-министър на Република България от украинско-българската фондация «Мати — Україна». URL: <http://www.ukrpressbg.com/dia-050217pismoSimeon.html>.

⁵⁴ Във Варна откриват «Українски дим». URL: <http://www.bgnes.com/bylgariia/obshchestvo/4531348>.

⁵⁵ Указ Президента України «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/142/2006/sp:java:-:max100>.

⁵⁶ Загрози асиміляції болгар в Україні не існує — Порошенко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2552834-zagrozi-asimilacii-bolgar-v-ukraini-ne-isnue-porosenko.html>.

⁵⁷ Українці в Болгарії вийшли на Євромайдан. URL: <https://www.segodnya.ua/politics/ukraincy-v-bolgarii-vyshli-na-evromaydan-478198.html>.

⁵⁸ Лист до Посла та представників дипломатичного корпусу України в Республіці Болгарія від 23 січня 2014 р. *Архів СУОБ «Мати Україна»*.

⁵⁹ «Една година Евромайдан»: Емоциите от киевските барикади в снимки. URL: <https://offnews.bg/kultura/edna-godina-evromajdan-emotciite-ot-kievskite-barikadi-v-snimki-432079.html>.

⁶⁰ Вони допомогли українській армії, що воює з Московією на Донбасі. URL: <http://www.ukrpressbg.com/UA-army-help-2014.html>.

⁶¹ Болгарія лікує наших воїнів. URL: <http://www.golos.com.ua/article/304097>.

⁶² Українці и българи протестират срещу Путин пред посолството на Русия. URL: <http://www.bulphoto.com/events/39101>.

⁶³ Протест срещу руската агресия се проведе в София. URL: <https://dnes.dir.bg/obshtestvo/protest-ukrina-nato-18540741>.

⁶⁴ Протести посрещнаха Сергей Лавров в София. URL: <https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/protesti-posreshtnaha-sergej-lavrov-v-sofiia-6016652>.

⁶⁵ У Болгарії під подарованою Росією ялинкою влаштували акцію проти морської агресії РФ. URL: <https://www.unian.ua/society/10388271-u-bolgariji-pid-podarovanou-rosiyeu-yalinkou-vlashtuvali-akciu-proti-morskoji-agresiji-rf-foto.html>.

⁶⁶ Руското посолство реагира с обиди на рехав протест в София. URL: https://news.bg/politics/ruskoto-posolstvo-reagira-s-obidi-na-rehav-protest-v-sofiya.html?fbclid=IwAR2K548G6j_GP27m6bE_h-WlzHOZ9ewH29z0fw-SWGZAW4j1NGiamIWpEX0.

⁶⁷ Българските институции да пазят правата и достойнството на българските граждани. URL: <https://dabulgaria.bg/balgarskite-institutsii-da-pazyat-pravata-i-dostojnstvoto-na-balgarskite-grazhdani/?fbclid=IwAR0JvREyCgeVisQdqGIWGEZpjKwBXP0O-KoxDi4M3tEfO2DZ4HKFV7zIPf4>.

⁶⁸ Как украинцы в Болгарии пытались использовать подарок РФ против нее самой. URL: https://riafan.ru/1136479-kak-ukraincy-v-bolgarii-pytalis-ispolzovat-podarok-rf-protiv-nee-samoi-kolonka-vladimira-tulina?fbclid=IwAR0nojW228Coi2x7OdmjaBcrz_O1it6CW67vvigsTbeQ5YjiZvdXie-1QKM.

⁶⁹ Съобщение на Министерство на външните работи. URL: https://www.mfa.bg/bg/news/20187?fbclid=IwAR0nojW228Coi2x7OdmjaBcrz_O1it6CW67vvigsTbeQ5YjiZvdXie-1QKM.

⁷⁰ А. Атаманенко. Українці в Болгарії і Україна... С. 190.

⁷¹ 2018 Country Reports on Human Rights Practices: Bulgaria. URL: <https://www.state.gov/reports/2018-country-reports-on-human-rights-practices/bulgaria/>

⁷² В Україні відкривають болгарську школу, в Болгарії — український культурний центр. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/10/5/7087824>.

⁷³ Ревякина Л. Украинская эмиграция в Болгария... С. 393.

REFERENCES

1. Atamanenko, A. (2019). *Ukrayinci v Bolgariyi i Ukrayina: potencial spivpraci. Ukrayina i Bolgariya v istoriyi Yevropy. Zbirny`k naukovy`x prac`*, 180–197 [in Ukrainian].
2. Atamanenko, A. (2015). *Zakordonne ukrayinstvo ta Ukrayina: problemy` ta perspekty`vy` vzyayemovidnosy`n. Naukovi Zapy`sky` Nacional`nogo universy`tetu Ostroz`ka akademiya. Seriya Istory`chni nauky`*, 23, 7–13 [in Ukrainian].
3. Cherny`k, P., & Lozy`ns`ky`j, P. (2009). *Osobly`vosti suchasny`x ukrayins`ko-bolgars`ky`x dvostoronnix vidnosy`n. Naukovy`j visny`k Uzhgorods`kogo universy`tetu. Seriya Politologiya, sociologiya, filozofiya*, 13, 244–248 [in Ukrainian].
4. Cy`mbal, T.V. (2012). *Fenomen emigraciyi: dosvid filozofs`koyi refleksiyi. Extended abstract of Doctor`s thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

5. Filon, M., & Ivancho, Ye. (2017). Emigraciya v Ukrayini, problemy` i shlyaxy` podolannya. *Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal Y`nternauka*. 3, 165 [in Ukrainian].

6. Imreorova, M. (2013). Pro stvorenniya ukrayins`ko-bolgars`kogo tovary`stva Plovdy`v. *Materialy` shostoyi ta s`omoyi mizhnarodny`x naukovy`x konferencij Dragomanivs`ki studiyi*. Sofy`ya [in Ukrainian].

7. Kakovkina, O. (2010). Ukrayins`ka diaspora v rozvy`tku ukrayins`ko-bolgars`ky`x vidnosy`n. *Naukovi zapy`sky` Nacional`nogo universy`tetu Ostroz`ka akademiya. Seriya Istory`chni nauky`*, 15, 110–120 [in Ukrainian].

8. Kolarova, T. (2011). Ukrayins`ky`j dim u Silistri. *Materialy` chetvertoyi ta p`yatoyi naukovy`x konferencij Dragomanivs`ki studiyi*. Sofiya. [in Ukrainian].

9. Mashevs`ky`j, O., & Mingazutdinova, O. (2019). Ukrayins`ko-bolgars`ki vidnosy`ny` (1991–2018 rr.). *Ukrayina i Bolgariya v istoriyi Yevropy`*. *Zbirny`k naukovy`x pracz`* [in Ukrainian].

10. Matanova, T. (2013). Etny`chno sebevzpry`emane y` lokalna pry`nadlezhnost pry`decza ot ukray`no-b`lgarsky` simejstva. *Materialy` shostoyi ta s`omoyi naukovy`x konferencij Dragomanivs`ki studiyi*. Sofy`ya [in Bulgarian].

11. Matanova, T. (2016). Nostalgy`chny` v`r`zky` s Ukrajna sred ukray`nsky` my`granty` v obshhy`na Sly`ven. *Materialy` vos`moyi, dev`yatoyi ta desyatoyi mizhnarodny`x naukovy`x konferencij Dragomanivs`ki studiyi*. Sofy`ya [in Bulgarian].

12. Nyagulov, B. (2006). Malcy`nstvata v etny`cheskata poly`ty`ka na B`lgary`ya y`Ukrajna: sravny`telny` aspekty`. *B`lgary`te v Severnoto Pry`chernomory`e. Y`zsedovany`ya y`matery`aly`*, 9, 237–256. [in Bulgarian].

13. Revyaky`na, L. (2019). Ukray`nската emy`gracy`ya v B`lgary`ya. 1920-te gody`ny` na XX vek — nachalo na XXI vek. *Ukrayina i Bolgariya v istoriyi Yevropy`*. *Zbirny`k naukovy`x pracz`* [in Bulgarian].

14. Vlasenko, V. (2011). Do istoriyi mizhvoyennoyi ukrayins`koyi polity`chnoyi emigraciyi na Balkanax. *Pam`yatky` : arxeografichny`j shhorichny`k*, 12, 124–145 [in Ukrainian].

15. Vlasenko, V.M. (2013). Do istoriyi ukrayins`koyi emigraciyi u Pivdenno-Sxidnij Yevropi (Ukrayins`ky`j Chervony`j Xrest na Balkanax). *Pam`yatky` : arxeografichny`j shhorichny`k*, 14, 75–92 [in Ukrainian].

16. Hakova, E., & Moskalenko, V. (Comps.). (2016). Prof. My`xajlo Y`vanovy`ch Parashhuk ukray`nsky` skulptor y` vy`den obshhestven deecz (1878–1963). *Sborny`k dokumenty`, sny`mky` y` publy`kacy`y`*. Sofy`ya, Parady`gma [in Ukrainian].

17. Yakimova, A. (2007). Prosvitny`cz`ka misiya ukrayins`koyi emigraciyi v Bolgariyi. *Ukrayinoznavstvo*, 1, 308–311 [in Ukrainian].

18. Yakimova, A. (2011). *Ukrayinci v Bolgariyi: Filosofiya istory`chnogo buttya*. Sofiya [in Ukrainian].

19. Zhukivs`ky`j, V. (2008). Ukrayins`ka gromada v Bolgariyi. *Materialy` I, II ta III naukovy`x konferencij Dragomanivs`ki studiyi*. Sofiya [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(437.1)“1256/1257”

Ігор Лихтей

канд. іст. наук, доц., зав. каф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: lichtej@ukr.net

ВИСУНЕННЯ КАНДИДАТУРИ ЧЕСЬКОГО ВОЛОДАРЯ ПРШЕМИСЛА ОТАКАРА II НА НІМЕЦЬКИЙ ТРОН ТА ЙОГО ПАСИВНА УЧАСТЬ У ВИБОРЧИХ ПЕРЕГОНАХ 1256–1257 рр.

*У статті простежуються перипетії, що точилися довкола висунення кандидатури чеського володаря Пршемисла Отакара II на німецький трон, та з'ясовується його роль у виборчих перегонах 1256–1257 років. Автор відзначає, що невдовзі після того, як 1253 р. Пршемисл Отакар II успадкував владу в Чеському королівстві, зріс його авторитет серед можновладних князів Священної Римської імперії. Деякі з них перебували в опозиції до німецького короля Вільгельма Голландського й вирішили висунути на трон чеського володаря. Однак той, орієнтуючись на Папську курію, не скористався цією можливістю, а після смерті Вільгельма Голландського вже ніхто не висував його кандидатуру. А тому Пршемисл Отакар II як курфюрст пасивно поставився до виборів нового німецького правителя й за посередництвом послів та уповноважених осіб підтримав обох претендентів — і Річарда Корнуельського, і Альфонса X Мудрого. Їхнє обрання засвідчило, що у Священній Римській імперії продовжився період безкоролів'я — *interregnum*, що було на руку Пршемислові Отакарові II.*

Ключові слова: Чеське королівство, Священна Римська імперія, Пршемисл Отакар II, Вільгельм Голландський, Річард Корнуельський, Альфонс X Мудрий, папа Александр IV.

Ihor Likhtei

PhD in History, Associate Professor
Head of the Department
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: lichtej@ukr.net

THE NOMINATION OF CZECH SOVEREIGN PŘEMYSL OTAKAR II FOR THE GERMAN THRONE AND HIS PASSIVE PARTICIPATION IN THE ELECTION RACE OF 1256–1257

The article traces the twists and turns concerning the nomination of Czech Sovereign Přemysl Otakar II for the German throne, and his role in the election race of 1256–1257. In preparing this study, the author investigated Annals and Chronicles, created in different regions of the Holy Roman Empire.

In the middle of the 13th century the Czech Kingdom gradually reached the level of European states in all spheres of social and political life, its authority and power increased. In view of favourable international context in Central Europe and the successful economic development, Czech Sovereigns from the Přemyslid dynasty have begun to play important roles on the international scene. The status and authorities of the Prince-electors attest to the recognition of their authority. They were provided with the rights to elect the German kings, which usually became Emperors of the Holy Roman Empire.

The author notes that shortly after Přemysl Otakar II inherited the power in the Czech Kingdom in 1253, his authority among the powerful rulers of the Holy Roman Empire increased. Some of them were in opposition to the German King William of Holland and decided to nominate the Czech ruler. However, he, focusing on the Pontifical Curia, did not use that opportunity, and after the death of William of Holland no longer anyone proposed to nominate him. That is why Přemysl Otakar II, as the prince-elect, was passive in the election of a new German ruler and through the mediation of ambassadors and authorized persons supported both pretenders — Richard of Cornwall and Alfonso X the Wise. Their election testified that the period without the king — interregnum — continued in the Holy Roman Empire has been to Přemysl Otakar II's benefit.

Keywords: Czech Kingdom, Holy Roman Empire, Přemysl Otakar II, Wilhelm the Dutch, Richard of Cornwall, Alfonso X the Wise, Pope Alexander IV.

Приблизно в середині XIII ст. Чеське королівство у всіх сферах суспільно-політичного життя поступово опиняється на рівні європейських держав, його авторитет і могутність дедалі зростають. З огляду на

сприятливе міжнародне становище в Центральній Європі та успішний економічний розвиток країни, чеські володарі з династії Пршемисловичів стали відігравати більш вагомую роль на міжнародній арені. Про визнання авторитету чеських монархів свідчить також їхня приналежність до колегії курфюрстів. Саме ця група осіб мала право обирати німецьких королів, які, зазвичай, ставали й імператорами Священної Римської імперії.

Упродовж 1138–1254 років у Священній Римській імперії, ядром якої були німецькі та північноіталійські землі, правила династія Штауфенів. Її представники вели вперту боротьбу з можновладними князями в самій Німеччині, з ломбардськими містами, що відстоювали свою незалежність, і з папською курією, яка всіляко сприяла містянам у протидії Штауфенам. Головним ворогом і суперником Штауфенів був німецький князівський рід Вельфів, який зміцнив свої позиції у XI–XII ст., заволодівши Баварією, Брауншвейгом і Саксонією. Від цього князівського роду походить назва політичного угруповання *гвельфів* (італ. Guelfi), яке виникло в Італії як рух протидії Штауфенам. Воно об'єднувало переважно торгово-ремісничі верстви ломбардських міст і орієнтувалося на підтримку римського папи. На противагу гвельфам, прихильників Штауфенів іменували *гібелінами* (італ. Ghibellini). Таку назву вони отримали, мабуть, від латинізованого найменування родового замку Штауфенів — Гаубелінга (нім. Вейблінген)¹. Активну роль у боротьбі між Штауфенами та Вельфами відігравали й курфюрсти.

Слід відзначити, що колегія курфюрстів (*лат. electores, нім. Kurfürsten*, тобто «князі-виборці») формувалася поступово. Спочатку короля спільно обирали князі (*fürsten*), середні й дрібні феодала та простолюд. Однак у другій половині XII ст. право обрання монарха перейшло винятково до *імперських князів*, верства яких саме тоді формувалася в німецьких землях. Під час виборів 1198 р., коли на німецький трон було обрано двох правителів (Філіппа Швабського від Штауфенів і Оттона IV Брауншвейзького від Вельфів), окремі князі стали домагатися, аби їм було надано першочергове право обирати короля. Вони також наполягали на тому, щоби їхня участь у цьому процесі визнавалася необхідною умовою легітимності виборів².

Після трагічної загибелі 1208 р. Філіппа Швабського німецьким королем, а відтак — й імператором, став Оттон IV Брауншвейзький. Проте у вересні 1211 р. опозиційно налаштовані щодо нього князі на чолі з чеським королем Пршемислом Отакаром II (1197–1230) зібралися в Нюрнберзі й проголосили імператором Фрідріха II Штауфена (1212–1250), племінника Філіппа Швабського. Прикметно, що саме Пршемисл Отакар I був рушієм у справі прийняття німецькими князями цього сміливого рішення. Наступного року за підтримки папи князі обрали

Фрідріха II Штауфена німецьким королем, а згодом він здобув ще й імператорську корону³.

У 20–30-х роках XIII ст. було письмово уніфіковано звичаєве право німецьких земель. Цей правовий збірник отримав назву «Саксонське дзеркало». Його написав рицар Айке фон Репгов (родом зі східної Саксонії). У третій книзі (стаття 57, параграф 2) «Саксонського зерцала» регламентувався й порядок обрання німецького володаря. Тут також передбачалося, що монарха обирають усі імперські князі, духовні і світські, але водночас вказувалося на першочергову роль у виборах трьох рейнських архієпископів (Майнцького, Кельнського і Трірського) та світських князів, які обіймали вищі посади, а саме: пфальцграфа Рейнського (*сенешаля/труксеса*), герцога Саксонського (*маршала*) й маркграфа Бранденбурзького (*скарбника*). Чеського ж короля, який, хоча й посідав вищу посаду (*виночерпія/мундишенка*), було вилучено з числа почесних виборців, бо він, мовляв, не німець (*De scenke des rikes, de koning van Behemen, de ne hevet nenen kore, umne dat he nicht dudisch n□is*)⁴.

Та попри це, починаючи з середини XIII ст., чеські володарі стали брати офіційну участь у обранні правителів Священної Римської імперії. І першим королем, якому випала така нагода, став Пршемисл Отакар II. У такий спосіб він підтвердив високе реноме Чеського королівства, якого домігся його дід — Пршемисл Отакар I.

Мета нашого дослідження — простежити перипетії, що точилися довкола висунення кандидатури чеського володаря Пршемисла Отакара II на німецький трон, та з'ясувати його роль у виборчих перегонах 1256–1257 років.

Питання причетності Пршемисла Отакара II до подій, пов'язаних зі здобуттям королівського титулу правителя Священної Римської імперії, прямо чи опосередковано вивчали такі історики, як Йозеф Пекар, Антонін Новотний, Антонін Шуста, Вратіслав Ванічек, Йозеф Жемлічка, Йорг Конрад Генш та деякі інші. При підготовці нашої студії враховано їхні напрацювання, а також використано наративний джерельний матеріал — аннали і хроніки, які створювалися в окремих регіонах Священної Римської імперії.

Як відомо, коли 1253 р. Пршемисл Отакар II після смерті свого батька Вацлава I (1230–1253) зійшов на празький трон, то ситуація у Священній Римській імперії була неспокійною. Серйозну небезпеку для її правителя Конрада IV (1250–1254), сина і спадкоємця імператора Фрідріха II Штауфена, становив антикороль Вільгельм Голландський (1247–1256). Його було обрано ще в 1247 р. частиною знаті, опозиційно налаштованою до Штауфенів. Щоправда, Вільгельм не мав авторитету серед німецьких

князів, його владу визнавали лише частково, переважно в регіоні нижнього Рейну. Після того, як 21 травня 1254 р. у військовому таборі біля поселення Лавелло (південь Італії) Конрад IV помер, в історії імперії настав період міжкоролів'я (*interregnum*, 1254–1273). На той час єдиний син покійного, теж Конрад, який прописався в історії за італійською зменшувальною формою свого імені як Конраді́н, не мав ще й двох років. Він народився у шлюбі Конрада IV з Єлизаветою фон Віттельсбах, донькою рейнського пфальцграфа й баварського герцога Оттона II Ясновельможного (1214–1253) з династії Віттельсбахів. Саме під його опікою й перебував Конраді́н.

Наприкінці листопада 1253 р. Оттон II Ясновельможний помер, і влада перейшла до його сина Людвіга II Віттельсбаха (1253–1294), при дворі якого надалі виховувався й Конраді́н. У 1255 р. спадщину Оттона II Ясновельможного було поділено між Людвігом II та його братом Генріхом XIII. У результаті, Людвіг II Віттельсбах зберіг владу над Верхньою Баварією і пфальцграфством Рейнським. Решта ж території герцогства, точніше Нижня Баварія, перейшла під владу Генріха XIII Віттельсбаха (1255–1290). Щоправда, обидва брати послуговувалися герцогським титулом⁵.

Попри те, що Конраді́н був ще дитям, він отримав титул герцога Швабії і претендував на королівський трон Сицилії та Єрусалима. Успадкуванню Конраді́ном німецького трону протидіяв своїми погрозами папа Іннокентій IV⁶. Однак 7 грудня 1254 р. папа Іннокентій IV помер. І вже 12 грудня 1254 р. у Неаполі кардинали обрали римським понтифіком Рінальдо Конті, графа де Сеньї, який був єпископом Остії і Велетрії. Він зійшов на папський престол 27 грудня 1254 р. під іменем Александра IV⁷. Новий папа походив із римської аристократичної родини де Сеньї і був племінником папи Григорія IX (1227–1241), який і зробив його кардиналом. На відміну від Іннокентія IV, політика Александра IV в імперії не мала тих масштабів і не відзначалася дипломатичною рафінованістю та спритністю. Та попри це, Александр IV продовжив антиштауфенівську політику свого попередника⁸.

Тим часом Вільгельм Голландський неочікувано зміцнив свої позиції. Це стало можливим завдяки тому, що після неабияких зусиль Вільгельмові нарешті вдалося опертися на впливові та економічно розвинені міста, об'єднані у т.зв «Рейнський союз», ядром формування якого стали Майнц і Вормс. Однак посилення влади Вільгельма Голландського тривало не дуже довго. Його увагу поглинули дрібні війни з фризами, а особливо відновлення спадкових суперечок з фландрською маркграфинею Маргаритою і князівською родиною Дамп'єрів⁹.

Слід визнати, що авторитет Вільгельма Голландського як правителя був слабким. Проти нього виступив могутній кельнський архієпископ Конрад фон Гохштаден. Ненависть цього могутнього прелата до «анти-короля» зайшла так далеко, що в січні 1255 р. він наказав підпалити будинок, в якому перебував Вільгельм Голландський разом із папським легатом Петром Капоцці. І хоча обійшлося без плачевних наслідків, архієпископ Конрад своїми діями завдав великого удару по королівській гідності Вільгельма Голландського, однак той не мав достатньої влади, аби рішуче відреагувати на цей негідний вчинок духовного князя. Легат Петро Капоцці відразу ж виголосив Конрадові анафему, яка його, втім, не надто гнітила. Недовіру королю Вільгельму висловив і трірський архієпископ Арнольд II фон Ізенбург. У такій критичній ситуації серед графів та інших феодалів півдня Німеччини визріла спонтанна ідея, нібито саме Пршемисл Отакар II може стати спадкоємцем Штауфенів. Ймовірно, південнонімецьку знать приваблювало те, що він був онуком короля Філіппа Швабського, правління якого так любили оспівувати мінезінгери¹⁰.

Щоправда, інформацію про висунення вперше кандидатури Пршемисла Отакара II на німецький трон опосередковано подає лише другорядне джерело. Йдеться про так зв. Баумгартенський формулярник, який було створено при канцелярії бамберзького єпископства. Цей збірник, що містить низку підготовлених листів, дозволяє відтворити розвиток цілого пласту справ 1254–1255 років. Якщо в XIX ст. серед дослідників тривали дискусії щодо автентичності цих листів, то нині їхнє існування вважається цілком імовірним¹¹.

З матеріалів збірки випливає, що незадоволені правлінням Вільгельма Голландського німецькі князі запропонували корону чеському володареві Пршемислові Отакарові II. Їхнє прагнення підтримала також фландрська маркграфиня Маргарита, яка перебувала у ворожих стосунках з Вільгельмом Голландським. Зі свого боку, чеський король теж проявив бажання отримати корону, але за умови, що Вільгельм Голландський добровільно відречеться від неї, а папа не чинитиме йому перешкод як новому претендентові на трон¹².

Відтак Пршемисл Отакар II, очевидно, обговорив питання висунення своєї кандидатури з бамберзьким єпископом Генріхом, з яким зустрівся в австрійському місті Кремс (*Krems, Krems an der Donau* — Кремс-ан-дер-Донау). Крім того, чеський король відрядив посольство до папи, аби той виніс рішення щодо майбутніх виборів. На основі матеріалів формулярника можна зробити припущення про те, що в травні (1255 р.) прочеськи налаштовані князі мали зібратися в Нюрнберзі, де Пршемисл Отакар II планував розпочати з ними більш конкретні перемовини щодо свого

обрання. Однак невдовзі Пршемисл Отакар II дещо змінив плани. Він вирішив зачекати, поки від папи повернуться послы, а поїздку в імперію відповідно відкласти на липень 1255 р. Тим часом Вільгельм Голландський виступив проти тих князів, які ратували за Пршемисла Отакара II, залякав їх, і вони запевнили його у своїй відданості¹³.

Папа ж 9 липня 1255 р. відіслав Пршемислові Отакарові II грамоту, якою підтвердив привілей чеських королів про те, що лише римський понтифік, і ніхто інший, може в разі чого відлучати їх від церкви¹⁴. На думку дослідника В.Ванічека, це мало свої позитиви, однак вирішальним було те, що Александр IV відкинув ідею висунення кандидатури Пршемисла Отакара II на німецький трон замість короля Вільгельма Голландського¹⁵.

Відтак 28 серпня 1255 р. Александр IV з двома листами (вміщені у т.зв. Баумгартенському формулярнику) відрядив з Ананї до Німеччини папського капелана, архидиякона Сполетто. Це було зроблено передусім для того, аби зміцнити становище Вільгельма Голландського і схилити його до походу в Італію. В одному з цих листів папа повідомляє всім князям та німецьким вельможам про те, що нещодавно довідався, як деякі заздрісники й вороги наведення ладу в управлінні імперією ніяк не вгамуються після бурхливого сум'яття минулих років і намагаються підбурити окремих можновладців, аби ті, на зло Вільгельмові, самі претендували на королівську корону. Розгніваний Александр IV застерігає адресатів листа, щоб ніхто з них не піддавався на такі спокуси, позаяк ніколи не отримає папської згоди на таке обрання, а навпаки — завдасть шкоди своїй владі й репутації. Позаяк апостольська столиця, наголошує папа, обрала Вільгельма, який під час штауфенівської тиранії активно їй протидівав, а отже, своїми силами всі повинні його підтримати; а щойно він прибуде до Італії, то його голову буде увінчано імператорською короною¹⁶.

Щоправда, в листі не названо імен тих призвідників, які замислили зло проти Вільгельма Голландського. Однак в іншому посланні, адресованому Кельнському архієпископові Конрадові, папа дає зрозуміти, про кого саме йдеться в попередній епістолі. Александр IV з докором відзначає, що ініціаторами плану проведення нових виборів є деякі духовні князі, й натякає, що йому добре відомо про провідну роль у цій справі архієпископа Конрада. Утім папа не пише про це відкрито, а висловлює свій подив з того, що Конрад, який не міг не знати про всі ці інтриги, не повідомив про них папі. Відтак Александр IV вдається до погроз: якщо архієпископ не підтримає в дієвий спосіб всезагальне визнання й похід Вільгельма в Італію за імператорською короною, то він, папа, остаточно повірить розповідям про вину Конрада й суворо його покарає¹⁷.

Та навіть згадані папські послання не проливають світло на питання: хто ж був тим кандидатом, якого архієпископ Конрад та його спільники прагнули посадити на німецький трон як противагу Вільгельмові Голландському. В німецькій історичній літературі XIX ст. утвердилася думка, що йшлося, передусім, про чеського короля Пршемисла Отакара II. Однак таке судження намагався спростувати чеський історик Й. Пекар в одній зі своїх ранніх студій, присвяченій згаданій проблемі. Він наголошував, що папа аж ніяк не мав на увазі чеського короля, а радше йшлося лише про нову кандидатуру від штауфенівського угруповання — про юного Конрадіна або про його дядька — Людвіга II Віттельсбаха¹⁸. Цю версію згодом розкритикував інший чеський учений Й. Шуста, який відзначив, що ані виходячи з папських листів, ані опираючись на політичну ситуацію, що на той час склалася в Німеччині, аж ніяк не впливає факт висунення прихильниками Штауфенів нової кандидатури¹⁹.

У контексті протистояння між гібелінами і гвельфами шанси зійти на німецький трон Пршемисла Отакара II розглядає також сучасний історик В. Ванічек. Він вважає, що спадкоємцем політичного курсу Штауфенів в імперії був хлопець Конрадин, що виховувався Віттельсбахами. Тому чеський монарх навряд чи міг виступати поруч із ним як кандидат від гібелінів. Якщо б у 1254 році Пршемисл Отакар II, продовжує далі вчений, прагнув здобути німецьку корону, то зробити це зміг би лише як представник гвельфів. Однак папа, як відомо, не підтримав намірів Пршемисла Отакара II. Та позаяк Віттельсбахи уклали з Вільгельмом Голландським «сепаратний» мир, то чеська дипломатія, наголошує В. Ванічек, могла ще сподіватися, що папська курія все-таки дасть згоду на подальше піднесення Пршемисла Отакара II, аби врівноважити вплив гібелінів-Віттельсбахів²⁰.

Крім того, В. Ванічек звертає увагу на ще одну версію, що побутує серед деяких істориків: у 1254 р. чеський король мав унікальну можливість зійти на німецький трон з допомогою імперської знаті, якби не звертав увагу на позицію папи, а поставив його перед фактом. Проте замість сміливої боротьби за німецьку корону Пршемисл Отакар II вирушив у хрестовий похід на Пруссію, аби «заслужити» згоду папи стати ще й німецьким правителем. Однак «невдячний» папа не зробив його імператором, оскільки не потребував у Німеччині сильного володаря²¹.

Знаний чеський медієвіст першої половини XX ст. В. Новотний теж вважає, що саме Пршемисл Отакар II був тим претендентом, якого висунули південнонімецькі князі як противагу Вільгельмові Голландському. Вчений акцентує на тому, що в обох папських посланнях особу кандидата не названо. Тут лише в загальних рисах сказано про «когось» із князів (*quispiam eorum* у листі до архієпископа Конрада, с.186; подібний

зворот вжито і в Другому посланні, с.189). Однак саме в цьому, наголошує В. Новотний, можна вгледіти непрямий доказ того, що йшлося саме про Пршемисла Отакара II²². До речі, на той час ще не було проведено обряд королівської коронації Пршемисла Отакара II, і тому чеські хроністи називають його князем.

Отже, найбільш вірогідно, що в 1254 р. саме Пршемисл Отакар II був чи не єдиним претендентом на німецький трон від тієї частини знаті, яка не бажала підтримувати Вільгельма Голландського. Однак папа Александр IV не підтримав ідею щодо проведення дострокових виборів німецького володаря. В обох своїх листах від 28 серпня 1255 р. Святий отець, як відомо, заявляє, що має намір якнайшвидше запросити Вільгельма Голландського в Італію для того, аби провести обряд його імператорської коронації. Та цього не сталося, бо 28 січня 1256 р. король Вільгельм Голландський загинув у війні з фризами²³.

Про Вільгельмову смерть тогочасні хроністи розповідають досить стримано, не вдаючись у деталі. Так, у «Майнцьких анналах» читаємо: «Короля Вільгельма було вбито фризами» (*Wilhelmus rex occiditur a Frisonibus*)²⁴. Подібну інформацію подають і так звані «Малі аннали Кольмара», «Короля Вільгельма вбито фризами» (*Wilhelmus rex a Frisonibus interficitur*) або «Король Вільгельм загинув жалісливою смертю» (*Wilhelmus rex morte miserabili interiit*)²⁵. Як пише сучасний російський дослідник діянь західноєвропейських монархів К. Рижов, король Вільгельм Голландський провалився разом із конем у болото, тож, скориставшись безпорадністю свого ворога, фризи вбили його²⁶. Натомість В. Ванічек відзначає, що під час битви з фризами в січні 1256 р. Вільгельм Голландський потрапив у полон, та після того, як вороги з'ясували, хто став їхнім бранцем, вони вбили його й поховали в погребі однієї споруди, аби навіть тіло зникло без сліду²⁷.

Зі смертю Вільгельма Голландського розпочалися складні перемовини щодо обрання нового німецького володаря. На цей раз до виборів було прикуто увагу в багатьох країнах Європи. Крім Англії та Кастилії, які проявляли прямий інтерес, не була байдужою Франція і, звісно, Папська курія. Чеський король теж міг претендувати на німецький трон. Якщо брати до уваги ієрархічність титулів, то Пршемисл Отакар II, який був одночасно й австрійським герцогом, перебував в імперії на першому місці. Світські князі могли сприймати його як представника Штауфенів, а духовні — як оборонця інтересів Вельфів. Однак реальність виявилася зовсім іншою: якщо у 1254 р. Пршемисл Отакар II отримав пропозицію щодо здобуття корони мирним шляхом, узгодивши це питання з Вільгельмом Голландським, то тепер його кандидатура взагалі не розглядалася.

Німецький дослідник Й.К. Генш вважає, що на цей раз кандидатуру Пршемисла Отакара II ніхто не висував, позаяк могутність чеського володаря викликала побоювання, тож його постать не привертала увагу німецьких князів²⁸. На думку ж В.Ванічека, було би несподіванкою, аби здобуті раніше блискучі шанси Пршемисла Отакара II за кілька місяців так різко зіпсувалися. Здійснений чеським королем 1255 р. похід у Пруссію не міг відвернути від нього прихильників, радше — навпаки, а щодо внутрішньої політики, то за такий короткий термін перебування при владі він ще не встиг нажити собі ворогів. Однак у середовищі німецьких князів, наголошує дослідник, не було політичної волі мати сильного верховного правителя. Навряд чи бажали бачити Пршемисла Отакара II на німецькому троні баварські герцоги Віттельсбахи, які болісно реагували на витіснення свого впливу з альпійських земель. До того ж, продовжує В.Ванічек, і чеський правитель не проявив жодної ініціативи, адже в умовах децентралізованої державності можна було чогось досягти лише з допомогою політики консенсусу, яка б відповідала впливовим угрупованням знаті. Корекція в цьому плані лише б допомогла Пршемислові Отакарові II²⁹.

Натомість ставлеником Віттельсбахів був Конрадін, який перебував під їхньою опікою. Не можна відкидати той факт, що герцог Людвіг Баварський розглядав кандидатуру Конрадіна на німецький трон радше як засіб противаги Пршемислові Отакарові II. Хоча обрання Конрадіна, опікуном якого був саме Людвіг Баварський, обіцяло останньому вигоду. Однак 28 липня 1256 р. папа суворими листами заборонив усім трьом духовним курфюрстам обирати Конрадіна. До того ж, навряд чи кандидатуру Конрадіна підтримали б міста, які прагнули, аби в імперії нарешті запанував спокій. Однак чотирирічний Конрадін не зміг би забезпечити подальший мирний розвиток цього неспокійного політичного об'єднання³⁰.

Серед висунутих німецькими князями претендентів на німецький трон найбільш реальні шанси на успіх мали король Кастилії Альфонс X Мудрий і герцог Річард Корнуельський. Останній був братом англійського короля Генріха III. Обидва ці славні й багаті володарі, які відзначилися в боях із мусульманами, не мали нічого спільного із системою та ідеєю імперії і навряд чи могли (або хотіли) прислужитися Німеччині. Чеський правитель не відчував в особі жодного з них ані найменшої неприязні. Хоча, з огляду на родинні зв'язки, Пршемисл Отакар II мав би проявити більшу прихильність до Альфонса X Мудрого, наймогутнішого володаря на Піренейському півострові. Той був сином сестри Пршемислової матері — Беатрікс-Ізабелі Швабської³¹.

Утім чеський правитель і надалі продовжував дотримуватися своєї позиції, опертої на згоду з папою, прихильності якого потребував. Тому важливе значення для Пршемисла Отакара II мали тісні контакти з Апостольською Столицею. Так, починаючи з 13 травня 1256 р. у Празі перебував папський нунцій Петр де Понтекорво, візит якого тривав понад місяць. Щоправда, в пам'яті сучасників цей прелат залишив неприємні спогади, пов'язані з вимаганням виплат від духовництва з території всього Празького єпископства. Сума виявилася чималою, і навіть Празький капітул був змушений зробити внесок у розмірі трьох марок³².

Відтак 17 липня 1256 р. до Праги завітав ще один церковний ієрарх — кельнський архієпископ Конрад. На момент його приїзду Пршемисла Отакара II не було вдома: він, як свідчать джерела, затримувався в Опаві (можливо, мимоволі, а можливо — й умисно) і не поспішав повертатися до Праги. Однак архієпископ Конрад все-таки дочекався Пршемисла Отакара II і зустрівся з ним. Про мету візиту Конрада висловився тогочасний празький хроніст. З цього приводу він, зокрема, занотував, що той прибув, «як я гадаю, аби з чеським князем обговорити справи в імперії» (*ut credimus, cum principe Bohemie de imperio tractaturus*). Після цього, отримавши від Пршемисла Отакара II чимало коштовностей, 10 серпня 1256 р. архієпископ Конрад відбув додому³³.

Дослідник В. Новотний вважає, що можна припустити лише дві ймовірні причини візиту архієпископа Конрада до Праги. Перша з них — це намагання умовити Пршемисла Отакара II підтримати кандидатуру Конрадіна на німецький трон. На таку думку наштовхує факт, що в складі супроводу кельнського архіпастиря було чимало представників знаті, які раніше (та й зараз) перебували в близьких контактах із пфальцграфом і герцогом Людвигом II Віттельсбахом. Та позаяк, наголошує далі вчений, Людвиг Баварський був проти висунення на німецький трон чеського правителя, то той не проголосував би й за Конрадіна. А присутність в оточенні кельнського архієпископа прихильників Людвигу II Віттельсбаха може свідчити про те, що на той час Конрад уже перебував з ним у згоді. Тому найбільш вірогідною є друга причина приїзду Конрада до Праги, яка полягала в тому, аби переконати Пршемисла Отакара II віддати свій голос за Річарда Корнуельського³⁴. Однак перемовини між Пршемислом Отакаром II і Конрадом щодо підтримки Річарда Корнуельського, очевидно, не були успішними.

Водночас, кількість претендентів на німецький трон зростала. Так, 5 серпня 1256 р. (саме в цей час у Празі перебував архієпископ Конрад) у місті Вольмірштедт (нім. *Wolmirstedt*) зібралося кілька північнонімецьких князів. Це були два брати-співправителі маркграфства Бранденбург (Отгон III та Йоган I), а також герцоги Саксонії (Альбрехт I з роду

Асканіїв) і Брауншвейг-Люнебурга (Альбрехт I Великий). Метою їхньої зустрічі стало обговорення кандидатури на німецький трон. Порадившись, згадані можновладці вирішили висунути своїм кандидатом Оттона III Бранденбурзького, дружиною якого була Божена, сестра Пршемисла Отакара II³⁵. На думку В.Ванічека, якби Пршемисл Отакар II підтримав кандидатуру свого родича, то це призвело б до несподіваного повороту подій. Адже успіх Оттона III Брауншвейзького цілковито залежав від чеської політики. Однак заради престижу її провідники не могли піти на такий крок. Можливо, свою роль при цьому відіграло молодече честолюбство Пршемисла Отакара II³⁶.

Як відомо, фаворитами перегонів були Річард Корнуельський та Альфонс X Мудрий, які активно підкуповували німецьких курфюрстів. Це спричинило неприязнь у відносинах між братами Віттельсбахами, особливо, коли подарунки з Англії отримав лише старший із них — пфальцграф Людвиг. Чеський володар жодним чином не скористався своїм впливом задля того, аби змусити можновладців зважати на його позицію як князя-виборця і навіть стати лідером серед частини курфюрстів. Він не повівся на підкуп, не вимагав жодних територій, не давав жодних обіцянок, і в результаті віддав свій голос за обох кандидатів³⁷.

Перебіг виборів виявився дещо драматичним. Призначену на 13 січня 1257 р. у Франкфурті зустріч курфюрстів не вдалося провести, позаяк місто взяли в облогу прибічники Альфонса X Мудрого. У результаті, прямо під кріпосними мурами, згідно з рішенням архієпископа Конрада, королем було обрано Річарда Корнуельського. Він отримав голоси кельнського та майнцького архієпископів, а також пфальцграфа Людвіга³⁸.

Не останню роль при обранні Річарда Корнуельського відіграв підкуп князів-виборців, про що свідчать джерла. Так, аннали монастиря св. Рутберта в Зальцбурзі повідомляють, що Людвиг, пфальцграф Рейнський, і його брат Генріх, герцог Баварії, разом із єпископами Майнцьким і Кельнським обрали королем римським брата короля Англії, отримавши від нього велику суму грошей (*Ludwicus comes palatinus Reni et Hainricus dux Bawarie, frater eius, cum episcopis Moguntino et Coloniensi fraterem regis Anglie in regem Romanorum*)³⁹. Інформація про щедру винагороду князям-виборцям міститься й у т.зв. «Малих анналах Кольмара»: «Річард, брат короля англійського, за подарунки отримав римську корону» (*Richardus, frater regis Angliae, donis regnum obtinuit Romanorum*)⁴⁰. Задля того, щоб переконати згаданих можновладців проголосувати за Річарда Корнуельського, було витрачено 30 тисяч марок сріблом⁴¹.

Ще одні вибори відбулися 1 квітня 1257 р. теж у Франкфурті, де німецьким королем було обрано Альфонса X Мудрого. Його кандидатуру підтримали архієпископ Трірський, маркграф Бранденбурга, герцог Сак-

сонії, а також уповноважена особа від чеського володаря. Таким уповноваженим представником міг бути або саксонський герцог, або шпеєрський єпископ Генріх⁴². Згодом Пршемисл Отакар II через своїх послів визнав і королівський титул Річарда Корнуельського. Тож, як влучно спостеріг медієвіст В.Ванічек, можна з іронією констатувати, що чеський володар диспонував двома голосами⁴³.

Ставлення Пршемисла Отакара II до обох новообраних кандидатів не зовсім зрозуміле. Як відомо, чеський володар не брав безпосередньої участі у виборчих перегонах: за Альфонса X Мудрого голосувала уповноважена ним особа, а обрання Річарда Корнуельського він визнав згодом за посередництвом своїх послів. Поява на німецькому троні двох слабких королів, щодо яких Пршемисл Отакар II не мав жодних зобов'язань, його цілковито задовольняла. Ті ж були вдячні чеському володареві за підтримку, й шанобливо сприймали його прихильність. Зрештою, у сфері їхніх інтересів була не лише Німеччина. Так, Альфонса X Мудрого першими своїм королем проголосили імперські міста Піза й Марсель. Натомість Англія за посередництвом свого ставленика готувалася здобути Сицилію. З Англією підтримувало тісні торговельні контакти купецтво з населених пунктів, розташованих у басейні нижньої течії Рейну. Саме тут, на лівобережжі Рейну, час від часу і бував Річард Корнуельський.

Відкритим, однак, залишається питання, чому після задекларованої підтримки Альфонса X Мудрого чеський володар вирішив визнати ще й Річарда Корнуельського. Можливо тому, що римського понтифіка було витіснено з епіцентру подій, тож Пршемисл Отакар II, для якого багато важила позиція Папської курії, просто не зорієнтувався в ситуації. На той час йому просто бракувало досвіду й виваженості задля досягнення мети. Папа ж не наважився відкрито виступити проти Альфонса X Мудрого, який, разом з французьким королем Людовиком IX, був головним оплотом християнства в Середземномор'ї. У рамках своєї сицилійської політики Александр IV, найімовірніше, мав намір підтримувати Річарда Корнуельського. Втім для папи, як і для Пршемисла Отакара II, важливішим було те, що імператорський трон, який символізував світову універсалістську могутність, залишався вакантним. Не відбулося утвердження королівської влади й на території самої Німеччини, адже жоден із новообраних правителів тут не затримувався, що стало безпрецедентною реальністю.

Узагальнюючи викладений матеріал, можемо констатувати: невдовзі після успадкування влади в Чеському королівстві Пршемисл Отакар II зміцнив свій авторитет серед можновладних князів Священної Римської імперії. Частина з них не була задоволена правлінням Вільгельма

Голландського й піднімала питання про обрання нового короля. Найбільш вірогідно, що це угруповання німецьких князів запропонувало корону чеському володареві. Та для Пршемисла Отакара II важливою була підтримка папи Александра IV, який не бажав позбавляти влади Вільгельма Голландського. І лише після смерті Вільгельма Голландського для Пршемисла Отакара II відкрився шлях до німецького трону. Однак цього разу його кандидатуру ніхто не висунув. Тож він як курфюрст не проявив інтересу до виборів, не брав у них безпосередньої участі і займав неозначну позицію щодо обох претендентів. Спочатку Пршемисл Отакар II за посередництва своїх послів визнав німецьким королем Річарда Корнуельського, якого обрала лише частина курфюрствів, однак згодом уповноважив довірену особу віддати свій голос і за Альфонса X Мудрого. Отже, Пршемисл Отакар II своїми діями фактично доводив, що *interregnum*, що панував у Священній Римській імперії, його на той час повністю влаштував.

¹ Рутенбург В.И. Италия в XI–XV вв. История средних веков: в 2 т. Под ред. С.Д. Сказкина и др. Изд. 2-е, перераб. Москва: Высш.школа, 1977. Т. I. С. 304–305.

² Брокгауз. История Немеччини у світлинах. Пер. з нім. Київ: Юніверс, 2010. С. 68.

³ Ліхтей І. Між Штауфенами і Вельфами: консолідація Чеського королівства та зміцнення його міжнародного статусу за правління Пршемисла Отакара I (1197–1230). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. С. 144–169.

⁴ Sachsenspiegel Landrecht, herausgegeben von Karl August Eckhardt, Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Fontes iuris germanici antique. Nova Series. Tomi I, Pars I, Goettingae (APVD Musterschmidt) MCMLV [1955]. P. 243; Брокгауз. История Немеччини у світлинах. С. 53, 68.

⁵ Anonymi chronicon Bavaricum Ab A.C.1253. ad. A.C.1518. Rerum Boicarum Scriptores: Nusquam Antehac Editi Quibus Vicinarum Quoque Gentium nec non Germaniae universae Historiae Ex Monumentis Genuinis Historicis Et Diplomaticis Plurimum Illustrantur. Tomus I. Ex Membranis & Chartis vetustis collegit, descripsit ac Monitis praevis indiceque copioissimo instruxit atque edidit Andreas Felix Oefelius Monacensis — Augustae Vindelicorum: Sumptibus Ignatii Adami & Francisci Antonii Veith Bibliopolarum, 1763. P. 388–389; Семёнов И.С. Христианские династии Европы. Династии, сохранившие статус владетельных. Генеалогический справочник. Науч. ред. Е.И. Куксина. Предисл. О.Н. Наумов. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. С.150.

⁶ Лампрехт К. История германского народа. Пер. с нѣмецкаго П. Николаева. Москва: Типо-литография В. Рихтеръ, 1895. Томъ второй. Части III и IV. С. 208; Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен. Пер. с нем. Е.Б. Каргиной. Москва: АСТ: Транзиткнига, 2005. С. 339–340; Глогер Б. Император, Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде. Пер. с нем. А. Беленькой. СПб.: Евразия, 2003. С. 195–196, 213–214.

⁷ Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия). Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина. Москва: АЛЬФА-КНИГА, 2008. С. 875–876.

⁸ Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен. С. 340–341; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. Praha–Litomyšl: Paseka, 2002. S. 73.

⁹ Лампрехт К. История германского народа. Томъ второй. Части III и IV. С. 208–210; Пиренн А. Средневековые города Бельгии. Пер. с фр. Под ред. проф. Косминского Е.А. СПб.: Евразия, 2001. С. 206–207; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. Praha: Lidové noviny, 2011. S. 101.

¹⁰ Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). Praha: Nákladem Jana Laichtera, 1937. S. 43–44; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 59–60.

¹¹ Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichts-quellen. Herausgegeben. Historischen Commission. Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Zweite Abteilung. Diplomata et acta. Wien : Aus der Kaiserlich königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1866. XXV. Band. Baumgartenberger Formelbuch. 493 p.; Pekař J. Kandidatury krále Přemysla Otakara II na německý trůn. *Časopis Matice moravské*. Brno: Tiskem Moravské Akc. knihtiskárny. Nákladem Matice moravské, 1892. Ročník šestnáctý. S. 47–48; Šusta J. Přemysl Otakar II a římská koruna v roce 1255. *Od pravěku k dnešku: sborník prací z dějin československých: k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře vydal Historický klub*. Praha: Historický klub, 1930. S. 122; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 61.

¹² Pekař J. Kandidatury krále Přemysla Otakara II na německý trůn. S.47; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 61.

¹³ Pekař J. Kandidatury krále Přemysla Otakara II na německý trůn. S.47; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 62.

¹⁴ Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Pragae: Sumptibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae, 1974. Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI; condidit Gustavus Friedrich; ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Num. 47. P. 99.

¹⁵ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 73.

¹⁶ Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichts-quellen. Herausgegeben. Historischen Commission. Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Zweite Abteilung. Diplomata et acta. Wien: Aus der Kaiserlich königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1866. XXV. Band. Baumgartenberger Formelbuch. Num. 46. P. 189–191; Šusta J. Přemysl Otakar II a římská koruna v roce 1255. S. 122–123.

¹⁷ Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichts-quellen. Herausgegeben. Historischen Commission. Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Zweite Abteilung. Diplomata et acta. XXV. Band. Baumgartenberger Formelbuch. Num.46. P. 186–187; Šusta J. Přemysl Otakar II a římská koruna v roce 1255. S. 123.

¹⁸ Pekař J. Kandidatury krále Přemysla Otakara II na německý trůn. S. 96.

¹⁹ Šusta J. Přemysl Otakar II a římská koruna v roce 1255. S. 123.

²⁰ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 63.

²¹ Ibid. S. 62.

²² Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II Otakara (1253–1271). S. 46.

²³ Лампрехт К. История германского народа. Томъ второй. Части III и IV. С. 210.

²⁴ Annales Moguntini a.1083–1309. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII. P. 2.

²⁵ Annales Colmarienses minores. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII. P. 190.

²⁶ Рыжов К.В. Все монархи мира. Западная Европа. Москва: Вече, 2001. С. 57.

²⁷ Vaníček V. "Otakarovská" středovýchodní Evropa a říšské interregnum (1245/50–1273). Pocta králi: k 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II. Libor Jan, Jiří Kacetyl a kolektiv. Brno; Znojmo: Matice moravská pro projekt Pocta králi železnému a zlatému 2008: Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2010. S. 35.

²⁸ Hoensch J.K. Přemysl Otakar II von Böhmen: Der goldene König. Graz; Wien: Styria, 1989. S.84.

²⁹ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 74–75.

³⁰ Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II Otakara (1253–1271). S. 51–52.

³¹ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 75.

³² Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. Praha: Nákladem musea Království Českého, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli). Vydavatel Josef Emler. Překladatel Václav Tomek. P. 293–294; Druhé pokračování Kosmovy kroniky. Pokračovatelé Kosmovi. Z lat. rukopisů] přel. Karel Hrdina, V.V. Tomek a Marie Bláhová. Úvod: M. Bláhová a Zdeněk Fiala; Doslov: Pokračovatelé Kosmovi, pozn. a vysvětl. naps., rejstřík jmen a míst sest. M. Bláhová. Praha: Svoboda, 1974. S. 116.

³³ Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. P. 294; Druhé pokračování Kosmovy kroniky. S. 116.

³⁴ Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II Otakara (1253–1271). S. 57–58.

³⁵ Ibid. S. 58.

³⁶ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 74.

³⁷ Ibid. S. 75.

³⁸ Hermanni Altahensis Annales a. 1137–1273. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII. P. 397; Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1 — 1286 (Tab.V). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 794; Gesta Treverorum continuata. Edidit G.Waitz. Monumenta Germaniae Historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum, edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXXIX [1879]. P. 412; Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации. Пер. с фр. М.В. Ковальковой. СПб.: Евразия, 2009. С. 248; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 65; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 76.

³⁹ Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1 — 1286 (Tab.V). P. 794.

⁴⁰ Annales Colmarienses minores. P. 191.

⁴¹ Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации. С. 248; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 76.

⁴² Hermanni Altahensis Annales a. 1137–1273. P. 397; Gesta Treverorum continuata. P. 412; Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации. С. 248; Novotný V.

České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II Otakara (1253–1271). S. 65–66; Vaniček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 76.

⁴³Vaniček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310. S. 76.

REFERENCES

1. Annales Colmarienses minores. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII [in Latin].

2. Annales Moguntini a.1083–1309. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII [in Latin].

3. Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1 — 1286 (Tab.V). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. Tomus IX [in Latin].

4. Anonymi chronicon Bavaricum Ab A.C.1253. ad. A.C.1518. Rerum Boicarum Scriptores: Nusquam Antehac Editi Quibus Vicinarum Quoque Gentium nec non Germaniae universae Historiae Ex Monumentis Genuinis Historicis Et Diplomaticis Plurimum Illustrantur. Tomus I. Ex Membranis & Chartis vetustis collegit, descripsit ac Monitis praevis indiceque copioissimo instruxit atque edidit Andreas Felix Oefelius Monacensis — Augustae Vindelicorum: Sumptibus Ignatii Adami & Francisci Antonii Veith Bibliopolarum, 1763 [in Latin].

5. Brokgauz. (2010). *Istoriya Nimechchy`ny`u svitly`nax*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].

6. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Pragae: Sumptibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae, 1974. Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI [in Latin].

7. *Druhé pokračování Kosmovy kroniky. Pokračovatelé Kosmovi*. (1974). Praha: Svoboda [in Czech].

8. *Fontes rerum austriacarum. Österreichische Geschichts-quellen*. (1866). Wien: Aus der Kaiserlich königlichen Hof- und Staatsdruckerei [in German].

9. Gesta Treverorum continuata. Edidit G.Waitz. Monumenta Germaniae Historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum, edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. (1879). Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXXIX [in Latin].

10. Gloger, B. (2003). *Imperator, Bog i d'javol. Fridrih II Gogenshtaufen v istorii i legende*. Sankt-Peterburg: Evrazija [in Russian].

11. Gregorovius, F. (2008). *Istoriya goroda Rima v Srednie veka (ot V do XVI stoletija)*. Moskva: AL'FA-KNIGA [in Russian].

12. Hermanni Altahensis Annales a. 1137–1273. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Edidit Georgius Henricus Pertz. (1861). Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI. Tomus XVII [in Latin].

13. Hoensch, J.K. (1989). *Přemysl Otakar II von Böhmen: Der goldene König*. Graz; Wien: Styria [in German].

14. Lamprecht, K. (1895). *Istoriya germanskago naroda*. (Vol.2). Moskva: Tipolitografija V.Rihter [in Russian].

15. *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého.* (1874). (Vol. 2). Praha: Nákladem musea Království Českého [in Czech].
16. Lixtej, I. (2011). *Mizh Shtaufenamy` i Vel`famy` : konsolidaciya Ches`kogo korolivstva ta zmiznennya jogo mizhnarodnogo statusu za pravlinnya Prshemy`sla Otakara I (1197–1230).* Uzhgorod: Poligrafcentr Lira [in Ukrainian].
17. Novotný, V. (1937). *České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271).* Praha : Nákladem Jana Laichtera [in Czech].
18. Pekař, J. (1892). *Kandidatury krále Přemysla Otakara II. na německý trůn. Časopis Matice moravské.* Brno: Tiskem Moravské Akc. knihtiskárny. Nákladem Matice moravské [in Czech].
19. Pirenn, A. (2001). *Srednevekove goroda Bel'gii.* Sankt-Peterburg: Evrazija [in Russian].
20. Rapp, F. (2009). *Svjashhennaja Rimskaja imperija germanskoj nacii.* Sankt-Peterburg: Evrazija [in Russian].
21. Rutenburg, V.I. (1977). *Italija v XI–XV vv. Istorija srednih vekov.* (Vol. 1). Moskva: Vyssh.shkola [in Russian].
22. Ryzhov, K.V. (2001). *Vse monarhi mira. Zapadnaja Evropa.* Moskva: Veche [in Russian].
23. *Sachsenspiegel Landrecht, herausgegeben von Karl August Eckhardt, Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Fontes iuris germanici antiqui , Nova Series, Tomi I, Pars I, Goettingae (APVD Musterschmidt), MCMLV [1955] [in Latin].*
24. Semjonov, I.S. (2002). *Hristianskie dinastii Evropy. Dinastii, sohranivshie status vladetel'nyh. Genealogicheskij spravochnik.* Moskva: OLMA-PRESS [in Russian].
25. Šusta, J. (1930). *Premysl Otakar II a římská koruna v roce 1255. Od pravěku k dnešku: sborník prací z dějin československých: k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře vydal Historický klub.* Praha: Historický klub [in Czech].
26. Vaníček, V. (2002). *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310.* Praha–Litomyšl: Paseka [in Czech].
27. Vis, Je.V. (2005). *Fridrih II Gogenshtaufen.* Moskva: AST: Tranzitkniga [in German].
28. Žemlička, J. (2011). *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků.* Praha: Lidové noviny [in Czech].

Євгеній Бевзюк

д-р. іст. наук, доц.

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: evbevzuk@gmail.com

СЛОВАЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр.

На тлі процесу становлення нації народи, позбавлені імперіями державності, вимагали перегляду власного статусу, а словаки здійснили спробу досягти визнання своїх національних та соціальних прав. У змісті національно-культурної словацької парадигми власний етнічний інтерес домінував над ідеєю громадянського суспільства. Тому практика словацького руху поступово доповнилася планом утвердити свій етнічний інтегральний потенціал шляхом його емансипації у рамках монархічної австрійської системи. В умовах мозаїчної імперської етнічної структури спроба реалізувати свою національну ідею під час «Весни народів» призвела до закріплення у словаків такої форми суспільної поведінки, яка визначила етнополітичну обережність і світоглядний мімезис словацьких ідеологів.

Відповідно, модернізація національної словацької ідеології продовжувала відчутно залежати як від поширення наднаціональної ідеї «австрійства» з її «єдиним імперським народом», так і від подальшої практики реалізації регіональної ідеологічної конструкції становлення угорської політичної нації. А проте, в ієрархії ціннісних суспільно-політичних орієнтацій словацьких національних ідеологів періоду революції 1848–1849 рр. верхню сходинку посіла ідея територіальної автономії, а культурна емансипація та захист мови, як і раніше, залишалися пріоритетними завданнями словацького національно-культурного руху.

Ключові слова: *нація, імперія, словацький рух, угорці, мова, ідеологія, культура, Австрія, Угорщина, Словаччина, революція, рівність, права, свобода, етнос, громадянське суспільство, автономія.*

Evgen Bevzyuk

Doctor of History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: evbevzyuk@gmail.com

SLOVAK NATIONAL IDEA DURING THE REVOLUTION OF 1848–1849

In the process of forming European nations, peoples that were deprived of their statehood by the empires, demanded a revision of their status, and the Slovaks made an attempt to reach recognition of their national and social rights. In the context of the national-cultural Slovak paradigm, its own ethnic interest dominated over the idea of civil society. Therefore, the Slovak movement practice was gradually complemented by the plan to establish its ethnic integral potential through its emancipation within the framework of the monarchical Austrian system. Under conditions of a mosaic imperial ethnic structure, the attempt to realize its national idea during the Spring of Peoples led to the attachment of such a form of social behavior among the Slovaks, which determined the ethnopolitical caution and world-view mimesis of the Slovak ideologists.

Accordingly, the modernization of the national Slovak ideology continued to depend heavily on the spread of the supranational idea of "Austria" with its "united imperial people," as well as on the further practice of implementing the regional ideological construction of the Hungarian political nation's formation. At the same time, despite the difference in their integration scale, the first etatist model was designed for the introduction of Slovaks into Danube Monarchy, and the second — for the construction of the Hungarian national state. In general, in the hierarchy of socio-political values of the Slovak national ideologists during the period of the revolution of 1848–1849, the idea of territorial autonomy was at the top of the agenda, and cultural emancipation and language protection continued to be the priority tasks of the Slovak national-cultural movement.

Keywords: *nation, empire, Slovak movement, Hungarians, language, ideology, culture, Austria, revolution, freedom, ethnos, civil society, autonomy, Hungary, Slovakia, equality, rights.*

Національний рух і становлення національних орієнтирів у словаків у першій половині XIX ст. — одна з найяскравіших і насичених соціально-політичним змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи. Цей процес співпав із грандіозною епохою генезису капіталізму як у

соціально-політичному, так і економічному плані. Актуальним наше дослідження вважаємо тому, що процес становлення національної ідеології у XIX ст., що мав місце у словацькому середовищі, відбувався на широкому історичному тлі революційного піднесення, поширення національного принципу державотворення в більшості європейських країн.

Метою дослідження є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки формування національної парадигми у словаків у період революції 1848–1849 рр. Об'єктом вивчення є словацький національний рух, а предметом наукового аналізу — національна ідеологія, що формувалася під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Для досягнення основної мети дослідження автор вважав за необхідне вирішити низку таких наукових завдань: науково, логічно, аргументовано і взаємопов'язано викласти специфіку процесу формування національної ідеології у словаків та розкрити її основні риси.

Науковий етап дослідження слов'янської проблематики розпочався у 30–60 рр. XIX ст., що пояснюється появою в цей період кафедр слов'янознавства. Особливе загострення уваги до проблем мови й літератури слов'ян, їхньої спорідненості було результатом зростаючого інтересу Російської імперії до європейської геополітики. Загалом російську славістику XIX ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську.

У радянській історіографії дослідження теми знайшло свій подальший науковий розвиток. Радянські історики підійшли до розгляду проблеми, звертаючись до методології формаційності суспільно-економічних процесів у історії. Починаючи з 80-х рр. XX ст. окреслився відхід від марксистської методології, виникли нові підходи до вивчення слов'янської тематики. Проблема пошуку національної ідеології знайшла своє відображення в сучасній українській історіографії. Вивчення та популяризацію славістичної тематики продовжили такі славісти, як С. Віднянський, О. Іваненко, Л. Зашкільняк, М. Кріль, М. Крикун та ін. Варто визнати, що історіографія періоду словацького націотворення достатньо різноманітна і представлена цілою низкою зарубіжних досліджень. Дискусія й результати вивчення словацькими науковцями питань власної історії були відображені в комплексній академічній монографії «Істрія Словаччини» (Є. Маннова, Р. Голец, Є. Ковальська)¹. До того ж, звертають на себе увагу праці таких словацьких славістів, як Б. Банарі, А. Матовчік, П. Брук, С.Р. Кісь² та ін.

Словацька «революційна весна» періоду 1848–1849 рр. несла рудиментарні плями свого складного історико-політичного минулого, яке й визначало зміст ідеологічної практики національних словацьких патріотів і компромісну тактику їхньої політичної поведінки. Саме за останню низку дослідників віднесе словаків до консервативної частини спів-

учасників «конфлікту між прогресивними й реакційними націями», чим представить словаків у вигляді демонічно-гальмівної сили на шляху розвитку європейської демократії і свободи. Не поділяючи подібних оціночних суджень, цей період історії уважаємо етапом обґрунтованої, компромісної «політики прохань та меморандумів» у змісті словацького національного руху. Відповідно, словацький народ справедливо намагався отримати максимальну користь для себе від конфлікту між більш потужними народами і в такий спосіб прагнув зберегтися та отримати визнання статусу регіонального актора імперської внутрішньої політики.

Для словаків складним політичним явищем стала Угорська революція. 3 березня 1848 р. на Державних зборах Л. Кошут зажадав негайного здійснення ліберальної програми реформ, введення конституції і формування національного уряду. До того ж оратор з трибуни сейму заявив: «Основу Австрійської імперії може становити лише повноправність кожної національності й конституційна система»³. Вже 14 березня 1848 р. у «Словацькій народній газеті» була розміщена стенограма виступів парламентарів Державних зборів. З неї ми дізнаємося, що словацькі депутати підтримали економічну частину національної угорської програми. У парламентському виступі Л.Штур заявив: «наш народ, особливо у верхній частині Угорщини, після торішнього голоду й досі перебуває у злиднях, ... тому необхідно негайно виправити цю ситуацію»⁴.

Загалом дії національного угорського уряду графа Л. Баттяні сприяли модернізації основ державно-правового ладу Угорського королівства, а прийнятті Державними зборами Угорщини «Квітневі закони» 1848 р. демонстрували прихильність уряду до демократичних принципів. Водночас, за квітневими законами, угорська мова набувала статусу національної. Останнє підкреслювало домінування коштутової концепції «єдиної титульної політичної нації» як ідеологічної основи революційної модернізації Угорського королівства, але ставило під сумнів перспективу збереження ідентичності таких народів королівства, як словаки, румуни, хорвати, серби, українці.

Незважаючи на силове домінування на словацьких етнічних землях ідеї «угорської політичної нації», все ж необхідно визнати, що угорські реформи мотивували перехід словаків на вищий щабель організації національного руху та стали умовою політичної консолідації словацької еліти. Загалом словацькі інтелектуали, відчувши політичну перспективу, намагаються використати нові можливості продуктивно. Так, Л. Штур, перебуваючи під враженням несподіваних для нього березневих революційних подій у Відні, їх віддзеркалень в Угорщині, друкує 31 березня 1848 р. в «Словацькій народній газеті» статтю «Нове століття». Він пише:

«ту значну відстань, той час, про які ми думали, що зможемо подолати їх лише через 20, 30, 40 років, ми здолали всього протягом однієї ночі»⁵. Далі Л.Штур вітає березневі антифеодальні реформи Державних зборів Угорщини, схвалює запровадження свободи друку, недоторканність особи і власності, й особливо рівноправність християнських конфесій.

Водночас словацький лідер і його послідовники дійшли висновку, що декларовані угорськими реформаторами принципи «демократичної свободи» насправді не поширювалися на все населення королівства. На практиці склалася ситуація, коли, на думку Л. Штура, словаки, які дозріли в політичному відношенні, усвідомили свої права, а тому навіть були вже готові їх організовано захищати. Існує записка на ім'я прем'єр-міністра, графа Л. Баттяні, в якій доповідається «про нахабні підбурювання вчителем Яном Ротарідесом та Яном Кралем селян селища Прібелці». Безпосередньо словацькі агітатори називали квітневі закони вимушеною поступкою правлячої угорської еліти, а їхню національну політику — недолугою та хижацькою. Проте навесні 1848 р. словацьке населення королівства в більшості все ж підтримало угорські економічні реформи в аграрному секторі. В них воно побачило практичний сенс свого звільнення від феодальних повинностей. Так, селяни Березького комітату в листі до фейшпана писали, що нова аграрна політика дозволила їм «відчути себе вільними від графського ярма»⁶.

Таким чином, селянство, яке задовольнило свої первинні економічні потреби, отримавши від першого національного угорського уряду графа Л. Баттяні «Березневі закони», поставилося до ініціатив ліберальних національних словацьких діячів з обережністю, вважаючи їхні дії прихованою практикою віденських імперських зазіхань на позитивні досягнення угорських революційних лібералів.

Політизація словацького руху актуалізувала синергію впливу чеських національних ідеологів на зміст словацької національної парадигми часів революції. Надати однозначну оцінку цьому процесу і сьогодні не видається можливим, насамперед з погляду наявності різних концептуальних поглядів на факт інтенсивності та глибини чесько-словацької ідеологічної спільності періоду революції 1848–1849 рр. Так, словацький історик Л. Голотік вважає, що сама ідея єдності чехів і словаків до початку «Весни народів» уже втратила свою актуальність з причини завершення до цього часу процесу національної диференціації між чехами і словаками⁷. Інший словацький дослідник Я. Новотний дотримується думки, що за часів революції знову актуалізувався проект чесько-словацького надетнічного об'єднання⁸.

Ми вважаємо за доцільне стверджувати, що наявні історичні факти дозволяють говорити про певне «перезавантаження» чесько-словацьких

політичних відносин у період революції. Для прикладу, Я. Коллар активно продовжував доносити до словацького соціуму ідею загальнослов'янської духовної спільності. Як відомо, політичний інтелектуал був великим прихильником ідеї «чехословацького народу». Водночас, чеські національні ідеологи свідомо наголошували на своїй особливій культурно-історичній статусності в колі західного слов'янства, чим інколи зводили словацький народ до рівня певного додатку до власної ідентичності.

Навесні 1848 р. Л. Штур і його соратники практично намагалися не тільки оновити зв'язки і співпрацю з чехами, а навіть використати їх на свою користь. Так, Л. Штур помирився й зав'язав дружні стосунки з К. Гавлічком. 20 квітня 1848 р. на запрошення радикального демократа Й. Фріча Л. Штур приїздить до Праги, де негайно розгортає бурхливу політичну пропаганду між молодими чеськими радикалами. Так, 30 квітня він із запалом виступить на зборах на честь заснування демократичного чеського гуртка «Слов'янська липа». Метою гуртка було проголошено «захист конституційних принципів», боротьбу за рівноправність чеської і німецької мов, досягнення самостійності чеських земель від домагань Німецького союзу, захист слов'янської взаємності та самостійність усіх слов'янських народів у рамках Габсбурзької монархії.

Значна активність словацького національно-культурного руху спостерігається на початку квітня 1848 р., коли словацькі інтелектуали від поміркованих мовно-культурних вимог переходять до оприлюднення своїх національних політичних прагнень. Означений період можна вважати часом повноцінної словацької політики «прохань та меморандумів». При цьому, в ієрархії ціннісних політичних орієнтирів пріоритетним символом «національної свободи», як і раніше, продовжувала виступати національна культура.

9 квітня 1848 р. на зібранні віденських слов'ян у залі «У Шперла» з темпераментною промовою від імені словацького народу виступив Й. Гурбан. На його думку, головну перешкоду на шляху набуття словаками свободи в імперії становить відмова влади визнавати на королівських землях «священне право народів користуватися своєю батьківською мовою». Політичним фоном для подібної заяви, безумовно, слугувала розпочата у квітні угорцями військова експедиція проти повсталих селян Західної Словаччини в комітатах Гемер, Зволєн, Тренчін (докладно дії угорських військ у своїх спогадах описав полковник, комісар уряду Л. Беніцький)⁹. Відповідно, далі розвивав свою думку Й. Гурбан, словаки залишають за собою право отримати й відстояти цю життєво необхідну для їхнього народу свободу навіть із допомогою зброї¹⁰.

Наступною пам'ятною подією в словацькому національному русі стала квітнева гурбанівська листівка «Брати словаки!». Її варто роз-

глядати не стільки як інструмент пропаганди, скільки як публічний аспект програми словацької національної інтеграції. Передбачаючи сценарій радикалізації міжнародних відносин в Угорському королівстві, Й. Гурбан заради єдності Словаччини закликає народ утворювати регіональні місцеві комітети і в такий спосіб перебрати національно-політичну ініціативу на себе¹¹.

Водночас, в унісон політичній позиції Й. Гурбана буде звучати стаття Л. Штура «Погляд на розвиток західних і південних слов'ян», яку він опублікував 2 травня 1848 р. у чеській газеті «Народні новини» (Národní noviny) К. Гавлічека. У статті Л. Штур аналізує слов'янські національні програми з позиції всеслов'янського ідеолога й демонстративно спирається на концепцію слов'янської спільності. Під слов'янством словацький ідеолог воліє розуміти наднаціональне співтовариство самобутніх слов'янських народів, яке потрібно зміцнювати й захищати від німецьких і угорських зазіхань. Звідси його уявлення про можливість використати революційну ситуацію й реалізувати ідею слов'янської взаємності, яка в цей момент, на думку політика, має «всі шанси втілитися в реальність»¹². Тому для вироблення спільної консолідованої позиції у колі австрійських слов'ян Л. Штур пропонує організувати об'єднану зустріч патріотів і навіть бере участь у написанні й поширенні всеслов'янської відозви.

Загалом до першої декади травня 1848 р. стадія духовно-культурного словацького пробудження доповнюється змістом значної політизації словацького національного руху. Не в останню чергу спонукальними мотивами для цього стали поширення між німцями доцентрових настроїв (все частіше лунали заклики до створення Великої Німеччини) та подальша реалізація угорцями практики розширення регіональної гегемонії на теренах Угорського королівства. Незважаючи на те, що остання суперечила фундаментальному принципу демократичної свободи, яка була декларована угорськими реформаторами, потужний заряд колективної мобілізації суспільства, закладений «Весною народів», породив парадоксальне поєднання культурного націоналізму з демократичними принципами. На цьому тлі боротьби політичних інтересів, симбіозу ідей, конфліктів різноманітних національних ідеологій словацькі національні ідеологи програмі утворення «угорської політичної нації» протиставили ідею словацької територіальної автономії.

Саму ідею словацької територіальної автономії, поряд із практикою «політики прохань і меморандумів», варто вважати обґрунтованою тактикою національної боротьби періоду революції 1848–1849 рр. До того ж, ми поділяємо думку тих дослідників (Є. Маннова, Р. Голец, Є. Ковальська), які, надаючи оцінку словацькому національному руху періоду 1848–1849 рр., воліють не використовувати термінологічне словоспо-

лучення «словацький національно-визвольний рух у 1848–1849 рр.», а вживають термін «національний рух»¹³. Такі оціночні судження, на нашу думку, не несуть емоційного забарвлення, притаманного марксистській школі дослідників словацького національного руху періоду 1848–1849 рр. (І. Удальцов, Я. Новотний та ін.)¹⁴.

Відповідно, варто визнати, що атмосфера високої напруги політичних пристрастей, яка, безумовно, охопила словацьких національних політиків, хоча й торкалась безпосередньо словацького народного середовища, але так і не набрала змісту справжнього масштабного «визвольного протестного руху», як це, наприклад, водночас відбувалося в середовищі угорського народу. Ба більше, як відомо, автори «Вимог словацького народу» висловлювали «щирю вдячність Всевишньому Богові та Його Величності імператору» та «сподівалися на його Високу милість»¹⁵.

У самій назві етапу «політики прохань і меморандумів» вбачається позитивне ставлення до оцінки обраної словацькими ідеологами тактики політичної боротьби. Таким чином, словацькі меморандуми в порівнянні з програмами інших слов'янських народів не мали притаманного їм формалізованого характеру та знаменували собою початок нового політичного періоду в словацькому національно-визвольному русі.

Дещо інші акценти в оцінках «меморандумів» розставляють такі західноєвропейські дослідники, як А. Тейлор, Р.А. Канн, А. Скід. Вони не заперечують вагомості появи консолідованої позиції словацьких ідеологів, але її позитивне наповнення ідеєю автономії відносять на користь вдумливої внутрішньої наднаціональної політики Габсбургів. Концепція наднаціональної монархії (Х. Ханч, А. Вандрушко)¹⁶ і надалі продовжує визначати раціонально-критичний напрям у західній історіографії. Тому не випадково британський історик Тейлор піднесено констатував: «Габсбурги були найславетнішою династією сучасної історії, й історія Середньої Європи оберталася навколо них, а не навпаки»¹⁷.

Практичним результатом тактики «політики прохань і меморандумів» стало зібрання 10 травня 1848 р. у Ліптовському-св.-Мікулаші представників різних словацьких комітетів. У цей час «словаки вперше після тисячі років, — емоційно підсумував Л. Штур, — постали на боротьбу за своє власне життя»¹⁸. На зборах під головуванням Гурбана, Годжі, Штура були сформульовані «Вимоги словацького народу». Присутнім їх зачитав молодий нотаріус Клайн. «Вимоги» містили оцінку угорської національної програми, березневих та інших законів Угорського сейму, проголошували національні свободи, ставили питання стосовно необхідності розв'язання соціальної і селянської проблем.

Документ складався з 14 пунктів, мав загальнонаціональне значення та резонував із демократичним духом угорської національно-демокра-

тичної програми. До того ж, у ньому віддзеркалився властивий тій епосі «колерит вірнопідданських почуттів» до влади, недостатній рівень загальної політизації словацького народу. Відповідно, словацький маніфест містив прохання — дозволити утворити територіальну автономію, «обрати і власний сейм, який буде скликаний на основі народного представництва»¹⁹. Як бачимо, документом пропонувалося на федеративних засадах реорганізувати устрій Угорського королівства та скликати загальноугорський парламент із числа представників усіх національностей королівства.

В основі «Вимог» лежала словацька мовно-культурна ідеологема, яка залишалася близькою та зрозумілою не лише для поміркованих лібералів, але і для лівого крила політиків на чолі з Л. Штуром. Останні традиційно «з запалом і захопленням не припиняли захищатися від надмірних вимог мадярів та намагалися своє діловодство та богуслуження захистити і здійснювати не мадярською мовою»²⁰. Цей аспект національної ідеї не втратив своєї актуальності навіть у період революції. Зібрання просило визнати самобутність словацького народу, його право на використання словацької мови: «Щоби судочинство, адміністративне листування, закони й комітатське листування відбувалися народною мовою»²¹.

Зрозуміло, що в разі вручення «Вимог» угорському уряду їх позитивний розгляд був би неможливий. З моменту оприлюднення «Вимог», навіть не дочекавшись процедури вручення документа австрійському імператору та Угорському сейму, уряд Л. Баттяні видає ордери на арешт авторів першої словацької державно-правової програми — Л. Штура, М. Годжі, Й.М. Гурбана. У розісланих листівках полковником гонведів та комісаром уряду Л. Беніцьким було обіцяно особам, які допоможуть спіймати словацьких лідерів, видати винагороду в 100 срібних форинтів²². Цілком логічно, що з моменту настання репресій словацькі діячі були змушені виїхати до Праги, де взяли участь в організації празького Слов'янського конгресу.

Перед делегатами конгресу красномовно та енергійно виступить Й. Гурбан. Він озвучить «Вимоги словаків і угорських русинів». Цілком логічно постає завдання здійснити порівняння гурбанівських «вимог» із попередніми «Вимогами словацького народу», що місяцем раніше були озвучені на зборах у Ліптовському-св.-Мікулаші.

Однозначно, що однією з головних ознак еволюції словацької національної парадигми був тісний взаємозв'язок національної і культурної ідей, що, відповідно, і робить схожими вищезгадані «Вимоги». Такий підхід сприяв закріпленню національно-культурних ідей та відповідних ідейно-політичних течій. Останні своєю метою, в умовах революції 1848–1849 рр., ставили завдання об'єднати суспільство і в такий спосіб змен-

шити відстань між його різними соціальними верствами. Таким чином, ідея культурного пробудження фактично актуалізувалася ідеєю політичного згуртування народу на тлі власної етнічності. За цих умов культурний націоналізм доповнився ідеєю соціальної політики, що й додалося до змісту словацької національної програми.

А проте «Вимоги словацького народу» — це документальне свідчення процесу проникнення національної словацької ідеї у словацький соціум. Це підтверджується тим, що національні, політичні, культурні ініціативи були обговорені на зборах представників різних районів Словаччини. Водночас «Вимоги словаків і угорських русинів» Й. Гурбана — це документальне підтвердження зрілості словацької політичної еліти.

Повертаючись до сформульованих Й. Гурбаном «Вимог словаків і угорських русинів», зазначимо, що документ відповідав новій якості інтеграційного моменту. Зі змісту «Вимог» стає зрозумілим, що словацьке та українське населення Австрії подане в документі як спільний об'єкт політичного інтересу словацьких інтелектуалів, що мешкали на теренах імперії. У документі пропонувалося надати слов'янським народам королівства право скликати свій сейм, призупиняти рішення уряду за умови, якщо такі «будуть загрожувати словацькій і русинській народностям»²³. Незважаючи на деяку неповноту, гурбанівська схема розв'язання слов'янської проблеми на землях Угорської корони вдало поєднувала регіональний і структурний принципи реформування мультиетнічної Угорщини та враховувала тяжіння периферійних еліт до утворення національних автономій.

Однак наступ контрреволюції кардинально змінює політичну ситуацію. Далі, як доповідав російський консул у Бродах Краузе, енергійний князь Віндішгрець не лише «розігнав слов'янську камарілью і звільнив Прагу, але і врятував державу від міжусобної війни»²⁴. Від моменту поразки 17 червня 1848 р. празького повстання починається останній етап словацького руху періоду революції, в якому розвиток національної парадигми від своєї активної фази переходить у стан кінцевого визначення словацькими ідеологами компромісної тактики національного руху. На цьому етапі словацька тактика балансування між німецькою й угорською національними ідеями, Віднем і Пештом (двома силовими центрами) зазнає змін. Відповідно, національні протиріччя й навіть «празьке кровопролиття з німецькою партією» відходять на другий план.

Поступово віденська контрреволюційна німецька партія перебирає на себе функцію активного гравця при вирішенні долі словацького народу. В умовах переходу політичної ініціативи на бік консервативних і поміркованих сил у словаків актуалізуються радикальні ідеї і радикальні

методи досягнення кінцевої мети свого національного руху. Така політична ситуація до певної міри стимулювала зміну тактики національної боротьби. З цього часу політичний інтерес словацьких ідеологів поступово переплітається з діями віденського двору. Л. Штур навіть починає розглядати Австрію як ситуативного партнера, хоча ще на конгресі волів вигукувати: «Із загибеллю Австрії ми не загинемо!»²⁵.

Як відомо, на початку словацький національний рух не був політично пов'язаний із віденською контрреволюційною камарільєю та не ставив собі завдань, які б являли собою загрозу територіальній цілісності Угорщини. Проте асиміляційна національна політика угорського керівництва на словацьких етнічних територіях підготувала підґрунтя для виникнення нового вогнища контрреволюції на словацьких землях.

Після розгрому празького повстання Л. Штур, Б. Носак, Й. Гурбан вирушили до Загреба. Там вони розгортають енергійну політичну кампанію та працюють над проектом антиугорської коаліції. Були надіслані листи чеху Й. Фрічу, полякам Е. Любомирському, К. Лібельту. В результаті домовленості з останніми здійснене формування особливого польського легіону під командуванням капітана Бенковського, який згодом відзначився хоробрістю у вересневому повстанні словаків у Подєбрадланському краї²⁶.

Проте головними стратегічними слов'янськими партнерами для словаків у цей час стали хорвати. Їх очолював бан Хорватії барон Єлачич. Словаки очікували від нього самостійної слов'янської політики і швидкого початку воєнних дій. Невипадково Л. Штур у цей час висловлює свої сподівання на те, що боротьба угорських сербів і хорватів проти угорців допоможе згуртувати між собою всіх слов'ян²⁷.

Підготовчий організаційний етап формування військової словацької антиугорської опозиції припадає на другу половину вересня 1848 р. У Відні 16–17 вересня 1848 р. було утворено перший військово-політичний орган — Словацьку національну раду (*Slovenská národná rada*). Рішенням установчих зборів (зібралося близько двохсот осіб) до ради увійшли Л. Штур, М. Годжа і М. Гурбан, секретарями були обрані Б. Носак та Д. Борик, а військову секцію ради очолили чехи Ф. Зах, Б. Блоудек, Б. Янечек. Рада звертається до словацького народу з відозвою «Словаки, браття!». Відозва — це красномовне свідчення остаточного обрання радикальною частиною лідерів словацького національно-культурного руху воєнної тактики на шляху досягнення своєї кінцевої політичної мети. Рада закликала словацький народ наслідувати приклад сербів і хорватів та розпочати «боротьбу заради захисту національних прав і свобод словацького народу»²⁸.

Тому вже у вересні словацький загін чисельністю в п'ятсот волонтерів, під головуванням чеських офіцерів з території Південної Моравії,

увійшов до Західної Словаччини. В «Історії словацького повстання 1848 року» штуровського послідовника й сучасника воєнних подій М. Дохнаного передано атмосферу високого національного патріотизму й жертовності, яка панувала серед словацьких волонтерів²⁹. Л. Штур також надасть схвальну оцінку словацьким добровольцям. Уже після революції у листі до Й. Гурбана він буде називати успіх словацьких добровольців під час наступу угорських революційних військ «днем великої вікторії словаків»³⁰. Загалом сприятлива політична ситуація дозволила керівникам Словацької національної ради 19 вересня 1848 р. від імені словацького народу декларувати незалежність Словаччини, закликати словацький народ розпочати військову боротьбу за свої національні й соціальні права.

Таким чином, практичною діяльністю Словацької національної ради стала організація військової складової словацького руху, матеріального забезпечення, ідеологічної підтримки членів добровольчого корпусу, що в кінцевому підсумку опосередковано сприяло перемозі коаліції контрреволюційних сил. Фактично з моменту вторгнення хорватського війська і його союзників на територію Угорщини у вересні 1848 р. буржуазно-демократична революція переросла у визвольну війну угорського народу проти контрреволюційного абсолютизму, який підтримали радикальні словацькі ідеологи. «Словаки утворили корпус волонтерів із 4000 чоловік під керівництвом Штура і Гурбана, — написав про цей факт у своєму щоденнику протоієрей М.Ф. Раєвський, — потім вони пішли воювати проти угорців, але на цей час вони приєдналися до корпусу генерала Сімонича, і їх уже очолюють імператорські офіцери»³¹.

Загалом статистичні дані про чисельність словацького корпусу різняться. Так, у «Нарисах Угорської війни», які побачили світ одразу ж після придушення революції, ми можемо прочитати наступне: «Майже двотисячний добровольчий загін словаків залишився вірним імператору»³². Л. Штур взагалі наводить цифру «у двадцять тисяч чоловік», які «цілий рік носили мечі» та брали участь у військових діях проти угорського уряду³³. Сучасні словацькі дослідники переважно воліють писати про шість тисяч словацьких волонтерів³⁴.

Під кінець 1848 р. дії радикальної частини словацького національного руху все тісніше співвідносяться з політикою австрійської контрреволюційної партії. Імператорська армія Віндішгреця вирушила від Відня до революційної Буди. З огляду на нові політичні обставини, у словацькому таборі революціонерів усе гучніше починають лунати заклики скористатися моментом, успіхом австрійського двору й уряду та в союзі з монархом вирішити не тільки мовне питання, але й отримати від нього для себе гарантії забезпечення своїх національних прав. В архіві Київського генерал-губернатора зберігається таємний лист від невідомого

автора, в якому він доповідає губернатору: «Я отримав відомості, за якими народи слов'янського походження — хорвати, долмати, словаки й інші, хто належав до Угорщини, від'єдналися від останньої і приєдналися до Австрії»³⁵. Додатковою підставою для прийняття такого політичного рішення, як писав Л. Штур, стало те, що уряд «пообіцяв нам однакові права з іншими народами»³⁶.

Відповідно, Словацька національна рада готова була співпрацювати «на рівних» із імперським Віднем. На підтвердження цієї думки цілком доречно буде навести цитату Л. Штура з його листа до І. Срезневського, в якому він заявить про наявність певного статусу словацького корпусу в складі австрійської армії: «ми ... як союзники австрійських військ»³⁷. Такий політичний вибір, на нашу думку, варто вважати ситуативним. Доцільно згадати штуровський вислів, який навів М.А. Рігельман на допиті 1847 р. у справі про кириломефодіївців. Російський чиновник такими словами характеризує політичні вподобання лідера словацького національного руху: «будучи угорцем, він завжди називав Австрію деспотичною, Угорщину вільною»³⁸. Як бачимо, революція 1848–1849 рр. скоординувала світоглядну парадигму радикальної частини словацьких патріотів. У ієрархії їх ціннісних орієнтирів національний інтерес став домінувати над ідеєю громадянської свободи. У міру поглиблення політичної кризи в імперії завданням Словацької національної ради стає виборювання свого місця у внутрішній імперській структурі.

Певні теоретичні моменти розвитку такого політичного сценарію будуть розглянуті Й.Гурбаном у лютневому номері «Народних новин» (1849 р.). Свою статтю Й.Гурбан починає зі спільного для всіх слов'ян звернення: «Австрійські слов'яни! Я звертаюся до вас всіх в ім'я нації». Далі він засуджує егоїзм угорських політиків, які зневажають слов'ян і продовжують ігнорувати їх національну свободу. Відповідно, майбутню долю австрійських слов'ян, їх національний інтерес він пов'язує з Австрією, яка, на його думку, не просто виявляє симпатію і співчуття до слов'ян, а з увагою, на відміну від угорських політиків, ставиться до їхніх національних прагнень³⁹.

Навіть навесні 1849 р., коли австрійський двір уже не приховував своїх контрреволюційних планів ліквідувати всі революційні та демократичні завоювання й відновити свій абсолютизм над усією імперією, Л. Штур продовжував сподіватися на Відень. Тому в листі до Й. Фріча він засудить чеських радикальних демократів, які прославляють Л. Кошута й тому демонстративно спалюють портрети бана Єлчича. Гідність словацького лідера також глибоко зачепив той факт, що його і Й. Гурбана в Празі називали австрійськими прислужниками. Водночас, і надалі продовжуючи послідовно відстоювати свій політичний вибір, Л. Штур,

посилаючись на надійні джерела, напише своєму чеському товаришу, що незабаром Словаччина отримає повну самостійність, а на всій її території, в усіх установах, школах і вищих закладах буде введена словацька мова⁴⁰.

Уже через кілька місяців Я. Коллар, І. Главач, Ф. Ганріх формують принципово новий політичний документ, поява якого раніше була просто неможливою. 10 березня 1849 р. згадані політичні інтелектуали (їх підтримали Л. Штур і Й. Гурбан) формулюють політичні рамки якісно нового словацького прохання на ім'я Франца-Йосифа I. Документ містив шість пунктів, а їхній зміст — це свідчення того, що рання ідея словацької національної автономії у рамках Угорського королівства (як відомо, вперше вона була прописана у «Вимогах словацького народу» 10 травня 1848 р.) трансформувалася в більш масштабний політичний проект словацької автономії у рамках Австрійської монархії. Крім традиційних заяв щодо «правової рівності всіх австрійських народів, незалежно від їхньої мови й національності», четвертий пункт заяви містив прохання дозволити організувати представницький парламентський орган словацького народу⁴¹.

До австрійського імператора в Оломоуц прибула делегація словацьких національних лідерів. Сьогодні в Архіві літератури та мистецтва Словацької національної бібліотеки зберігається дагерротип (фото) одинадцяти членів посольської делегації, між ними А. Кардош, М. Годжа, Л. Штур, Й. Гурбан, К. Кузмані, І. Козачек, С. Халупка та ін.⁴². 20 травня 1849 р. вони подали до особистої канцелярії цісаря документ «Прохання словаків про визнання словацького народу і провінційної незалежності Словаччини». В ньому містилося прохання вирішити словацьке національне питання шляхом надання високого дозволу: утворити в рамках імперії Габсбургів на етнічних словацьких територіях Словацьку коронну землю. Таким чином, партія абсолютистів і її ситуативні союзники з числа керівництва словацького національного руху тимчасово об'єднали свої зусилля. Перші намагалися використати енергію націоналізму, маючи на меті реставрацію, другі — задля досягнення мети утворення Словацької коронної землі в рамках Австрійської монархії.

Проте на момент отримання словацького меморандуму політична ситуація в імперії принципово змінюється. Цісар, перебуваючи в безпеці, 4 березня 1849 р. оприлюднює свій проект конституції. У ній проголошувалася територіальна єдність Австрійської імперії, а до її складу входили всі землі, зокрема й Угорщина⁴³. 7 березня 1849 р. під тиском військ рейхстаг був розпущений. Революція в Австрії завершилася. Таким чином, політичні обставини для надання нового статусу Словаччині були несприятливими, що й визначило долю «Прохання».

У зв'язку із зазначеним вище, цілком логічно постає запитання, наскільки компромісну позицію словацьких лідерів варто вважати «зра-

дою революційних ідеалів», якщо, для порівняння, водночас частина угорського уряду Естергазі відкрито переходить на бік контрреволюції. Напрошується висновок, що поява політичного рефрену словаків у бік монархії Габсбургів стала змушеним тактичним вибором під час боротьби словаків за свої національні ідеали. На підтвердження цієї думки можна навести вислів Л. Штура з його листа до І. Срезневського, в якому словацький національний ідеолог надав таку оцінку внутрішньополітичній ситуації, що мала місце на Угорських коронних землях: «ми, відчувши сприятливі умови, щоб позбавитись від вічного нестерпного гніту, повстали проти угорців»⁴⁴.

Водночас варто взяти до уваги аксіому, за якою політично незрілий словацький соціум загалом, за винятком незначного прошарку ідеологів, ще не був підготовлений до утворення національної держави. Подібна ситуація є цілком природною для етносів, які в силу історичних обставин у перехідний період історії продовжували входити до держав імперського типу, а їхня національна парадигма перебувала на етапі політизації. Наслідком оцінки цієї ситуації переважною більшістю словацьких ідеологів стала політична обережність, що межувала з консерватизмом. Проте відверте небажання словацьких політиків іти на компроміс із угорськими лідерами та намагання словацьких діячів досягти виконання своєї національної програми силовим шляхом поступово привели словаків у стан імперських консерваторів і контрреволюціонерів.

Незважаючи на викладене вище, варто уточнити: участь представників словацького корпусу в складі австрійських військових сил помилково вважати єдиним і одностайним вибором усіх словацьких національних патріотів. Історична реальність така, що частина словаків зробила свій політичний вибір на користь угорської революційної армії. Про участь словаків і слов'ян Трансільванії у революційному угорському русі писав О. Піч. Він констатував: «Чисельність повстанців, що взяли участь в усіх трьох повстаннях, була незначною ..., але варто визнати, що чимало словаків підтримували й воювали під знаменами Кошута»⁴⁵.

На користь цього твердження можуть слугувати матеріали, які сьогодні зберігаються в Державному архіві Закарпатської області. З них ми дізнаємося: революційні дії Державних зборів Угорщини були підтримані слов'янським населенням північної Трансільванії. У травні 1848 р. з Мукачівського замку були звільнені політичні в'язні. Маючи на меті матеріально підтримати угорську революцію, мешканці Тячева зібрали й передали на потреби армії кошти в розмірі 854 форинтів⁴⁶. Ремісники Березького комітату виготовили й передали національній гвардії близько 200 багнетів⁴⁷. У таких містах, як Мукачево, Ужгород створювалася національна гвардія. Число національних гвардійців у перші ж дні

сягнуло 1800 чоловік. Трансільванія, як і вся Словаччина, переживала період революційного підйому.

Отже зазначимо, що всі обставини участі словацьких національних патріотів або на боці угорських революційних сил, або у складі імперської австрійської армії, на нашу думку, потребують додаткового вивчення. Адже розв'язання подібних історичних дилем, які перебувають на стику практики етнічного самозбереження й перспективи революційної доцільності, особливо потребує максимальної толерантності, по-перше, з огляду на їхню методологічну неоднозначність, а також з причини наявності різних оціночних стереотипів. Тому в нашому випадку будь-яка кінцева оцінка може бути суперечливою, якщо взяти до уваги масштабність кінцевої мети, історичну динаміку періоду революції (локомотивом революційних ідей виступали самодостатні потужні народи — французи, німці, угорці, а інші переважно були втягнуті в «революційну воронку») і специфіку словацького соціального розвитку та його відставання від схожих процесів перехідного періоду, що мали місце в угорців і німців.

Безумовно, від словацько-австрійського формату військової співпраці найбільшу моральну користь отримали імперські сили. Австрійська влада, таким чином, змогла послабити революційний рух у імперії національним фактором. Вміло стимулюючи міжнаціональну ворожнечу, праві сили зуміли поміркованих, і навіть частину національно-радикальних слов'янських політичних лідерів перетягнути на свій бік і, таким чином, перетворили частину словаків у союзників контрреволюції. Проте варто визнати, що подібний вибір на користь Габсбургів не був виключною ініціативою таких словацьких національних лідерів, як Л. Штур та М. Годжа. Як відомо, Габсбурги зуміли мобілізувати до стану своїх політичних прибічників серба Й. Раячеча, хорвата Й. Єлачича, лідера трансільванських румунів С. Барнуці та ще багатьох інших.

Загалом доля угорської революції, як і будь-які сподівання щодо громадянських свобод у імперії, була вирішена контрреволюційним альянсом імператорів. Цілком справедливо подальшу перспективу розвитку політичної ситуації у імперії визначить 3 березня 1849 р. у парламентському виступі Ф. Шузелька. Він заявить: «Російська допомога — це нещастя для Австрії»⁴⁸.

Російська імперія вступала у війну, мету якої Микола I досить чітко означить у листі до І.Ф. Паскевича від 8 квітня 1849 р. Російський імператор цинічно пише: «я би не втрутився, якби власна сорочка не була ближче до тіла, якби не бачив у Бемі та інших шахраях в Угорщині не тільки ворогів Австрії, а і своїх власних ворогів, яких знищити варто для нашого ж спокою»⁴⁹. Це означало остаточну поразку Угорської революції

та слугувало Францу-Йосифу сигналом для повернення ініціативи щодо непорушності абсолютизму.

Подальша доля словацького національного руху визначалася практикою військового походу російського генерала І.Ф. Паскевича. Відповідно, третій літній військовий похід словацьких волонтерів відбувався в руслі «російсько-австрійських перемог». Отже, інтервенція контрреволюційного альянсу в Угорщині стала причиною угорської капітуляції 21 листопада 1849 р. А проте, надаючи оцінку діям корпусу словацьких добровольців у придушенні угорської революції, зазначимо, що реально п'ятитисячний словацький загін аж ніяк не міг визначити долю угорської національно-демократичної революції.

Архівні документи й численні мемуари російських військових, які брали безпосередню участь у каральних діях на землях Угорського королівства (К. Аберюхтин, Л. Ніколаї, О. Баумгартен, А. Верніковський, Н. Богдановський, І. Павлов, М. Ліхутін, П. Алабін), не містять свідчень про участь словацьких загонів волонтерів у бойових походах проти угорців. Іншими словами, твердження Ф. Енгельса про «обійми контрреволюції»⁵⁰, у які потрапили словаки, це, скоріше, гіпербола, ніж реальна оцінка масштабності участі словаків у контрреволюції, адже в силу об'єктивних причин вони просто не могли забезпечити успіху антиугорської воєнної експедиції.

Після поразки революції словацький корпус було розформовано. З цього моменту мрія словацьких ідеологів — Штура, Гурбана, Годжі — здобути автономію на своїх землях почала розглядатися Віднем як можлива загроза імперській цілісності, що до кінця й визначило долю цього національного словацького проекту. Все, що отримав словацький народ з боку австрійського уряду, — це незначні поступки у вигляді призначення трьох словаків Яна Коллара, Яна Главача та Франтішека Гарни урядовими представниками у словацьких справах. Мине лише рік, і активний діяч Словацької національної ради, один із авторів компромісної тактики національного словацького руху періоду революції 1848–1849 рр. Л. Штур, розчарований австрійською національною політикою, в листі до Срезневського напише: «Німці! Ми знову в скрутному становищі й невдоволення існує вже не тільки в нас, але й у всіх австрійських слов'ян, які були ошукані вами»⁵¹.

Таким чином, у процесі реалізації програми словацького національного руху в період революції 1848–1849 рр. у змісті національно-культурної словацької парадигми власний етнічний інтерес домінував над ідеєю громадянського суспільства. Тому практика словацького національного руху поступово доповнилася планом утвердити свій етнічний інтегральний потенціал шляхом його емансипації у рамках монархічної

австрійської системи. В умовах імперської мозаїчної етнічної структури спроба реалізувати словацьку національну ідею в часи «Весни народів» привела до закріплення у словаків такої форми суспільної поведінки, яка визначила етнополітичну обережність і світоглядний мімесис словацьких ідеологів.

Відповідно, модернізація національної словацької ідеології продовжувала відчутно залежати як від поширення наднаціональної ідеї «австрійства» з її «єдиним імперським народом», так і від подальшої практики реалізації регіональної ідеологічної конструкції становлення угорської політичної нації. А проте, незважаючи на відмінність їхньої інтеграційної масштабності, перша етатистська модель була розрахована на інтродукцію словаків у Дунайську монархію, а друга — на побудову угорської національної держави. Загалом в ієрархії ціннісних суспільно-політичних орієнтацій словацьких національних ідеологів періоду революції 1848–1849 рр. верхню сходинку посіла ідея територіальної автономії, а культурна емансипація та захист мови, як і раніше, залишалися пріоритетними завданнями словацького національно-культурного руху.

¹ История Словакии. Москва: Евролинц, 2003. 436 с.

² Banáry, Boris. Slovenské národné obrozenie v Hudbe. Martin: Matica sloven., 1990. 159 s. Maťovčík, Augustín. Slovenské národné obrozenie v kultúre a literatúre Dolný Kubín: Huba, 1993. 245 s.; Maťovčík, Augustín. Kontakty Kollárovcov s Bernolákovcami. (K 210. výročiu narodenia Jána Kollára, 1793–1852). *Knižnica*, 2003. № 4. Č. 5. S. 271–272; Brock Peter. Slovenské národné obrozenie 1787–1847. Kalligram, 2002. 189 p.; Kiss Szemán Róbert. Ján Kollár, veľký kreátor. *Slovanský prehľad 2005*, Roč. XCI. Č. 4. S. 557–562.

³ Кошут Л. Выступление на собрании венгерского государственного собрания 3 марта 1848 г. Покровский В. Рассказы из истории последнего пятидесятилетия 1816–1866. *Отечественные записки, журнал учено-литературный*. Под ред. А.А. Краевского. СПб., 1856. Т. CV. С. 61–62.

⁴ Krajinskí sňem. *Slovenskje národňje novini*. 14.03.1848. URL: <http://mi.memoria.sk/#>

⁵ Štúr L. “Noví vek”. *Slovenskje národňje novini* 31.04.1848. URL: <http://mi.memoria.sk/#>

⁶ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 10 (Наджупан Березької жупи), оп. 9, од. зб. 2208, арк. 3.

⁷ Holotik L. Die Slowaken. Die Habsburgermonarchie 1848–1849. Wien, 1980. B. 3. S. 795.

⁸ Novotny J. K projektům společného státně politického řešení české a slovenské otázky za revoluce 1848–1849. *Zborník Filozofickej fakulty university Komenského. Historica*. Bratislava, 1971. No. 22. S. 87–96. URL: <http://www.watson.sk/index.php>

⁹ Beniczky L. Bányavidéki kormánybiztos és Honvédezredes Visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Budapest: A Magyar Történelmi Társulat, 1924. Old. 354–358.

¹⁰ Slovanský sjezd v Praze roku 1848: sbírka dokumentů: K vyd. připravil Václav Žáček s použitím materiálu sebraného společně z Zdeňkem Tobolkou. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1958. S. 16.

¹¹ Hurban M. "Bratia Slováci!". Apríl 1848. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu. S. 22.

¹² Štúr L. Pohľad na hýbanie sa západných a južných Slovanov. *Národní noviny*. 02.05.1848. KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <http://archiv.ucl.cas.cz>.

¹³ История Словакии. Москва: Институт славяноведения РАН, 2003. С. 258–259.

¹⁴ Удальцов И.И. Очерки по истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 251 с.; Novotný J. Diskuse kolem otázek hodnocení revoluce 1848–1849. *HČ*. 1967. S. 203–209. URL: <http://www.watson.sk>; Novotný J. K projektům společného státně politického řešení české a slovenské otázky za revoluce 1848–1849. *Zborník Filozofickej fakulty university Komenského. Historica*. Bratislava, 1971. No. 22. S. 87–96. URL: <http://www.watson.sk/index.php>.

¹⁵ Пич О. Очерк политической и литературной истории словаков за последние сто лет. *Славянский сборник*. СПб., 1877. № 2. С. 137.

¹⁶ Hantsch, Dr. Hugo. Die Geschichte Österreichs 1648–1918. Graz, Wien, Köln: Published by Verlag Styria, 1962. B. 2. 626 s.; Wandruszka Adam. Das Haus Habsburg: die Geschichte einer europäischen Dynastie. Wien, Freiburg, 1989. 224 s.

¹⁷ Taylor A.J.P. The Habsburg Monarchy 1809–1918: a history of the Austrian empire and Austria–Hungary. New-York: Paperback, 1964. P. 88.

¹⁸ Štúr L. Bodjanskému O. List. 15.12.1850. *Viděl rukopisných fondів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України*, ф. 99, од. зб. 80, арк. 71.

¹⁹ Žiadosti slovenskíeho národa pred Jeho c. k. Jasnosť, pred krajinský uhorský snem, pred Jeho Výsost' uhorskíeho palatína, kráľovskíeho námestníka, pred ministerstvo uhorskô a pred všetkých priateľov človečenstva a národnosti. 10.05.1848. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu. S. 25.

²⁰ О титулярном советнике Ригельмане. *Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ)*, ф. 109. (Третье отделение собственной его императорского Величества канцелярии. 1-я экспедиция 1847), оп. 22, ед. хр. 81, ч. 12, л. 5.

²¹ Žiadosti slovenskíeho národa pred Jeho c. k. Jasnosť ... S. 25–26.

²² Zatykač na Hurbana, Hodžu a Štúra z roku 1848 — tlač, slovensky, nemecky, maďarsky. *Archív literatúry a umenia. Slovenská národná knižnica*, f. 236, b. 6, jd. 1, s. 1. URL: <http://dikda.eu/ludovit-stur-dokumenty-literarneho-archivu-snk>.

²³ Hurban J.M. Žiadosti Slovákov a Ukrajincov uhorských, podané J.M. Hurbanom Slovanskému s jazdu v Prahe roku 1848. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu. S. 21.

²⁴ Сообщение российского консула в Бродах Краузе от 3 июля 1848 о влиянии революционных событий в г. Праге. Оригинал. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України)*, ф. 442 (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора), оп. 798, спр. 153, арк. 301.

²⁵ Štúr L. Prejav na zasadnutí sekcie. Slovanský sjezd v Praze. 1848. *Sbírka dokumentů*. Nakl. ČSAV. Praha, 1958. S. 248.

²⁶ Hurban J.M. L'udovít Štúr — Rozpominky. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958. S. 666–667.

²⁷ Štúr L. "Pohľad na európske udalosti roku 1848". August 1848. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu. S. 27–39.

²⁸ "Slováci, bratia!". Výzva Slovenskej národnej rady. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu. S. 40.

²⁹ Dohnány Mikuláš. Slovenské povstani 1848/49. Bratislava: Tatran. 1988. S. 46–47.

³⁰ Štúr Ľ — Hurbanovi J.M. List. 22.09.1849. Bratislava. Archív literatúry a umenia. Slovenská národná knižnica. M. 23. H 17. Popis: autograf. S. 2–3.

³¹ Раевский М.Ф. Дневник. *Отдел рукописей Российской государственной библиотеки*, ф. 627 (Раевский М.Ф., протоиерей русской посольской церкви в Вене), № 1, л. 49.

³² Очерк Венгерской войны 1848–1849 годов. Перевод с немецкого полковника Богдановича и подполковника Лебедева. СПб., 1850. С. 15.

³³ Štúr Ľ. Srezněvskému I.I. List. 15.12.1850. Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. D. II. S. 237.

³⁴ Bednár M., Bednárová M. Údlosti do začatia revolúcie na Slovensku. URL: www.stur.sk.

³⁵ Об отделении от Венгрии и присоединении к Австрии хорватов, догматов, словаков. По донесению неустановленного лица от 12 декабря 1848. *ЦДІАК України*, ф. 442 (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора), оп. 798, спр. 433, арк. 160.

³⁶ Štúr Ľ. Srezněvskému I.I. List. 15.12.1850. Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. D. II. S. 237.

³⁷ Štúr Ľ. Srezněvskému I.I. List. List. 15.12.1850. S. 237.

³⁸ О титулярном советнике Ригельмане. *ГАРФ*, ф. 109 (Третье отделение собственной его императорского Величества канцелярии. 1-я экспедиция 1847), оп. 22, ед. хр. 81, ч. 12, л. 5–6.

³⁹ Hurban J.M. “Slovo o přeporození Rakouska”. *Národní noviny*. Č.48. 28.02.1849. Ústav pro českou literaturu AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <http://archiv.ucl.cas.cz>

⁴⁰ Listy Ľudovíta Štúra. II. S. 201–202.

⁴¹ Osnova slovenského prosbopisu, ktorá mala byť podaná cisárovi Františkovi Jozefovi I okolo 10. marca 1849. Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu. S. 61.

⁴² Dagerotyp členov Slovenskej deputácie u cisára Františka Jozefa I. v Olomouci z 20. marca 1849. *Archív literatúry a umenia. Slovenská národná knižnica*. Sig. K 19/163.

⁴³ Манифесты и распоряжения австрийского императора об отделении от Венгрии и присоединении к Австрии хорватов, догматов, словаков. По донесению неустановленного лица от 12 декабря 1848. *ЦДІАК України*, ф. 442 (Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора), оп. 799, спр. 78, арк. 5–7.

⁴⁴ Štúr Ľ. Srezněvskému I.I. List. 15.12.1850. Štúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. D. II. S. 237.

⁴⁵ Пич О. Очерк политической и литературной истории словаков за последние сто лет. *Славянский сборник*. СПб, 1877. Т. 2. С. 173.

⁴⁶ ДАЗО, ф. 61. (Архів п'яти коронних міст), оп. 1, од. зб. 1919, арк. 1–2.

⁴⁷ ДАЗО, ф. 10, оп. 9, од. зб. 2287, арк. 3.

⁴⁸ Schuselka Franz. Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Österreich. Wien: Jasper, Hügel & Manz, 1849. S. 19.

⁴⁹ Письмо к фельдмаршалу И.Ф. Паскевичу от императора Николая Павловича 08.04.1849. Щербатов А.П. Генерал-фельдмаршал князь И.Ф. Паскевич. Его жизнь и деятельность. СПб.: Склад у В.А. Березовского, 1899. Т. 6. С. 282.

⁵⁰ Энгельс Ф. Демократический панславизм. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 6. С. 301–302.

⁵¹ Štúr Ľ. Srezněvskému I.I. List. 15.12.1850. S. 238.

REFERENCES

1. *Otechestvennyie zapiski, zhurnal ucheno-literaturnyy* (1856), 105, 61–62 [in Russian].
2. *Istoriya Slovakii*. (2003). Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN [in Russian].
3. Udaltsov I.I. (1951). Ocherki po istorii natsionalno-politicheskoy borby v Chehii v 1848. Moskva: Izd-vo AN SSR [in Russian].
4. Pich O. (1877). Ocherk politicheskoy i literaturnoy istorii slovakov za poslednii sto let. *Slavyanskiy zbornik*, 2, 137 [in Russian].
5. Ocherk Vengerskoy voyni 1848–1849 godov. (1850). Sankt-Peterburg [in Russian].
6. Pich O. (1877). Ocherk politicheskoy i literaturnoy istorii slovakov za poslednii sto let. *Slavyanskiy zbornik*, 2, 173 [in Russian].
7. Scherbatov A.P. (1899). *General-feldmarshal knyaz I.F. Paskevich. Ego zhizn i deyatelnost*. (Vol. 6). Sankt-Peterburg [in Russian].

УДК 94(437+437.6)“1918/1938”

Іван Боровець

канд. іст. наук, доц.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

32301, Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14

E-mail: borovets.ivan@i.ua

ПІТТСБУРЗЬКА ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1918 РОКУ: ПОЛІТИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Автор статті розкрив історичні умови появи чесько-словацької декларації, підписаної представниками чеської та словацької еміграції у США у травні 1918 року в м. Піттсбург. Здійснено докладний текстувальний аналіз документа. Вказано на деякі розбіжності у його чеськомовному проєкті та словацькомовному оригіналі. Автор простежив дискусії серед дослідників щодо використання термінів та різні підходи в нормативно-правовому тлумаченні окремих положень документа. Розглянуто використання Піттсбурзької декларації у внутрішньополітичній боротьбі між владою Чехословацької республіки та автономістською опозицією. Проаналізовано аргументи та контраргументи сторін щодо інтерпретації змісту та політичного значення декларації. Зокрема, простежено еволюцію в оцінках документа президентом Чехословацької республіки Т.Г. Масариком. Розкрито відгуки та оцінки Піттсбурзької декларації на міжнародній арені. Сформульовано авторські судження щодо її ролі і значення у словацькому національно-державному житті.

Ключові слова: декларація, зміст, автономія, самоврядування, Чехословацька держава, дискусія, інтерпретація, аргумент.

Ivan Borovets

PhD in History, Associate Professor

Kamianets-Podilskyi National

Ivan Ohienko University

14, Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine

E-mail: borovets.ivan@i.ua

PITTSBURGH CZECH-SLOVAK DECLARATION OF 1918: POLITICAL AND HISTORIOGRAPHIC INTERPRETATIONS

The author of the article revealed the historical conditions of the appearance of the Czech-Slovak declaration, signed by representatives of the

Czech and Slovak emigration in the USA in May 1918 in Pittsburgh. He did a detail textual analysis of the document, indicated some differences between the Czech-language project and the Slovak-language original. The author researched discussions among the scientists about the use of terms and different approaches in the normative-legal interpretation of certain paragraphs of the document. Distribution of state power between the Czech and Slovak authorities in the common state did not fix in the declaration. The principles of the functioning of the Slovak Sejm was not clear defined.

The author considered the use of the Pittsburg Declaration in the internal political struggle between the authorities of the Czechoslovak Republic and the autonomous opposition. He found out the reasons why the Slovak politicians agreed in 1920 with Constitution of the Czechoslovak Republic, although its provisions fixed the centralized state system and contradicted the content of the Pittsburgh Declaration. Author analyzed the arguments and counterarguments of those antagonists about the interpretation of the content and the political significance of the declaration. In particular, he traced the evolution by the president of the Czechoslovak Republic T.G. Masaryk in the estimates of the document, what aroused resentment in the Slovak autonomous politicians, who accused the president in hypocrisy and utilitarianism. He also reviewed comments and opinions about the Pittsburg Declaration on the international scene, where the enemies of Czechoslovakia tried to use the Czech-Slovak contradictions in their advantage. The author formulated his own judgments about role and significance of the document in Slovak national-state life.

Keywords: *declaration, content, autonomy, self-government, Czechoslovak state, discussion, interpretation, argument.*

Завершальний період Першої світової війни ознаменувався активізацією національно-визвольних рухів у Центрально-Східній Європі. Одним із важливих питань було створення держави чехів та словаків, проєкт якої виношували керівники емігрантської Чехо-словацької національної ради (ЧСНР) Т. Масарик, Е. Бенеш та М.Р. Штефанік. Навесні 1918 р., коли країни Антанти остаточно відкинули варіант сепаратного договору з Австро-Угорщиною, для цієї теоретичної політичної ідеї окреслилася перспектива реалізації.

Оскільки на внутрішньополітичній арені Габсбурзької монархії можливості щодо агітації та підготовки створення Чехословацької держави були обмежені, то головні політичні події розгорталися за кордоном, зокрема в США. Представницьким органом численної групи словацьких емігрантів у США (близько 2 млн. осіб) була Словацька ліга на чолі з А. Маматеєм. У її середовищі на початку 1918 р. простежувався поділ на дві течії. Одна цілком підтримала ідею створення спільної держави, інша

з недовірою ставилася до запропонованого об'єднання з чехами. У лютому 1918 р. емісар Масарика Я. Янчек домогся об'єднання чеських і словацьких організацій у Чехо-словацьку національну раду в Америці (в жовтні 1918 р. перейменована на Американський чехо-словацький комітет), яка стала підпорядковуватися ЧСНР¹.

Важливим документом, що в загальних рамкових рисах визначав засади співжиття чехів і словаків у планованій спільній державі, стала так звана Піттсбурзька угода, підписана в м. Піттсбург (штат Пенсильванія) 30-31 травня 1918 року². Її підписантами стали 29 осіб, що представляли емігрантські організації у США — Словацьку лігу, Чеські національні збори, Союз чеських католиків. Серед них був і майбутній президент Чехословаччини Т.Г. Масарик в офіційному статусі голови ЧСНР, який у цей час перебував з візитом у США³.

В офіційному каліграфічному варіанті документа сформульовано шість порівняно лаконічних пунктів:

- 1) схвалюємо політичну програму, що прагне до об'єднання чехів і словаків у самостійну державу з Чеських Земель та Словаччини;
- 2) Словаччина буде мати свою власну адміністрацію, свій снем та свої суди;
- 3) словацька мова буде офіційною мовою в школі, управлінні та громадському житті загалом;
- 4) Чехо-словацька держава буде республікою, її Конституція буде демократичною;
- 5) організація співпраці чехів і словаків у Сполучених Штатах, за потреби та відповідно до зміни ситуації, за спільного погодження буде поглиблена та врегульована;
- 6) докладні постанови про організацію Чехо-словацької держави залишаємо звільненим чехам і словакам та їх законним представникам⁴.

Оригінал документа в 1938, 1991, 2008 рр. привозили до Словаччини. 2007 р. він був переданий американському історичному музею в штаті Пенсильванія (Heiz Museum). У червні 2018 р. вкотре оригінал Піттсбурзької угоди привезли до Словацької Республіки для публічної експозиції⁵.

Докладний аналіз та інтерпретації згаданого документа не здійснювалися вітчизняними й російськими істориками, які обмежувалися констатацією факту підписання, політичного й історичного значення документа та його поверхневою характеристикою. Для словацької та чеської історіографій у зазначеному питанні притаманна цілком логічна гостра дискусійність та іноді навіть антагонізм. Як відомо, дослідники-іноземці мають більше шансів щодо незаангажованих оцінок та об'єктивного підходу. Отже, ця розвідка є спробою компаративного «українського погляду» на окреслену проблему.

Насамперед слід зауважити, що вищенаведений словацькомовний текст, який вважається оригіналом, у деяких деталях відрізняється від чеськомовного первісного проєкту, який представив А. Маматей учасникам другого засідання Чехо-словацької національної ради в Америці 30 травня 1918 р. Так, у протоколі зазначено, що з чеського боку учасником були лише Чеські національні збори (Bohemian National Alliance), але про Союз чеських католиків не йдеться. У початковому проєкті пункти 2-3, а також 4 й 6 об'єднані, а завершує текст домовленості пункт 5. Цікаво, що в пункті 2 присутнє слово «державну» («*šťátní*») у виразі «власну адміністрацію», водночас у каліграфічному оригіналі воно опущене. На наш погляд, ця дрібниця є вельми важливою з огляду на подальші інтерпретаційні дискусії і «грає» на користь словаків.

Характерною є аргументація, яку навів А. Маматей учасникам засідання щодо необхідності згаданого документа: «це вважається потрібним у зв'язку з тим, що багато словаків використовують актуальну ситуацію проти братів чехів, і тому ми просили професора Масарика, щоби він зробив цю заяву»⁶. Логічним бачиться тлумачення, що частина членів Словацької ліги прагнули окремих гарантій прав Словаччини в спільній державі, а піттсбурзькі домовленості мали їх забезпечити. Безперечним є й те, що їх вагомість пов'язувалася саме з персоною Масарика, проте словацька сторона тут явно виступала в ролі прохача — тобто слабшого, а не рівноправного партнера.

З боку Масарика актуальний інтерес полягав у тому, що він вбачав у документі один із засобів переконання американського президента В. Вільсона та державного секретаря Р. Лансінга в недоцільності збереження Австро-Угорщини. Напередодні чергової зустрічі з ними, яка відбулася 19 червня, заперечна позиція словаків щодо чехословацької справи могла б негативно вплинути на остаточне рішення державних лідерів США⁷. Піттсбурзькі домовленості навпаки стали вагомим аргументом на користь державницьких планів Масарика.

Звертаємо увагу на широкий термінологічний спектр, який використовується для назви цього документа. Найбільш вживане поняття — «угода» — бере свій початок з офіційного оригіналу. Проте в тогочасному політичному лексиконі провідних чехословацьких діячів зустрічаємо вживання термінів «конвенція», «договір», «пакт», очевидно, у значенні синонімів⁸.

На наш погляд, формальний термін «угода» не відповідає фактичному змісту цього документа. У ньому не йдеться про взаємні зобов'язання чехів та словаків, а лише про гарантії для словацької сторони. Не вироблено чіткого механізму взаємодії між ними, а лише проголошуються добрі наміри сильнішої чеської сторони враховувати інтереси слабшого

партнера. Тобто Піттсбурзька угода є по суті політичною декларацією. Саме таким терміном послуговувався й український історик Ю. Поп⁹.

Необхідно наголосити на нечіткості формулювань у положеннях документа. Наприклад, вираз «власний снем» можна трактувати як представницький орган з обмеженими повноваженнями лише у Словаччині, поряд із центральним чехословацьким парламентом. З іншого боку, він міг бути рівноправним з аналогічним законодавчим органом-партнером у чеських землях¹⁰. Також незрозуміло, чи для снему планувалися законотворчі («легіслативні») повноваження, як це пізніше трактували словацькі опозиціонери¹¹.

Важливим моментом є те, що словацькі та чеські політики вбачали в пунктах декларації різний політичний акцент. Якщо для перших це було де-факто забезпечення політичної автономії, то другі мислили більш вузькими рамками адміністративного самоврядування.

Немає однак єдності й в історіографічних оцінках задекларованого в піттсбурзькому документі державного устрою. Так, сучасний словацький історик П. Мулік інтерпретує його як «асиметричний автономізм»¹². Інший дослідник М. Пекар вказує, що «Словаччині й надалі була чітко гарантована цілковита політична автономія»¹³. Аналогічну позицію зайняли й вітчизняні дослідники в галузі чехословацької історії — М. Кріль¹⁴, Є. Пугач¹⁵, П. Федорчак¹⁶, І. Шніцер¹⁷, а Т. Піковська навіть висловила міркування, що «словацькі політики уявляли майбутній статус Словаччини як рівноправної учасниці федеративного союзу і лише за умов дотримання цієї вимоги погодились укласти союз із чехами»¹⁸.

Однак констатуємо, що така інтерпретація є певною мірою перебільшенням, адже сам термін «автономія» і, тим паче, «федерація» у змісті документа відсутній. З цього приводу сучасний український богеміст О. Кравчук слушно зазначає: «В угоді саме поняття автономії не згадувалося, а права, обіцяні словакам, більше нагадували широке самоврядування, якими користувалися чеські землі у Австро-Угорщині»¹⁹.

Адепти словацької автономії на користь своєї аргументації бачили форму написання назви спільної держави у Піттсбурзькій декларації. Дійсно, дефіс-сполучник у назві «чехо-словацький» начебто демонструє рівноправність. Однак це було радше зовнішньою граматичною формою, яка не підкріплювалася конкретними політичними зобов'язаннями сторін. У цьому разі документ доцільно вважати кроком назад у порівнянні зі змістом попередньої чесько-словацької домовленості у Клівленді (22 жовтня 1915 р.), де йшлося про федеративний устрій планованої держави²⁰.

Наголошуємо, що як тогочасні політики, так і деякі сучасні дослідники використовують одночасно терміни «автономія» й «федеративний

союз» при характеристиці планованого чи бажаного статусу Словаччини в спільній державі. Проте, на наш погляд, між цими формами державного устрою є суттєва різниця, а їх поєднання й фактична синонімізація видаються некоректними та ведуть до ще більшої плутанини.

Первісна оцінка документа Масариком була достатньо пафосна: «Без угоди в Піттсбургу було б неможливо дійти до чесько-словацького об'єднання, а без цього об'єднання не міг би бути реалізований план звільнення обох націй»²¹. На його переконання, завдяки ньому були нейтралізовані претензії угорців на словацькі землі: «Серед чехів і словаків ширилися розмови, що на початку року до Америки прибув граф Каройї... згідно з чутками він бажав свободи чехам, але словаки повинні були залишитися в межах Угорщини... Полковник Хауз повідомив про це чехів, і вони домовилися про єдину Чехословацьку державу»²².

Позитивною щодо президента також була позиція делегації Словацької ліги, яка навесні 1919 р. вирушила до Європи й через Париж, Прагу прибула до Словаччини. Її завдання полягало в тому: «щоб текст нашої Піттсбурзької угоди напевне могли отримати в розпорядження наші очільники в Словаччині, щоб ми таким чином виконали свій обов'язок, ми американська гілка, стосовно нашої нації задля збереження самобутності, яка чітко висловлена й гарантована в нашій чесько-словацькій угоді, яку склав і власноруч підписав президент Чесько-Словацької Республіки батько Масарик»²³.

Однак вже тоді, в 1919 р., у чехословацьких лідерів окреслився певний «реверс» через побоювання, що словацькі вимоги в цьому питанні завадять їм на мирній конференції демонструвати цілковиту згуртованість чехів і словаків щодо створення спільної держави. На зустрічі з делегацією Словацької ліги у Парижі вони, в т.ч. словак Штефанік, «радили обережність, поміркованість й однастайність у справі Піттсбурзької угоди»²⁴.

Суперечливою була ситуація з включенням її змісту до Конституції Чехословацької республіки (ЧСР). Характерно, що це були пропозиції не лише словаків. Чеські емігрантські організації у Піттсбургу та Клівленді в листопаді 1919 р. оприлюднили резолюції з висловленням побажання про те, щоб текст декларації став змістовою частиною конституції ЧСР²⁵. Проте керівник делегації американських словаків М. Геттінг погодився зняти цю вимогу, аби не перешкоджати консолідації новоствореної держави. Можливо, саме за це він був винагороджений посадою чехословацького консула в Піттсбурзі. Особливу заперечну думку задекларував член делегації Й. Гушек, який після повернення до США постійно звертав увагу американських словаків на те, що Масарик їх використав та обманув²⁶.

Чеська сторона не визнавала подібної інтерпретації та активно посилалася на рішення Національних зборів республіки, які 29 лютого 1920 р. затвердили Конституцію держави²⁷. Вона узаконила централізм у питаннях державного устрою та ліквідувала в офіційній назві спільної держави згадуваний дефіс-сполучник. Цікаво, що централізований чехо-словакізм бачився його adeptами корисним і для словаків, адже зарахував їх до державотворчої нації, водночас автономія означала для них статус національної меншини.

Як бачимо, Конституція суперечила змісту Піттсбурзької декларації, але її прийняли у цілком легітимний спосіб. Ба більше, словацькі представники проголосували за неї позитивно²⁸. Навіть Словацька народна партія (СНП), яка в подальшому стала найактивнішим борцем за автономію і найширше використовувала Піттсбурзьку декларацію у своїй критиці дій празької влади, на цьому етапі визнавала необхідність підтримати Конституцію²⁹. Один із її лідерів Ф. Юріга 23 січня 1920 р. заявив у парламенті: «Більшість американських словаків дотримується думки, що Піттсбурзька угода має бути з часом виконана. Ми не стверджуємо..., що вона має бути реалізована негайно. Добре усвідомлюємо, що сьогодні до цього не готові»³⁰. Утім, автономісти згодом посилалися на виступ у конституційному комітеті свого представника Доланського, який заявив: «Нижчепідписані депутати словацької народної партії заявляють, що підтримують з мотивів вищих інтересів одногосне прийняття конституційних законів... однак цим не зрікаються своїх вимог щодо самоврядування Словаччини із законотворчим сеймом і висловлюють бажання, щоб це було забезпечено в майбутньому»³¹.

Завдяки голосам представників СНП 27 травня 1920 р. Масарика було обрано президентом у першому турі³². На нашу думку, конструктивна позиція СНП обумовлена фактором надії на добру волю тата-президента, а також побоюванням угорського ревізіонізму, адже на той час Будапешт ще остаточно не визнав входження словацьких земель до складу ЧСР. Словацькі політики давали таким чином чіткий сигнал про своє прагнення до того, щоби наявні державно-політичні зміни стали незворотними.

Ситуація змінилася з підписанням 4 червня 1920 р. Угорщиною Тріанонського договору, згідно з яким вона визнала новий status quo в Центральній-Східній Європі. Як результат, позбавившись великих геополітичних страхів, словацькі депутати від СНП вже в червні 1920 р. безуспішно пропонували внести до Конституції текст Піттсбурзької декларації та створити словацький сейм³³. 9 листопада 1922 р. Словацька ліга підготувала для уряду та Національних зборів ЧСР меморандум, в якому домагалася включення піттсбурзьких домовленостей до тексту Конституції, але відповіді не отримала³⁴.

Внутрішньополітична ситуація в країні в перші роки функціонування ЧСР загострила чесько-словацькі суперечності. Попри заяви про рівноправність реальний стан справ одразу ж продемонстрував, що, в силу кращої підготовленості до широкої суспільної активності чехів, словаки (окрім переконаних чехословакістів, яких було небагато) залишилися на узбіччі державно-політичного життя. Брак кваліфікованих власне словацьких кадрів у сферах управління, освіти, охорони громадського порядку зумовив те, що відповідні посади в Словаччині обійняли чехи³⁵. Така політична реальність явно дисонувала із запевненнями Масарика, що «чеської більшості не слід боятися, вона буде в Чехії, у Словаччині буде більшість словацька, кожна гілка буде господарем у своєму домі»³⁶.

Прагнучи мати важливий аргумент для обґрунтування своєї опозиції до празької влади, словацькі автономісти зупинилися на П'їттсбурзькій декларації як важливій політичній і документальній основі своїх вимог. Отже, російська дослідниця Н.І. Нечаєва слушно констатує: «П'їттсбург, таким чином, став «агітаційною карткою» словацьких автономістів...»³⁷. Лідер СНП А. Глінка називав документ Великою Хартією словацької нації³⁸. Тому практично кожна річниця його підписання використовувалася з метою політичної агітації та критики центрального уряду, персони Масарика, концепції чехословакізму.

Двічі (у червні 1925 р. і травні 1928 р.) Словацька ліга офіційно порушувала питання реалізації П'їттсбурзької декларації перед празькими політиками, але безуспішно. На внутрішньополітичній арені 27 листопада 1925 р. був прийнятий Трнавський маніфест, в якому сформульовані політичні прагнення автономістів. Укладачі висловили вдячність американським словакам за підписання п'їттсбурзького документа й бачили в ньому ту основу, на якій має змінюватися державно-правовий статус Словаччини у Чехословацькій республіці³⁹.

Інтерпретації П'їттсбурзької декларації Масариком у цей час вже кардинально змінюються. Він використовує тонкощі юридичної і бюрократичної термінології з метою вихолостити зміст і значення документа. У грудні 1922 р. на зустрічі зі словацькими депутатами й сенаторами президент назвав його лише програмою⁴⁰. У своїх спогадах він зазначає, що чесько-словацька домовленість не є договором, а саме угодою⁴¹, очевидно, цим наголошуючи на нижчому рівні її цінності і зобов'язань.

Акценти змістилися в бік того, що П'їттсбурзьку декларацію слід вважати документом винятково історичного, а не політичного значення, адже згідно з її двома останніми параграфами подробиці організації держави могли змінюватися, та їх мали визначати пізніше законні представники чехів і словаків⁴². У зв'язку з цим Мартінська декларація, проголошена в жовтні 1918 р. за ініціативи Словацької національної ради

як представницького органу на словацьких землях, і в якій не йшлося про конкретні умови чесько-словацької взаємодії, начебто дезавуювала вимоги емігрантської Піттсбурзької декларації⁴³. Згідно з цим підходом, державний устрій ЧСР остаточно закріпила прийнята Конституція, примат якої над іншими документами, з нормативно-правового погляду, безперечний.

Словацькі опоненти такого тлумачення вважали його надуманим, адже «звільнені словаки й чехи, відповідно до змісту Піттсбурзької угоди, при організації Чехословацької держави мали право вирішувати щодо подробиць, однак не базових умов, зафіксованих в угоді»⁴⁴. Вони також наголошували, що піттсбурзькі зобов'язання затверджені під час переговорів 31 жовтня 1918 р. у Женеві щодо організації ЧСР між Е. Бенешем, уповноваженим ЧСНР, та представниками пражського політикуму. В протоколі згаданої наради вказано: «схвалюються і визнаються обов'язковими для нації всі кроки, які здійснив тимчасовий чехословацький уряд у Парижі або його окремі члени в період від його створення»⁴⁵.

Іншим запереченням легітимності положень, сформульованих у піттсбурзькому документі, були зауваги, що він дійсний лише в американських умовах, адже його підписували громадяни США. Тобто емігранти не могли бути уповноважені визначати напрямок розвитку, яким мали йти самі словаки на батьківщині⁴⁶. Не визнаючи цього аргументу, один із активних автономістів М. Сокол наголошував: «Якби американські словаки хотіли, щоби Піттсбурзька угода була чинна [лише] для Америки та американських умов, то вони не згадували би [в тексті] Словаччину і не уклали б угоди з професором Масариком як головою Чехословацької національної ради, а звернулися б зі своїми вимогами до президента Сполучених Штатів Америки... Сам професор Масарик... не був американським громадянином, як і Ян Янчек, який зі словацького боку підписав угоду»⁴⁷. Словацькі опозиціонери також зауважували, що в період, коли зміст Піттсбурзької декларації ще не був відомий у Словаччині, тамтешні політичні активісти пропагували серед громадськості ідею Чехословацької держави, в якій словакам буде надана цілковита автономія⁴⁸.

Лунали заяви, що декларація незаконна, адже не відповідає нормативно-правовим приписам, чинним на той час у США⁴⁹. Очевидно, реакцією саме на це звинувачення стала стаття піттсбурзького юриста Е. Алтера від 23 квітня 1930 р., в якій зазначалося: «Угода, укладена Словацькою лігою, продовжує бути дійсною, й це не може послабити той факт, що була підписана у святковий День пам'яті»⁵⁰. Заслуговує на увагу вмотивоване зауваження, що Масарик не несе персональної відповідальності за недотримання своїх обіцянок, адже Конституція приймалася

парламентом, а він особисто, навіть за великого бажання, за повноваженнями не мав вирішального голосу в затвердженні державного устрою країни⁵¹.

Звичайно, перераховані резонні формальні аргументи дають начебто вичерпні роз'яснення, чому ж зміст Піттсбурзької декларації не був реалізований. Проте прихильники словацької окремішності відчували себе ошуканими, закидали чехам утилітарний підхід до проблеми. Окрім того, їхні вищенаведені контраргументи демонструють, що вони стали використовували методи своїх опонентів і теж заповзялися вишукувати юридичні, казуальні, стилістичні й інші зачіпки, аби довести свою правоту.

Черговим прикладом є їхній аргумент, що персональний склад словацького представництва в Національних зборах, що затверджували Конституцію, формувався не шляхом виборів, а через кооптування. Це дійсно викликало незадоволення Словацької національної ради, адже більшість депутатських місць обійняли прихильники централістського чехословакізму. На основі виборів був сформований склад Національних зборів аж у квітні 1920 р., тобто вже після прийняття Конституції⁵². Звідси формулювався висновок, що склад конститuantів був нелегітимний. Критикуючи депутатів від Словаччини, які підтримували празький політичний курс, щоденна газета ГСНП «Словак» у 1925 р. писала: «вони проголосили Піттсбурзьку угоду за клаптик паперу і за особисті вигоди та масне горнятко продали наше право на автономію»⁵³.

Гостроти дискусіям надавала не лише протестна позиція автономістів, а й розчарування празьких урядовців. На їхню думку, словацькі опозиціонери не бажали враховувати й цінувати ті позитивні зрушення, які відбулися у статусі Словаччини впродовж 1920-х рр. Насамперед йшлося про концепцію адміністративної автономії, яка була реалізована у зв'язку з проведенням реформ в управлінні — жупної 1922 р. та краянської 1928 р. Словаччина вперше в історії стала адміністративною областю (краєм) зі своїм земським снемом.

В уявленні Масарика це й була та де факто автономія, омріяна в Піттсбурзькій декларації. Відтак, він вважав виконаними її головні пункти. Проте словацькі опозиціонери не бажали задовольнятися адміністративною, вимагали політичної автономії, законотворчого, а не земського сейму та прагнули власного політичного домінування у краї. Президент Масарик вважав таку форму автономії неприйнятною через небезпеку угорського ревізіонізму, а також економічну незрілість словацьких земель⁵⁴. У цьому разі звертаємо увагу, що чехословацькі політики використовували аналогічну аргументацію, обґрунтовуючи неможливість надання автономії Підкарпатській Русі (Закарпаттю), хоча їх до цього

зобов'язував набагато вагоміший документ з високим міжнародним статусом — Сен-Жерменський мирний договір від 10 вересня 1919 р.

На цей час припадають найбільш різкі негативні висловлювання Масарика щодо Піттсбурзької декларації. У запалі дискусії він називав її неважливою й нереальною⁵⁵. У листі до А. Глінки в жовтні 1929 р. Масарик писав: «...в період, коли американські словаки уклали угоду, [Словацька] Ліга не існувала як легальна організація й була визнана [американською] державою лише в 1919 р. Поважний політик, державник таким документом не може і не сміє оперувати. Фальсифікат не може стати державним актом»⁵⁶. Навіть колишній прем'єр-міністр уряду сучасної Чеської республіки П. Пітгарт висловився в тому сенсі, що чеська сторона в цьому разі грала зі словаками «нечисту гру»⁵⁷. М. Сокол з цього приводу відзначив, що йдеться про політичні домовленості, за яких юридична, нормативно-правова форма не є визначальною, а вирішальним є зміст документа⁵⁸.

Піттсбурзька декларація використовувалася не лише як аргумент внутрішньополітичних дискусій. Ще 29 серпня 1919 р., ознайомившись з текстом, А. Глінка вирішив використати її як головний козир під час поїздки в Париж на конференцію з питань повоєнного устрою в Європі, аби винести словацьке питання на міжнародну арену⁵⁹. Проте чехословацьким дипломатам вдалося висвітлити зазначену акцію перед учасниками форуму як спробу угорського ревізіонізму. Тим паче, що на Піттсбурзьку декларацію насправді посилалися угорські дипломати під час переговорів на конференції⁶⁰, звинувачуючи чехів у пригнобленні словаків, аби переконати провідних діячів у необхідності залишення під контролем Будапешта словацьких земель. Відтак, після повернення А. Глінка був звинувачений у державній зраді і на певний час ув'язнений.

У 1937 р. британський лорд Ротермер, відомий своїми чехофобськими та проугорськими настроями, опублікував у газетах відомого американського «медіамагната» Херста статтю, де зауважив: «Коли документ, так звана Піттсбурзька угода, була запропонована мирній конференції, нікому не спало на думку, що чехи і словаки, які його прийняли, були всі американськими громадянами й навряд чи уповноважені вирішувати долю Центральної Європи»⁶¹. Звертаємо увагу, що однаковий аргумент проти декларації використовували як чехословацькі політики в інтересах своєї централізаторської політики, так і угорські ревізіоністи, що виношували діаметрально протилежні плани дезінтеграції Чехословаччини.

Цікаво, що про документ згадував у своєму звіті А. Гітлеру К.Г. Франк, інформуючи фюрера про планований на 29 березня 1938 р. демарш угорських і словацьких депутатів проти празької влади з вимогою автономії для Словаччини⁶². Можливо, саме відтоді словацьке питання

стає предметом особливої уваги на Вільгельмштрасе та в райхсканцелярії нацистської Німеччини.

Характерне порівняння щодо дискусій навколо деларації здійснив відомий британський фахівець з міжнародних відносин А.Дж.П. Тейлор. Він зауважував: «словаки, беручи за взірць політику своїх колишніх панів, сподівалися відіграти роль Угорщини в новій дуалістичній державі»⁶³. Автор демонструє підтримку чеської політичної позиції, зазначаючи: «Масарик пояснював, хоч можливо й не надто наполегливо, що не може нести відповідальності за долю майбутньої чехословацької держави; усі вимоги він сприймав як пропозиції. Його хвилювала потреба створення єдиного чехословацького руху, яким можна було справити враження на союзників. Словаки й русини пізніше мали підстави скаритися, що їх обдурили: оскільки Масарик був філософом, вони думали, що він ще до того і йолоп, — і вони помилилися».

На бік Масарика став і тогочасний британський експерт у справах регіону Центрально-Східної Європи Р. Сеттон-Вотсон: «Звинувачувати чехів та президента в недотриманні слова є великою несправедливістю і тактичною помилкою, тому що це веде у безвихідь...»⁶⁴.

Більш виважені оцінки Піттсбурзької декларації сформулював американський історик Дж. Ротшильд. Він визнав, що проблема є дискусійною, й «полеміка, спричинена цим документом, — тривала, повторювана й люта»⁶⁵. Дослідник систематизував чеські аргументи, наголосив, що Масарик публічно відхрестився від легітимності підписаного ним документа, назвавши це «правничим лицемірством». Також історик наголошує, що Масарик сам компопував остаточний проект і ще раз підписав остаточний каліграфічний рукопис Піттсбурзької декларації 14 листопада 1918 р. у Вашингтоні, кон'юнктурно використавши її для демонстрації американським владним колам чесько-словацької згуртованості. На підтримку словацьких аргументів «грає» наведений автором факт, що празький уряд 11 листопада 1918 р. визнав дійсними всі зобов'язання, взяті на себе Масариком за кордоном⁶⁶.

Чергова актуалізація змісту Піттсбурзької декларації відбулася в кризовому 1938 р. А. Глінка у своєму виступі в Жіліні 25 січня 1938 р. заявив: «Якщо нас Прага не почує, якщо Піттсбурзька угода, автономія не стане дійсністю, то скажемо Празі — З Богом»⁶⁷. Апогеєм політичної рекламної кампанії документа стала кількадесяттисячна автономістська маніфестація на площі Гвездослава у Братиславі 5 червня 1938 р., де голова Словацької ліги П. Глетко продемонстрував учасникам оригінал Піттсбурзької декларації⁶⁸. 6 жовтня 1938 р., в умовах постмюнхенської кризи, автономія Словаччини, а отже й положення Піттсбурзької декларації, стали політичної реальністю.

Загалом, на наш погляд, зміст Піттсбурзької декларації демонструє політичну наївність представників словацьких емігрантів, які довірилися загальним обіцянкам чехів щодо забезпечення своїх інтересів у спільній державі. З іншого боку, такий висновок впливає вже з ретроспективного аналізу подальших політичних подій в утвореній Чехословаччині. Станом же на травень 1918 р. навіть така форма заявки словаків на міжнародній арені щодо своєї національно-політичної ідентичності була величезним прогресивним кроком вперед і не могла оцінюватися інакше, як позитивно. В умовах, коли на батьківщині земляки не мали можливості реалізувати свої політичні бажання, словаки-емігранти стали виразниками їхніх прав на національне самовизначення. У цьому разі їхнє рішення про державно-політичний союз саме з чехами було логічним, адже схожість мови, культури, давніх історичних витоків чехів і словаків оцінювалися як вагомі чинники успішного будівництва спільної держави.

Таке значення документа визнавали й словацькі автономісти. Попри свою критику позиції президента, у 1930-х рр. на шпальтах їхнього офіційного видання «Словак» йшлося про вдячність за ініціювання та підписання Піттсбурзької декларації, яка названа найбільшою справою в житті Масарика⁶⁹. Один із авторитетних автономістських лідерів К. Сідор у травні 1938 р. заявив, що «Піттсбурзька угода — це документ, який не розділяє словаків і чехів, а створює мости для їх об'єднання»⁷⁰.

Отже, запальні суперечки і взаємні звинувачення щодо інтерпретації та реалізації положень Піттсбурзької декларації були вагомим фактором внутрішньополітичного напруження у чесько-словацьких взаєминах 1918–1938 рр. Вони продовжують привертати увагу й сьогоденних дослідників, висновки та оцінки яких теж не менш дискусійні.

¹ Kucík Š. Protokol 2. schůzde Odbočky Československé národní rady v Americe, konané dňa 31. mája 1918 v Moose Temple, Pittsburgh, Pa. *Dejiny — internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*. Ročník 2010. Článok 2. S. 163–164.

² Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2008. С. 30; Mulík P. Autonomía ako vyvrcholenie slovenského národno-štátneho programu. *Autonomía Slovenska. 75 rokov. Pamätnica zo spomienkovej akademie v Žiline dňa 4. októbra 2013*. Zostavili Martin Lacko a Peter Ivánek. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2014. S. 30.

³ Rychlík J. Pittsburská dohoda a česko-slovenské vztahy. 19. září 2013 14:14. URL: http://www.pwf.cz/rubriky/festival-v-pittsburghu/cesta-dvou-narodu/jan-rychlik-pittsburska-dohoda-a-cesko-slovenske-vztahy_9892.html (дата звернення: 12.06.2018 р.).

⁴ Pittsburská dohoda. Československá dohoda uzavretá v Pittsburghu, Pa., dňa 30. máje 1918. *Dokumenty slovenskej identity a štátnosti*. Zv. I. Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. Bratislava: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, 1998. S. 485–487.

⁵ Originál Pittsburskej dohody pride na Slovensko v júni. URL: <https://domov.sme.sk/c/20835078/original-pittsburskej-dohody-pride-na-slovensko-v-juni.html?ref=av-left> (дата звернення: 12.06.2018 р.).

⁶ Kucík Š. Protokol 2. schôdze Odbočky Československej národnej rady v Amerike, konanej dňa 31. mája 1918 v Moose Temple, Pittsburgh, Pa... S. 178.

⁷ Rychlík J. Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa. Praha : Vyšehrad, 2018. S. 204.

⁸ Korespondence. T.G. Masaryk — Edvard Beneš. 1918–1937. Editori Dagmar Hájková, Vlasta Quagliatová, Richard Vašek. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2013. S.213; Кравчук О. Національні відносини в Чехословаччині 1918–1935 рр.: погляд Т.Г. Масарика. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Випуск 3. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. С. 167.

⁹ Поп Ю. Словацьке питання в чеській політичній програмі в роки Першої світової війни. *Університет*. 2005. № 6. С. 36.

¹⁰ Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vztahy 1914–45). Zv. I. Bratislava : AEP, 1997. S. 47.

¹¹ Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938. *Autonómia Slovenska. 75 rokov. Pamätnica zo spomienkovej akadémie v Žiline dňa 4. októbra 2013*. Zostavili Martin Lacko a Peter Ivánek. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2014. S. 91.

¹² Mulík P. Autonómia ako vyvrcholenie slovenského národno-štátneho programu... S. 33.

¹³ Pekár M. Dejiny Slovenska 1918–1945. Vysokoškolská učebnica. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta. 2015. S. 29.

¹⁴ Кріль М.М. Історія Словаччини. Навч. посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 155; Кріль М. Піттсбурзька угода 1918. *Світова історія ХХ століття. Енциклопедичний словник*. Ред.: І. Підкова, Р. Шуст. Львів: Літопис, 2008. С. 639–640; Кріль М. Утворення і розвиток Першої Чехословацької республіки: політичний і національний чинники. *Україна — Європа — Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 2. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009, С. 50.

¹⁵ Пугач Е. Історія Словакии. Харьков: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. С. 139.

¹⁶ Коротка історія Чехії та Словаччини. Ред.: П.С. Федорчак. Івано-Франківськ: «Плай», 1999. С. 80.

¹⁷ Шніцер І. Мартинська декларація 1918 р. та її місце і роль в історії словацького народу. *Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник*. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. С. 32.

¹⁸ Піковська Т.В. Розвиток чехословацького національно-визвольного руху під час Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 118. С. 164.

¹⁹ Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр... С. 41.

²⁰ Clevelandská dohoda. 22 október 1915. URL: www.gjarpo.sk/~gajdos/treti_rocnik/dejepis/Clevelandska_dohoda_22_oktober_1915.pdf. (дата звернення: 12.06.2018).

²¹ Koval P. Obraz Tomáše Garrigue Masaryka v ľudáckej medzivojnovnej tlači. *Masaryk a Slované*. Praha : Historický ústav AV ČR. 2013. S. 193.

²² Масарик Т.Г. Мировая революция. Воспоминания. Авторизованный перевод: Н.Ф. Мельникова-Папоушек. Прага: Пламя-Орбис, 1927. Т. II. С. 21.

²³ Ďurica M. Delegacia Slovenskej ligy v Amerike na Slovensku v roku 1919. *Salus patrie suprema lex. Pohľady do slovenských dejín*. Zostavili Ján Košíar a Martin Lacko. Bratislava: LUČ, Ústav dejín kresťanstva, 2015. S. 91.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Petruf P., Segeš D. Memorandum Karola Sidora «Slovenská otázka» z júna 1943. *Historický časopis*. 2005. Ročník 53. Článok 1. S. 130.

²⁶ Ďurica M. Delegacia Slovenskej ligy v Amerike na Slovensku v roku 1919... S. 92.

²⁷ Rychlík J. Pittsburská dohoda a česko-slovenské vzťahy. 19. září 2013 14:14. URL: http://www.pwf.cz/rubriky/festival-v-pittsburghu/cesta-dvou-narodu/jan-rychlik-pittsburska-dohoda-a-cesko-slovenske-vztahy_9892.html (дата звернення: 12.06.2018 р.).

²⁸ Korespondence. T.G. Masaryk — Edvard Beneš. 1918–1937... S. 213.

²⁹ Opat J. Masarykiana a jiné studie. 1980–1994. Praha : Ústav T.G. Masaryka, 1994. S. 91.

³⁰ Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vztahy 1914–45)... S. 101.

³¹ Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938... S. 92.

³² Kovaľ P. Obraz Tomáša Garrigue Masaryka v ľudáckej medzivojnovnej tlači... S. 200.

³³ Slovenská ľudová strana v dejínach. 1905–1945. Zostavili Róbert Letz, Peter Mulík, Alena Bartlová. Martin: Matica Slovenská, 2006. S. 172.

³⁴ Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938... S. 90.

³⁵ Polak S. T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou. 6. (1919–1937). Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2012. S. 69.

³⁶ Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí. D. Kovač a kol. Bratislava: Fortuna Print & Adut, 1998. S. 85.

³⁷ Нечаева Н.И. Словацкий вопрос в межвоенной Чехословакии. *Славянский альманах*. 2016. Вып. 3–4. С. 154.

³⁸ Slovenská ľudová strana v dejínach. 1905–1945... S. 59.

³⁹ Ibidem. S. 154–155.

⁴⁰ Vašš M. T.G. Masaryk a jeho vnímanie problémov Slovenska vo funkcii prezidenta ČSR. *Masaryk a slované*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2013. S. 179.

⁴¹ Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания... С 20.

⁴² Opat J. Masarykiana a jiné studie. 1980–1994... S. 90; Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918–1938 рр. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. С. 32–33; Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. Отв. ред.: В.В. Марьина. Москва: Наука, 2005. Кн. 1. С. 83.

⁴³ Krajčovičova N. Začlenovanie Slovenska do Československej republiky (1918–1920). *Slovensko na cesti k demokracii*. Bratislava: Historický Ústav SAV, 2009. S. 20; Vašš M. T.G. Masaryk a jeho vnímanie problémov Slovenska vo funkcii prezidenta ČSR... S. 179.

⁴⁴ Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938... S. 90.

⁴⁵ Ibidem. S. 93.

⁴⁶ Opat J. Masarykiana a jiné studie. 1980–1994... S. 91.

⁴⁷ Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938... S. 89.

⁴⁸ Kovaľ P. Obraz Tomáša Garrigue Masaryka v ľudáckej medzivojnovnej tlači... S. 193.

⁴⁹ Opat J. Masarykiana a jiné studie. 1980–1994... S. 88–89.

⁵⁰ Petruf P., Segeš D. Memorandum Karola Sidora «Slovenská otázka» z júna 1943... S. 131.

⁵¹ Rychlík J. Češi a slováci ve 20 století (česko-slovenské vztáhy 1914–45)... S. 47; Kovaľ P. Obraz Tomáša Garrigue Masaryka v Ľudáckej medzivojnej tlači... S. 194; Rychlík J. Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa... S. 205.

⁵² Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938... S. 91.

⁵³ Slovenská Ľudová strana v dejínach. 1905–1945... S. 176.

⁵⁴ Kovaľ P. Obraz Tomáša Garrigue Masaryka v Ľudáckej medzivojnej tlači... S. 181–182.

⁵⁵ Ibidem. S. 201.

⁵⁶ Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. II. Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. Bratislava: Národné literárne centrum — Dom slovenskej literatúry, 1998. S. 147.

⁵⁷ Opat J. Masarykiana a jiné studie. 1980–1994... S. 89.

⁵⁸ Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938... S. 94.

⁵⁹ Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918–1938 рр... С. 32-33.

⁶⁰ Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938... S. 94.

⁶¹ Ibidem. S. 96.

⁶² Slovenská Ľudová strana v dejínach. 1905–1945... S. 285.

⁶³ Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809–1918 рр. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. С. 237.

⁶⁴ Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí... S. 133.

⁶⁵ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Пер. з англ.: В.П. Канаш. Київ: Мегатайп, 2001. С. 150.

⁶⁶ Там само. С. 151.

⁶⁷ Slovenská Ľudová strana v dejínach. 1905–1945... S. 58–59.

⁶⁸ Ibidem. S. 59, 179.

⁶⁹ Kovaľ P. Obraz Tomáša Garrigue Masaryka v Ľudáckej medzivojnej tlači... S. 199, 203.

⁷⁰ Slovenská Ľudová strana v dejínach. 1905–1945... S. 149.

REFERENCES

1. *Chekhija i Slovakija v XX veke. Ocherki istorii.* (2005). Moskva: Nauka [in Russian].
2. *Clevelandská dohoda. 22 október 1915.* Retrieved from www.gjarpo.sk/~gajdos/treti_rocnik/dejepis/Clevelandska_dohoda_22_oktober_1915.pdf [in Slovak].
3. *Dokumenty slovenskej identity a štátnosti.* (1998). Bratislava: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry. Zv. I [in Slovak].
4. *Dokumenty slovenskej identity a štátnosti.* (1998). Bratislava: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, Zv. II [in Slovak].
5. Ďurica, M. (2015). Delegacia Slovenskej ligy v Amerike na Slovensku v roku 1919. *Salus patrie suprema lex. Pohľady do slovenských dejín.* Bratislava: LUČ, 85–93 [in Slovak].
6. *Korespondence. T.G. Masaryk — Edvard Beneš. 1918–1937.* (2013). Praha: Masarykův ústav AV ČR [in Czech].
7. *Korotka istorija Chekhiji ta Slovačchyny.* (1999). Ivano-Phrankivs'k: Plaj [in Ukrainian].
8. Kovaľ, P. (2013). Obraz Tomáša Garrigue Masaryka v Ľudáckej medzivojnej tlači. *Masaryk a slované.* Praha: Historický ústav AV ČR, 179–204 [in Slovak].

9. Krajčovičova, N. (2009). Začlenovanie Slovenska do Československej republiky (1918–1920). *Slovensko na cesti k demokracii*. Bratislava: Historický Ústav SAV, 17–48 [in Slovak].
10. Kravchuk, O. (2008). *Natsional'na polityka Chekhoslovatskoji respubliky. 1918–1929 rr.* Vinnytsia: PP Edel'vejs i K [in Ukrainian].
11. Kravchuk, O. (2012). Natsional'ni vidnosyny v Chekhoslovachchyni 1918–1935 rr.: pohľad T.G. Masaryka. *Problemy istoriji krajin Tsentral'noji ta Skhidnoji Jevropy*, 3, 162–181 [in Ukrainian].
12. Kril', M. (2006). *Istorija Slovachchyny*. L'viv: Vydavnychyj tsentr LNU im. Ivana Phranka [in Ukrainian].
13. Kril', M. (2008). Pittsburz'ka uhoda 1918. *Svitova istorija XX stolittja. Entsyklopedychnyj slovnyk*, 639–640 [in Ukrainian].
14. Kril', M. (2009). Utvorennja i rozvytok Pershoji Chekhoslovats'koji respubliky: politychnyj i natsional'nyj chynnyky. *Ukrajina — Jevropa — Svit. Mizhnarodnyj zbirnyk naukovych prac'. Serija: Istorija, mizhnarodni vidnosyny*, 2, 47–55 [in Ukrainian].
15. *Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí*. (1998). Bratislava: Fortuna Print & Adut [in Slovak].
16. Kucík, Š. (2010). Protokol 2. schôdze Odbočky Československej národnej rady v Amerike, konanej dňa 31. mája 1918 v Moose Temple, Pittsburgh, Pa. *Dejiny — internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, 2, 163–183 [in Slovak].
17. Masarik, T. G. (1927). *Mirovaja revol'utsija. Vospominanija*. (Vol.2). Praha: Plamja-Orbis [in Russian].
18. Mulík, P. (2014). Autonomía ako vyvrcholenie slovenského národno-štátneho programu. *Autonomía Slovenska. 75 rokov. Pamätnica zo spomienkovej akademie v Žiline dňa 4. októbra 2013*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 31–37 [in Slovak].
19. Náš boj za politickú autonomiu. Reč Dr. Martina Sokola v poslaneckej snemovni 9. marca 1938 (2014). *Autonomía Slovenska. 75 rokov. Pamätnica zo spomienkovej akademie v Žiline dňa 4. októbra*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 81–99 [in Slovak].
20. Nechajeva, N. (2016). Slovatskij vopros v mezhvojennomj Chekhoslovakii. *Slavjanskij al'manakh*, 3-4, 152–159 [in Russian].
21. Opat, J. (1994). *Masarykiana a jiné studie. 1980–1994*. Praha: Ústav T.G. Masaryka [in Czech].
22. *Originál Pittsburskej dohody pride na Slovensko v júni*. Retrieved from <https://domov.sme.sk/c/20835078/original-pittsburskej-dohody-pride-na-slovensko-v-juni.html?ref=av-left> [in Slovak].
23. Pekár, M. (2015). *Dejiny Slovenska 1918–1945. Vysokoškolská učebnica*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta [in Slovak].
24. Petruf, P., & Segeš, D. (2005). Memorandum Karola Sidora Slovenská otázka z júna 1943. *Historický časopis*, 53, 1, 123–150 [in Slovak].
25. Pikovs'ka, T. (2017). Rozvytok chekhoslovats'koho natsional'no-vyzvol'noho rukhu pid chas Pershoji svitovoji vijny (1914–1918 rr.). *Hileja. Naukovyj visnyk*, 118, 163–165 [in Ukrainian].
26. Polak, S. (2012). *T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou. 6. (1919–1937)*. Praha: Ústav T.G. Masaryka [in Czech].
27. Pop, J. (2005). Slovats'ke pytan'nja v ches'kij politychnij prohrami v roky Pershoji svitovoji vijny. *Universytet*, 6, 25–40 [in Ukrainian].
28. Puhach, J. (2013). *Istorija Slovakii*. Khar'kov: KHNU imeni V.N. Karazina [in Russian].
29. Rotshyl'd, D. (2001). *Skhidno-Tsentral'na Jevropa mizh dvoma svitovymi vijnamy*. Kyjiv: Mehatajp [in Ukrainian].

30. Rychlík, J (1997). *Češi a slováci ve 20 století (česko-slovenské vztáhy 1914–45)*. Bratislava: AEP, Zv. I. [in Czech].
31. Rychlík, J. Pittsburská dohoda a česko-slovenské vztahy. 19. září 2013 14:14. Retrieved from http://www.pwf.cz/rubriky/festival-v-pittsburghu/cesta-dvou-narodu/jan-rychlik-pittsburska-dohoda-a-cesko-slovenske-vztahy_9892.html [in Slovak].
32. Rychlík, J (2018). *Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa*. Praha: Vyšehrad [in Czech].
33. Shnitser, I. (2008). *Istorija slovats'koho avtonomists'koho rukhu 1918–1938*. Uzhhorod: Vyd-vo UzhHU Hoverla [in Ukrainian].
34. Shnitser, I (2014). Martyns'ka deklaratsija 1918 roku ta jiji mistse v istoriji slovats'koho narodu. *Uzhhorods'ki slovats'ki naukovi chytannia: istorija, kul'tura, polityka, pravo. Naukovyj zbirnyk*, 30-36 [in Ukrainian].
35. *Slovenská ľudová strana v dejínach. 1905–1945*. (2006). Martin: Matica Slovenská [in Slovak].
36. Tejlor, A (2002). *Habsburz'ka monarkhija 1809–1918 rr. Istorija Avstrijs'koji imperiji ta Avstro-Uhorshchyny*. L'viv : VNTL-Klasyka [in Ukrainian].
37. Vašš, M. (2013). T.G. Masaryk a jeho vnímanie problémov Slovenska vo funkcii prezidenta ČSR. *Masaryk a slované*. Praha: Historický ústav, 175–187 [in Slovak].

Вікторія Солошенко

канд. іст. наук, заступник директора
з наукової роботи ДУ «Інститут
всесвітньої історії НАН України»
01103, Україна, Київ, вул. Леонтовича, 5
E-mail: witotschka@ukr.net

АРТ-ДІЯЛЬНІСТЬ ГІЛЬДЕБРАНДА ГУРЛІТТА ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ЕПОХИ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

У статті основну увагу приділено постаті Гільдебранда Гурлітта (Hildebrand Gurlitt) і його ролі в нацистській торгівлі творами мистецтва. Історія життя й арт-діяльність Г. Гурлітта лише нещодавно отримали оприлюднення й залишаються малодослідженими. Показано, яким був особистий внесок Г. Гурлітта та інших «офіцерів культури» у справу розвитку культурної складової Третього рейху, і як він відбивався в цілісній картині, що віддзеркалювала епоху націонал-соціалізму. З'ясовано, що завдячуючи своїй цілеспрямованості й міцним дружнім зв'язкам з митцями, Г. Гурлітту до кінця 1920 рр. вдалося зібрати одну з найкращих у Німеччині колекцій, на той час сучасних художників модерністів та експресіоністів, і стати фахівцем, затребуваним нацистською владою. Проаналізовано випадок Гурлітта («найбільшу знахідку століття»), який у 2012 р. сколихнув Німеччину та мав широке відлуння в різних країнах світу. Розкриваються причини того, що уряд Німеччини не поспішав оприлюднювати інформацію щодо колекції Гурлітта. Наголошується, що відкриття доступу до колекції допомогло відшукати власників і нащадків, виявити злочинців і співучасників загарбницької політики нацистів.

Ключові слова: Німеччина, Гільдебранд Гурлітт, арт-дилери, націонал-соціалізм, мюнхенський скарб, картини, культурні цінності, колекції, відчуження.

Viktoriiia Soloshenko

PhD in History

Deputy Director for Scientific Affairs

the State Institution "Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine"

5, Leontovycha Street, Kyiv, 01103, Ukraine

E-mail: witotschka@ukr.net

**HILDEBRAND GURLITT'S ART ACTIVITIES AS A
REFLECTION OF THE NATIONAL SOCIALISM EPOCH**

The article is centered on Hildebrand Gurlitt's figure and his role in the Nazi's trading in pieces of art. The documents of H. Gurlitt's life history and his art activities have just recently been publicized and remain poorly researched. It was found that due to his purposefulness and strong friendly relations with artists, H. Gurlitt, who managed to collect one of the best art collections of the contemporary modernists and expressionists in Germany by the late 1920s, became a professional sought after by the Nazi authorities. Against the background of notorious German art historians, such as the special representatives of Hitler appointed to create the collection of the Fuehrer's museum and planned museum in Linz Hans Posse and his successor from 1943 Hermann Voss, the chair of the Federal association of art and antiquities dealers in Germany Adolf Weinmueller, who actively participated in the persecution of Jewish art dealers, it was shown what was the personal contribution of H. Gurlitt and other "cultural officers" to the development of the Third Reich cultural component. Being the member of a special Ministry of propaganda working group of art dealers, H. Gurlitt established connections with branches of Western antique firms that worked in Germany and bought from them secretly the works of "degenerative art". In his turn he bought the works from German collectors of Jewish descent; helped them, gave them money and a chance to emigrate from Germany. The Reich Treasury received millions of foreign exchange earnings from his activities. Revealing of Gurlitt and other art dealers activities complements the holistic picture that represents the National Socialism epoch.

Gurlitt's case was also analyzed as "the greatest discovery of the century", when more than 1400 paintings were found in the ordinary rented apartment of Cornelius Gurlitt, who was the son of Hildebrand Gurlitt, in Munich in 2012. Emphasizing that the discovery stirred Germany and widely resonated around the globe, the author reveals the reasons for which the German Government held off disclosing the information about Gurlitt collection. It is stressed that allowing open access to the collection helped in

finding owners and descendants, as well as identifying criminals and accomplices of the Nazi expansionist policy.

Keywords: *Germany, Hildebrand Gurlitt, art dealers, National Socialism, Munich trove, paintings, cultural values, collections, alienation.*

Вагомий внесок у розвиток культурної складової Третього рейху зробили «солдати й офіцери культури» та цілі установи, які працювали на Гітлера й нацистський режим. Їхні долі склалися по-різному, одним вдалося досягти висот, інші пройшли крізь страшні випробування. У цьому контексті варто згадати постаті Ганса Поссе — ідейного противника режиму, який ледь не потрапив до концтабору, а згодом став улюбленим мистецтвознавцем фюрера, Германа Фосса, антиквара Карла Габерштока, Адольфа Вейнмюллера — власника аукціонних будинків у Мюнхені та Відні, інших відомих арт-дилерів епохи націонал-соціалізму, і, звичайно, Гільдебранда Гурлітта — арт-дилера відомства Геббельса.

Осмилення минулого, проблема злочину, вини, відповідальності і спокути нині набувають в історичному дискурсі неабиякої актуальності. Нові знахідки культурних цінностей потребують ретельного дослідження й наукового трактування.

Метою статті є аналіз діяльності арт-дилера, колекціонера, який працював на Гітлера і нацистський режим — Гільдебранда Гурлітта. Видається за доцільне показати, яким був особистий внесок Г. Гурлітта та інших «офіцерів культури» у справу розвитку культурної складової Третього рейху, і як він відбивався в цілісній картині, що віддзеркалювала епоху націонал-соціалізму.

Мистецтво тоді повинно було відповідати «арійському духу» і прославляти Німеччину як великий Третій рейх. На початку його існування Гітлер залучав до роботи і створення своєї колекції берлінського антиквара Карла Габерштока, який допомагав купувати картини для «коричньового будинку» в Мюнхені, Імперської канцелярії тощо. Для того, щоб професійно сформувати колекції для Музею фюрера у м. Лінц, Габершток порекомендував залучити відомого мистецтвознавця, фахівця з італійського та нідерландського мистецтва Ганса Поссе.

Ганс Поссе — німецький мистецтвознавець, спеціальний уповноважений Гітлера у справі створення колекції музею фюрера. Походив він із родини історика, таємного радника й директора головного державного архіву Саксонії Отто Адальберта Поссе. Г. Поссе вивчав мистецтвознавство, археологію й історію в Марбурзькому та Віденському університетах, у 1903 р. захистив докторську дисертацію, працював музейним співробітником у Музеї кайзера Фрідріха в Берліні, був призначений асистентом директора Музею Вільгельма фон Бодє. Завдяки своїй

зразковій роботі з фондами німецького, нідерландського й англійського живопису він отримав визнання в мистецтвознавчих колах, працював асистентом у Німецькому мистецтвознавчому інституті у Флоренції. З 1910 р. обіймав посаду директора Дрезденської картинної галереї, реорганізував її за принципами Боде, займався купівлею нових експонатів, переважно творів німецьких художників ХІХ ст., творів експресіоністів. У 1914 р. був мобілізований на фронт. Ганс Поссе неодноразово керував експозиціями у Венеції, активно сприяв визнанню німецького художнього авангарду, у 1926 р. організував Міжнародну художню виставку у Дрездені. Г. Поссе був звинувачений у демонстрації у картинній галереї творів «дегенеративного мистецтва», які у 1938 р. були конфісковані. Згодом він був реабілітований і поновлений на посаді директора Дрезденської картинної галереї. З липня 1939 р. Г. Поссе став спеціальним уповноваженим і протягом наступних років виконував особисті доручення фюрера, окрім того займався розподілом по німецьким музеям награбованих творів мистецтва¹.

Його наступником був відомий мистецтвознавець Герман Георг Фосс — німецький історик мистецтва, з 1943 р. спеціальний уповноважений Гітлера у справі колекцій запланованого музею фюрера в м. Лінц. Г. Фосс вивчав історію мистецтв в університетах Гейдельберга й Берліна, у 1907 р. захистив кандидатську дисертацію, працював з 1908 р. у Вільгельма фон Боде й Макса Якоба Фрідлендера в Королівських Пруських зібраннях творів мистецтва, був асистентом в Інституті історії мистецтв у Флоренції, очолював графічну колекцію Музею образотворчого мистецтва в Лейпцигу, з 1922 до 1935 рр. працював куратором і заступником директора Музею кайзера Фрідріха в Берліні².

З 1935–1945 рр. Герман Фосс керував Муніципальною художньою колекцією в Державному музеї Нассау у Вісбадені. Внаслідок продажу творів «дегенеративного мистецтва» за кордон він перебудував колекцію в дусі націонал-соціалістичної доктрини. Г. Фосс вивчав і оцінював захоплені у євреїв колекції, брав участь у системі вилучення і примусового продажу творів мистецтва в «Центрі німецького викраденого мистецтва». Використовуючи свої широкі професійні зв'язки з арт-дилерами, мистецтвознавцями, колекціонерами в Німеччині та за кордоном, він забезпечував поповнення галереї Вісбадена новими надбаннями, а також залучав до купівлі-продажу аукціонний будинок «Доротеум» у Відні, який був відомий своєю торгівлею єврейськими цінностями.

Так, лише за період між квітнем 1943 і березнем 1944 рр. Г. Фосс примножив колекцію більше, ніж на 800 картин. Наголосимо, що для закупівель використовувалися гонорари від «Майн Кампф», чистий прибуток від спеціальної марки пошти рейху, а також спеціальна пожертва

німецької промисловості (130 млн. рейхсмарок). Також Г. Фосс найчастіше користувався послугами Гільдебранда Гурлітта, який відповідав за купівлю творів мистецтва з Парижа. Наближення військ союзників на початку 1945 р. призвело до припинення купівлі³.

Інший відомий колекціонер Адольф Вейнмюллер працював у Мюнхені і Відні. Аукціоніст А. Вейнмюллер очолював Спілку німецьких торговців творами мистецтва та антикваріатом, яка повинна була входити до рейхскамери образотворчого мистецтва. Він також піклувався про «розчистку» усіх інших об'єднань арт-дилерів. Напрямую зв'язків з Гітлером у А. Вейнмюллера, певно, що не було, відсутнє і його очевидне пряме відношення до купівлі творів мистецтва для «місії особливого доручення Лінц». Однак не варто виключати, що він мав тісні зв'язки в найвищих ешелонах апарату влади і продавав їм твори мистецтва. Його клієнтами були відомі високопосадовці — націонал-соціалісти, такі як особистий секретар А. Гітлера М. Борман, впливові арт-дилери також замовляли в нього об'єкти мистецтва для «спеціальної місії Лінц»⁴.

А. Вейнмюллер брав активну участь у переслідуванні арт-дилерів єврейського походження. Наголосимо, що бойкот 1933 р. проти євреїв негативно вплинув на діяльність арт-дилерів, євреї були повністю витіснені з цієї важливої економічної і культурної галузі. Насамперед, це призвело у Мюнхені — місті мистецтв — до загрози того, що ліквідовані маленькі підприємства усі одночасно змушені були виставити свої товари на продаж.

Існує листування, датоване 1935 р., в якому повідомлялося арт-дилерам про те, що вони протягом чотирьох тижнів зобов'язані закрити свою справу. Цей лист має пряме відношення до А. Вейнмюллера. У такий спосіб він позбавився єврейської конкуренції. Пізніше, як радник різних установ та інституцій, таких як промислова та торгова палати, він завжди виступав опонентом у наданні іншим ліцензій на ведення арт-торгівлі та на розширення діяльності і таким чином засвідчував свою монополію в Мюнхені⁵.

Було виявлено конкретні факти й з'ясовано, що у Відні в архітектора Е. Готтхільфа лише деякі об'єкти були продані з молотка, у А. Вейнмюллера — це близько 66 об'єктів. Також існують приклади, які цілком підтверджують суттєві прибутки від поставок художніх творів через гестапо⁶.

А. Вейнмюллер завжди заперечував звинувачення на свою адресу в тому, що гестапо здійснювало йому поставки. Однак, на підтвердження причетності А. Вейнмюллера до цього німецькі дослідники знайшли переконливі докази.

Доконаним залишається той факт, що навіть після завершення війни він міг продовжувати далі робити свою звичну справу. Після 1945 р. не

було нікого, хто міг би з ним конкурувати за перше місце в арт-торгівлі Мюнхена. Варто зазначити, що американці після війни намагалися виступити із звинуваченнями проти А. Вейнмюллера, і він навіть до 1948 р. не отримав ліцензії. Однак, довести той факт, що він вів торгівлю відчуженими культурними цінностями, не вдалося, оскільки вважалося, що всі документи згоріли під час повітряного нападу, а сам аукціонний будинок було зруйновано. Його словам вірили, і справа не зрушила з місця, а всі спроби завадити його діяльності наражалися на супротив⁷.

Варто зазначити, що за останні десять років у Німеччині значно активізовано роботу з подолання наслідків націонал-соціалістичного панування в культурній сфері. Важливими у цьому зв'язку є проблеми викраденого мистецтва, трофеїв війни, колекцій нацистів, історії їх походження та переміщення.

Зарубіжна історіографія, присвячена проблемі викрадених та відчужених нацистами культурних цінностей, представлена широким колом досліджень учених ФРН, Австрії, Нідерландів, Франції, Польщі, Швейцарії, США та ін. Це, насамперед, праці Вольфганга Айхведе⁸, Патріції Кенеді Грімстед⁹, Регіни Денель¹⁰, Уве Гартманна¹¹, Навойки Кислинської-Лобкович¹², Ані Хойс¹³, Крістіана Фурмейстера¹⁴ та ін. Незважаючи на досить велику кількість студій з цієї проблематики, нині ще бракує ґрунтовного комплексного дослідження. За кілька років, що минули після сенсаційної «мюнхенської знахідки», з'явилася низка важливих праць, присвячених діяльності арт-дилерів, колекціонерів, «офіцерів культури» — це студії Андреї Гаусманн, Барбари Альдер¹⁵, Штефана Кольдегоффа¹⁶, Ганса Крістіана Льора¹⁷, Андреаса Ріделя¹⁸, Майке Хопп¹⁹, Олівера Мее-ра, Міхаеля Феллера, Штефані Кріст²⁰.

Особливий інтерес для дослідників проблематики епохи націонал-соціалізму становить постать та історія життя Гільдебранда Гурлітта, яке простягнулося крізь чотири епохи — Кайзерівську імперію, Веймарську Республіку, епоху націонал-соціалізму, Федеративну Республіку і віддзеркалювало трагічні виміри, злочинну торгівлю, зроблені вчинки.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо за доцільне дослідити діяльність колекціонера й арт-дилера Гільдебранда Гурлітта й показати, як вона віддзеркалювала епоху націонал-соціалізму. Гільдебранд Гурлітт народився 15 вересня 1895 р. у Дрездені у творчій родині, його батько Корнеліус Гурлітт був істориком мистецтва, дід — видатним пейзажистом, родина мала єврейське коріння. Повернувшись після Першої світової війни, маючи чотирьохрічний офіцерський досвід і численні поранення, Гільдебрандт вивчав історію мистецтв у Дрездені, пізніше — в університетах Берліна та Франкфурта на Майні. У 1923 р. одружився, у шлюбі мав двох дітей — сина Корнеліуса (1932 р.) і доньку Ніколін

(1935 р.). У 1924 р. захистив дисертацію з історії архітектури²¹. У 1925 р. очолив у Цвікау відкритий напередодні війни муніципальний Музей короля Альберта, куди були передані зібрані ним твори мистецтва. Г. Гурлітт поставив за мету перетворити провінційний музей на загальнонімецький центр сучасного мистецтва. Він залучав до співпраці художників, які дарували музею свої картини, колекціонував, організовував у музеї Цвікау численні виставки — персональну виставку Макса Пехштейна (1925 р.), «Молодий Кетте Кольвіц у Дрездені» (1926 р.), виставку Еріха Хеккеля й Карла Шмідт-Ротлуфа та велику персональну виставку Еміля Нольде (1928 р.)²².

Завдячуючи своїй цілеспрямованості й міцним дружнім зв'язкам з митцями Г. Гурлітту до кінця 1920 рр. вдалося зібрати одну з найкращих у Німеччині колекцій творів на той час сучасних художників модерністів та експресіоністів. Це роботи Василя Кандінського, Ернста Людвіга Кірхнера, Пауля Клее, Ловіса Корінта, Оскара Кокошки, Макса Ліберманна, Еміля Нольде, Отто Дікса, Макса Слефогта, Ліонеля Файнінгера, Ернста Барлаха, Макса Бекманна, Франца Марка та колекція творів німецьких майстрів експресіонізму.

Зі зміцненням позицій націонал-соціалістів активна діяльність Гурлітта все більше не подобалася прибічникам суто німецької культури. Так, на його адресу були висловлені звинувачення з боку Союзу боротьби за німецьку культуру. Лунали закиди, що Гурлітт, сам наполовину єврей, підтримує єврейських художників, чия творчість чужа духу німецької нації. Долаючи численні ідеологічні та фінансові перешкоди, а також після звільнення у квітні 1930 р. муніципалітетом Цвікау з посади директора музею, він очолив галерею Кунстфереїн (Kunstverein) у Гамбурзі й успішно працював за підтримки муніципальної влади. Вже у 1933 р. Гільдебранд Гурлітт та його друзі відчули великий тиск, але після призначення мером Гамбурга нациста Карла Крогмана чинити опір стало неможливо. У липні 1933 р. Гурлітт пішов у відставку, хоча планував відкрити виставку сучасного німецького та італійського мистецтва.

Варто зазначити, що у 1937 р. спалахнув скандал через виставку Франца Радзівілла, до якого був причетний Г. Гурлітт. Ця виставка, організована у школі мистецтв професором Вільгельмом Німеєром, не подобалася нацистам, як виявилось, картини для неї надав сам Г. Гурлітт. Колекціонування «дегенеративного мистецтва» загрожувало концтабором і, усвідомлюючи це, арт-дилер запланував згорнути свою справу. Однак, на початку 1938 р. Гурлітта як поважного власника відомої фірми запросили цілком законно продавати за валюту твори мистецтва, які рейху через ідеологічні та інші причини були непотрібні. Для Гурлітта залишався вибір між концтабором та справою життя, яка йому була до душі.

Він та інші професіонали Б. Бюмер, К. Бухгольц і Ф. Меллер отримали доступ до берлінських складів, де зберігалися конфісковані режимом твори мистецтва. Один із цих складів перебував у підвалах відомства Геббельса. Саме за його дорученням Г.Гурлітт продавав конфісковані твори мистецтва за кордон. Він входив до складу особливої робочої групи арт-дилерів — маршанів при міністерстві пропаганди Геббельса²³.

Також збереглися відомості про поїздку Гурлітта у 1943 р. до Макса Бекманна в Голландію, де він, щоб підтримати художника, купив у нього декілька робіт. Як повідомляла газета «Більд ам Зоннтаг» («Bild am Sonntag»), батько Корнеліуса Гурлітта у 1940 р. цілком офіційно викупив за 4000 швейцарських франків у Міністерства пропаганди нацистської Німеччини 200 робіт «дегенеративних» художників, а у 1941 р. — ще 115. Ці картини, як припускали журналісти, і складала основу майбутнього «мюнхенського скарбу».

Невідомою донині залишається інформація про клієнтів фірми Гільдебранда Гурлітта й обсяги продажів, однак можна припустити, що це були не німці, а найімовірніше, йому вдалося встановити зв'язки з філіалами західних антикварних фірм, які працювали в Німеччині й конфіденційно купували в нього твори «дегенеративного мистецтва». Він же перекупував їх у німецьких колекціонерів єврейського походження, допомагаючи їм, даючи гроші і шанс емігрувати з Німеччини. Казна рейху отримувала від його діяльності мільйонні валютні надходження. Для унаочнення результативності його діяльності наведемо такий приклад: у 1943 р. оподаткований прибуток Гільдебранда становив 178 тис. рейхсмарок, а навесні 1945 р. на його банківському рахунку було вже 300 тис. рейхсмарок²⁴.

Так, у 1940 р. музичний видавець єврейського походження Генрі Гінріксен був змушений продати арт-дилеру Геббельса Г.Гурлітту картину К. Піссарро «Сіятель і пахарь» в надії отримати для своєї родини виїздну візу з окупованого нацистами Брюсселя. Відомо також, що Гурлітт перепродав полотно своєму швейцарському партнеру, який виставив його на аукціоні «Сотбіс» («Sothebys») майже за мільйон доларів. Гурлітт не зміг дотримати слова та допомогти з візою, і для цієї родини все обернулося у 1942 р. Освенцимом (Auschwitz-Birkenau). Не відомо, скільки було таких трагедій, пов'язаних з його іменем²⁵.

Чому саме постать Гурлітта викликала неабиякий інтерес у фахівців-мистецтвознавців, істориків, юристів, детективів і варта нашої прискіпливої уваги? Випадок Гурлітта сколихнув у 2012 р. Німеччину та мав відлуння в різних країнах світу, його назвали «найгучнішим скандалом», «німецькою драмою», а знахідка вважається «найбільшою знахідкою століття»²⁶. Так, у Мюнхені, у звичайній орендованій квартирі Корнеліуса

Гурлітта — сина Гільдебранда Гурлітта — було знайдено понад 1400 живописних картин (1285 необрамлених і 121 обрамлена картина, які були оцінені в мільйони євро).

Суд Аугсбурга видав судовий ордер на обшук помешкання Гурлітта. Він тривав три доби й відбувався за участі десятків правоохоронців. Всі предмети були вилучені й відправлені на ретельне дослідження та зберігання поблизу Мюнхена²⁷.

Варто зазначити, що існує й австрійська частина колекції Гурлітта, значно менша за обсягом — це 60 картин, знайдених у його будинку в Зальцбурзі. Хоча на тлі першого відкриття в Мюнхені австрійська колекція видається скромнішою, однак це роботи видатних майстрів — А.-Й. Море, П.-О. Ренуара, П. Пікассо, які викликають сильні враження у поціновувачів мистецтва.

Нез'ясованими залишалось чимало питань, і серед них — хто був власником цієї безцінної колекції, знайденої у центрі Мюнхена, в районі Швабінг, яке її походження? Це твори, награвовані нацистами, чи «дегенеративне мистецтво»? Як вони опинилися у квартирі в Мюнхені? Як бути далі з цими картинами і їхніми нащадками?

Як вдалося з'ясувати німецьким експертам, юристам — уся ця знахідка належала сину відомого арт-дилера нацистських часів Гільдебранда Гурлітта, який займався продажем творів «дегенеративного мистецтва». Персона Рольфа Ніколауса Корнеліуса Гурлітта нікому не була відомою, народився він 28 грудня 1932 р. у Гамбурзі. Син Гурлітта потрапив випадково в поле зору правоохоронців на швейцарському кордоні, коли потягом Цюрих-Мюнхен перевозив готівку, походження якої не зміг пояснити. Це і стало підставою для подальших перевірок особи й обшуку в його помешканні²⁸. Він не мав прописки, не отримував пенсії, жив на кошти з продажу картин з колекції свого батька.

Також було встановлено, що у 2011 р. незадовго до обшуку Гурлітт продав на аукціоні у Швейцарії за допомогою аукціонного будинку «Кунстхауз Лемпертц» («Kunsthau Lempertz») картину Макса Бекманна «Приборкувач левів» (1930 р.). Ціна картини становила 725 000 євро, з них близько 400 тис. були виплачені Корнеліусу Гурлітту, а решта грошей пішла спадкоємцям, і це непросте питання вдалося врегулювати. Насправді Гурлітт хотів продати картину М. Ліберманна, але не зміг її зняти зі стіни й тому виставив на продаж картину Бекманна. Найстаріший аукціонний будинок Німеччини «Кунстхауз Лемпертц», дотримуючись закону, проінформував відповідні служби, й таким чином проти К. Гурлітта було заведено кримінальну справу, в якій ішлося про привласнення чужого майна й ухилення від сплати податків. Безперечним є той факт, що Корнеліус і раніше продавав картини з колекції свого батька. Так,

у 1990 р. відбувся продаж декількох малюнків галереї «Galerie Kornfeld» (Швейцарія) за 38 тис. швейцарських франків.

Як стало відомо, уряд Німеччини не поспішав розкривати інформацію про велику «знахідку століття», по кожній частині колекції Гурлітта проводилися пошукові та слідчі дії. Відомості про знайдені в 2012 р. шедеври були відкриті лише восени 2013 р., картини «зальцбурзької» частини колекції, які потрапили до Гурлітта, також були обліковані й переховані властями²⁹.

До цієї важливої справи були залучені найкращі експерти — історики мистецтв, юристи. Дослідження було тривалим, про колекцію не йшлося протягом двох років. Такий термін, на наш погляд, потрібен був для того, щоб уникнути позовів від нащадків пограбованих єврейських родин. Важливо зазначити, що починаючи з 1938 р. («кришталеві ночі») понад 600 приватних галерей і антикварних магазинів були знищені. Безслідно зникла велика кількість картин, інших цінних речей.

Варто зазначити, що навіть після майже восьмидесяти років, що минули, дії арт-дилера Гільдебранда Гурлітта не мають терміну давності, оскільки кожна картина має свою неповторну історію, тривалі, і, на той час, безрезультатні пошуки господарів або їхніх спадкоємців.

Так, з боку єврейських організацій, які захищають права жертв Голокосту, лунали звинувачення в непрозорості розслідування «справи Гурлітта». Справа контролювалася вищим керівництвом держави, і навіть А. Меркель заявляла про зобов'язання розібратися з колекцією.

Прикметно, що в мюнхенському скарбі окрім полотен німецьких художників-модерністів початку ХХ ст. були й роботи давніх майстрів А. Дюрера, Каналетто. Дослідники схилилися до думки, що ці полотна могли належати до легендарної виставки «Дегенеративне мистецтво»³⁰ («Entartete Kunst»). Такими, що принижували німецьку націю, були визнані твори 112 художників, вони вважалися ворогами рейху, їм забороняли малювати, висилали до концтаборів. Наголосимо, що перша офіційна виставка «дегенеративного мистецтва» відбулась у Карлсруе у 1933 р. невдовзі після приходу Гітлера до влади. Ефект виставки був зворотнім і не співпадав з розрахунками Гітлера, велика кількість відвідувачів йшла милуватися творами мистецтва, які заперечував Гітлер. Після показу в Мюнхені виставку демонстрували у дванадцяти містах Німеччини й Австрії, вона зібрала понад 3 млн. відвідувачів.

На початку 1936 р. Гітлер наказав чотирьом німецьким художникам на чолі з професором Адольфом Ціглером, президентом Імперської палати образотворчого мистецтва, дослідити всі головні галереї і музеї Німеччини з метою вилучення «дегенеративного мистецтва». Починаючи з 1936 р. з усіх музеїв Німеччини було вилучено близько 17 тис. картин,

скульптур і графічних листів авторства близько 1000 «шкідливих» художників. Конфісковували не лише німецький живопис до 1910 р., а й твори більш раннього періоду, включаючи картини П.-О. Ренуара, П. Пікассо, П. Сезанна, В. Ван Гога. У такий спосіб німецькі музеї втратили всі фонди сучасного мистецтва, які переправили до підвалів відомства Геббельса. У своєму щоденнику в січні 1938 р. Геббельс писав про надію за допомогою цих «відразливих» картин заробити трохи грошей, які були необхідні для військової промисловості країни. Так, у 1939 р. проведено низку аукціонів сучасного живопису в Люцерні, однак аукціонні торги були майже проігноровані. Попри це деякі учасники, ризикуючи своєю репутацією, купували за безцінь картини — шедеври світового значення. Приміром, картина П. Пікассо «Акробат і юний арлекін» (1905 р.) була вилучена нацистами з фондів Музею образотворчого мистецтва (м. Вупперталь), а вже у 1988 р. на аукціоні «Крістіс» (“Christie’s”) її оцінили в 38 млн. дол. Оскільки аукціони в Люцерні відвідували представники зі Швейцарії, Бельгії і Голландії, на сьогоднішній день можна зрозуміти походження численних зібрань авангардного живопису вартістю в десятки мільйонів доларів у Базелі та Льєжі. Наголосимо і на тому факті, що на таємні рахунки Бормана у швейцарських банках у 1939 р. за продаж 126 творів мистецтва надійшла сума близько 700 тис. рейхсмарок³¹.

До «мюнхенської знахідки» вважалося, що більшість експонатів (близько 5 тис.) виставки «Дегенеративне мистецтво» були спалені в Берліні у березні 1939 р. У 2010 р. при розширенні метро в Берліні у підвальному приміщенні одного з будинків знайдені скульптури — експонати тієї ж виставки. Дещо пізніше світ сколихнула мюнхенська знахідка, з’явилася інформація про її нинішнього власника — Корнеліуса Гурлітта.

Враховуючи ситуацію, що склалася, К. Гурлітт дуже хотів все прояснити і зняти вину з себе та свого батька та, звичайно, повернути колекцію. Він написав листа до редакції журналу «Шпігель» (“Spiegel”), і 17 листопада 2013 р. з’явилося перше та єдине інтерв’ю К. Гурлітта під заголовком «Розмови із фантомом. Корнеліус Гурлітт про таємницю своїх картин». В інтерв’ю Корнеліус із подивом запитував: «Чого всім цим людям від мене потрібно? Чому вони полюють на мене як на вбивцю? Я дуже тиха людина»³². Після розголосу справи на сторінках німецьких журналів, представники світової преси чергували біля помешкання К. Гурлітта, фотографували його немов воєнного злочинця. Розглядаючи зображення своїх картин у газетах, він з розчаруванням наголошував: «що це за така країна, в якій моя приватна власність виставляється на показ усім? Картини повинні повернутися до мене. Усе, чого я хочу —

це просто продовжити жити зі своїми картинами. Я хочу повернути їх назад». Так, картину М. Ліберманна він мав намір продати, щоб оплатити рахунок за лікування, а решту полотен планував зберігати у своїй квартирі: «Шагал знову потрапить до шафи, картина з піаністкою висітиме в коридорі, де її завжди вішала мати. Я дуже сумую за своїми картинами, вже достатньо публічності для мене та моїх картин»³³. Також К. Гурлітт надіслав своєму адвокату до Аугсбурга фото спаленого батьківського будинку у Дрездені, приклав давні газетні статті, щоб припинити скандал навколо постаті батька.

Корнеліус згадував своє дитинство в Гамбурзі на Альте Рабенштрассе. Він хотів би повернутися туди, щоб забрати для свого приватного архіву свідоцтво про хрещення. «Трохи ідентифікації, старі коріння — це гарно і саме те, чого потребує кожна людина», — наголошував Гурлітт-молодший. Ще дитиною він грав поміж М. Ліберманном, М. Бекманном і М. Шагалом, картини переїздили з ним з міста до міста, вони висіли в залі та коридорі. Усіх їх торкався батько, їх він сортував і любив, усі вони носять його сліди³⁴. Їхня родина часто переїжджала, слідуючи за батьком, який усе життя боровся й був дуже розумною людиною. Вдома засуджували Гітлера. Батько вів боротьбу проти нього, але майстерно це приховував, щоб ніхто цього не помічав.

За свідченнями сина, Гільдебранд Гурлітт ніколи нічого не купував у приватних осіб, картини потрапляли від музеїв або арт-дилерів. Він зауважував: «Батько співпрацював з нацистами лише тому, що хотів врятувати картини з вогню. Могло трапитися так, що батькові щось пропонували з приватної власності, але він цього не приймав, це викликало у нього відразу»³⁵. Більшу частину життя К. Гурлітт дійсно провів у самотності. Увесь цей час картини були його «єдиними друзями». Він захищав свої картини від чужих очей. Його зовнішні контакти були незначними, він не дивився телевізор, не користувався сучасними засобами комунікації. Під час обшуку була вилучена також невеличка валіза з його улюбленими картинами, які Корнеліус любив подовгу роздивлятися вечорами. Даючи єдине інтерв'ю журналістам, він зізнався, що нічого так не любив у житті, як свої картини. Він допомагав батьку ще тоді у Дрездені рятувати твори мистецтва від росіян. Батько й син позичили транспорт у транспортній спілці Дрездена й вивантажували на нього картини, які Гільдебранд відвіз до знайомого селянина в передмістя Дрездена, а звідти — до замку на півдні Німеччини³⁶.

Г. Гурлітт мав багато знайомих, і це добре допомагало йому. У Гамбурзі на Клопштокстрассе, 35 він зареєстрував свою справу на дружину, а у Дрездені він її взагалі не реєстрував, зберігав твори мистецтва вдома і продавав їх. «Мого батька часто виганяли й переслідували, — згадував

К. Гурлітт, — вибивали землю з-під його ніг, але він завжди піднімався»³⁷. Він вільно розмовляв французькою та англійською, Корнеліус хотів подобатися своєму батькові, вивчав історію мистецтв у Кельнському університеті, слухав лекції з філософії і теорії музики, навчився повільно розмовляти англійською, але одного разу вирішив припинити навчання. Арт-дилер однозначно стверджував, що його батько врятував картини від нацистів, бомбардувань, від росіян і американців³⁸.

Майке Гоффманн — доктор мистецтвознавства з Вільного університету Берліна — була запрошена прокуратурою Німеччини для експертизи, і завдяки її кропіткій роботі вдалося відкрити багато нових деталей. Взяти історію Генрі Гінріксена, видавця нот і колекціонера, Гурлітт-старший був особисто знайомий з його родиною. Також збереглися листи, які доводять, наскільки сильно Гінріксен йому довіряв. А втім, коли після війни обидва його сини, єдині, хто в родині пережили Голокост, звернулися до Гурлітта з проханням повернути графіку, яка належала їхньому батьку, Гурлітт їм відповів, нібито в нього нічого такого немає. Також праонуки Генрі Гінріксена починаючи з 1962 р. шукали картину К. Піссарро та ще декілька картин німецьких художників. Вони зверталися до вдови Гільдебранда Гурлітта, однак отримали офіційну відповідь, в якій йшлося про те, що вся колекція чоловіка була знищена під час страшних бомбардувань Дрездена в 1945 р. Починаючи з 1967 р. колекція живопису перейшла в розпорядження їхнього сина Корнеліуса. Гільдебранд Гурлітт успішно продавав твори німецьких та інших європейських митців, однак прибуток він отримував від нелегального продажу творів «дегенеративного мистецтва». Це було доволі небезпечне заняття, однак Г. Гурлітт займався ним, що пізніше було підтверджено учасниками подій. Саме так, Гільдебранд розпочав збирати колекцію, яку через вісімдесят років знайшли в мюнхенській квартирі його сина.

На початку 1943 р. мистецтвознавець фюрера Герман Фосс запропонував Гурлітту працювати в його команді, яка формувала особисту колекцію Гітлера для музею фюрера в Лінці. Таким чином Гільдебранд увійшов до складу групи мистецтвознавців і арт-дилерів, які працювали в рамках «особливої місії Лінц». Основним місцем його діяльності стала Франція, а також Нідерланди й Бельгія. Партнерами Гурлітта були айнзатцштаб рейхсляйтера Розенберга, зондеркоманда штурманфюрера СС Кюнсберга та інші організації рейху, які займалися грабежем. Вже наприкінці 1944 р. він брав участь у створенні схованок для награбованих нацистами скарбів.

Варто зазначити, що Г. Гурлітт успішно виконував покладені рейхом завдання. Він багато подорожував Німеччиною та Європою, скуповував

твори мистецтва та продавав їх через свою фірму на аукціонах, встановив зв'язки зі швейцарськими арт-дилерами й музеями, зокрема з Музеєм образотворчого мистецтва в Базелі. Гільдебранд під час війни тривалий час мешкав у Парижі, укладав угоди з представниками відомих колекціонерів живопису із США та інших країн, які воювали з Німеччиною. Він купував роботи у євреїв-колекціонерів, а також художників, які потрапили у скрутне становище. Він допомагав їм, однак низькі ціни вказують на те, що одночасно він отримував зиск з безнадійного становища клієнтів — з кожної операції у будь який бік по 4%³⁹.

Це природно, що перед загрозою еміграції або концтабору люди обирали еміграцію. Дії Гурлітта можна розцінювати по-різному, як вимагання або як вдалу торгову операцію. Йому вдавалося багато що реалізувати із своїх задумів, оскільки він мав доступ і до художнього, і до нацистського середовища, до Імперської палати, яка займалася питаннями культури.

Після завершення війни гостро постала проблема пошуку та повернення культурних цінностей. У цьому зв'язку Г. Гурліттом зацікавилися американські офіцери спецпідрозділів, які після війни займалися пошуками награбованих скарбів Третього рейху. Так, у червні 1945 р. у замку Ашбах Гурлітта допитували американці, натомість він відмовився визнати свою участь у грабунках, заявив, що відбирав лише картини, продані на паризькому арт-ринку в 1942 р. Щоб врятуватися, він видав американцям відомі йому схованки й заявив, що сам є жертвою нацистського режиму, а до війни допомагав євреям, які торгували творами мистецтва, і колекціонерам тікати з нацистського пекла. Він підтвердив надану інформацію конкретними прізвищами, що і допомогло йому вціліти в такій складній ситуації⁴⁰.

У 1945 р. у рамках програми «Пам'ятники, образотворче мистецтво та архіви» (“Monuments, Fine Arts and Archives”) виконавці, які займалися пошуком награбованих нацистами творів мистецтва, вилучили у Г. Гурлітта 115 картин. Однак після перевірки в 1950 р. йому все повернули. Прикметно, що свідчення про прибутки Гурлітта-старшого містяться в матеріалах розслідування MFAA, які збереглися в Національному архіві Меріленда (США). Можна стверджувати, що насправді Г. Гурлітт врятував сотні картин, під приводом, що знайде покупців, він забирав їх у співробітників відомства Геббельса. Однак, оскільки він був пов'язаний з особливою «місією Лінц», його денацифікацією займалися п'ять років. Важливим фактом є те, що на допиті на питання про долю зібраної ним колекції «дегенеративного мистецтва» він відповів, що вона згоріла в його дрезденському будинку під час бомбардувань, саме це він і його дружина пізніше неодноразово повторювали.

Варто зазначити, що після Другої світової війни Г. Гурлітт переїхав до м. Дюссельдорф, де у 1947 р. був призначений керуючим директором Художнього союзу землі Північний Рейн Вестфалія. Лише у 1950 р. Гурлітт зміг повернутися до звичного укладу життя і знову зайнявся антикварною торгівлею. Він охоче надавав картини зі своєї колекції на різні виставки, зокрема і на знамениту виставку «Синього вершника», яка відбувалася в Мюнхені у 1949 р. і мала неабиякий успіх. Також, у 1953 р. Гурлітт передав картини для виставки «Німецьке мистецтво. Шедеври ХХ століття» в Люцерні та взяв участь у її консультативному комітеті⁴¹. Тобто все своє життя він залишався поважною й шанованою людиною у світі мистецтва. На початку листопада 1956 р. він загинув у автомобільній катастрофі та похований в Обергаузені (Федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія). Усю свою колекцію він залишив дружині.

Приводом для дискусій у новітній історії послужила згадана «знахідка століття». Доволі важливою новиною для користувачів мережі Інтернет став запуск персонального офіційного сайту Корнеліуса Гурлітта. У мережі він разом з адвокатами відстоював свої права на приватну власність. Прикметно, що на сайті не були показані самі картини, а лише подані роз'яснення до них.

Частину картин Гурлітту повернули, але після публікації усієї колекції на сайті, багато нащадків колишніх власників, висланих і знищених нацистами, не погоджувалися з таким поворотом справ, оскільки існувало припущення на рахунок того, що 970 картин були конфісковані з приватних колекцій євреїв, а також із музейних зібрань.

Як уже зазначалося вище, цю непросту й важливу справу було доручено відомим мистецтвознавцям, арт-детективам — Майке Гоффманн, Крістоферу Маріелло. Під час дослідження було навіть виявлено картини, про існування яких донедавна нікому не було відомо (це «Автопортрет» Отто Дікса, «Алегорична сцена» Марка Шагала, що вважалася безслідно зниклою), або ж знайшлися полотна, які вважалися знищеними. Отже на цьому прикладі ми бачимо, наскільки недостатньо вивченою, попри наявність численних наукових праць, є культурна складова доби націонал-соціалізму.

Майке Гоффманн справедливо наголосила, що це зібрання було настільки пов'язане з епохою націонал-соціалізму, «з долею його батька, що своєї долі в Гурлітта-молодшого просто не було»⁴². Тривалий час не припинялися суперечки про його право володіти шедеврами, складним є моральний бік цієї проблеми.

Важливо зауважити, що Корнеліус Гурлітт дав обіцянку повернути будь-яку роботу нащадкам колишніх власників у разі, якщо будуть підтверджені підозри про її незаконне привласнення нацистами. Як відповідь

на це з Гурлітта зняли звинувачення в укритті награваного. Уклавши контракт, колекціонер у такий спосіб дав згоду на дослідження походження всієї своєї колекції картин.

Показово, що колекціонер дотримав свого слова й одразу ж повернув картину Анрі Матісса «Сидяча жінка» онуці французького колекціонера єврейського походження Поля Розенберга — Енн Сінклер. Вона роками розшукувала цю та інші картини, відчужені нацистами у її діда.

Після проведеного розслідування з'ясувалося, що близько 600 робіт були конфісковані нацистами у євреїв, які стали жертвами Голокосту. Частина колекції походить із зібрань німецьких музеїв, ці полотна Гільдебранд Гурлітт викупив за власний кошт, на окремі картини збереглися накладні.

Прикметно, що деяким експертам упродовж усього післявоєнного часу було відомо, що багато полотен не згоріли і не зникли за кордоном. Так, куратор виставки в Берліні Агнешка Люлинська небезпідставно стверджувала: «Якщо сьогодні поговорити з ключовими гравцями арт-ринку у Швейцарії, Німеччині, вони підтвердять, що знали про існування цієї колекції. Але ринок творів мистецтва любить тишу, і нікому не було вигідно далі поширювати цю інформацію. Угоди укладалися регулярно і без зайвого розголосу, з вигодою для кожної із сторін»⁴³.

Важливим є той факт, що частину робіт із «підпільної» колекції картин і скульптур, привласнених за часів Гітлера й офіційно віднайдених кілька років тому, продемонстрували публіці в межах підготовки до відкриття в Німеччині та Швейцарії виставок «викраденого мистецтва». Перший показ виставки «скарбу Гурлітта» відбувся в музеях Берна, Бонна і Берліна.

У боннській Федеральній виставковій залі Бундескунстхалле в Бонні (Bundeskunsthalle, Bonn) відбувалася експозиція «Досьє Гурлітта: крадіжка мистецтва нацистами та її наслідки» (“Dossier Gurlitt: Nazi Art Theft and its Consequences”, 3 листопада 2017 р. — 11 березня 2018 р.). Цю важливу подію готували й обговорювали ще з 2015 року⁴⁴. Паралельно з нею у швейцарському Берні працювала експозиція «Досьє Гурлітта: “дегенеративне мистецтво”, конфісковане та продане» (“Dossier Gurlitt: «Degenerate Art» — confiscated and sold”), відкрилася в Музеї мистецтв Берна (Kunstmuseum Bern): 2 листопада 2017 р. — 4 березня 2018 р.)⁴⁵.

Публічно в Мартін-Гропіус-Бау музеї у Берліні 2018 р. були показані картини з колекції Гурлітта, назва експозиції — «Гурлітт. Опис». Лише на зачитування цього опису пішли години, це художники, чії роботи Гітлер у 1937 р. відніс до так званого «дегенеративного мистецтва», за баченням нацистської пропаганди «антинімецького». Однак, це не заважало збувати його під час війни за кордон і отримувати прибутки, як владі, так і

найнятому нею посереднику — колекціонеру Гільдебранду Гурлітту. В берлінському музеї Мартін-Гропіус-Бау не тільки представлено 250 робіт із зібрання Корнеліуса Гурлітта, які вважалися знищеними нацистами, але і висвітлена історія колекції⁴⁶ на сотні млн. євро з шедеврів, конфіскованих у євреїв або куплених за безцінь на окупованих землях. Музей і спеціально створений для цього фонд за сприяння уряду Німеччини з'ясовують, які із творів мистецтва дійсно були викрадені та шукають законних власників. Їм уже були передані чотири картини з колекції Гурлітта. Деякі полотна виставляли в Берліні, водночас інші ще реставрували. Як слушно зазначив Райн Вольфс, директор Федеральної виставкової зали Німеччини: «Ця виставка дає унікальну можливість відкрити цілу сторінку історії Німеччини, в якій донині не було ніякої ясності!» У видатних творах всесвітньо відомих художників приваблює майстерність виконання й відчуття естетичного задоволення від знайомства з ними. Виставку колекції Гурлітта можна було побачити в Берліні до січня 2019 р.⁴⁷

Повертаючись до самої «знахідки століття», варто наголосити, що син Гурлітта — Корнеліус Гурлітт — заповів свою величезну колекцію Музею мистецтв Берна. Команда співробітників музею в Берні на чолі з Ніною Ціммер разом з десятками мистецтвознавців працювала над дослідженням походження шедеврів і доклала чимало зусиль, щоб розшукати попередніх їхніх власників і спадкоємців. Велика увага приділялася людям, які втратили свої колекції під час війни. Це, як правило, колекціонери єврейського походження, також увага загострена на тих роботах, які можуть бути повернуті законним нащадкам. Варто зазначити, що багато документів були знищені, і тому фахівцям непросто вести подальші дослідження.

Трагічною була доля багатьох художників і колекціонерів доби нацистського панування, а також художніх шедеврів, творів світового значення, знищених або втрачених унаслідок Другої світової війни. Сумарну вартість втрат дуже складно визначити. Хоча ціна шедевра на арт-ринку — це один із головних показників, вона вже відходить на другий план. Так, не можна не погодитися з В. Аксьоновим на предмет того, «що закарбоване в картинах або скульптурах життя людини і є художнім літописом людства. Можливо саме тому людство так ретельно зберігає свої художні шедеври, заволодіти якими можна лише за дуже великі кошти або ж відбираючи силою»⁴⁸.

На прикладі життя й діяльності Гільдебранда Гурлітта ми показали, наскільки сильним був вплив епохи націонал-соціалізму на життя покоління, розкрили її віддзеркалення у долях арт-дилерів, колекціонерів, істориків мистецтва. Та епоха впливала на їхню кар'єру, рід занять і

буденне життя та має відлуння сьогодні. Цей яскравий приклад переконливо доводить, що не слід однозначно оцінювати діяльність та позиціонування арт-дилерів тієї жахливої епохи. За нацистського режиму, як бачимо, багатьом фахівцям-мистецтвознавцям доводилося не лише обирати провладну позицію, але й приховувати своє істинне ставлення до нього, з огляду на бажання допомогти людям зберегти життя. І це останнє далеко не завжди вдавалося здійснити. Приклад Гурлітта — це і промовистий заклик до глибшого подальшого осмислення минулого. Такі дослідження сприятимуть висвітленню історії крізь призму людських долі.

¹ Lupfer Gilbert (Hg.), Rudert Thomas (Hg.). *Kennerschaft zwischen Macht und Moral: Annäherungen an Hans Posse (1879–1942)*. 19. August 2015 von Staatliche Kunstsammlungen Dresden (Hg.) Köln, Verlag Böhlau. 436 S.

² Iselt Kathrin. “Sonderbeauftragter des Führers”. *Der Kunsthistoriker und Museumsman Hermann Voss (1884–1969)*. Studien zur Kunst, Band 20. 14 Mai 2010. Köln, Verlag Böhlau. 528 S.

³ Iselt Kathrin. “Sonderbeauftragter des Führers”. *Der Kunsthistoriker und Museumsman Hermann Voss (1884–1969)*. Studien zur Kunst, Band 20. 14 Mai 2010. Köln, Verlag Böhlau. 528 S.

⁴ Hopp Meike. *Kunsthandel im Nationalsozialismus: Adolf Weinmüller in München und Wien*. 2012. Köln, Verlag Böhlau. 411 S.

⁵ Солошенко В.В. Розсекречені архіви аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер». *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2017 (1(3)). С. 199–211.

⁶ Datenbank Kunst- und Kulturgutauktionen 1933–1945. Adolf Weinmüller Münchner Kunstversteigerungshaus. Adolf Weinmüller Wiener Kunstversteigerungshaus. URL: http://www.lostart.de/Web/DE/Provenienz/Weinmueller/AuktionNav.html?cms_param=ANA_US_ID%3D616100381%26node%3Dexpand

⁷ Солошенко В.В. Розсекречені архіви аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер». *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2017 (1(3)). С. 199–211.

⁸ Historiker Eichwede: Aus Beutekunst Botschafter machen. Beitrag vom 04.03.2009. URL: https://www.deutschlandfunkkultur.de/historiker-eichwede-aus-beutekunst-botschafter-machen.954.de.html?dram:article_id=144083

⁹ Kennedy Patricia. Grimsted Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 61, no. 1 (2013). S. 47–91.

¹⁰ Dehnel Regine. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug in “Kunst im Konflikt”. 2006. № 1–2. S. 15–17.

¹¹ Hartmann Uwe. Immer noch Nazi-Raubkunst in Thüringer Sammlungen MDR Thüringen. URL: [http://www.lootedartcommission.com/PVLSVK53591prototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder 4 \(2014\). S. 25–29](http://www.lootedartcommission.com/PVLSVK53591prototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder 4 (2014). S. 25–29)

¹² Cieslinska Lobkowicz Nawojka. Gründe, Abgründe, Ansprüche Restitutionspolitik in Polen. Die Täter, die Opfer und die Kunst. *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. 56. Jahrgang/Heft 1–2/Januar–Februar 2006. S. 263–287.

¹³ Heuss Anja. Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationsalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 2000. S. 385.

¹⁴ Ruppert Wolfgang, Fuhrmeister Christian. Zwischen Deutscher Kunst und internationaler Modernität. Formen der Künftlerausbildung 1918–1968. VG Bild-Kunst, Bonn, 2007, Druckhaus „Thomas Müntzer“, BT Weimar. 260 S.

¹⁵ Hausmann Andrea, Alder Barbara. Handbuch Kunstmarkt: Akteure, Management und Vermittlung. Bielefeld, Transcript-Verl, 2014. 473 S.

¹⁶ Koldehoff Stefan. Die Bilder sind unter uns: das Geschäft mit der NS-Raubkunst und der Fall Gurlitt, 2014. Galiani-Berlin, 2014. 336 S.

¹⁷ Löhr Hanns Christian. Das Braune Haus der Kunst: Hitler und der „Sonderauftrag Linz“. Visionen, Verbrechen, Verluste. Oldenbourg Akademieverlag, 2016. 434 S.

¹⁸ Rydell Andreas. Hitlers Bilder. Kunstraub der Nazis - Raubkunst in der Gegenwart. Campus Verlag, 2014. 365 S.

¹⁹ Hopp Meike. Wir sind mehr als Kunstdetektive. Ein Appell zur Stärkung der Provenienzforschung. *KMN Magazin*. Januar 2019. № 140. S. 13–20.

²⁰ Meier Oliver, Feller Michael, Christ Stefanie. Der Gurlitt — Komplex. Bern und die Raubkunst. Chronos Verlag, Zürich, 2017. 375 S.

²¹ Hoffmann Meike, Kuhn Nikola. Hitlers Kunsthändler: Hildebrand Gurlitt 1895–1956. C.H. Beck, 2016. 400 S.

²² Мосякин А. Ограбленная Европа. Вселенский круговорот сокровищ. Санкт-Петербург: Амфора, 2014. С. 138.

²³ Плужников С. Тайны коллекции арт-дилера Геббельса. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/tauny-kollektsii-art-dilera-gebbelsa/> Совершенно секретно № 1/390, январь 2017. Опубликовано 10 января 2017. С. 11.

²⁴ Мосякин А. Ограбленная Европа. Вселенский круговорот сокровищ. Санкт-Петербург: Амфора, 2014. С. 138–139.

²⁵ Гольденцвайг К. Наследие Гурлітта: как сотни потерянных шедевров пришли из нацистского подполья в галереи. 13 сентября 2018. URL: <https://rtvi.com/stories/nasledie-gurlitta/>

²⁶ Солошенко В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму. *Зовнішні справи*. 2016. № 8. С. 31.

²⁷ Плужников С. Тайны коллекции арт-дилера Геббельса. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/tauny-kollektsii-art-dilera-gebbelsa/> Совершенно секретно № 1/390, январь 2017. Опубликовано 10 сіння 2017.

²⁸ Мосякин А. Ограбленная Европа. Вселенский круговорот сокровищ. Санкт-Петербург: Амфора, 2014. С. 138–139, 416 с.

²⁹ Гурлітт раскрыл вторую часть коллекции и запустил официальный сайт. URL: https://archive.ru/news/155~Gurlitt_raskryl_vtoruju_chast%27_kollektsii_i_zapustil_ofitsial%27nyj_sajt

³⁰ Дегенеративное искусство. URL: http://artwworld.org.ua/ArtProm/Degenerativnoe_iskusstvo/

³¹ Плужников С. Тайны коллекции арт-дилера Геббельса. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/tauny-kollektsii-art-dilera-gebbelsa/> Совершенно секретно № 1/390, январь 2017. Опубликовано 10 сіння 2017. С. 9.

³² Özlem Gezer Die Liebe seines Lebens. Spiegel. 18.11.2013. № 47. S. 127.

³³ Özlem Gezer Die Liebe seines Lebens. Spiegel. 18.11.2013. № 47. S. 127–135.

³⁴ Özlem Gezer Die Liebe seines Lebens. Spiegel. 18.11.2013. № 47. S. 128–129.

³⁵ Плужников С. Тайны коллекции арт-дилера Геббельса. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/tauny-kollektsii-art-dilera-gebbelsa/> Совершенно секретно № 1/390, январь 2017. Опубликовано 10 сичня 2017. С.10-11.

³⁶ Özlem Gezer Die Liebe seines Lebens. Spiegel. 18.11.2013. № 47. S. 129.

³⁷ Özlem Gezer Die Liebe seines Lebens. Spiegel. 18.11.2013. № 47. S. 128.

³⁸ Özlem Gezer Die Liebe seines Lebens. Spiegel. 18.11.2013. № 47. S. 127.

³⁹ Плужников С. Тайны коллекции арт-дилера Геббельса. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/tauny-kollektsii-art-dilera-gebbelsa/> Совершенно секретно № 1/390, январь 2017. Опубликовано 10 сичня 2017. С. 10.

⁴⁰ Мосякин А. Ограбленная Европа. Вселенский круговорот сокровищ. Санкт-Петербург: Амфора, 2014. С. 145.

⁴¹ Плужников С. Тайны коллекции арт-дилера Геббельса. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/tauny-kollektsii-art-dilera-gebbelsa/> Совершенно секретно № 1/390, январь 2017. Опубликовано 10 сичня 2017. С. 11.

⁴² Гольденцвайг К. Наследие Гурлитта: как сотни потерянных шедевров пришли из нацистского подполья в галереи. 13 сентября 2018. URL: <https://rtvi.com/stories/nasledie-gurlitta/>

⁴³ Гольденцвайг К. Наследие Гурлитта: как сотни потерянных шедевров пришли из нацистского подполья в галереи. 13 сентября 2018. URL: <https://rtvi.com/stories/nasledie-gurlitta/>

⁴⁴ Кухар О. Що ховав Гурлітт: у Бонні вперше показали твори з колекції «арт-дилера» нацистів. 30 червня 2017. URL: https://tyzhden.ua/Culture/195679You_receive_a_media_information_from_the_Bundeskunsthalle,_Bonn...

URL: https://www.bundeskunsthalle.de/.../gurlitt/Bestandsaufnahme_Gurlitt

⁴⁵ Brandt Hans. Der stille Hüter eines "Nazischatzes". Die Bilder des Sammlers Cornelius Gurlitt werden in Bern gezeigt. Der Bund. 20. Oktober 2017. URL: <https://www.derbund.ch/panorama/leute/der-stille-hueter-eines-nazischatzes/story/29796276>

⁴⁶ Федотова Е. Скандальную коллекцию Гурлитта выставили в Берлине. URL: <http://art-and-houses.ru/2018/09/22-skandalnuyu-kollektsiyu-gurlitta-vystavili-v-berline/> 22.09.2018

⁴⁷ Гольденцвайг К. Наследие Гурлитта: как сотни потерянных шедевров пришли из нацистского подполья в галереи. URL: <https://rtvi.com/stories/nasledie-gurlitta/>

⁴⁸ Аксьонов В. Сокровища Третьего Рейха. Судьба похищенных шедевров. Питер, 2010. 256 с.

REFERENCES

1. Aksonov, V. (2010). *Sokrovishcha Tret'ego Reikha. Sudba pokhishchennykh shedeurov*. Pyter [in Russian].

2. Brandt, H. *Der stille Hüter eines Nazischatzes. Die Bilder des Sammlers Cornelius Gurlitt werden in Bern gezeigt. Der Bund. 20. Oktober 2017*. Retrieved from <https://www.derbund.ch/panorama/leute/der-stille-hueter-eines-nazischatzes/story/29796276> [in German].

3. *Datenbank Kunst- und Kulturgutauktionen 1933-1945. Adolf Weinmüller Münchner Kunstversteigerungshaus. Adolf Weinmüller Wiener Kunstversteigerungshaus*. Retrieved from http://www.lostart.de/Webs/DE/Provenienz/Weinmueller/AuktionNav.html?cms_param=AHA_US_ID%3D616100381%26node%3Dexpand [in German].

4. *Dehenerativnoe yskusstvo*. Retrieved from http://artworld.org.ua/ArtProm/Degenerativnoe_iskusstvo/ [in Russian].

5. Dehnel, R. (2006). Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug. *Kunst im Konflikt*, 1-2, 15–17 [in German].

6. Fedotova, E. *Skandalnuii kolleksiui Hurlitta vistavyly v Berlyne*. Retrieved from <http://art-and-houses.ru/2018/09/22-skandalnuyu-kolleksiuyu-gurlitta-vystavili-v-berline> 22.09.2018 [in Russian].
7. Hausmann, A., & Alder, B. (2014). *Handbuch Kunstmarkt: Akteure, Management und Vermittlung*. Bielefeld: Transcript-Verl [in German].
8. Heuss, Anja. (2000). *Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter [in German].
9. *Historiker Eichwede: Aus Beutekunst Botschafter machen*. Beitrag vom 04.03.2009. Retrieved from https://www.deutschlandfunkkultur.de/historiker-eichwede-aus-beutekunst-botschafter-machen.954.de.html?dram:article_id=144083 [in German].
10. Hoffmann, M., & Kuhn, N. (2016). *Hitlers Kunsthändler: Hildebrand Gurlitt 1895–1956*. C.H. Beck [in German].
11. Holdentsvaih, K. *Nasledye Hurlitta: kak sotny poteriannykh shedevrov pryshly yz natsystskoho podpolia v halerey*. Retrieved from <https://rtvi.com/stories/nasledie-gurlitta/> [in German].
12. Hopp, M. (2012). *Kunsthandel im Nationalsozialismus: Adolf Weinmüller in München und Wien*. Köln: Verlag Böhlau [in German].
13. Hopp, M. (2019). Wir sind mehr als Kunstdetektive. Ein Appell zur Stärkung der Provenienzforschung. *KMN Magazin*, 140, 13–20 [in German].
14. *Hurlitt raskryl vtoruiu chast kolleksiyy y zapustyl ofytsyalnyi sait*. URL: https://archive.ru/news/155~Gurlitt_raskryl_vtoruju_chast%27_kolleksi_i_zapustil_ofitsial%27nyj_sajt [in Russian].
15. Iselt, K. (2010). *Sonderbeauftragter des Führers. Der Kunsthistoriker und Museumsmann Hermann Voss (1884–1969)*. Studien zur Kunst. Band 20. Köln: Verlag Böhlau [in German].
16. Kennedy, P. (2013). Grimsted Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1, 47–91 [in German].
17. Koldehoff, S. (2014). Die Bilder sind unter uns: das Geschäft mit der NS-Raubkunst und der Fall Gurlitt. *Galiani-Berlin* [in German].
18. Kukhar, O. *Shcho khovav Hurlitt: u Bonni vpershe pokazaly tvory z kolektsii art-dylera natsystiv*. 30 chervnia 2017. Retrieved from <https://tyzhden.ua/Culture/195679> You receive a media information from the Bundeskunsthalle, Bonn... URL: https://www.bundeskunsthalle.de/.../gurlitt/Bestandsaufnahme_Gurlitt [in Ukrainian].
19. Löhr, H.Ch. (2016). *Das Braune Haus der Kunst: Hitler und der Sonderauftrag Linz. Visionen, Verbrechen, Verluste*. Oldenbourg: Akademie Verlag [in German].
20. Lupfer, G., & Rudert, Th. (Eds.). (2015). *Kenntnis zwischen Macht und Moral: Annäherungen an Hans Posse (1879–1942)*. Köln: Verlag Böhlau [in German].
21. Meier, O., Feller, M., & Christ, S. (2017). *Der Gurlitt - Komplex. Bern und die Raubkunst*. Chronos Verlag, Zürich [in German].
22. Mosiakyn, A. (2014). *Ohrablenniaia Evropa. Vselenskyi kruhovorot sokrovysch. Sankt-Peterburh*: Amfora [in Russian].
23. Özlem Gezer Die Liebe seines Lebens. (2013). *Spiegel*, 47, 127–135 [in German].
24. Pluzhnykov, S. *Tainy kolleksiyy art-dylera Hebbelsa*. Retrieved from <https://www.sovsekretno.ru/articles/tainy-kollektsii-art-dilera-gebbelsa/> [in Russian].
25. Ruppert, W., & Fuhrmeister, Ch. (2007). *Zwischen Deutscher Kunst und internationaler Modernität. Formen der Künstlerausbildung 1918–1968*. Bonn 2007: Druckhaus Thomas Müntzer [in German].
26. Rydell, A. (2014). *Hitlers Bilder. Kunstraub der Nazis - Raubkunst in der Gegenwart*. Campus Verlag [in German].

27. Soloshenko, V. (2016). Dosvid podolannia naslidkiv polityky natsional-sotsializmu. *Zovnishni spravy*, 8, 31 [in Ukrainian].
28. Soloshenko, V.V. (2017). Rozsekrecheni arkhivy auktsionnoho budynku Adolf Veinmiuller. *Problemy vsesvitnoi istorii: naukovyi zhurnal*, 1(3), 199–211 [in Ukrainian].
29. Uwe Hartmann *Immer noch Nazi-Raubkunst in Thüringer Sammlungen MDR Thüringen*. Retrieved from <http://www.lootedartcommission.com/PVLSVK53591> prototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder 4 (2014), 25–29 [in German].

Андрій Грубінко

д-р. іст. наук, доц.

Тернопільський національний
економічний університет

46000, Україна, Тернопіль, вул. Львівська, 11

E-mail: gav_tnpu@yahoo.com

РЕГІОН ПОСТРАДЯНСЬКОЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1990-ті — 2010-ті рр.)

У статті представлено результати дослідження проблеми формування та реалізації східноєвропейської політики Великої Британії у 1990-х — 2010-х роках. Показано особливості політики Європейського Союзу щодо пострадянських країн Східної Європи (Росії, України, Білорусі, Молдови), роль Великої Британії у цьому процесі. Автор стверджує, що зовнішня політика Великої Британії щодо держав Східної Європи, зокрема, пострадянського простору, розвивалася в контексті загальної політики Заходу й відчувала сильний вплив російського чинника. Стратегічним завданням зовнішньої політики ЄС у нових геополітичних умовах стало забезпечення стабільності й безпеки на Сході Європи, просторах колишнього СРСР, насамперед у країнах найближчої периферії — Росії, Україні, Білорусі й Молдові. Незважаючи на вагомий стратегічний роль регіону Східної Європи, його міжнародне значення ЄС і Велика Британія завжди недооцінювали. Остаточне послаблення впливу Великої Британії на східноєвропейську політику ЄС, що наступить унаслідок її виходу з об'єднання («Brexit»), матиме негативні наслідки для євроінтеграційних прагнень країн субрегіону.

Ключові слова: Велика Британія, Східна Європа, пострадянські країни, європейська інтеграція, Європейський Союз, Спільна зовнішня політика й політика безпеки, Європейська політика сусідства, Східне партнерство.

Andrii Hrubinko

Doctor of History, Associate Professor
Ternopil National Economic University
11, Lvivska Street, Ternopil, 46000, Ukraine
E-mail: gav_tnpu@yahoo.com

THE POST-SOVIET EASTERN EUROPE REGION IN THE UNITED KINGDOM'S FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION (1990s–2010s)

The article presents the results of the study problem of formation and implementation of Eastern European policy by Great Britain in the 1990s — 2010s. The features of the European Union's policy towards the post-Soviet countries of Eastern Europe (Russia, Ukraine, Belarus, Moldova) and the role of Great Britain in this process are shown. The author argues that Britain's foreign policy towards the countries of Eastern Europe, in particular the post-Soviet space, developed in the context of the general policy of the West and felt strongly influenced by the Russian factor. The strategic objective of the EU's foreign policy in the new geopolitical environment has been to ensure stability and security in Eastern Europe, the former USSR, especially in the countries near the periphery. In 2002, the UK Government initiated the creation of a European Neighborhood Policy Mechanism. However, it was controversial. The democratic revolutions in Georgia and Ukraine in 2003–2004 did not lead to a radical revision of their relations with the EU. The intensification of tensions in the relations between the European Union, certain Western powers (in particular the United Kingdom) and Russia in the second half of the 2000s contributed to a certain intensification of their policy towards the post-Soviet states. However, the British governments have moved away from leading positions in the European Union integration policy and have taken a passive role in the Eastern Partnership program by giving the initiative to Germany.

Despite the important strategic role of the Eastern European region, its importance to the EU and the United Kingdom has always been underestimated. It is concluded that the underestimation of security threats in Eastern Europe, along with the common problems of the Alliance's development, have led to its inability to guarantee security at its eastern borders without the support of the US and NATO. The result is the United Kingdom, whose government, in the face of leaving the EU and losing influence in the Central Eastern Europe region, is interested in reorienting the United States to European security issues and stepping up NATO activities in Europe.

With the UK leaving the EU, only real channel for its influence on the international situation in Eastern Europe will be US-backed NATO mechanisms. The completion of the Brexit process will weaken the position of Eastern European countries in their desire to become full members of the European Union.

Keywords: *the United Kingdom, Eastern Europe, post-Soviet countries, European integration, European Union, Common Foreign and Security Policy, European Neighborhood Policy, Eastern Partnership.*

Необхідність дослідження передумов, сутності і прогнозування наслідків сучасних складних трансформацій у функціонуванні Європейського Союзу й загалом європейської регіональної системи міжнародних відносин, невід'ємним елементом яких є вихід Великої Британії з цього об'єднання (відомий як «Brexit»), зумовлює важливість історичного аналізу досвіду формування й реалізації її зовнішньої політики в контексті новітніх процесів європейської інтеграції у межах 1990-х — 2010-х років. З огляду на значення субрегіону Східної Європи як сучасного центру міжнародної нестабільності у зв'язку з російсько-українським конфліктом і перманентний процес просування України шляхом долучення до регіональної інтеграції, особливої актуальності набуває дослідження історії східноєвропейського напрямку зовнішньої політики Великої Британії, з проекцією на історичні особливості реалізації відповідного вектора міжнародного впливу Європейського Союзу.

Аналіз стану наукової розробки проблеми дослідження підтверджує недостатній рівень її представлення в історіографії. Серед її українських дослідників відзначимо В. Крушинського, А. Мартинова, Н. Яковенко, А. Грубінка, російських британістів Т. Андрєєвої, А. Громико, Н. Капітонової, західних учених Ч. Гранта, Д. Петерса, Дж. Ховарта, К. Язвінські. У більшості їхніх публікацій аспект східноєвропейської політики Великої Британії піднімається в контексті розгляду загальної проблематики міжнародної політики Європейського Союзу.

Створення Європейського Союзу на початку 1990-х рр., що співпало із завершальним етапом дезінтеграційних процесів на Сході Європи і розпадом СРСР, поставило на порядок денний об'єднання необхідність розробки стратегії відносин із державами пострадянського простору. Визнання і налагодження взаємин із країнами колишнього СРСР відбувалося в непростих міжнародних умовах, ускладнювалося невизначеністю подальшого розвитку системи міжнародних відносин.

Логіка геополітичних трансформацій, об'єктивні соціально-економічні чинники та зрештою комплекс історичних стереотипів міжнародної політики зумовили поділ географічно широкого регіону Центрально-

Східної Європи (далі — ЦСЄ) як периферії ЄС на дві сфери: 1) держави — колишні сателіти Радянського Союзу, яким було надано можливості розвивати вищий рівень відносин із ЄС із перспективою набуття членства; 2) новостворені держави, які утворилися на уламках СРСР у 1991 році і географічно належать до Європи (Росія, Україна, Білорусь, Молдова, держави Балтії). З другої когорти особливу групу становили держави Балтії, які ще на завершальному етапі існування СРСР знайшли підтримку в Європейському Співтоваристві. Це досить швидко призвело до їх політичного зарахування в першу групу й логічно завершилося набуттям повноправного членства в ЄС у 2004 році. З пострадянських країн завжди виділялася європейсько-азійська Росія, яка була визнана правонаступницею СРСР і зберегла вагомий геостратегічний вплив, що давало можливість дистанціюватися від колишніх «братніх республік» і розвивати відносини з ЄС у статусі субрегіонального лідера. Формування політики ЄС щодо східноєвропейських пострадянських країн і налагодження співробітництва з ними стало невід'ємною частиною його зовнішньої політики, особливо після надання перспективи членства державам Центральної Європи і Балтії.

Незважаючи на очікувану й апріорі бажану в умовах протистояння «холодної війни» перемогу, стрімка ліквідація Східного блоку, особливо розпад СРСР, стали певною несподіванкою для західних політичних еліт. Підтримуючи до останнього його цілісність, британське керівництво спершу не розглядало можливість співпраці з незалежними пострадянськими державами, проголошення яких трактувалося як виникнення загрози міжнародній безпеці. Втрата усталених міжнародних орієнтирів викликала непевність і тривогу. Згадаємо тісні контакти М. Тетчер із М. Горбачовим. Британський прем'єр-міністр була одним із головних пропагандистів «перебудови» на Заході й негативно сприймала дезінтеграційні процеси в Радянському Союзі. Прем'єр-міністр Великої Британії наголошувала на необхідності підтримки Заходом реформаторських зусиль радянського керівництва. Згодом у мемуарах М. Тетчер зазначала, що недооцінювала слабкість Радянського Союзу і вірила в можливість існування некомуністичного СРСР¹. Як наслідок британський уряд до останнього підтримував радянську владу. Така політика Кабінету міністрів входила в суперечність із суспільними настроями й думкою експертів у самій Великій Британії, які все більшу увагу звертали на відцентрові тенденції в радянських республіках. Після розпаду СРСР у грудні 1991 р. Захід більше не мав можливості нехтувати об'єктивними міжнародними реаліями.

Політика Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) щодо території пострадянського простору почала формуватися в заключні роки

існування СРСР і здійснювалася в унісон із політикою його провідних держав-членів у рамках механізму Європейського політичного співробітництва. 18 грудня 1989 р. підписано перший договір ЄЕС із СРСР — «Угоду про торгівлю, економічне та комерційне співробітництво» терміном на десять років. У 1991 році ЄЕС (у тому числі уряд Великої Британії) виділив продовольчу допомогу СРСР на загальну суму 750 млн єкю. Ще 400 млн єкю виділено на технічну допомогу. Саміт Європейської Ради в Люксембурзі 28-29 червня 1991 р. засвідчив повну підтримку від лідерів держав ЄЕС президенту й уряду Радянського Союзу. ЄЕС вимагав припинити застосування сили в Литві для придушення антивладних виступів з можливим припиненням співпраці з СРСР. Водночас в об'єднанні не відмовлялися від планів підписання великих угод з Москвою щодо політичної і культурної співпраці. ЄЕС прагнув отримати стабільного партнера на східному кордоні. У 1991 році розпочато програму TACIS (Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States), спрямовану на фінансування проектів розвитку демократії і переходу до ринкової економіки, поширену на країни СНД.

У Європі були готові розвивати співробітництво з СРСР. Однак розпад останнього в грудні 1991 р. визначив нові міжнародні реалії. На надзвичайному засіданні міністрів закордонних справ держав ЄЕС 16 грудня 1991 р. зафіксовано готовність визнати усі нові держави, утворені внаслідок розпаду Радянського Союзу, і встановити дипломатичні відносини за умови визнання ними принципів міжнародного права, зобов'язань із роззброєння, ядерного нерозповсюдження й регіональної безпеки². Лідери держав-членів ЄЕС 23 грудня 1991 р. привітали створення СНД і визнали правонаступність Російської Федерації за зобов'язаннями Радянського Союзу. Наступним кроком стало визнання державної незалежності колишніх радянських республік, що відбулося 31 грудня 1991 року. У січні 1992 року Європейська Комісія прийняла рішення переглянути свої відносини з ними (офіційно — «нові незалежні держави», ННД) і вирішила замість адаптації договору 1989 року з СРСР до нових умов піти шляхом підписання окремих угод із кожною з них.

Одним із стратегічних завдань зовнішньої політики Європейського Союзу в нових геополітичних умовах стало формування зони стабільності й безпеки на Сході Європи і просторах колишнього СРСР. Насамперед це стосувалося країн найближчої східної периферії — Росії, України, Білорусі й Молдови. Захід цікавило встановлення контрольованих і прогнозованих процесів розвитку демократії, формування ринкових відносин у цих державах, їх інтеграції до сучасної міжнародної політичної та економічної систем, адже вони після надання перспектив членства державам Центральної Європи і Балтії автоматично ставали найближчими сусідами

ЄС. Тому він ініціював ряд заходів міжнародної підтримки пострадянським державам. Однак, на відміну від держав ЦСЄ, ЄС і його члени (у тому числі Велика Британія) не поспішали виділяти кошти для допомоги пострадянським країнам.

Інтереси Великої Британії у відновленні пострадянських держав узгоджувалися із загальною лінією євроатлантичного співтовариства. Специфічно британський інтерес лежав у геополітичній площині — недопущення надмірного посилення Росії на фоні відродження об'єднаної Німеччини і створення в перспективі домінуючого в Європі альянсу Німеччина-Франція-Росія, який міг би нівелювати британсько-американський вплив на континенті. Водночас Велику Британію, як і Захід загалом, цікавило збереження Росії як єдиного прогнозованого центру сили на теренах колишнього СРСР. Це стало головним чинником шаленого міжнародного тиску на українську владу щодо ядерного роззброєння. Як показали сучасні реалії міжнародної безпеки, однією з головних загроз якій є Росія, така політика провідних західних структур і держав початку 1990-х років була вельми недалекою.

Важливий етап для визначення загальної стратегії Європейського Союзу щодо держав пострадянського простору випав на чергове головування Великої Британії у Раді ЄС у червні — грудні 1992 року. Декларація щодо Росії та СНД, прийнята 12 грудня 1992 року на саміті Європейської Ради в Единбурзі, узагальнювала принципи побудови відносин ЄС із пострадянськими державами. Аналіз тексту документа дає можливість виділити базові елементи довгострокової стратегії ЄС і держав Західної Європи щодо згаданого регіону:

1) пріоритет у відносинах із пострадянськими державами надавався Росії, яка як основна регіональна потуга повинна була гарантувати безпеку в нестабільному пострадянському регіоні. На початку 1990-х років представники західних держав навіть давали неопублічні обіцянки її керівництву не розширювати НАТО на Схід і не приймати до складу організації пострадянські держави³. На Заході були зацікавлені в тому, щоб хтось ніс відповідальність за виконання міжнародних зобов'язань СРСР, включно з угодами про роззброєння, забезпечував виплати величезних (понад 70 млрд. дол. США) боргів. Це міг тоді здійснити лише уряд Росії, що зумовило визнання її як правонаступниці СРСР, надання основної частки фінансової допомоги;

2) для усіх пострадянських держав надано статус простих партнерів ЄС без диференціації і перспектив членства, навіть асоційованого, яке на той час вже було надане багатьом державам ЦСЄ. При цьому фактично урівнювалися у статусі Росія, яка ніколи не ставила завдання вступити до ЄС, країни європейської частини колишнього СРСР (Україна, Білорусь і

Молдова), Закавказзя і Центральної Азії, що свідчило про нехтування інтересами, значенням і можливостями першої групи країн;

3) передбачалося налагодження довгострокового торговельного, інвестиційного й технічного співробітництва. Однак не йшлося про розвиток системної взаємодії у питаннях зовнішньої політики й безпеки, залучення пострадянських держав до міжнародних акцій ЄС і військово-політичної кооперації, що виявило його невпевненість у своїх можливостях на міжнародній арені, недооцінку значення вказаних держав. Підтвердженням такого висновку стало обрання основним інструментом політики щодо держав СНД укладення звичайних рамкових угод про партнерство і співробітництво (УПС) терміном на десять років, які були підписані окремо з 11 країнами колишнього СРСР, мали загальний характер і реально мало до чого зобов'язували обидві сторони.

У відносинах ЄС із пострадянськими державами мали місце специфічні проблеми й розходження. Зокрема, у взаєминах із Росією головними проблемними періодами стали чеченські війни 1994–1996 років і 1999 — початку 2000-х років, коли Захід засудив дії Москви в Чечні. ЄС двічі призупиняв фінансові програми технічної допомоги країні. У період першої війни в Чечні призупинялася ратифікація УПС. Політична напруга між сторонами спостерігалася в 1997 році внаслідок розширення НАТО на схід Європи та в березні-червні 1999 року під час бомбардування Югославії міжнародною коаліцією держав Альянсу. Тому візит Т. Блера до Росії 10–11 березня 2000 року викликав негативну реакцію значної частини британської громадськості. Після обрання В. Путіна президентом Росії 26 березня 2000 року глава Форін офісу Р. Кук висловив глибоке занепокоєння ситуацією в Чечні і зазначив, що вона не дає можливості працювати з Росією як з партнером⁴. Міжнародні інтереси Кремля, які активно проявлялися в регіоні Східної Європи і Балкан, почали все більше входити в суперечність із розширенням геополітичного впливу ЄС та інтересами провідних європейських держав.

На теренах пострадянської Східної Європи не було держави, яка б стала у певній мірі зразком демократичного реформування та антиподом Росії у відносинах із Заходом. В Україні, Молдові і Білорусі, як і в Росії, в умовах економічної кризи та соціального зубожіння на середину 1990-х рр. закріпилися по своїй суті антидемократичні корумповані державні режими, очолювані представниками колишньої радянської політичної і господарської верхівки, зрощені з новим капіталом (олігархатом) специфічного місцевого зразка. Політична верхівка України й Молдови декларувала європейський напрям зовнішньої політики, реально орієнтуючись на традиційні зв'язки з Росією. Свою специфіку політичного й соціально-економічного розвитку мала Білорусь, керівництво якої на чолі з

О. Лукашенко проводило відкриту проросійську політику, нехтуючи розвитком співпраці з ЄС.

Основною проблемою Молдови (найбіднішої країни європейської частини колишнього СРСР), окрім економічних негараздів та несформованої демократичної політичної системи, стали проблеми територіальної цілісності (конфлікт у Придністров'ї). Наявність тісних культурних зв'язків із Румунією з одного боку схилила населення країни до орієнтації на відносини з ЄС. Однак економічна, насамперед енергетична, залежність від Росії і зв'язки в рамках СНД, відсутність зрілої проєвропейської політичної еліти створили дихотомію стратегічних напрямів зовнішньої політики цієї держави, між якими вона намагалася тривалий час балансувати⁵. Як наслідок до початку 2000-х років суттєвих кроків у напрямі розвитку співпраці Молдови і ЄС не відбулося. Країна тривалий час не привертала значної уваги Заходу. Промовистим став факт, що окремого посла Великої Британії до Молдови призначено лише у 2002 році. До цього функції посла в Кишиневі за сумісництвом виконували по черзі британські послы в Росії і Румунії.

Відмова ЄС продовжувати ратифікацію УПС з Білоруссю після наростання авторитарних тенденцій у цій пострадянській державі стала першою ознакою посилення напруги в непростих відносинах сторін. Нове керівництво Білорусі, що прийшло на зміну демократичному правлінню у 1994 році, ніколи не ставило питання про вступ до ЄС, намагаючись рішуче протистояти демократичним віянням з Європи. Безпосередньою причиною початку погіршення відносин між сторонами стало проведення в Білорусі референдуму 1996 року про внесення змін до Конституції, унаслідок яких республіка з парламентсько-президентської стала президентською. У жовтні того ж року послы Великої Британії, Франції, ФРН, Італії направили до МЗС Білорусі заяву, в якій від імені ЄС висловили стурбованість загрозою порушення конституційного ладу й зазначили, що шанси держави на активну роль у Європі й поглиблення відносин з об'єднанням під загрозою⁶. Ситуація в Білорусі розглядалася на засіданні Ради міністрів закордонних справ ЄС 15 вересня 1997 року, підсумком якого стало рішення про запровадження обмеження на контакти з цією країною. Чітка політична лінія ЄС і його держав-членів на засудження тоталітарних тенденцій у Білорусі втілилася в запровадженні обмежень на офіційні контакти на найвищому й високому рівнях, візових обмежень для білоруських посадовців і секторальних економічних санкцій. Наявність практично в центрі Європи модернізованого релікту радянського тоталітарного режиму турбувало Євроспільноту. Однак відсутність стратегічної зброї, наявність стабільного й безпечного внутрішнього суспільного середовища, яке гарантував режим О. Лукашенка, закритість

кордонів для міжнародних нелегальних мігрантів і обмеженість зовнішньої політики регіоном СНД робило Білорусь загалом безпечною сусідкою для ЄС.

З огляду на нові виклики міжнародній безпеці та економічну кризу наприкінці 1990-х років відбулася розробка нових поглиблених механізмів реалізації політики ЄС щодо держав пострадянського простору, серед яких пріоритетними були Росія та Україна. Одним із таких механізмів стали спільні стратегії — концептуальні документи довгострокового співробітництва ЄС з третіми країнами, перші з яких були ухвалені Європейською Радою щодо Росії (4 червня) та України (11 грудня) 1999 року. Активна участь Росії у міжнародних зусиллях з врегулювання конфлікту на Балканах у 1999 році, близька перспектива спільного кордону після чергового розширення ЄС, потреба в російських енергоресурсах змусила євроінституції та уряди держав-членів піти на зближення з Москвою.

Підходи британського керівництва до політики щодо Росії у 1990-х роках співпадали з партнерами по ЄС. У відносинах з пострадянськими державами Східної Європи уряди Великої Британії надавали пріоритет Росії, визнавши її регіональним лідером. За оцінками Н. Капітонової, Дж. Мейджор більш ніж інші західні лідери демонстрував підтримку російського керівництва в драматичний період загострення внутрішньополітичної ситуації у Росії у 1993 році⁷. У питанні розширення НАТО на Схід Європи Лондон намагався виважено підходити до діалогу з Москвою. Британське керівництво підтримувало розвиток співпраці Росії з Альянсом, її включення до складу учасників Великої сімки, налагодження відносин з Європейським Союзом. Однак політична нестабільність та економічні проблеми, посилення шовінізму викликали на Заході певне розчарування й перестороги щодо можливості відновлення державного утворення імперського типу. Тому від середини десятиліття Велика Британія намагалася налагодити контакти з іншими державами колишнього СРСР, насамперед з Україною.

Політику сприяння розвитку відносин із Росією продовжив уряд лейбористів. На нетривалий період бомбардувань силами НАТО Югославії у 1999 році двосторонні міждержавні контакти на високому рівні було припинено. Початок другої війни в Чечні суттєво не вплинув на відносини Росії як з Великою Британією, так і з ЄС загалом. Форін офіс публічно обмежився висловлюванням стурбованості. Після обрання президентом В. Путіна у березні 2000 року Т. Блер пішов на встановлення тісних особистих контактів із новим російським лідером. Британський політичний істеблішмент був ладний навіть виправдати політику російських партнерів у Чечні заради посилення власного впливу в міжнародній

політиці, намагаючись зміцнити позиції у взаєминах із французько-німецьким «ядром» ЄС. Спостерігалось суперництво Великої Британії і Німеччини за інвестиційні контракти на транспортування російських енергоносіїв до Європи. Наприкінці 2001 року Т.Блер охарактеризував відносини між Великою Британією й Росією як «найтісніші за багато років»⁸. Виникли умови для позиціонування Великої Британії як головного європейського партнера Росії. Лондонський Сіті став популярним місцем для притоку російських капіталів.

ЄС на той час розглядався керівництвом Росії як можлива і прийнятна альтернатива НАТО, один із механізмів протистояння однополярному світоустрою. Однак спроби Росії реалізувати спільні з ЄС інституційні проекти у сфері безпеки закінчилися на рівні декларацій. За рішенням Римського саміту ЄС-Росія від 6 лютого 2003 року схвалено ідею формування спільного економічного, безпекового і гуманітарного простору, яка не була реалізована. Європейський Союз все більше розглядався російським керівництвом як геополітичний суперник, насамперед на пост-радянському просторі, який Москва традиційно вважає сферою своїх пріоритетів. Європа зайняла пасивно-лояльну позицію до формування в Росії владного механізму керованої демократії і посилення впливу в системі європейської безпеки, що стало одним з чинників її наступної глибокої кризи.

Початок процесу найбільшого розширення ЄС за всю його історію змусив його інституції і держави-члени більш чітко визначитися із досі аморфним та відмінним статусом численних держав, які стали найближчою периферією об'єднання. До основних завдань ЄС у відносинах із сусідніми країнами входило формування периметру політично стабільних та економічно розвинених держав, які б дотримувалися демократичних ринкових цінностей і були дружніми Заходу. Водночас було важливо згладити ефект від паузи в подальшому розширенні ЄС, щоб не втратити його привабливості для держав, які прагнули вступу (насамперед України й Молдови)⁹. На відміну від держав Середземномор'я, які з 1995 року розвивали відносини з ЄС у рамках «Барселонського процесу», ці дві держави, а також обкладена санкціями Білорусь, не були включені у жоден із регіональних вимірів зовнішньої політики об'єднання.

В авангарді формування нового зовнішньополітичного механізму ЄС не випадково стояла Велика Британія, уряди якої традиційно підтримували розширення зони впливу Європейського Союзу, та Швеція, керівництво якої надавало великого значення східноєвропейській політиці. На початку 2002 року міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Стро направив листа міністру закордонних справ Іспанії, яка головувала в Раді ЄС, Й. Піке із зверненням про необхідність офіційного розгляду стану й

перспектив відносин із Молдовою, Білоруссю та Україною. Пропонувалося надати їм статус «особливих сусідів» Європейського Союзу¹⁰. Такий статус, на думку міністра, мав передбачати перспективи вільної торгівлі, розвиток відносин з питань прикордонного контролю, безпеки і внутрішніх справ. Про перспективи членства в ЄС не йшлося. Цей прагматичний план ліг в основу нового східного напрямку регіональної зовнішньої політики Союзу. Іншими трьома напрямками були Середземноморський і Північний виміри та Західні Балкани. Глава МЗС Швеції А. Ліндт пропонувала включити Росію до східного виміру європейського сусідства, але проти виступила Польща. Принципова позиція Варшави полягала в необхідності надання перспектив членства в ЄС для східних сусідів, серед яких Росія не була претендентом.

Британську ініціативу розглянули 15 квітня 2002 року в Люксембурзі на засіданні Ради ЄС із зовнішніх відносин. Верховному представнику з питань зовнішньої політики і політики безпеки Х. Солані і Комісару із зовнішніх відносин британцеві К. Паттену доручили розробити пропозиції для розгляду Європейської Ради. Рада ЄС пропонувала розробникам врахувати різний рівень політичних та економічних відносин об'єднання із східними сусідами. Європейська політика сусідства як новий механізм зовнішньої політики ЄС охопив 16 держав. Окрім трьох держав Східної Європи вона стосувалася Південного (окрім Лівії) і Східного Середземномор'я та Південного Кавказу.

Ініціатива британського уряду лягла в основу офіційної позиції Комісії ЄС, оприлюдненої 11 березня 2003 року у Посланні до Ради ЄС та Європарламенту «Ширша Європа — Сусідні країни: Нова структура взаємовідносин з нашими східними та південними сусідами». Європейський Союз заявляв про рішучість не допустити проведення в Європі нових розмежувальних ліній, сприяти стабільності та процвітанню в межах і за межами об'єднання. Країнам-сусідам пропонували частку внутрішнього ринку, поступову інтеграцію й лібералізацію (елементи вільного руху осіб, товарів, послуг і капіталів). Як зазначали європейські чиновники, пріоритет у відносинах із державами-сусідами із Східної Європи (т.зв. «Західні нові незалежні держави») надавався Україні, яка висловила прагнення стати членом ЄС у перспективі. Об'єктивно Україна не мала конкурентів, адже Росія відмовилася приєднатися до політики сусідства. Відносини ЄС із Білоруссю були формальними через критику політики режиму О. Лукашенка, а Молдова становила загрозу безпеці в регіоні через Придністровський конфлікт.

Водночас формально статус усіх об'єктів політики ЄС був рівним. Держави, які бажали стати членами об'єднання (наприклад, Україна) були в однаковому становищі з учасниками програми, які апріорі не мали

шансів на членство через географічний чинник (наприклад, Ізраїль). Таке зрівняння в статусі й можливостях змусило держави-партнери ЄС сприймати політику сусідства як альтернативу членства. Представники ЄС наголошували, що нова політика повинна здійснюватися диференційовано, враховувати різні можливості, етапи реформ та рівні економічного розвитку держав-сусідів. Таку індивідуалізацію планувалося реалізувати на основі окремих Планів дій для кожної держави-партнера окремо.

На практиці Європейська політика сусідства, особливо в її східному вимірі, виявилася неефективним зовнішньополітичним механізмом. У сфері безпеки ЄС, обмежений у військовому плані, так і не зміг істотно вплинути на вирішення жодного з тривалих конфліктів на своїй периферії, наприклад, у Придністров'ї, Західній Сахарі й Палестині. Політику сусідства щодо пострадянських держав Східної Європи звели до надання обмеженого фінансування за програмами технічної допомоги, визначення односторонніх «домашніх завдань» щодо приведення у відповідність законодавства, політичної та економічної систем до норм ЄС. Головний акцент зроблено на розвиток транскордонного співробітництва й облаштування східних кордонів.

Знаковою для виявлення мети політики сусідства ЄС на східному напрямі стала ініціатива уряду Великої Британії щодо створення міграційних зон безпеки на території сусідніх держав. Такі зони як території тимчасового утримання нелегальних мігрантів із Афганістану, Іраку та інших країн «третього світу», які усілякими способами намагалися дістатися Європи, пропонувалося створити в Марокко, Сомалі, Росії та Україні. Через пів року Велика Британія і ЄС мали прийняти рішення про допуск цих мігрантів на свою територію згідно з квотами. Прогнозуючи негативну реакцію вказаних держав на таку ініціативу, Європейська Рада в Салоніках у червні 2003 року відхилила британську ідею. Зазначена пропозиція відобразила істинне значення країн-сусідів для провідних держав ЄС як бар'єру й відстійника для нової хвилі нелегальної міграції.

Європейська політика сусідства стала вимушеною реакцією Європейського Союзу на зміну зовнішнього середовища після чергового розширення, узагальненою стратегією розбудови відносин із країнами найближчої периферії. Велика Британія, виступивши формальним ініціатором новели, проявила єдність позиції з європейськими партнерами щодо неможливості подальшого розширення ЄС у найближчій перспективі на країни пострадянської Східної Європи. На британську позицію вплинули такі головні фактори: ситуативність і варіативність державних інтересів у цьому регіоні; небажання додатково загострювати відносини з європейськими партнерами, насамперед Францією і ФРН; покращення відносин із Російською Федерацією. Недостатній інтерес британського уряду до

країн Східної Європи варто розглядати в контексті загальних тенденцій у зовнішній політиці ЄС. Промовистим став факт, що у презентованій у грудні 2003 року Х. Соланою Європейській стратегії безпеки східні сусіди згадуються побіжно. Натомість значну увагу приділено необхідності врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, розвитку співробітництва в рамках «Барселонського процесу» й необхідності зміцнення відносин із арабським світом¹¹. Зрештою високий рівень проблемності розвитку пострадянської Східної Європи не надавав оптимізму західним урядам. Навіть «кольорові революції» в Грузії та Україні у 2003–2004 рр. не спричинили кардинального перегляду політики ЄС у регіоні. Новою тенденцією зовнішньої політики ЄС стало посилення інтересу до Південного Кавказу.

Реальна практична робота з втілення програм у рамках політики сусідства щодо країн Східної Європи, зокрема старт проектів транскордонного співробітництва, розпочалася напередодні приєднання до ЄС Болгарії і Румунії, коли Єврокомісія оприлюднила повідомлення «Про посилення Європейської політики сусідства» від 4 грудня 2006 року. Документ робив наголос на необхідності інтенсифікації співпраці з країнами-сусідами. Передбачалося часткове спрощення візового режиму, розширення грантової допомоги для неурядових організацій і науковців, у тому числі надання доступу до програм ЄС. Закритість кордонів Великої Британії від шенгенської зони робило такі новели для співпраці цієї країни з сусідами ЄС практично неактуальними. У частині політичного співробітництва державам-сусідам надано право приєднуватися до заяв ЄС у рамках його Спільної зовнішньої і безпекової політики. Передбачено загальну можливість координації зусиль на рівні міжнародних організацій і форумів, участь у врегулюванні конфліктів¹². Не вражала новаторством висунута керівництвом Німеччини у 2007 році ініціатива під умовною назвою «Європейська політика сусідства Плюс», головною новелою якої стало допущення можливості переходу до відносин асоціації з країнами, які демонструють прогрес у зближенні з ЄС.

У другій половині 2000-х років міжнародна ситуація на Сході Європи зазнала відчутних змін. Насамперед це було пов'язано з активізацією прозахідних політичних сил у країнах пострадянського простору. У процесі реалізації конкретних програм співпраці ЄС із східноєвропейськими країнами відбувалося реальне формування окремого виміру політики сусідства. Вступ у 2007 році до ЄС Болгарії і Румунії безпосередньо наблизив об'єднання до чорноморського регіону. Ініціатива ЄС «Чорноморська синергія» щодо співробітництва з країнами відповідної акваторії, включаючи Росію, була активізована Єврокомісією у 2007 році і стала провідником програми «Східне партнерство». Російська сторона відмовилася від участі в ініціативі. Після «кольорових революцій» ЄС і Росія остаточно стали суперниками за вплив на Східну Європу.

З другої половини 2003 року спостерігалось стійке наростання напруги у відносинах Великої Британії і Росії. На відміну від ряду держав Західної Європи, насамперед ФРН, Франції та Італії, Велика Британія з огляду на мінімальну залежність від російських енергоресурсів і союзницькі відносини із США зазнавала значно меншого впливу цього східного фактора на свою зовнішню політику. У британських політичних колах утвердилося переконання, що Росія є залежною від ЄС як найбільшого ринку збуту своїх енергоресурсів. Тому країни Європи повинні проводити спільну енергетичну політику, подолавши розбіжності інтересів, які послаблюють їх та ЄС загалом. У рішенні спеціального засідання Комітету закордонних справ Британського парламенту від 25 листопада 2007 року уряду було рекомендовано визначити проблеми розробки єдиної стратегії ЄС у відносинах з Росією пріоритетом на найближчу перспективу. Енергетична залежність від Москви й підтримка Вашингтона дозволила Лондону зайняти критичну позицію щодо Росії.

Новий виток напруги в російсько-британських відносинах зумовлений, серед іншого, посиленням прозахідних настроїв на пострадянському просторі. Справа про вбивство в Лондоні колишнього агента ФСБ Олександра Литвиненка в листопаді 2006 року й відмова Росії екстрадувати до Великої Британії підозрюваного у вбивстві Андрія Лугового, взаємна висилка дипломатів і фактичне припинення контактів МЗС обох держав, обмеження видачі британських віз російським громадянам, шпигунські скандали і закриття відділів Британської Ради в регіонах Росії сформували картину міждержавних взаємин другої половини 2000-х років. Лондон використовував багатосторонню дипломатію для привернення уваги європейських партнерів до посилення авторитаризму в Росії, невиконання нею міжнародних зобов'язань щодо розвитку демократії і дотримання прав людини. Погіршення російсько-британських відносин відображало загальну тенденцію ускладнення взаємин Росії із Заходом.

Апогеєм напруги між сторонами в другій половині десятиліття стала «п'ятиденна війна» у серпні 2008 року між Грузією й Росією. ЄС здійснив не надто успішну спробу застосувати механізми Спільної зовнішньої і безпекової політики. Британське керівництво взяло активну участь у надзвичайному саміті Європейської Ради 1 вересня 2008 року, на якому прийнято т.зв. «план Саркозі» з урегулювання конфлікту. В ЄС засудили російське рішення визнати незалежність самопроголошених республік Абхазії і Південної Осетії. Під час обговорення проявилися розбіжності між членами об'єднання. Велика Британія, Швеція, Польща, держави Балтії висунули вимогу докорінного перегляду взаємин із Росією і застосування санкцій. Німеччина і Франція зайняли помірковану позицію, а прем'єр-міністр Італії С. Берлусконі засудив діяльність Президента Грузії

М. Саакашвілі¹³. Керівництво Великої Британії вкотре підняло питання диверсифікації джерел постачання енергоресурсів до Європи, подвоєння міжнародних зусиль щодо створення єдиного європейського ринку газу та електроенергетики. Результатом діяльності ЄС стала поміркована угода, підписана 8 серпня 2008 року в Москві його керівництвом як посередником і Президентом Росії Д. Медведєвим, яка містила положення про відхід російських військ з Грузії, за винятком території Абхазії і Південної Осетії. Фактично ЄС схвалив відділення самопроголошених територій від Грузії і замороження конфлікту.

Британські експерти оцінювали ситуацію досить критично. У пресі висловлювалися думки про те, що події у Грузії виявили нерішучість ЄС. Прем'єр-міністра Г. Брауна британська преса звинуватила в нездатності вести рішучу зовнішню політику¹⁴. Він, на відміну від А. Меркель та Н. Саркозі, не відвідав Грузію, відправивши туди міністра закордонних справ Д. Мілібенда. Натомість активну позицію проявив лідер опозиційних консерваторів Д. Кемерон, який здійснив короточасний візит до Тбілісі і вже тоді припустив, що Росію буде виключено з Великої вісімки, та закликав надати Грузії членство в НАТО¹⁵.

Загалом міжнародна ситуація навколо російсько-грузинського конфлікту 2008 року виявила неготовність європейських лідерів адекватно і своєчасно реагувати на зміни в системі міжнародних відносин. Напружені російсько-британські взаємини робили неможливим виконання Лондоном посередницьких функцій. Події навколо конфлікту зафіксували тенденцію зменшення впливу Сполученого Королівства на регіон Східної Європи, де набирала впливу ФРН.

Зважаючи на загальну неефективність політики сусідства в попередньому форматі, у 2008 році Європейський Союз запровадив дві окремі ініціативи — «Союз для Середземномор'я» і «Східне партнерство». Окрема політика ЄС для шести пострадянських держав (Білорусь, Молдова, Україна, Азербайджан, Вірменія і Грузія) стала відповіддю прихильників регіону, насамперед Польщі і Швеції, на ініціативу президента Франції Н. Саркозі щодо поглиблення співпраці ЄС з державами Південного Середземномор'я (травень 2008 року). «Східне партнерство» як напрям зовнішньої політики ЄС набув особливої актуальності після російсько-грузинської війни. Європейська Рада на саміті 19–20 червня 2008 року звернулася до Європейської Комісії з проханням підготувати відповідні пропозиції. 3 грудня 2008 року оприлюднено офіційне повідомлення Європейської Комісії до Європейського Парламенту і Європейської Ради «Східне партнерство». Програма передбачала перспективу підписання угод про асоціацію, лібералізацію візового режиму і створення комплексної зони вільної торгівлі з кожною державою, енергетичну

співпрацю, підтримку реформ. Реалізація «Східного партнерства» мала здійснюватися паралельно із стратегічним партнерством з Росією. Участь Білорусі в програмі залежала від розвитку її відносин із ЄС. Передбачено участь держав-партнерів у місіях і операціях під егідою Союзу. Відбувся логічний розподіл середземноморського і східноєвропейського напрямів зовнішньої політики ЄС, але такий рівень поглиблених відносин з об'єднанням не передбачав членства. «Східне партнерство» введене в дію 7 травня 2009 року під час саміту Європейської Ради в Празі.

У процесі реалізації згаданих ініціатив у рамках політики сусідства спостерігалася пріоритетність середземноморського напрямку зовнішньої політики ЄС над східноєвропейським, що засвідчили обсяги фінансування. У 2007–2013 роках в рамках Інструменту європейського сусідства й партнерства на співробітництво у басейні Середземномор'я було виділено 16 млрд євро. У той час, як на «Східне партнерство» у 2008–2013 роках асигновано менше 1 млрд. євро¹⁶ [86]. Для реалізації першого напрямку створено окремий виконавчий орган — секретаріат. Для східного напрямку передбачено лише посилення штату представництв ЄС у державах-партнерах. Така диспропорція була явно не виправдана. Відчувалася наявність сильного французького лобі для розвитку «Союзу для Середземномор'я», якого бракувало у «Східного партнерства». Зусиль фактично однієї Польщі було недостатньо для забезпечення прориву у співпраці ЄС із східноєвропейськими партнерами. Події арабської весни 2010–2011 років, неврегульований палестинсько-ізраїльський конфлікт, війна в Сирії, труднощі демократичних реформ у більшості країн Південного Середземномор'я засвідчили загальну невдачу політики ЄС у регіоні. Водночас регіон пострадянської Східної Європи і Південного Кавказу цікавив ЄС і багатьох його членів насамперед як територія транзиту енергоресурсів, буфер для проникнення в Європу нелегальних мігрантів з Азії.

Утиски політичної опозиції в Україні і Білорусі стримували ЄС у поглибленні співпраці з їхнім керівництвом. Тому пріоритетними східними партнерами на підписання угоди про асоціацію стали Грузія і Молдова, де при владі утвердилися проєвропейські політичні сили. Російсько-український конфлікт, що розпочався в березні 2014 року і став переконливим свідченням глибокої кризи системи європейської безпеки, засвідчив невдачу політики «Східного партнерства» як наслідок загального політичного прорахунку ЄС і його провідних держав у відносинах з Росією.

Велика Британія не була в когорті ініціаторів «Східного партнерства». Східна Європа не перебувала в центрі уваги першого уряду Д. Кемерона, який проголосив політику відновлення сфери британських інтересів за

межами Європи. Основна увага офіційного Лондона на найближчій периферії Європи у 2010–2012 роках була зосереджена на регіонах Півночі Африки й Близького Сходу. Про безпеку Східної Європи та її значимість для системи міжнародних відносин Лондон змушений був згадати лише у зв'язку з революційними подіями в Україні наприкінці 2013 — на початку 2014 року, російською агресією в Криму і на Донбасі.

Британський уряд, незважаючи на традиційну активну підтримку розширення зовнішньополітичного впливу ЄС і розвитку відносин із державами Східної Європи, зайняв помірковану позицію щодо надання перспектив членства країнам «Східного партнерства». У Великій Британії зменшувався ентузіазм щодо розширення ЄС. Причинами цього стали внутрішні наслідки великомасштабної міграції і побоювання, що приєднання до Європейського Союзу великих і бідніших держав призведе до негативних соціальних наслідків для самого королівства. Як і більшість інших держав ЄС, Велика Британія виступила за надання перспектив членства східноєвропейським державам у довгостроковій перспективі. Девід Кемерон на саміті Європейської Ради в Брюсселі у грудні 2013 року підтримав укладення Угод про асоціацію ЄС з Грузією, Молдовою, Вірменією та Україною, незважаючи на відмову керівництва двох останніх підписувати документи. Зрештою 27 червня 2014 року в Брюсселі відбулося підписання асоціації з Грузією, Молдовою та постревольційною Україною.

Агресія Росії проти України в 2014 році розпочала черговий етап напруги у британсько-російських відносинах. Зміна влади в Києві наприкінці лютого 2014 року й наступне зближення України з ЄС і США було сприйняте керівництвом Росії як «геополітична катастрофа»¹⁷. Ідея створення «Великої Європи» від Атлантики до Уралу, яку свого часу проголошував Ш. де Голль, а на рубежі ХХ — ХХІ століть її адептами були провідні західні аналітики (наприклад, З. Бжезінський), зазнала краху. Після анексії Криму керівництво Великої Британії вирішило, що Росія повинна заплатити ціну за порушення міжнародного права і підтримало санкції ЄС проти Росії. У питаннях політики безпеки Лондон надав перевагу НАТО. Британський уряд відіграв важливу роль у переконуванні інших держав ЄС, зокрема, Німеччини, у необхідності економічного тиску на Росію.

Однією з причин слабкості «Східного партнерства» стала відсутність дієвої військово-політичної компоненти. Заходи економічного заохочення та гуманітарного сприяння розвитку стабільного суспільства і демократії в пострадянських державах Східної Європи в сучасних умовах системної кризи європейської безпеки є важливими, але недостатніми. Вони повинні бути забезпечені реальними елементами стратегічної кооперації у сфері

безпеки та оборони, включенням військово-промислових комплексів тих країн, які бажають стати членами ЄС, до єдиної мережі європейського військового забезпечення. Головною слабкою стороною програми стала відсутність визначеної перспективи членства в ЄС для східноєвропейських держав, які до нього прагнуть.

Такий стан справ опосередковано став наслідком небажання керівництва Великої Британії посісти провідні позиції в ЄС та ізоляціоністської політики консерваторів у Європі впродовж 2010–2016 років. Східна політика ЄС продовжує формуватися через призму взаємин окремих його держав-членів із Росією, залишається периферійною складовою зовнішньополітичного і безпекового виміру ЄС. Бездіяльність різнопланових структур і механізмів безпеки ЄС на сході Європи є наслідком відсутності політичної волі у керівництва держав об'єднання. Союз міг би запропонувати посередницькі функції і миротворчі послуги наявних у нього багатонаціональних поліцейських сил у зоні АТО на Донбасі. Варто розширити програму формування спільних багатосторонніх військових і поліцейських підрозділів за участі України, Молдови та держав-членів ЄС і НАТО, а не обмежуватися створенням оперативних військових формувань країн НАТО на кордонах Східної Європи. Це пришвидшило б інтеграцію оборонних структур України у відповідні системи Північно-атлантичного Альянсу і Європейського Союзу. Однак лідери об'єднаної Європи, в тому числі Великої Британії, воліють відмежуватися від безпосереднього врегулювання конфлікту із застосуванням силових засобів і сподіватися на підтримку США. Застосування виключно дипломатичних засобів є неефективним і призвело до заморожування конфлікту. ЄС підтверджує неготовність виступати в ролі повноцінного центра сили у світовій політиці.

Вихід з ЄС в умовах посилення напруги по всій контактній дузі Європейської політики сусідства ускладнить можливості співробітництва Великої Британії із державами Східної Європи на багатосторонньому регіональному рівні, звузивши їх до рівня відносин з НАТО. Незважаючи на не завжди однозначну політику Лондона щодо розвитку відносин ЄС із державами пострадянської Східної Європи, ті з них, які прагнуть стати повноправними членами ЄС (Грузія, Молдова і Україна) внаслідок завершення процесу «Brexit» втратять одного з головних прихильників розширення Співтовариства. Без Великої Британії такі держави, як Угорщина, Італія, Австрія, еліти яких відкрито прагнуть повернутися до звичайних відносин із Росією, будуть мати більше впливу на прийняття відповідних рішень в ЄС. Саме тому прем'єр-міністр Молдови П. Філіп закликав співгромадян, які мешкають на території Великої Британії, проголосувати на референдумі 23 червня 2016 року проти її виходу зі складу

Євросоюзу¹⁸. Послаблений без Великої Британії Європейський Союз вигідний Росії, яка може розширити свій дестабілізуючий вплив на східних кордонах Європи. Вихід королівства з ЄС може негативно вплинути на євроінтеграційні перспективи пострадянських країн і значно зменшить їх шанси на членство в об'єднанні навіть у довгостроковій перспективі.

Отже, зовнішня політика Великої Британії щодо держав Східної Європи, зокрема, пострадянського простору, розвивалася в контексті загальної політики Заходу й відчувала сильний вплив російського чинника. Стратегічним завданням зовнішньої політики ЄС у нових геополітичних умовах стало забезпечення стабільності й безпеки на Сході Європи, просторах колишнього СРСР, насамперед у країнах найближчої периферії — Росії, Україні, Білорусі і Молдові. Першість було надано Росії як правонаступниці СРСР, на яку покладалася роль гаранта стабільності в регіоні. Інші держави розглядалися як «буфер» проти російського експансіонізму на захід. Тому їм відводили вагому роль за мінімуму підтримки. Лише нестабільна політична та економічна ситуація в Росії у 1990-х роках зумовила активізацію політики Британії і загалом ЄС щодо інших пострадянських країн. Рівень розвитку відносин ЄС із зазначеними державами (Росія, Україна, Білорусь, Молдова), які в сукупності разом з усіма пострадянськими країнами отримали назву «нові незалежні держави», свідчив про другорядність регіону в зовнішній політиці об'єднання та самої Великої Британії. Оскільки головну увагу ЄС зосередив на питанні розширення на держави ЦСЄ, пострадянські держави опинилися на другому плані його східноєвропейської політики.

Участь Великої Британії в реалізації східноєвропейської політики ЄС, що не відзначалася перманентною активністю, була найбільш помітна на початку 2000-х років у зв'язку із запровадженням Європейської політики сусідства. Західна Європа (в т. ч. керівництво Великої Британії) зайняла пасивну позицію щодо поширення новітньої російської експансії на пострадянському просторі. На цьому фоні британсько-шведська урядова ініціатива про запровадження Європейської політики сусідства 2002 року мала суперечливий характер — вперше сприяла включенню згаданих країн (окрім Росії) до окремого регіонального виміру зовнішньої політики ЄС і передбачала перспективи поглиблених відносин. Охоплення політикою сусідства держав Південного Середземномор'я, Близького Сходу і Східної Європи засвідчило другорядність відносин ЄС і провідних держав Західної Європи з пострадянськими країнами, окрім Росії як їхнього енергетичного донора. Інтерес держав Західної Європи у відносинах з ними зводився до контрольованості міграційних потоків і безпечного середовища на кордонах.

Посилення напруги у взаєминах Євросоюзу й окремих західних держав (зокрема, Великої Британії) з Росією у другій половині 2000-х років сприяло певній активізації їхньої політики щодо держав пострадянського простору. Зовнішньополітична позиція урядів Великої Британії щодо держав Східної Європи варіювалася відповідно до потреб досягнення компромісу з партнерами по ЄС і динаміки відносин з Росією. Однак британські уряди на кінець десятиліття відійшли від провідних позицій у східноєвропейській політиці об'єднання, взяли пасивну участь у програмі «Східне партнерство», віддавши ініціативу ФРН. Спостерігалася недооцінка ролі і значення цього регіону в зовнішній політиці Великої Британії. Лише політична криза в Україні і військова агресія Росії привернули увагу керівництва Великої Британії до проблем пострадянської Східної Європи.

Східноєвропейська політика ЄС продовжувала формуватися кризь призму відносин із Росією і залишалася периферійною складовою його зовнішньої і безпекової політики. Недооцінка загроз безпеці на Сході Європи поряд із загальними проблемами розвитку об'єднання призвели до його нездатності гарантувати безпеку на своїх східних кордонах без підтримки США і НАТО. До таких результатів причетна Велика Британія, уряд якої за умов виходу з ЄС і втрати впливу в регіоні ЦСЄ зацікавлений у реорієнтації США на проблеми європейської безпеки та активізації діяльності НАТО в Європі. В умовах виходу Великої Британії з ЄС єдиним реальним каналом її впливу на міжнародну ситуацію на Сході Європи стануть механізми НАТО за підтримки США. Завершення процесу «Brexit» призведе до послаблення позицій держав Східної Європи у їхньому прагненні стати повноправними членами Європейського Союзу.

¹ Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира. Пер. с англ. Москва: Альпина Паблишер, 2003. С. 87.

² Document 4a/21. Declaration of the Extraordinary European Political Cooperation Ministerial Meeting on the “Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union”, Brussels, 16 December 1991. *European Foreign Policy. Key Documents*. Ed. by Ch. Hill, K.E. Smith. London, 2000. p. 282.

³ Лист Посла України у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії В. Василенка Міністру закордонних справ України Б. Тарасюку. № 49/26-353 від 25.06.1998 р. *Відділ державного архіву МЗС України*, ф. 8, оп. 107, спр. № 117, арк. 131–134.

⁴ Лист Тимчасово повіреного України у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії Є. Кириленка II Територіальному управлінню міністерства закордонних справ України Б. Тарасюку. № 2.5.3./1-392ОЗМІ від 28.03.2000 р. *Відділ державного архіву МЗС України*, ф. 8, оп. 107, спр. №167, арк. 116.

⁵ Гудым А. Республика Молдова и Европейский Союз как партнеры. Кишинев: Центр стратегических исследований и реформ, 2002. С. 23.

⁶ Шадурский В. Отношения Республики Беларусь и Европейского Союза: внутренний и внешний контекст. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2003. № 1. URL: <http://evolutio.info/content/view/611/232> (дата звернення: 04.08.2016).

⁷ Капитонова Н.К. Великобритания в конце XX — начале XXI века: от консерваторов к лейбористам. Москва: МГИМО(У) МИД России, 2003. С. 27.

⁸ Transcript of the press conference with Prime Minister Tony Blair and President Vladimir Putin. 22 December 2001. URL: <http://www.inyourarea.gov.uk/output/Page1679.asp> (дата звернення: 12.06.2015).

⁹ Трещенков Е.Ю. От восточных соседей к восточным партнерам. Республика Беларусь, Республика Молдова и Украина в фокусе политики соседства Европейского Союза (2002–2012). Санкт-Петербург: Свое издательство, 2013. С. 49.

¹⁰ Castle S. Straw looks to EU's future frontiers. *The Independent*. 2002. April 16.

¹¹ A Secure Europe in a better world. European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003. pp. 4–8.

¹² Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on strengthening the European Neighbourhood Policy. Brussels, 4.12.2006. COM(2006)726 final. pp. 3–4.

¹³ Poland, Ukraine and the Baltics. Nervous neighbours. *The Economist*. 2008. Aug 21.

¹⁴ Bagehot. Lost in the Caucasus. *The Economist*. 2008. Aug 21.

¹⁵ Судак І.І. Особливості реалізації зовнішньополітичного курсу Великої Британії. *Проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 6. С. 209.

¹⁶ Communication from the Commission to the European Parliament and the Council “Eastern Partnership”. Brussels, 3.12.2008. COM (2008) 823 final (SEC(2008) 2974). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52008D C0823> (дата звернення: 12.08.2019).

¹⁷ Гринберг Р. Украинский кризис как следствие противоборства пагубного триумфализма и синдрома «старшего брата». *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы*. 2014. Выпуск 33 (49). С. 2–3.

¹⁸ Молдова бачить Британію у складі ЄС. *Укрінформ*. 21.06.2016. URL: <http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2037498-moldova-bacit-britaniu-u-skladi-es.html> (дата звернення: 08.08.2019).

REFERENCES

1. A Secure Europe in a better world. European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003 [in English].
2. Bagehot. Lost in the Caucasus (2008). *The Economist*, Aug 21 [in English].
3. Castle, S. (2002). Straw looks to EUs future frontiers. *The Independent*, April 16 [in English].
4. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on strengthening the European Neighbourhood Policy. Brussels, 4.12.2006, COM(2006)726 final, 3–4. [in English].
5. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Eastern Partnership. Brussels, 3.12.2008, COM (2008) 823 final (SEC(2008) 2974). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52008D C0823> [in English].

6. Document 4a/21 (2000). Declaration of the Extraordinary European Political Cooperation Ministerial Meeting on the Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union, Brussels, 16 December 1991. European Foreign Policy. Key Documents. Ch. Hill, K.E. Smith. (Ed.). London, 282 [in English].

7. Hrynberh, R. (2014). Ukraynyskyi kryzys kak sledstvye protyvoborstva pahubnoho tryumfalyzma i syndroma starsheho brata. *Evropeiskaia bezopasnost: sobutyia, otsenky, prohnozu*, 33 (49), 2–3 [in Russian].

8. Hudym, A. (2002). *Respublyka Moldova y Evropeyskyi Sojuz kak partneru*. Kyshynev: Tsentр stratehycheskykh issledovanyi i reform [in Russian].

9. Kapytonova, N.K. (2003). *Velykobrytaniya v kontse XX — nachale XXI veka: ot konservatorov k leiborystam*. Moskva: MHYMO(U) MYD Rossii [in Russian].

10. Moldova bachyt Brytaniuu u skladi YeS. *Ukrinform*, 21.06.2016. Retrieved from <http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2037498-moldova-bacit-britaniu-u-skladi-es.html> [in Ukrainian].

11. Poland, Ukraine and the Baltics. Nervous neighbours (2008). *The Economist*, Aug 21 [in English].

12. Shadurskyi, V. (2003). Otnosheniya Respublyky Belarus i Evropeiskoho Sojuza: vnutrennyi s vneshnyi kontekst. *Belorusskyi zhurnal mezhdunarodnoho prava i mezhdunarodnykh otnoshenyi*, 1. Retrieved from <http://evolutio.info/content/view/611/232> [in Russian].

13. Sudak, I.I. (2013). Osoblyvosti realizatsii zovnishnopolitychnoho kursu Velykobrytanii. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 6, 209 [in Ukrainian].

14. Thatcher, M. (2003). *Iskusstvo upravleniia hosudarstvom. Stratehy dlia meni-aiushchehosia myra*. Moskva: Alpyna Pablysher [in Russian].

15. Transcript of the press conference with Prime Minister Tony Blair and President Vladimir Putin. 22 December 2001. Retrieved from <http://www.inyourarea.gov.uk/output/Page1679.asp> [in English].

16. Treshchenkov, E.Yu. (2013). *Ot vostochnukh sosedei k vostochnum partneram. Respublyka Belarus, Respublyka Moldova i Ukrayna v fokuse polytyky sosedstva Evropeiskoho Sojuza (2002–2012)*. Sankt-Peterburh: Svoe izdatelstvo [in Russian].

Ганна Харлан

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: annaharlan@ukr.net

РОЛЬ ФРН У РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА ТА ПРОГРАМИ «СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО» ЄС ЩОДО УКРАЇНИ (2004–2019)

Статтю присвячено дослідженню ролі Федеративної Республіки Німеччина в реалізації Європейської політики сусідства та програми «Східне партнерство» Європейського Союзу щодо України впродовж 2004–2019 рр. Зазначається, що розробка та впровадження Європейської політики сусідства стали реальним поверненням до ідеї «Європи концентричних кіл». Маючи на меті організацію співпраці за багатьма стратегічно важливими для ЄС напрямками, Європейська політика сусідства все ж таки не передбачала перспективи членства для країн, що опинилися поза межами розширення Європейського Союзу 2004 р. Програма «Східне партнерство» стала віддзеркаленням основ Європейської політики сусідства. Від самого початку Київ не мав бажання долучатися до програми «Східне партнерство», оскільки метою зовнішньої політики нашої держави проголошувалося набуття повноправного членства у Європейському Союзі.

Революція Гідності засвідчила прагнення українського суспільства приєднатися до процесу європейської інтеграції всупереч планам проросійських політичних сил, які на той час перебували на чолі нашої держави. Проте подальші дії стали доказом того, що в сучасних умовах позаблоковий статус держави не можна вважати гарантією безпеки. Анексія Криму, яка суперечила всім нормам міжнародного права, а потім проголошення так званих ДНР і ЛНР, відразу привернули увагу світової спільноти. У цих умовах інерційні зовнішньополітичні стратегії ФРН та ЄС виявились неспроможними повною мірою протистояти загрозам, спричиненим розгортанням російсько-українського конфлікту. На нашу думку, саме відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії з боку Європейського Союзу й Федеративної Республіки Німеччина та недооцінка України як стабільного східного кордону Євросоюзу дотепер є неподоланими перешкодами на шляху до успішної реалізації програми

«Східне партнерство». На наш погляд, східноєвропейська політика Німеччини та політична сфера українсько-німецьких відносин у контексті східної політики Європейського Союзу потребують концептуального переосмислення та якісно нового наповнення. Насамперед, у рамках двосторонніх відносин йдеться про німецьку підтримку процесів реформування та подолання корупції в Україні. Саме розбудова партнерських зв'язків з нашою державою повинна стати центральним завданням східноєвропейської політики Федеративної Республіки Німеччина загалом та в межах реалізації програми «Східне партнерство» ЄС зокрема.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина, Україна, Європейський Союз, Європейська політика сусідства, «Східне партнерство», Республіка Білорусь, Республіка Молдова

Hanna Kharlan

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Grushevskui Street Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: annaharlan@ukr.net

THE ROLE OF THE FRG IN IMPLEMENTING THE EUROPEAN NEIGHBOURHOOD POLICY AND THE EU EASTERN PARTNERSHIP PROGRAM TOWARDS UKRAINE (2004–2019)

The article covers the peculiarities of the role of the Federal Republic of Germany in implementing the European Neighbourhood Policy and the Eastern Partnership Program of the European Union towards Ukraine during 2004–2019. It is stated that the development and implementation of the European Neighbourhood Policy has become a real reintroduction of the concept of “Europe of concentric circles”. With the aim of organizing cooperation in many strategically important for the EU areas, this initiative did not provide for membership prospects for countries outside the EU's 2004 enlargement. The Eastern Partnership became a reflection of the European Neighbourhood Policy framework. From the very beginning Kyiv had no political will to join this program, since the proclaimed goal of foreign policy of our state was to gain full membership in the European Union.

The Revolution of Dignity demonstrated the will of Ukrainian society to continue integration to Europe despite the plans of the pro-Russian political forces, which at that time were in power in our state. However, further actions

proved the fact that nowadays the status of non-aligned state cannot be considered as the guarantee of security. The annexation of the Crimea, which contradicted to international law, and then proclamation of so-called Donetsk People`s Republic and Luhansk People`s Republic, immediately attracted attention of the world community. In these circumstances the inertial foreign policy strategies of the Federal Republic of Germany and the European Union proved to be incapable to confront the threats posed by the development of the Russo-Ukrainian conflict. The lack of a clear foreign policy strategy of the European Union in general and the Federal Republic of Germany in particular, and underestimation of Ukraine as a stable eastern border of the European Union, continue to prevent the successful implementation of the Eastern Partnership Program. The Ukrainian-German relations in the context of the EU`s Eastern policy require reconceptualization and qualitatively new content. First of all, it requires Germany`s support for reforms and eradication of corruption in Ukraine. The development of relations with our state should become the central task of the Eastern European policy of the Federal Republic of Germany in general and within the framework of the implementation of the EU`s Eastern Partnership Program in particular.

Keywords: *Federal Republic of Germany, Ukraine, European Union, European Neighbourhood Policy, Eastern Partnership.*

Після найбільшого за всю історію розширення 2004 р. особливого значення набув східний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу. Ще на етапі підготовки до вступу країн Центрально-Східної Європи стало зрозуміло, що в найближчому майбутньому ЄС не матиме можливості приймати нових членів. Тому політичні еліти провідних держав-членів Євросоюзу вдалися до пошуків нових інструментів взаємодії із країнами, які опинилися поза межами розширення. Метою Євросоюзу було формування нової стратегії відносин з майбутніми сусідами ЄС. Результатом стала розробка Європейської політики сусідства (далі — ЄПС), яка з 2009 р. реалізується в форматі «Східного партнерства». Науковий і практичний інтерес до вивчення розвитку українсько-німецьких відносин у контексті східної політики ЄС посилюється роллю, яку відіграє Федеративна Республіка Німеччина в процесах поглиблення та розширення європейської інтеграції, а також їхнім провідним значенням у розбудові східного виміру зовнішньої політики Європейського Союзу. З огляду на це актуальним є дослідження зусиль представників німецької політичної еліти щодо реалізації ЄПС та «Східного партнерства». Дотепер важливість розбудови українсько-німецького партнерства в контексті східної політики Європейського Союзу недостатньо оцінювалася федеральними канцлерами та представниками парламентських політичних сил ФРН.

Натомість через перманентну політичну кризу та нестабільність економічної ситуації Україна традиційно залишалася досить ненадійним партнером для ФРН.

Важливими для розуміння функціонування сучасної східноєвропейської зовнішньополітичної стратегії ФРН як складової політики ЄС в Східній Європі є праці українських дослідників, присвячені ЄПС і «Східному партнерству». Змістовним доробком з означеного питання є монографія та статті Т. В. Сидорук. Авторка наголосила на компромісному характері ЄПС, який знайшов втілення у прагненнях України мати чіткіші євроінтеграційні перспективи та бажанні ЄС не зв'язувати себе подібними зобов'язаннями. Дослідниця акцентувала на визначальній ролі ФРН у здійсненні східної політики ЄС¹. На подібних позиціях стоїть і В. В. Халаджи, дисертаційне дослідження якої присвячене ролі та місцю України в ЄПС. Особливо важливим для України, за переконанням авторки, є «намір «Східного партнерства» відвернути увагу від тривалих дискусій, зосереджених на перспективах членства в ЄС, проте зосередити увагу на практичних можливостях щодо наближення до економічного, соціального та політичного середовища ЄС, надаючи при цьому достатньої гнучкості для отримання переваг від економічної співпраці в межах регіону»². Спробу дослідити вплив «Східного партнерства» на відносини ЄС зі Східною Європою та Південним Кавказом здійснила О.О. Добржанська. Слушним є твердження дослідниці про недостатню ефективність зазначеної програми, зумовлену «як недостатньо сильними інструментами впливу, неефективністю формування мотивації держав-учасниць Східного партнерства до здійснення реформ, незрозумілістю прагнення ЄС застосовувати єдину спільну політику до всіх шести країн з різним рівнем відносин з ЄС, так і недостатньою взаємодією між державами-партнерами ініціативи»³.

Серед німецьких науковців, які досліджують реалізацію Європейської політики сусідства та «Східне партнерство» ЄС, насамперед варто згадати публікації керівника із досліджень Східної Європи Німецького товариства зовнішньої політики Штефана Майстра⁴. Політолог дійшов висновку, що «без фундаментальних структурних реформ в Україні її теперішня залежність буде зберігатися. Позиція про Україну, яка мусить обирати між Росією та ЄС, у цьому контексті виявляється штучною дискусією, але Росії значно легше впливати на Україну. Тільки з внутрішніми реформами Україна може стати незалежною державою, якій не доведеться обирати між Європою та Росією, особливо в інтеграції у певних сферах з ЄС, та все-таки Україна зможе продовжувати підтримувати тісні відносини з Росією»⁵. Експерт з питань Східної Європи Фонду імені Генріха Бьоля Іріс Кемпе наголосила на тому, що Німеччині,

починаючи зі східної політики Брандта 1970 р. до східного розширення ЄС 2004 р. вдалося пов'язати воедино свої різноманітні стратегічні інтереси: з одного боку підтримувати хороші відносини з Кремлем, а з іншого — виступати адвокатом Східної Європи та водночас узгоджувати політику з європейськими та американськими союзними партнерами⁶. Політолог, колишній керівник Фонду імені Фрідріха Еберта Вінфрід Шнайдер-Детерс схарактеризував Україну як своєрідний тимчасовий «вакуум влади» між ЄС та Російською Федерацією. Дослідник обґрунтував твердження про необхідність створення Західною і Східною Європою спільної структури безпеки та зони вільної торгівлі, в якій Росія зможе посісти легітимне місце⁷.

Окремі аспекти обраної проблематики знайшли певне висвітлення і в російській історіографії. Зокрема, політолог В.А. Федорцев вважає роль ФРН ключовою в подальшому розвитку програми ЄС «Східне партнерство»⁸. За баченням дослідника, Німеччина включає Російську Федерацію до своєї концепції східноєвропейської політики саме з огляду на її роль у забезпеченні енергетичної безпеки⁹. С.В. Спиридонов вивчав роль німецької східної політики в трансформації системи європейської безпеки впродовж 2000–2013 рр. Програму ЄС «Східне партнерство» він вважає яскравим прикладом збігу інтересів Німеччини та ЄС у Східній Європі¹⁰. Актуальними є праці Є. Ю. Трещенкова, в яких детально проаналізовано політику сусідства Європейського Союзу щодо Республіки Білорусі, Республіки Молдови та України¹¹. Особливу цінність має виділення автором російського чинника в східному вимірі ЄПС. Основна проблема, яку вбачає дослідник у реалізації ЄПС, полягає у відмінності принципів побудови «стратегічного партнерства» ЄС з Росією та його взаємовідносин зі східними сусідами, що в підсумку призводить до значних обмежень у можливостях східних сусідів ЄС одночасно поглиблювати інтеграцію на європейському та пострадянському просторах¹². Щодо впливу Німеччини на еволюцію Європейської політики сусідства, Є.Ю. Трещенков акцентував на відмові в перспективах членства в ЄС для Молдови й України, а також на вимогах проведення глибоких структурних реформ до того, як з'являться можливості для обговорення європейських перспектив. Крім того, Німеччина, яка з різних причин підтримувала східний вимір зовнішньої політики ЄС, проте вказувала на необхідність співпраці з Росією в межах спільного закордоння¹³. Окремі аспекти формування нової «східної політики» Євросоюзу схарактеризував І. Н. Тарасов. На його думку, спільна зовнішня та безпекова політика країн ЄС розвивається надто повільно через суттєві розбіжності в баченні міжнародних проблем Євросоюзівським Заходом і Євросоюзівським Сходом¹⁴. Схожої думки дотримується П.А. Корзун, який най-

важливішою умовою успішної реалізації Євросоюзом політики сусідства вважає розробку ефективної схеми взаємовідносин із Росією¹⁵. Загалом програма ЄС «Східне партнерство» в російській історіографії традиційно трактується як серйозний виклик російській дипломатії у Східній Європі¹⁶. Показовою в цьому контексті є доповідь Інституту Європи РАН про вплив Вільнюського саміту 2013 р. на реалізацію програми «Східне партнерство». Особливий інтерес для нашого дослідження становлять матеріали, присвячені Україні, оскільки вони дозволяють скласти загальне уявлення щодо особливостей сприйняття російськими дослідниками подій Революції Гідності¹⁷. Отже, у працях українських та закордонних науковців лише побіжно окреслені питання, пов'язані з позицією ФРН щодо формування та реалізації Європейської політики сусідства та програми ЄС «Східне партнерство», роллю Німеччини у процесі її втілення в реальну політичну практику в Східній Європі.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі Федеративної Республіки Німеччина в реалізації «Європейської політики сусідства» та програми «Східне партнерство» ЄС щодо України. Нижня хронологічна межа обумовлена започаткуванням ЄПС 2004 р. Верхня хронологічна межа — 2019 р. — обрана з огляду на 10-річчя реалізації програми ЄС «Східне партнерство». Такі хронологічні рамки дозволяють оцінити проміжні результати цієї ініціативи.

Період урядування федерального канцлера Г. Шредера позначився підготовкою до масштабного східного розширення ЄС, а також розробкою та практичною реалізацією ЄПС, яка не передбачала входження країн «нової Східної Європи» до Євросоюзу. Однак головним завданням федерального уряду став пошук зовнішньополітичного балансу — способу, який, з одного боку, мав забезпечити інтеграцію країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу, а, з іншого, — зменшити негативні наслідки впливу від прийняття нових членів. Концепцію ЄПС почали розробляти у 2002–2003 рр. Саме в цей час переговори про приєднання до Євросоюзу десяти нових членів, зокрема восьми держав Центрально-Східної Європи, вступили у вирішальну фазу, а, з іншого, Євросоюз вдався до пошуку нових інструментів взаємодії зі своїми східними сусідами, які опинилися поза межами розширення. Основою функціонування ЄПС став документ «Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин зі східними та південними сусідами», який було оприлюднено 11 березня 2003 р. У ньому зазначалося, що «обов'язок ЄС не тільки перед своїми громадянами та громадянами нових держав-членів, а й перед своїми нинішніми та майбутніми сусідами — забезпечити міцну соціальну згуртованість та економічний динамізм. ЄС повинен вжити заходів для сприяння регіональному та субрегіональному співробітництву

та інтеграції, які є необхідними умовами політичної стабільності, економічного розвитку, зменшення бідності та соціальної нерівності в їхньому спільному просторі»¹⁸.

Варто зазначити, що згадані положення концепції ЄПС загалом узгоджувались із завданнями східноєвропейської політики Німеччини, сформульованими міністром закордонних справ ФРН К. Кінкелем ще 21 червня 1994 р. під час зустрічі з послами країн-членів СНД:

- продовження сприяння політичним та економічним реформам;
- залучення держав регіону до співпраці з міжнародними організаціями;
- стабілізація ситуації в Україні шляхом економічної підтримки та політичного співробітництва;
- розв'язання наявних та недопущення нових регіональних та міжетнічних конфліктів;
- своєчасний прихід на перспективні регіональні ринки;
- інтенсифікація відносин у сферах культурної та інформаційної політики з метою задоволення «колосальних інформаційних потреб» громадян¹⁹.

1 травня 2004 р. відбулося найбільше розширення за всю історію Євросоюзу. Повноправними членами спільноти стали Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія. Паралельно з підготовкою до розширення Європейського Союзу на держави Центрально-Східної Європи здійснювалося запровадження Європейської політики сусідства, яка згодом трансформувалася в програму «Східне партнерство». Офіційна стратегія реалізації ЄПС була представлена 12 травня 2004 р. У документі, розробленому представниками Європейської Комісії, наголошувалося: завдання ЄПС полягає в тому, щоб поділитися перевагами розширення ЄС 2004 р. із сусідніми країнами шляхом зміцнення стабільності, безпеки та добробуту всіх, на кого поширюється її дія. Ця політика спрямована на те, щоб уникнути нових розподільчих ліній між розширеним Європейським Союзом та його сусідами, яким слід надати можливість долучитися до різних заходів ЄС шляхом посилення політичного, безпекового, економічного та культурного співробітництва²⁰. Маючи на меті організацію співпраці за багатьма стратегічно важливими для ЄС напрямками, ця ініціатива все ж таки не передбачала перспективи членства для країн, що опинилися поза межами східного розширення Європейського Союзу. Так, головними пунктами плану для України визначалися: підтримка демократичних виборів, посилення свободи слова, вступ до Світової Організації Торгівлі, ліквідація тарифних перешкод, підтримка податкової реформи та спрощення візового режиму²¹. Таким чином, ЄПС від самого початку стала своєрідною альтернативою подальшому розширенню Євросоюзу.

Водночас представники німецької політичної еліти тримали в полі зору події, яка відбувалася в Україні. Зокрема, 20 жовтня 2004 р. федеральний уряд оприлюднив доповідь під назвою «Україна після розширення ЄС на схід та напередодні президентських виборів». Наголошувалося, що після східного розширення Україна стала одним із найбільших сусідів Євросоюзу. Очікувалося, що результати виборів від 31 жовтня 2004 р. вплинуть на весь пострадянський простір. Особлива увага приділялася необхідності врегулювання конституційного конфлікту напередодні президентських виборів. Також федеральний уряд закликав Україну дотримуватися Статуту Ради Європи та забезпечити вільні й чесні вибори під міжнародним спостереженням ОБСЄ, Ради Європи та Європейського Союзу²².

«Помаранчева революція» дала шанс на перезавантаження відносин між ЄС та Україною. Зокрема, в лютому 2005 р. було підписано План дій Україна — Європейський Союз. Українсько-німецькі відносини також мали всі шанси вийти на новий рівень. Адже наприкінці 2005 р. в Німеччині відбулися чергові парламентські вибори, за підсумками яких було сформовано «велику коаліцію» за участю ХДС / ХСС та СДПН. Федеральним канцлером обрано лідера християнських демократів Ангелу Меркель. У коаліційній угоді, яка стала основою діяльності федерального уряду, окремо наголошувалося на бажанні підтримувати здійснення демократичних та економічних реформ в Україні, а також поглиблювати та зміцнювати відносини між ЄС та нашою державою: «Ми виступаємо за те, щоб Україна знайшла своє місце в Європі»²³. Перспективи членства в ЄС, як і участь України в ЄПС, не згадувалися. Натомість німецько-російським відносинам у програмному документі консерваторів і соціал-демократів приділялося значно більше уваги. Зокрема, декларувалося необхідність підтримувати стратегічне партнерство з Росією на двосторонньому рівні та на рівні відносин з Євросоюзом. Крім того, вказувалося на необхідність посилення підтримки модернізаційних процесів у цій країні в політичній, економічній та соціальній сферах. За словами розробників документа, Німеччина має особливий інтерес щодо успішності переходу Росії до стабільної демократії, розширення торгівлі та довгострокового енергетичного партнерства без односторонньої залежності від постачання з Росії вуглеводневої сировини²⁴.

Такі настанови свідчать про небажання «великої коаліції» на чолі з А. Меркель відмежовуватися від концепції східноєвропейської політики її попередників на посту федерального канцлера, а також прагнення враховувати інтереси Російської Федерації на пострадянському просторі. Тому перша урядова каденція федерального канцлера А. Меркель позначилася подальшою розбудовою торговельно-економічної співпраці між

Німеччиною та Росією, а також практичною реалізацією проекту газопроводу «Північний потік», що додатково завдав шкоди інтересам нашої держави, особливо зважаючи на розгортання українсько-російських «газових воєн» у 2005-2006 рр. Зокрема, вже на початку грудня 2005 р. А. Меркель, перебуваючи з офіційним візитом у Варшаві, підтвердила намір побудувати газопровід по дну Балтійського моря до 2010 р. Ще через кілька місяців стало відомо про те, що соціал-демократ Г. Шредер, який очолював «червоно-зелену» коаліцію у 1998–2005 рр., обійняв керівну посаду в консорціумі, відповідальному за побудову газопроводу. Водночас федеральний канцлер закликала РФ долучитися до Європейської енергетичної хартії, яка в майбутньому повинна була унеможливити монополію на енергетичному ринку Європи.

ЄПС побіжно згадувалася в «Білій книзі 2006 р. про політику безпеки Німеччини та майбутнє Бундесверу», оприлюдненій федеральним урядом 25 жовтня 2006 р. Вказувалося, що «пріоритетним завданням політики безпеки Німеччини є зміцнення європейської зони стабільності шляхом консолідації та розширення європейської інтеграції та проведення активної політики сусідства Європейського Союзу з державами Східної Європи, Південного Кавказу, Середньої Азії та Середземномор'я. Водночас важливо розвивати й поглиблювати міцне та стійке партнерство з безпеки з Росією»²⁵. Також документ декларував підтримку Німеччини у здійсненні політичних та економічних реформ в Україні²⁶.

Необхідно зазначити, що в той час основна увага країн-членів ЄС, включно з ФРН, зосереджувалася на необхідності розробки та проведення інституційної реформи Європейського Союзу. Цей факт унеможлиблював процедуру визначення дати вступу нових членів до ЄС. Тому зазначений період ознаменувався підписанням Планів дій між ЄС та країнами-сусідами, а також упровадженням ЄПС. Активна робота над її удосконаленням упродовж 2006–2007 рр. призвела до появи концепції «Східного партнерства».

У першому півріччі 2007 р. ФРН головувала в структурах ЄС. Пріоритетним завданням на цей час було визначено реалізацію ЄПС у форматі «зближення через переплетення», що є прямим відсиланням до принципу «зміни через зближення» часів нової східної політики федерального канцлера В. Брандта. Завдяки зусиллям Німеччини удосконалити східний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу з'явилася концепція «ЄПС плюс», яка мала посилити значення «європейських сусідів» — країн Східної Європи та Закавказзя — у порівнянні з «сусідами Європи», під якими розумілися країни Середземномор'я. Головною метою цього проекту було здійснення політики, яка мала запобігти формуванню безпекового вакууму на території, розташованій

між ЄС та Росією. Основним інструментом реалізації цієї ініціативи мали стати двосторонні або регіональні галузеві угоди за зразком моделі відносин між ЄС та Швейцарією. Особлива увага традиційно приділялась інтересам Росії у регіоні. Розробники вказували на необхідність «конструктивного» залучення цієї країни до проектів у рамках «ЄПС плюс»²⁷. Проте Європейська Комісія майже повністю відхилила німецьку ініціативу щодо посилення східного напрямку ЄПС, взявши до уваги лише окремі її аспекти.

Загально визнаною вадою ЄПС від самого початку була її надмірна універсальність. Однаковий підхід застосовувався як до східноєвропейських країн, так і до середземноморських сусідів ЄС (включно з країнами Африки). Однак на практиці учасники ЄПС мали різні проблеми, відмінні зовнішньополітичні цілі та відповідно протилежні очікування від цієї ініціативи. Наприклад, Україна прагнула здобуття чіткої перспективи майбутнього членства в ЄС, тоді як жодна з країн Африки теоретично не може претендувати на повноцінну участь у процесах європейської інтеграції. 2008 р. було оголошено про створення «Середземноморського союзу», який став першим регіональним акцентом у відносинах Євро-союзу зі своїми сусідами. Натомість програма «Східне партнерство» виявилася логічним продовженням тенденції регіоналізації.

Від самого початку «Східне партнерство» розвивалося з урахуванням інтересів Російської Федерації, на чому особливо наполягала Федеративна Республіка Німеччина. Росія не була учасником програми, але мала можливість долучатися до проектів, які безпосередньо стосувались її інтересів. Зокрема, ще на початку березня 2008 р. очільник МЗС ФРН Ф.-В. Штайнмаєр виступив із промовою, центральне місце в якій посідали проблеми розвитку східної політики ЄС. Політик наголосив, що ЄПС в жодному разі не повинна здійснюватися без урахування російських інтересів у Східній Європі. Також Ф.-В. Штайнмаєр вказав на необхідність розробки нової угоди про партнерство та співробітництво між Росією та ЄС²⁸. З огляду на це покажемо той факт, що 26 травня 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО Ангела Меркель виступила проти надання Україні та Грузії перспектив для членства в НАТО. Через декілька місяців, 21 липня 2008 р. А. Меркель здійснила робочий візит до України. Під час переговорів з тодішнім українським Президентом В. Ющенком та Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко канцлер підтвердила свою позицію щодо перспектив інтеграції України в ЄС і НАТО.

Програма «Східне партнерство», яку ініціювали Швеція та Польща, стала віддзеркаленням основ ЄПС. Насамперед вона була розрахована на розширення співпраці з шістьма пострадянськими країнами — Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною. В РФ

цей проект визначили як варіант вибудовування своєрідного «санітарного кордону» на західному кордоні РФ. Розробка ініціативи прискорилося після війни на Кавказі. Крім того, «Східне партнерство» мало на меті посилення енергетичної безпеки та стабілізацію ситуації на східних кордонах Євросоюзу, особливо у зв'язку з розгортанням українсько-російських «газових воєн». Загалом його фінансування мало складати 600 млн євро, тобто суму яку на рік отримує одна лише Туреччина. Установчий саміт «Східного партнерства» відбувся у Празі 7 травня 2009 р.

Головною метою «Східного партнерства» визначалося «створення необхідних умов для прискорення політичної асоціації та подальшої економічної інтеграції між Європейським Союзом та зацікавленими країнами-партнерами. Розвиток особливого східного виміру Європейської політики сусідства значно посилить політику ЄС щодо східних країн-партнерів. З цією метою «Східне партнерство» підтримуватиме здійснення країнами-партнерами політичних та соціально-економічних реформ і сприятиме зближенню з Європейським Союзом. Це слугує спільній відданості стабільності, безпеці та процвітанню Європейського Союзу, країн-партнерів та всього європейського континенту»²⁹. Від самого початку Київ не мав бажання долучатися до програми «Східне партнерство», оскільки метою зовнішньої політики нашої держави проголошувалося набуття повноправного членства у Європейському Союзі. Свідченням зацікавленості ФРН у розвитку українсько-німецької співпраці став візит 17 червня 2009 р. до Києва міністра закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайера та міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського. Обговорювалося питання, як Європейський Союз може посилити свої контакти з Києвом для стабілізації економічної ситуації в Україні. Західних політиків українські інтелектуали закликали безумовно підтримати європейський вибір України³⁰.

27 вересня 2009 р. за результатами чергових федеральних виборів Ангела Меркель отримала можливість відмовитися від коаліції з СДПН і утворити коаліцію з Вільною демократичною партією, яка традиційно наголошує на незадовільному стані дотримання прав людини в Російській Федерації. З огляду на запровадження 7 травня 2009 р. у Празі «Східного партнерства», в коаліційній угоді консерваторів і лібералів декларувалася співпраця з учасниками цієї програми на основі спільних цінностей³¹. Про перспективи розвитку українсько-німецьких відносин окремо не згадувалося, що можна пояснити загостренням політичної кризи, спричиненим протистоянням між президентом В. Ющенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко.

Міністром закордонних справ ФРН став лідер вільних демократів Г. Вестервелле. Відповідно, змінилася риторика християнсько-лібераль-

ної коаліції щодо Росії. Більше уваги представники німецької політичної еліти почали акцентувати на необхідності дотримання прав людини, що відповідало суспільним настроям більшості громадян ФРН. Щоправда, відтоді Україні не обіцяли навіть віддаленої перспективи членства в ЄС. За баченням федерального канцлера, держави, які бажають приєднатися до Євросоюзу, насамперед повинні забезпечити достатню стабільність своїх зовнішньополітичних відносин. ЄС не має займатися виключно врегулюванням конфліктних ситуацій навколо своїх потенційних членів, тим більше, що такий досвід у нього вже є³². При цьому німці жартували, що Україна вступить до Євросоюзу після Туреччини, а Туреччина — ніколи. Розчарування Ангели Меркель Україною епохи президентства В. Ющенко було викликане перманентною кланово-олігархічною боротьбою за владу без вирішення стратегічних завдань реформ. Водночас встановилася певна особиста дружба між А. Меркель і українським прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. За однією з версій, саме федеральний канцлер стимулювала Ю. Тимошенко підписати 14 січня 2009 р. газовий контракт, за який колишній прем'єр була засуджена до позбавлення волі.

Черговий крок до організації відносин ЄС зі східноєвропейськими сусідами було зроблено 24 травня 2010 р. в польському курортному містечку Сопоті, де обговорювалися питання умов реалізації спільних програм співробітництва. Було вирішено, щоб нові угоди розроблялися у двосторонньому форматі. Позиція парламентських політичних партій ФРН щодо підписання Угоди про асоціацію з Україною залишалася досить стриманою, адже більшість зусиль німецького уряду була спрямована на подолання кризового стану економіки Європейського Союзу. Так, під час офіційного візиту до Берліна 31 серпня 2010 р. Президент України В. Янукович говорив про те, що Україна стоїть «на порозі підписання Угоди про асоціацію», але Федеральний канцлер А. Меркель висловилася проти того, щоб «Україну ставили перед вибором» між Росією та ЄС³³.

Водночас варто зазначити, що впродовж 2011–2012 рр. представники урядових політичних кіл ФРН, не заперечуючи виконання Україною низки умов, необхідних для підписання Угоди про асоціацію, все ж таки висловлювали сумніви щодо можливості підписання цього документа. Наприклад, Федеральний канцлер А. Меркель наприкінці 2012 р. заявила: «Умов, що Угода про асоціацію може бути підписана, наразі немає, але ми перебуваємо в процесі. Коли справа доходить до нашої точки зору, ми готові її підписати, якщо будуть створені такі умови»³⁴. 11 грудня 2012 р. у Брюсселі відбулося засідання міністрів закордонних справ Європейського Союзу. Зрештою було вирішено продовжувати політичний діалог з Україною на всіх рівнях.

Актуальним у цьому контексті є позиційний документ експертної групи Німецького товариства зовнішньої політики «Зовнішня політика Німеччини та Східне партнерство». Він містить низку рекомендацій для федерального уряду щодо реалізації програми «Східного партнерства»: по-перше, для надання пріоритетного значення «Східному партнерству» в зовнішній політиці ЄС пропонувалося інтенсифікувати німецько-польську співпрацю; по-друге, експерти запропонували враховувати, що реформи з демократизації та становлення правової держави є метою, а не умовою для співпраці з державами, що переживають трансформаційний процес; по-третє, Німеччина та ЄС повинні прагнути до збалансованої, послідовної та стійкої співпраці з різними локальними, регіональними, економічними, політичними, науковими акторами та громадянським суспільством, а не фокусуватися виключно на керівній еліті; по-четверте, представники експертної групи запропонували включити країни «Східного партнерства» та Росію до зони вільної торгівлі, надаючи їм можливість для експорту власної продукції в ЄС; по-п'яте, пропонувалося прискорити лібералізацію візового режиму, що, на думку розробників документа, відповідало як політичним, так і економічним інтересам Німеччини та ЄС; по-шосте, експертна група рекомендувала федеральному уряду диференціювати південний і східний вимір Європейської політики сусідства відповідно до регіональних потреб і не розглядати їх комплексно; по-сьоме, ЄС повинен надати країнам «Східного партнерства» чітку перспективу вступу до спільноти, оскільки досвід попередніх розширень засвідчив, що перспектива вступу полегшує та прискорює процес реформ. Незрозуміла позиція ЄС у політиці розширення зумовлює появу в країнах «Східного партнерства» фрустрації через невідповідність конкретних пропозицій Євросоюзу їхнім очікуванням³⁵. Положення цього документа позиціюють чітке бачення ролі ФРН у реалізації програми ЄС «Східне партнерство» та її стратегію щодо розвитку українсько-німецьких відносин.

25 лютого 2013 р. відбувся 16-й саміт Україна — ЄС, на якому перед Україною було поставлено 19 умов, виконання яких необхідне для підписання Угоди про асоціацію. Однією з головних вимог було названо звільнення з ув'язнення Ю. Тимошенко. Крім того, наприкінці лютого голова Верховної Ради України Володимир Рибак зустрівся з Надзвичайним і Повноважним Послом ФРН в Україні Кристофом Вайлем. За його словами, підписання Угоди про асоціацію надасть важливого імпульсу процесу реформ в Україні та сприятиме розвитку ділових контактів. ФРН і Європейський Союз, сказав він, зацікавлені в підписанні цього важливого документа, зазначивши, що Україна і ЄС мають спільно здійснити відповідні кроки³⁶.

Федеративна Республіка Німеччина зі свого боку намагалася координувати виконання цих домовленостей. Так, 25 травня 2013 р. газета «Голос України» повідомила, що в Комітеті з питань закордонних справ Європарламенту відбулися слухання щодо ситуації в Україні та двосторонніх відносин. Голова комітету, депутат Європарламенту від Німеччини констатував, що Європейський парламент поділяє спільну мету — підписати в листопаді з Україною Угоду про асоціацію. Крім того, він нагадав, що ЄС визначив чіткі вимоги, які має виконати офіційний Київ для підписання угоди³⁷. У цьому контексті депутат Бундестагу, представник урядової коаліції Карл-Георг Вельманн в інтерв'ю для видання «Голос України» від 23 липня 2013 р. зазначив: «Шанси на підписання угоди останнім часом значно покращилися. Український парламент ухвалив велику кількість необхідних законів... Моя партія, коаліційний федеральний уряд кажуть: ми хочемо асоціації України з ЄС. Це бажана політична мета. Адже переговори щодо Угоди про асоціацію успішно завершені. Все вже висловлено та погоджено. Тепер залишилося тільки підписати й ратифікувати»³⁸.

1 липня 2013 р. Хорватія стала повноправним членом Європейського Союзу. Одночасно було накладено мораторій на подальше розширення спільноти щонайменше до 2025 р. Це загалом узгоджується з позицією ХДС / ХСС щодо періоду консолідації Європейського Союзу та обмеженості його можливостей у прийнятті нових членів. Водночас тривала підготовка до підписання угод про асоціацію ЄС з Грузією, Молдовою та Україною, до якої активно долучилися німецькі високопосадовці. Зокрема, 10–11 жовтня 2013 р. міністр закордонних справ ФРН Г. Вестервелле взяв участь у київській конференції «Східного партнерства», на якій обговорювалися актуальні питання українсько-німецьких відносин та європейської інтеграції України, насамперед у контексті підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС під час Вільнюського саміту «Східного партнерства». Гідо Вестервелле позитивно оцінив досягнутий Україною прогрес у здійсненні внутрішніх реформ та підтвердив підтримку Німеччиною європейської інтеграції України, «успіх якої має важливе значення для всієї Європи». За підсумками круглого столу було підписано Спільну заяву, в якій зазначалося, що Угода є «ключовим інструментом модернізації України відповідно до європейської моделі, посилення спільних цінностей демократії та верховенства права, досягнення найвищих європейських стандартів життя українських громадян»³⁹.

Отже, у 2009–2013 рр. за часів християнсько-ліберальної коаліції помітнішим був проукраїнський курс лідера вільних демократів і міністра закордонних справ у цьому складі уряду А. Меркель — Гвідо Вестер-

велле. Однак йому також не вдалося перетворити Україну на системоутворюючий чинник східноєвропейської політики ФРН. Водночас зовнішньополітична проблематика не була ключовою в передвиборчій боротьбі. Провал ВДП на парламентських виборах змусив ХДС / ХСС повернутися до формату «великої коаліції» спільно з СДПН. Унаслідок цього А. Меркель довелося змиритися з курсом соціал-демократів щодо Росії, який не передбачає жорсткий розподіл сфер впливу в Східній Європі та на пострадянському просторі. Зокрема, в документі зазначалося наступне: «Росія є найбільшим і найважливішим сусідом Європейського Союзу. Сучасна, економічно сильна й демократична Росія відповідає як німецьким, так і європейським інтересам. Ми хочемо поширити партнерство з модернізації на інші сфери, щоб досягти соціального, політичного та економічного прогресу. Ми будемо відкрито говорити з російським керівництвом про різні ідеї партнерства з модернізації»⁴⁰. Також наголошувалося на прагненні ФРН використовувати та зміцнювати стратегічне значення Ради НАТО — Росія. Окремо вказувалося на те, що досягнення безпеки в Європі можливе лише за участі Росії, а не проти неї. Декларувалася необхідність спільних зусиль щодо врегулювання конфліктів, зокрема щодо питання Придністров'я⁴¹.

У коаліційній угоді «великої коаліції» консерваторів і соціал-демократів, сформованій за підсумками чергових парламентських виборів 2013 р., традиційно приділялася незначна увага ЄПС та «Східному партнерству». Лише зазначалося, що ЄПС зарекомендувала себе як засіб сприяння стабільності, демократії, верховенству закону та економічному розвитку в сусідніх регіонах. Найкращими інструментами «Східного партнерства» були названі угоди про асоціацію, вільну торгівлю та спрощення візового режиму⁴². Водночас федеральний канцлер А. Меркель виступала за підписання Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі між Україною та ЄС. США переконували А. Меркель у тому, що ні криза в зоні євро, ні системна криза самого Євросоюзу не є критеріями лідерства Німеччини в Європі, а саме відторгнення України від Росії є таким критерієм. Напередодні Вільнюського саміту «Східного партнерства» А. Меркель закликала Президента РФ В. Путіна відійти від моделі мислення «сферами впливу» та не розглядати європейську інтеграцію України як інструмент боротьби проти Росії. Німецька преса тоді багато писала про роздратування канцлера, викликане прагненням російської політики вирішувати стратегічні завдання окремо та наперекір усім європейським націям.

У цьому контексті позиція ФРН на Вільнюському саміті «Східне партнерство» виглядала надзвичайно суперечливою. 29 листопада 2013 р. Президент України В. Янукович відмовився підписувати Угоду про

асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. За результатами Вільнюського саміту А. Меркель особисто висловила українському Президенту розчарування такою позицією української владної верхівки. Проте в цей час основна увага Федерального канцлера А. Меркель була зосереджена на легітиматії коаліційного договору з соціал-демократами. 9 грудня 2013 р. в Берліні відбувся з'їзд ХДС щодо коаліції із соціал-демократами. Враховуючи ситуацію, федеральний Президент ФРН І. Гаук відмовився від поїздки на сочинську зимову олімпіаду. А вже 17 грудня 2013 р. Бундестаг обрав втретє поспіль А. Меркель федеральним канцлером.

На початку 2014 р. російська агресія на Донбасі виявилась значною загрозою європейській безпеці. Вичікувальна позиція ФРН у перші тижні «української кризи» засвідчила небажання однієї із надпотуг Європейського Союзу відмовлятися від модернізаційного партнерства та проекту «Великої Європи» від Атлантики до Владивостока. А. Меркель не дозволяла собі критикувати дії Росії на території України. Події, що відбувалися в Україні з кінця листопада 2013 р. до 20 лютого 2014 р., перебували в полі зору тодішнього глави МЗС ФРН Г. Вестервелле, якому залишалося перебувати останні дні на згаданій посаді. У грудні того року німецький високопосадовець, який упродовж 2009–2013 рр. намагався здійснювати проукраїнський курс, відвідав Євромайдан і запевнив, що «двері в Європу залишаються відкритими»⁴³. Він також застеріг українську владу від силового придушення протестів та закликав сторони, що протистоять, до політичного діалогу: «У Києві знають про те, що Європейський Союз і Рада Європи готові в цьому допомогти»⁴⁴.

6 березня 2014 р. в Брюсселі відбувся екстрений саміт ЄС, присвячений загостренню політичної кризи в Україні. Під час заходу обговорювалося прохання післяреволюційної української влади якомога швидше підписати Угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі з Європейським Союзом. Представники західноєвропейських держав наполягали, що такий важливий документ не можна підписувати, доки в Україні не буде обрано нову владу, підтримка населенням якої ні в кого не викликатиме сумнівів. Таким чином, підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом стало важливим етапом у спробах врегулювати ситуацію в Україні політико-дипломатичним шляхом. Оскільки фактична українська влада, з метою стабілізації ситуації у державі, наполягала на швидкому укладенні Угоди, а західноєвропейські лідери вказували на необхідність обрання легітимного президента, підписання цього документа було розділене на дві частини — політичну та економічну. Перша частина, яка складається з Преамбули, Статті 1 та Розділів I, II та VII, була підписана 21 березня 2014 р. прем'єр-міністром України А. Яце-

нюком. З боку Євросоюзу її підписали Президент Ради ЄС Герман ван Ромпей, Президент Європейської комісії Жозе Мануел Баррозу і голови 28 держав, що входять у ЄС. Другу частину Угоди про асоціацію з Європейським Союзом 27 червня 2014 р. у Брюсселі підписав новообраний Президент України П. Порошенко. Вона включає Розділи III, IV, V, VI, додатки та протоколи⁴⁵.

26 березня 2015 р. Бундестаг ратифікував угоди про асоціацію з Україною, Грузією та Молдовою. А вже через два місяці, 21-22 травня в Ризі відбувся четвертий саміт «Східного партнерства». У підсумковій деларації учасники засудили анексію Криму Російською Федерацією. Вірменія та Білорусь відмовилися підписати підсумкову декларацію. Водночас було підписано меморандум, який передбачав виділення нашої державі чергового траншу макроекономічної допомоги на суму 1,8 мільярда євро. Також було прийнято рішення про скасування візового режиму для громадян України та Грузії, починаючи з 2016 р. Останній на сьогодні саміт «Східного партнерства» відбувся у Брюсселі 24 листопада 2017 р. Під час цієї зустрічі було затверджено так званих 20 ключових завдань Європейського Союзу до 2020 р. у сферах економіки, державного управління, посиленні взаємодії та розвитку суспільства. Підсумкова декларація не містила обіцянок щодо перспектив членства для України. Натомість зазначалося, що «учасники саміту вітають досягнення Східного партнерства на сьогоднішній день та посилення диференціації у двосторонніх відносинах між ЄС та кожною країною-партнером. Обсяг та глибина співпраці визначаються амбіціями та потребами ЄС і партнерів, а також темпами та якістю реформ»⁴⁶. Отже, політична й економічна стабілізація України та інших пострадянських країн, на які поширюється дія «Східного партнерства», виявилися для ЄС значно важливішим завданням, ніж визнання їхньої «європейської перспективи».

Наприкінці вересня 2017 р. в ФРН відбулися парламентські вибори, які виявилися справжнім «політичним землетрусом» для країни. Коаліційні переговори тривали майже упродовж шести місяців. Спочатку доволі високими були шанси на формування коаліції «Ямайка» за участі консерваторів, вільних демократів та «Зелених». Проте зрештою фракціям не вдалося дійти консенсусу щодо ключових питань, пов'язаних з внутрішньою та зовнішньою політикою Німеччини. 20 листопада 2017 р. очільник ВДП Крістіан Лінднер відмовився брати участь у подальших переговорах щодо коаліції. Своє рішення лідер вільних демократів пояснив суттєвими ідеологічними розбіжностями з фракціями ХДС / ХСС та «Союзом 90 / Зеленими». Водночас К. Лінднер заявив про те, що очолювана ним політична сила увійде до складу урядової коаліції лише за умови, що А. Меркель залишить пост федерального канцлера.

У цих умовах лідеру християнських демократів не залишалося нічого іншого, як звернутися до соціал-демократів, які були партнерами блоку ХДС / ХСС за «великою коаліцією» у 2005–2009 рр. та у 2013–2017 рр. Зрештою коаліційну угоду було підписано 12 березня 2018 р., а вже через два дні Ангелу Меркель вчетверте було переобрано федеральним канцлером. У документі, який став основою діяльності четвертого уряду А. Меркель, зазначається наступне: «Ми будемо підтримувати Україну у відновленні повної територіальної цілісності та зміцненні стабільності та соціального розвитку. Ми очікуємо та сприятимемо послідовному виконанню порядку денного реформ в Україні, зокрема боротьби із корупцією, з метою всебічної модернізації країни. Ми надаватимемо наші фінансові трансферти лише за жорстких умов. Німеччина готова зробити вагомий внесок у реконструкцію Донбасу, як тільки це стане можливим завдяки суттєвому прогресу в реалізації мінських домовленостей»⁴⁷. Отже, «велика коаліція» у складі ХДС / ХСС та СДПН задекларувала всебічну підтримку відновленню територіальної цілісності України, але за умови дотримання мінських домовленостей та продовження процесу реформ, насамперед у сфері боротьби з корупцією. Перспективи надання фінансової підтримки також залежать виключно від прогресу реформування.

Таким чином, ЄПС та програма «Східне партнерство» були спричинені своєрідною «втомою від розширення» Євросоюзу. Від самого початку їхньою метою проголошувалося посилення політичної та економічної інтеграції країн Східної Європи. У травні 2019 р. виповнилося десять років із початку реалізації «Східного партнерства». Найбільшим досягненням за час реалізації цієї програми стало підписання угод про асоціацію з Україною, Грузією та Молдовою. Проте Брюссель досі відмовляється визнавати перспективу членства країн-учасників «Східного партнерства». Відсутність чітких євроінтеграційних перспектив, зокрема для України, виявилася визнаною вадою цих проектів, а також додатково ускладнила їхню реалізацію. Водночас події, що минули після анексії Криму Російською Федерацією та розгортання російсько-українського збройного конфлікту на Донбасі, стали промовистим свідченням необхідності нагальної трансформації зовнішньополітичної стратегії Німеччини та Європейського Союзу щодо України. Інерційні зовнішньополітичні стратегії ФРН та ЄС виявились неспроможними повною мірою протистояти загрозам, спричиненим війною на Сході України. Саме відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії з боку Європейського Союзу й Федеративної Республіки Німеччина та недооцінка України як стабільного східного кордону Євросоюзу дотепер є неподоланими перешкодами на шляху до успішної реалізації програми «Східне партнерство». За весь

період існування возз'єднаної Німеччини жоден федеральний уряд не представив детальної програми взаємодії зі східноєвропейськими державами. Водночас безперервна необхідність Німеччини узгоджувати власну «східну» політику зі «східною» політикою Європейського Союзу також зіграла в цьому процесі далеко не останню роль. На наш погляд, східноєвропейська політика Німеччини та політична сфера українсько-німецьких відносин у контексті східної політики ЄС потребують концептуального переосмислення та якісно нового наповнення. Насамперед у рамках двосторонніх відносин йдеться про німецьку підтримку процесів реформування та подолання корупції в Україні. Саме розбудова партнерських зв'язків з нашою державою та посилення значення України як стабільного східного кордону ЄС повинні стати центральним завданням східноєвропейської політики Федеративної Республіки Німеччина загалом та в межах реалізації програми «Східне партнерство» ЄС зокрема.

¹ Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства. Львів: ПАІС, 2012. С. 253.

² Халаджи В. В. Європейська політика сусідства: роль та місце України. Київ: Науковий світ, 2012. С. 154.

³ Добржанська О. О. Ініціатива «Східне партнерство» в реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. пол. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Чернівці, 2012. С. 15.

⁴ Meister S. Die Ukraine zwischen Russland und EU. *DGAPstandpunkt*. 2010. № 11. S. 1–4. Meister S. Deutsche Außenpolitik und Östliche Partnerschaft. Positionspapier der Expertengruppe Östliche Partnerschaft. *DGAPstandpunkt*. 2012. № 1. S. 1–4.

⁵ Meister S. Die Ukraine zwischen Russland und EU. *DGAPstandpunkt*. 2010. № 11. S. 4.

⁶ Kempe I. Die Europäische Nachbarschaftspolitik und Rolle Deutschlands. *Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und Normen*. Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007. S. 241–260.

⁷ Schneider-Deters W. Die Ukraine: Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union. Berlin: BWV Verlag, 2. Auflage, 2014. 649 s.

⁸ Федорцев В. А. Восточное направление европейской политики соседства: особенности становления и развития. *Проблемы национальной стратегии*. 2012. № 2 (11). С. 27–48; Федорцев В. А. Германское видение европейской «восточной политики» и роль ФРГ в «Восточном партнерстве». *Проблемы национальной стратегии*. № 3 (4). 2010. С. 22–32.

⁹ Федорцев В. А. Германское видение европейской «восточной политики» и роль ФРГ в «Восточном партнерстве». *Проблемы национальной стратегии*. № 3 (4). 2010. С. 29.

¹⁰ Спиридонов С. В. Роль «восточной политики» ФРГ в трансформации системы европейской безопасности (2000–2013 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики». Москва, 2014. 24 с.

¹¹ Трещенков Е. Ю. От восточных соседей к восточным партнерам. Республика Беларусь, Республика Молдова и Украина в фокусе политики соседства Европейского

Союза (2002–2012). Спб: ООО «Свое издательство», 2013. 402 с.; Трещенков Е. Ю. Эволюция политики соседства Европейского Союза в отношении Беларуси, Молдовы и Украины (2003–2010 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.15 «История международных отношений и внешней политики». Спб., 2011. 25 с.

¹² Трещенков Е. Ю. От восточных соседей к восточным партнерам. Республика Беларусь, Республика Молдова и Украина в фокусе политики соседства Европейского Союза (2002–2012). Спб.: ООО «Свое издательство», 2013. С. 366.

¹³ Трещенков Е. Ю. От восточных соседей к восточным партнерам. Республика Беларусь, Республика Молдова и Украина в фокусе политики соседства Европейского Союза (2002–2012). Спб.: ООО «Свое издательство», 2013. С. 367.

¹⁴ Тарасов И. Н. Европейское единство: испытание востоком. *Международные процессы*. 2007. № 1. С. 70–81; Тарасов И. Н. Конструирование новой «восточной политики» Европейского Союза. *Полития*. 2008. № 2. С. 18–30.

¹⁵ Корзун П. А. Восточное направление «политики соседства» Европейского Союза: автореф. дис. ... канд. пол. наук: спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития». Москва, 2010. 25 с.

¹⁶ Грецкий И., Трещенков Е. Европейская политика соседства: нюансы восприятия в России. *Международные процессы*. Том 10. № 3 (30–31). Сентябрь–декабрь 2012. С. 124–133; Сергунин А. А. «Восточное партнерство»: вызов российской дипломатии в Восточной Европе. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация»*. 2010. № 1. С. 205–210.

¹⁷ Восточное партнёрство до и после Вильнюса. Москва: Ин-т Европы РАН, 2014. С. 20–35.

¹⁸ Größeres Europa — Nachbarschaft: Ein Neuer Rahmen für die Beziehungen der EU zu ihren östlichen und südlichen Nachbarn. *Mitteilung der Kommission an der Rat und das europäische Parlament*. Brüssel, den. 11.03.2003. S.3. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_de.pdf

¹⁹ Schmidt S., Hellmann G., Wolf R. Handbuch zur deutschen Außenpolitik. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften / GWV Fachverlage GmbH, 2007. S. 456.

²⁰ Europäische Nachbarschaftspolitik. Strategiepapier. *Mitteilung der Kommission*. Brüssel, den. 12.05.2004. S. 3. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:52004DC0373&from=EN>

²¹ Kempe I. Die Europäische Nachbarschaftspolitik und Rolle Deutschlands. *Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und Normen*. Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007. S. 235.

²² Antrag der Fraktionen SPD und Bündnis 90 / Die Grünen. Die Ukraine nach der EU-Osterweiterung und vor den Präsidentschaftswahlen am 31. Oktober 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3958. 20.10.2004. 3 s.

²³ Gemeinsam für Deutschland — mit Mut und Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 11.11.2005. Berlin, 2005. S. 134.

²⁴ Gemeinsam für Deutschland — mit Mut und Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 11.11.2005. Berlin, 2005. S. 134.

²⁵ Weißbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr. Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 2006. S. 10.

²⁶ Weißbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr. Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 2006. S. 59.

²⁷ Berlin entwickelt neue Nachbarschaftspolitik für die EU. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 02.07.07.2006. URL: <https://www.faz.net/aktuell/politik/europaeische-union/europaeische-union-berlin-entwickelt-neue-nachbarschaftspolitik-fuer-die-eu-1354215.html>

²⁸ «Auf dem Weg zu einer europäischen Ostpolitik». Rede von Bundesaußenminister Steinmeier anlässlich der Podiumsdiskussion bei der Willy-Brandt-Stiftung. *Auswärtiges Amt*. 04.03.2008. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/080304-bm-ostpolitik/219748>

²⁹ Gemeinsame Erklärung des Prager Gipfeltreffens zur Östlichen Partnerschaft. *Rat der Europäischen Union*. Brüssel, den. 07.05.2009. S. 6. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/de/er/107638.pdf

³⁰ Звернення інтелектуалів, політиків та громадських діячів України до парламентів, урядів і народів світу. *Голос України*. 12 вересня 2009. № 171 (4671). С. 3.

³¹ Wachstum. Bildung. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP. 17 Legislaturperiode. Berlin, Oktober 2009. Berlin. 2009. S. 117.

³² Шпилев Д. А. Системная трансформация в интерпретации политического руководства Германии. Нижний Новгород: НИСОЦ, 2012. С. 106.

³³ Україні вигідна перемога партії Меркель на виборах у ФРН. *Корреспондент.net*. URL: <http://ua.korrespondent.net/dw/1598976-ukrayini-vidigna-peremoga-partiyyi-merkel-na-viborah-u-frn>.

³⁴ Меркель вважає, що умов для підписання асоціації з Україною наразі немає. *Тиждень.ua*. URL: <http://tyzhden.ua/News/65054>.

³⁵ Meister S. Deutsche Außenpolitik und Östliche Partnerschaft. Positionspapier der Expertengruppe Östliche Partnerschaft. *DGAPstandpunkt*. 2012. № 1. S. 2–4.

³⁶ Укладення Угоди про асоціацію буде найкращим стимулом для України у здійсненні всеосяжних реформ. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/73264.html>

³⁷ Депутати виступали позитивно чи не вперше за останні два роки. *Голос України*. 25 травня 2013. № 96 (5596). С. 13.

³⁸ Депутат Бундестагу Вельманн: «Членство України в ЄС можливе в недалекому майбутньому». *Голос України*. 23 липня 2013. № 134 (5634). С. 9.

³⁹ Спільна заява за підсумками круглого столу з обговорення стану готовності до підписання Угоди про асоціацію та поглиблену всеохоплюючу зону вільної торгівлі з ЄС, а також першочергових завдань на шляху Європейської інтеграції України. *Голос України*. 16 жовтня 2013. № 193 (5693). С. 2.

⁴⁰ Deutschlands Zukunft gestalten. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 18 Legislaturperiode. Berlin, 2013. S. 118.

⁴¹ Deutschlands Zukunft gestalten. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 18 Legislaturperiode. Berlin, 2013. S. 118.

⁴² Deutschlands Zukunft gestalten. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 18 Legislaturperiode. Berlin, 2013. S. 116.

⁴³ Westerwelle G. Tür nach Europa bleibt offen. Die Bundesregierung. URL: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/tuer-nach-europa-bleibt-offen-371786>

⁴⁴ «Репресії — це не шлях уперед для України, повинні бути реформи». Реакція за рубежем на останні події. *Голос України*. 12 грудня 2013. № 236 (5736). С. 11

⁴⁵ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/984_011

⁴⁶ Gemeinsame Erklärung des Gipfeltreffens zur Östlichen Partnerschaft. *Rat der Europäischen Union*. Brüssel, den. 24.11.2017. S. 4. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/691830/f28a1844639d7f1b2d2495c653e1f11/171124-joint-decl-brussels-data.pdf>

⁴⁷ Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 19 Legislaturperiode. Berlin, 2018. S. 149.

REFERENCES

1. Antrag der Fraktionen SPD und Bündnis 90 / Die Grünen. Die Ukraine nach der EU-Osterweiterung und vor den Präsidentschaftswahlen am 31. Oktober 2004. (2004). *Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3958* [in German].
2. Auf dem Weg zu einer europäischen Ostpolitik. Rede von Bundesaußenminister Steinmeier anlässlich der Podiumsdiskussion bei der Willy-Brandt-Stiftung. *Auswärtiges Amt. 04.03.2008*. Retrieved from: <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/080304-bm-ostpolitik/219748> [in German].
3. Berlin entwickelt neue Nachbarschaftspolitik für die EU. *Frankfurter Allgemeine Zeitung. 02.07.07.2006*. Retrieved from: <https://www.faz.net/aktuell/politik/europaeische-union/europaeische-union-berlin-entwickelt-neue-nachbarschaftspolitik-fuer-die-eu-1354215.html> [in German].
4. Deputat Bundestahu Velmann: Chlenstvo Ukrainy v YeS mozhlyve v nedalekomu maibutnomu. *Holos Ukrainy*, 23 lypnia 2013, 134 (5634), 9 [in Ukrainian].
5. Deputaty vystupaly pozytyvno chy ne vpershe za ostanni dva roky. *Holos Ukrainy*, 25 travnia 2013, 96 (5596), 13 [in Ukrainian].
6. Deutschlands Zukunft gestalten. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 18 Legislaturperiode (2013). Berlin [in German].
7. Dobrzanska, O. O. (2012). Initsiatyva Skhidne partnerstvo v realizatsii zovnishnoi polityky Yevropeiskoho Soiuзу. *Extended abstract of candidate's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
8. Ein neuer Aufbruch für Europa. Eine neue Dynamik für Deutschland. Ein neuer Zusammenhalt für unser Land. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 19 Legislaturperiode. (2018). Berlin [in German].
9. Europäische Nachbarschaftspolitik. Strategiepapier. (2004). *Mitteilung der Kommission. Brüssel, den. 12.05.2004*. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:52004DC0373&from=EN> [in German].
10. Fedortsev, V. A. (2010). Hermanskoe vydenye evropeiskoi vostochnoi polytyky y rol FRH v Vostochnom partnerstve. *Problemy natsyonalnoi stratehyy*, 3 (4), 22–32 [in Russian].
11. Fedortsev, V. A. (2012). Vostochnoe napravlenye evropeiskoi polytyky sosedstva: osobennosty stanovleniya y razvytyia. *Problemy natsyonalnoi stratehyy*, 2 (11), 27–48 [in Russian].
12. Gemeinsame Erklärung des Prager Gipfeltreffens zur Östlichen Partnerschaft. (2009) *Rat der Europäischen Union. Brüssel, den. 07.05.2009*. Retrieved from: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/de/er/107638.pdf [in German].
13. Gemeinsame Erklärung des Gipfeltreffens zur Östlichen Partnerschaft. (2017) *Rat der Europäischen Union. Brüssel, den. 24.11.2017*. Retrieved from: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/691830/f28a1844639d7f1b2d2495c653e1f11/171124-joint-decl-brussels-data.pdf> [in German].
14. Gemeinsam für Deutschland — mit Mut und Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. (2005). Berlin [in German].
15. Größeres Europa — Nachbarschaft: Ein Neuer Rahmen für die Beziehungen der EU zu ihren östlichen und südlichen Nachbarn. (2003). *Mitteilung der Kommission an der Rat und*

das europäische Parlament. Brussel, den. 11.03.2003. Retrieved from: http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_de.pdf [in German].

16. Hretskiy, Y. & Treshchenkov, E. (2012). Evropeiskaia polytyka sosedstva: niuansy vospriyatiya v Rossyy. *Mezhdunarodnye protsessy. Vol. 10, 3 (30–31). Sentiabr-dekabr, 124–133* [in Russian].

17. Kempe, I., Jäger T., Höse A., & Oppermann K. (2007). Die Europäische Nachbarschaftspolitik und Rolle Deutschlands. *Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und Normen.* Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH [in German].

18. Khaladzy, V. V. (2012). *Yevropeiska polityka susidstva: rol ta mistse Ukrainy.* Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].

19. Korzun, P. A. (2010). Vostochnoe napravlenye polytyky sosedstva Evropeiskoho Soiuzu. *Extended abstract of candidate's thesis.* Moskva [in Russian].

20. Meister, S. (2012). Deutsche Außenpolitik und Östliche Partnerschaft. Positionspapier der Expertengruppe Östliche Partnerschaft. *DGAPstandpunkt, 1, 1–4* [in German].

21. Meister, S. (2010). Die Ukraine zwischen Russland und EU. *DGAPstandpunkt, 11, 1–4* [in German].

22. Merkel vvazhaie, shcho umov dlia pidpysannia asotsiatsii z Ukrainoiu narazi nemaie. *Tyzhden.ua.* Retrieved from: <http://tyzhden.ua/News/65054> [in Ukrainian].

23. Repesii — tse ne shliakh upered dlia Ukrainy, povynni buty reformy. Reaktsiia za rubezhem na ostanni podii. *Holos Ukrainy, 12 hrudnia 2013, 236 (5736), 11* [in Ukrainian].

24. Serhunyn, A. A. (2010). Vostochnoe partnerstvo: vyzov rossyiskoi dyplomaty v Vostochnoi Evrope. *Vestnyk Voronezhskoho hosudarstvennogo unyversyteta. Seryia Linyhvyistyka y mezhkulturaia kommunykatsiia, 1, 205–210* [in Russian].

25. Schmidt, S., Hellmann G., & Wolf R. (2007). *Handbuch zur deutschen Außenpolitik.* Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften / GWV Fachverlage GmbH [in German].

26. Schneider-Deters, W. (2014). *Die Ukraine: Machtvakuum zwischen Russland und der Europäischen Union.* Berlin: BWV Verlag, 2. Auflage [in German].

27. Spilna zaiava za pidsumkamy kruhloho stolu z obhovorennia stanu hotovnosti do pidpysannia Uhody pro asotsiatsiiu ta pohlyblenu vseokhopliiuchu zonu vilnoi torhivli z YeS, a takozh pershocherhovyykh zavdan na shliakhu Yevropeiskoi intehratsii Ukrainy. *Holos Ukrainy, 16 zhovtnia 2013, № 193 (5693), 2* [in Ukrainian].

28. Shpylev, D. A. (2012). *Systemnaia transformatsiia v ynterpretatsii polytycheskoho rukovodstva Hermanyy.* Nyzhnyi Novhorod: NYSOTs [in Russian].

29. Spyrudonov, S. V. (2014). Rol vostochnoi polytyky FRH v transformatsii systemy evropeiskoi bezopasnosti (2000–2013 hh.). *Extended abstract of candidate's thesis.* Moskva [in Russian].

30. Sydoruk, T. V. (2012). *Polityka susidstva Yevropeiskoho Soiuzu u Skhidnii Yevropi: model intehratsii bez chlenstva.* Lviv: PAIS [in Ukrainian].

31. Tarasov, Y. N. (2007). Evropeiskoe edynstvo: yspytanye vostoikom. *Mezhdunarodnye protsessy, 1, 70–81* [in Russian].

32. Tarasov, Y. N. (2008). Konstruyrovanye novoi vostochnoi polytyky Evropeiskoho Soiuzu. *Polytyia, 2, 18–30* [in Russian].

33. Treshchenkov, E. Yu. (2011). Evoliutsiia polytyky sosedstva Evropeiskoho Soiuzu v otnoshenii Belarusy, Moldovy y Ukrainy (2003–2010 hh.). *Extended abstract of candidate's thesis.* Sankt-Peterburg [in Russian].

34. Treshchenkov, E. Yu. (2013). *Ot vostochnykh sosedei k vostochnym partneram. Respublyka Belarus, Respublyka Moldova y Ukrainy v fokuse polytyky sosedstva Evropeiskoho Soiuzu (2002–2012).* Sankt-Peterburg: OOO Svoe yzdatelstvo [in Russian].

35. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnyimi derzhavamy-chlenamy, z inshoi

storony vid 27.06.2014. *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyni veb-portal*. Retrieved from: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].

36. Ukladennia Uhody pro asotsiatsiiu bude naikrashchym stymulom dlia Ukrainy u zdiisnenni vseosiaznykh reform. *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyni veb-portal*. Retrieved from: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/73264.html> [in Ukrainian].

37. Ukraini vyhidna peremoha partii Merkel na vyborakh u FRN. *Korrespondent.net*. Retrieved from: <http://ua.korrespondent.net/dw/1598976-ukrayini-vigidna-peremoga-partiyi-merkel-na-viborah-u-frn> [in Ukrainian].

38. Vostochnoe partnerstvo do y posle Vylniusa. (2014). Moskva: Yn-t Evropy RAN [in Russian].

39. Wachstum. Bildung. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP. 17 Legislaturperiode (2009). Berlin [in German].

40. Weißbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr. (2006). Bonn: Bundesministerium der Verteidigung [in German].

41. Westerwelle G. Tür nach Europa bleibt offen. *Die Bundesregierung*. Retrieved from: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/tuer-nach-europa-bleibt-offen-371786> [in German].

42. Zvernennia intelektualiv, politykiv ta hromadskykh diiachiv Ukrainy do parlamentiv, uriadiv i narodiv svitu. *Holos Ukrainy*, 12 veresnia 2009, 171 (4671), 3 [in Ukrainian].

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА АРХІВОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

УДК 94(410)94(510)94(73)

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ІСТОРИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ ІМПЕРІЙ І ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ Й КОНЦЕПЦІЇ

Історичний процес глобалізації актуалізував наукову проблему зіткнення або діалогу локальних цивілізацій. Дискусійним залишається питання співвідношення понять імперія й локальна цивілізація. Упродовж тривалого хронологічного періоду від модерну до постмодерну проявили себе імперські утворення різного типу. В минуле пішли традиційні імперії, які існували на основі застарілих економічних укладів. Нез'ясованим у історичній літературі залишається питання діалектики зв'язків між процесом глобалізації та імперським порядком. На цьому тлі ключовою проблемою стає продовження існування імперських структур у віртуальному просторі. На думку багатьох дослідників цивілізаційне розуміння історії має унеможливити спроби абсолютизувати вузькі визначення поняття цивілізації, за якими приховуються прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку. Водночас розвиток діалогу між прихильниками різних підходів до вивчення проблем історії цивілізацій, який уже понад століття розгортається в історіографії, дає можливість наблизитися до більш адекватного розуміння різних аспектів цивілізаційної теорії і теорії імперського розвитку.

Ключові слова: глобалізація, глобальна історія, імперія, імперська історія, історична компаративістика, цивілізація.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

HISTORICAL COMPARATIVE RESEARCH ON THE EMPIRES AND CIVILIZATIONS: THEORETICAL APPROACHES AND CONCEPTS

The article analyses the system of international relations in the context of transformation of a unipolar world order, led by the United States, into a multipolar system. The globalization process actualized the problem of dialogue among cultures and civilizations as well as clash of civilizations. Questions of the correlation between the concepts of empire and local civilization remain somewhat debatable. Diverse types of empires have emerged as important political players over a prolonged period of time from modern to postmodern. Traditional empires with their economic, spiritual and cultural environment became history. The question remains about the relationship between globalization and intellectual imperialism. This recognised that the key issue is the introduction of information technologies and the globalization in cyberspace.

Theories of globalization claim to be able to explain all the major changes occurring in today's world. Hence, there are a host of competing interpretations of the new global society, due to which the idea of globalization has remained vague and failed to go beyond the general concepts of global imperia or global civilization. The materialist conception of history regards material production and people's transforming activity as the basis of history, thereby shedding light on the objective laws of the development of human society, along with the sources and driving forces behind the history of the world. Globalization is defined as the integration of productive forces of humanity on a global scale, which constitutes the material basis for its worldwide unity, the unity of its history and societal development. Such consolidation becomes possible only after and due to the global expansion of modern capitalism.

Keywords: globalization, global history, empire, imperial history, historical comparativistics, civilization.

Ставши свідком розпаду Британської імперії, В. Черчилль зазначив, що імперії майбутнього будуть «імперіями свідомості». Існуюча система міжнародних відносин, яка переживає непростий процес трансформації із

однополярної із домінантою США на багатополярну, має декілька прикладів суб'єктів, які претендують на статус неоімперій. Упродовж тривалого хронологічного періоду від модерну до постмодерну проявили себе імперські утворення різного типу. В минуле пішли традиційні імперії, які існували на основі застарілих економічних укладів. Нез'ясованим у історичній літературі залишається питання діалектики зв'язків між процесом глобалізації та імперським порядком. На цьому тлі ключовою проблемою стає продовження існування імперських структур у віртуальному просторі.

Аналіз основних досліджень засвідчує факт жвавої наукової дискусії щодо періодизації, типології і сутності сучасного імперіалізму в контексті компаративного аналізу з прикладами із всесвітньої історії. В історіографії наявні різні погляди щодо ієрархії, етапів, змісту і смислу впливу імперських утворень на історію людства. За класичної імперської доби поняття «імперія» насамперед означало «життєвий простір» для надлишкового населення. Напередодні Першої світової війни Британська імперія охоплювала майже чверть світового суходолу і стільки ж населення. Натомість неомарксистки М. Хардт і А. Негрі зазначають, що «імперія — це глобальний порядок без зовнішніх кордонів». Неухильною є тенденція переходу від імперіалізму модерну до постмодерної імперії, яка перемелює національні суверенітети багатьох держав¹. Британський історик П. Брендон у 2007 р. видав монографію «Занепад і розпад Британської імперії 1781–1997», яка за назвою і змістом перегукується з епохальною працею Е. Гіббона «Історія занепаду і руйнування Римської імперії». Британці, вибудовуючи свою імперію, озирались на Римську імперію. Автор розглянув широку панораму історії Британської історії від війни за незалежність США до втрати Гонконгу. Американський соціолог вірменського походження Г. Дерлуг'ян пояснює становлення модерної світсистемної домінації Заходу не тільки веберіанською тезою про протестантський дух капіталізму, а й складнішими інституційно-історичними аргументами. «Ранні імперії з фатальною регулярністю зазнавали занепаду й валилися, породжуючи мигтіння династій, завоювань і темних періодів на сторінках підручників історії». «Легіони робили імперію римською», але «Рим досяг екстенсивних меж зростання й завоював усе, що міг, після чого залишалося зануритися в переділ власності у внутрішніх інтригах і громадянських війнах і приречено обороняти кордони від збройних орд нелегальних мігрантів». «До 1500 року визрів цілий виводок ісламських імперій: Великі Моголи на півночі Індії; Сефевіди, що зробили відтоді весь Іран шіїтським; і турки-османи, котрі фактично відновили Східну Римську імперію в новому вигляді сунітського халіфату». У Західній Європі «у відповідь на габсбурзький проект загально-

європейської католицької імперії і розгортається протестантська Реформація». Унаслідок Реформації у Західній Європі «відбулося насичення соціального середовища потенційними служителями і працівниками державної влади, чого так бракувало давнім імперіям»². Імперії, які модернізуються, мають потужні джерела як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів. На думку Г. Перепелиці, «розвиток будь-якої імперії складається з трьох фаз: експансія — гегемонія — занепад. Зміна цих фаз відбувається завдяки постійній зміні станів балансу і дисбалансу сил у регіональній та глобальній системах міжнародних відносин. За свою історію Росія як імперська держава входить у третій цикл повторення цих фаз»³. Варто чітко розрізняти поняття «локальна цивілізація» та «імперія». Зазвичай, імперія має єдиний владний центр, натомість локальна цивілізація апріорі децентралізована.

Поняття «цивілізація» в системі гуманітарних наукових дисциплін має багато різних визначень та досить запутану семантику. Воно походить від латинського слова “civilis” — громадянський, гідний, вихований. Сміслові наповнення цього поняття суттєво змінювались на різних історичних етапах. По-перше, у широкому розумінні *цивілізований* — це форма існування живих істот, наділених розумом. По-друге, у вузькому значенні термін вживається в трьох основних смислах: історичні типи культур, локалізовані в часі і просторі; етапи історичного генезису людського суспільства, а також рівень розвитку певної матеріальної та духовної культури, наприклад: антична цивілізація, сучасна цивілізація; це також і все людство, котре є світовим соціальним феноменом.

Поняття «цивілізація» з'явилося за доби Просвітництва. Одні вважають його автором французького політика В. Мірабо, інші — шотландського просвітника А. Фергюссона. Останній ще 1767 р. у «Нарисі історії громадянського суспільства» визначив поняття «цивілізація» як новий етап в історії людства, який настає з виникненням приватної власності. Натомість маркіз Мірабо у праці «Друг законів» (1757 р.) визначає поняття «цивілізація» як пом'якшення моралі, поширення знань, покликаних підпорядковуватися загальним правилам та законам співжиття. У ХІХ столітті поняття «цивілізований» почало означати секуляризовану та раціоналізовану форму життя, моральні засади якого визначались розрахунком. Нецивілізованим уважалось життя від сотворіння світу до кінця епохи середньовіччя, а також спосіб життя несвропейських народів. У цьому сенсі, звичайно, діяв комплекс західного централізму, який від часів культурного розквіту Афін, а потім апогею влади Римської імперії відділяв цивілізованих громадян від решти варварських народів. Щоправда, водночас ідеї східного централізму впродовж тривалого часу були притаманними так званій Середній Китайській імперії. До того ж,

східні цивілізації принаймні на 6–8 тис. років старші за нинішню зразкову західну цивілізацію.

Французький історик Ф. Бродель визначає поняття «цивілізація» як особливу форму організації колективного життя людей, якій властиві ієрархічність, упорядкованість основних цінностей, які є факторами її розвитку. У цьому сенсі податки, які збирає держава, є ціною збереження цивілізованої організації соціуму як громадянського суспільства. Локальні цивілізації розглядаються Броделем як сукупність історичних, географічних, соціокультурних особливостей, які перешкоджають одній цивілізації схрещуватися з іншою. Російська дослідниця І.А. Василенко визначає поняття «цивілізація» як суспільство, яке досягло певної цілісності завдяки єдності релігії, мови, культурних традицій⁴. Слід зазначити, що претендентів на ексклюзивне використання модного нині цивілізаційного підходу задосить. Відомий сучасний російський історик Є.Б. Черняк у 1996 р. запропонував систематизоване історіософське обґрунтування та назву науці про цивілізацію — цивіліографія⁵. Так, на його думку, має називатися наукова дисципліна, яка розглядає розвиток суспільства як цивілізаційний процес. При цьому основою цивіліографії мало стати порівняння історії різних локальних цивілізацій на засадах результатів досліджень соціальних наук. На думку багатьох учених, цивілізаційне розуміння історії має унеможливити спроби абсолютизувати вузькі визначення поняття цивілізації, за якими приховуються прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку. Водночас розвиток діалогу між прихильниками різних підходів до вивчення проблем історії цивілізацій, який уже понад століття розгортається в історіографії, дає можливість наблизитися до більш адекватного розуміння різних аспектів цивілізаційної теорії.

У середині XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс розробили концепцію єдності світового історичного процесу, згідно з якою людство у своєму історичному розвитку проходить послідовні етапи: азійський, античний, феодальний, буржуазний. Цивілізаційний підхід по суті зник у моделі суспільно-економічних формацій, адже для класиків марксизму цивілізація існувала лише в однині. Це і не дивно, адже тодішній рівень наукового осмислення етнографічних та інших особливостей різних цивілізацій був зовсім іншим, ніж скажімо на початку XX ст., коли цивілізаційна теорія фактично й оформилася як напрямок у соціальних науках.

У СРСР панівною лишалася формаційна теорія історичного розвитку. 1933 р. академік В.В. Струве розробив схему зміни соціально-економічних формацій, згідно з якою історія проходить один за одним п'ять етапів: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний (першою фазою якого є соціалізм). Проте в рамках

цієї концепції діяння живих людей по суті підмінялись взаємодією абстрактних соціальних категорій. Російська історія постійно підтягувалася до вищих євроцентристських стандартів. Водночас слід зазначити, що дискусія представників суспільних наук, яка відбувалася у середині 60-х рр. ХХ ст. та стосувалася тлумачення марксового визначення «азійського способу виробництва», дала можливість краще зрозуміти сутність і співвідношення соціальних структур та інститутів західних і східних суспільств.

На відміну від формаційного підходу й бачення логіки розвитку світової історії через закони класової боротьби та зміни соціально-економічних формацій, прихильники цивілізаційної парадигми фіксують певні еталони духовного життя та культури, які стають стрижнем суспільного буття. Вони вважають, що кожна локальна цивілізація як цілісний організм проходить періоди зародження, розквіту та загибелі.

О. Шпенглер у кризовий період світової історії (1914–1922 рр.) працював над масштабною історіософською працею «Сутінки Європи». По суті, він започаткував найважливіші концептуальні та методологічні підходи до вивчення цивілізаційної проблематики. У тлумаченні Шпенглера цивілізація — це неминуча доля культури. Саме культура як морфологічний організм, який проходить стадії народження, розквіту та поступового занепаду, становить прафеномен існуючих цивілізацій Сходу й Заходу. Таким чином було закладено фундамент соціокультурного підходу до аналізу локальних цивілізацій⁶.

Упродовж 1934–1961 рр. британський історик А. Тойнбі в 12-томній праці «Дослідження історії», на відміну від напівмістичного шпенглерівського підходу, запропонував більш раціональне бачення компаративного аналізу історії локальних цивілізацій. Водночас він зберіг концептуальне розуміння фаз розвитку цивілізацій від народження до занепаду. Тойнбі нарахував 47 цивілізацій трьох поколінь і виділив п'ять живих цивілізацій: західну, православно-християнську, ісламську, індуїстську, далекосхідну⁷.

У другій половині ХХ століття подальший розвиток цивілізаційної теорії у форматі соціокультурних підходів дав можливість Ф. Броделю й Е. Тоффлеру уточнити шпенглерівське песимістичне бачення «смерті» культури на цивілізованому етапі розвитку історії. Адже не лише цивілізація стає закономірним наслідком розвитку культури, а й кожна культура збагачується досягненнями цивілізації.

У контексті зазначеного концептуального бачення, починаючи з кінця ХІХ та впродовж усього ХХ століття були створені важливі історичні праці, написані в цивілізаційній парадигмі. Переклади деяких із них нині публікуються, зокрема, в Росії⁸.

Суттєвий внесок у методологію компаративного аналізу соціокультурних цивілізаційних цінностей зробив класик соціологічної думки М. Вебер. Він розробляв методологію та збирав фактичний матеріал для порівняння трудової етики різних світових релігій, що й досі є актуальною проблемою історичної соціальної глобалістики.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у цивілізаційних дослідженнях на Заході можна спостерігати двоякий процес. З одного боку, удосконалюється методологічний інструментарій соціокультурної цивілізаційної компаративістики, зокрема в рамках культурної антропології (К. Леві-Стросс, К. Лоренц). Наприклад, К. Леві-Стросс розглядає глобальну цивілізацію як коаліцію культур, кожна з яких зберігає свою оригінальність. З іншого боку, спостерігається заглиблення в проблематику історії повсякденності західної цивілізації⁹, висвітлення гендерних аспектів європейської цивілізації¹⁰.

Особливо популярним цивілізаційний підхід став у країнах пострадянського простору після дискредитації марксистсько-ленінського бачення розвитку всесвітньої історії. Активізувалися дослідження цивілізаційних питань окремих історичних періодів, зокрема, походження найдавніших цивілізацій¹¹.

Російські автори суттєву увагу приділяють відродженню євразійської концепції як складової цивілізаційної теорії¹². Крім того, навколо проблем соціальної перебудови в Росії розгорнута дискусія щодо суті так званої «радянської цивілізації» та переосмислення цивілізаційної парадигми неомарксизмом. Ще одним напрямком досліджень у цивілізаційній парадигмі є Універсальна історія. Зокрема, в традиції постнекласичної науки цивілізаційні кризи розглядає російський філософ А.П. Назаретян¹³.

У вітчизняній історіографії цивілізаційну парадигму плідно розробляє відомий учений Ю.В. Павленко¹⁴. Також увага приділяється компаративістиці різних локальних цивілізацій¹⁵ та порівнянню досвіду реформ з погляду цивілізаційного процесу¹⁶.

Загалом актуальним науковим завданням залишається розробка категоріального апарату та методологічних підходів, які дають можливість оперувати глобальним цивілізаційним об'єктом та різними предметами досліджень у межах єдиної цивілізаційної парадигми історичної соціальної глобалістики. Серед найважливіших проблем цивілізаційного підходу в дослідженні історичної соціальної глобалістики виділимо наступні: співвідношення культури та цивілізації, проблема зародження локальної цивілізації, порівняння варварства та цивілізації, визначення засад компаративного аналізу соціокультурних відмінностей між цивілізаціями Сходу та Заходу, вивчення логіки діалогу та конфлікту цивілізацій, типологізація локальних цивілізацій за весь час всесвітньої історії та існуючих нині. Стисло розглянемо деякі із згаданих проблем.

Починаючи з праці О. Шпенглера «Сутінки Європи» проблема співвідношення культури та цивілізації є однією з ключових у цивілізаційній теорії. З культурологічного погляду цивілізація може розглядатись як спосіб існування людських суспільств в умовах суспільного поділу праці. Межі кожної цивілізації визначаються ареалом поширення культури, з якою вона себе ідентифікує, адже локальна цивілізація насамперед є соціокультурним утворенням.

Проте досі не оформилася чітка теорія ролі культури в цивілізаційному розвитку та цивілізаційних аспектів існування самої культури. Наприклад, на думку М.Я. Данилевського цивілізація є часом розквіту певного культурно-історичного типу. О. Шпенглер навпаки визначає цивілізацію як період занепаду культури, коли її життя перетворюється на мумію¹⁷.

Не менше проблем існує і у вивченні процесу зародження локальної цивілізації. Узагальнений археологічний матеріал, зібраний у книзі М.О. Чмихова «Давня культура», дає підстави говорити про різні географічно-історичні умови формування антропогенних ландшафтів, які стали місцем розвитку багатьох типів локальних цивілізацій¹⁸.

Згадуючи чинники, які вплинули на подальший розвиток локальних цивілізацій, відзначимо фактор комунікаційний і фактор етнічної історії. Наприкінці XIX ст. російський дослідник Л.І. Мечников у праці «Цивілізація і великі історичні річки» (Париж, 1889 р.) виділив три періоди в історії людства — річковий, морський та океанський. Відповідно до розвитку комунікацій на річках, морях та океанах можна вести мову про локальний, регіональний та глобальний етапи всесвітньої історії¹⁹.

Історіографічна традиція протиставлення стану варварства та різних етапів розвитку цивілізованості йде від праці Л. Моргана «Стародавнє суспільство». В умовах сучасного дискурсу в рамках соціальних наук все частіше ця проблема розглядається крізь призму протистояння найбагатших країн так званого «золотого мільярду» решті країн світу.

Загострення глобальних соціальних проблем знову актуалізувало питання універсальності етапів всесвітньої історії. Прихильники універсального бачення розвитку всесвітньо-історичного процесу, починаючи з К. Маркса, зазначають, що всі країни й народи, незважаючи на відставання одних і випереджаючий поступ інших, у своєму становленні проходять одні й ті само етапи, а відрізняються один від одного лише стадією розвитку.

У рамках цього концептуального підходу можна розглядати теорію модернізації як систему перетворень конкретного суспільства у рамках його осучаснення й постійного вдосконалення²⁰. Адже від часів епохи Просвітництва історична доля людства розглядалася як єдина. Натомість

із розвитком процесу глобалізації, загостренням соціальних протиріч між багатого Північчю та бідним Півднем поступово відбувається процес відмови від універсальних моделей і стадій розвитку, обов'язкових для всіх часів і народів.

Ф. Бродель, досліджуючи цивілізаційні особливості народження західної моделі капіталізму, наголошував, що майже третина капіталовкладень у Британії періоду промислової революції покривалася за рахунок колоніальних володінь в Індії. Крім того, фактичний матеріал соціокультурної історії заперечує унікальність різних культурних феноменів. Наприклад, у Європі почали користуватися ложками лише в другій половині XVI ст. До цього європейці брали їжу руками, допомагаючи собі при цьому ножом. Народи Центральної Америки користувалися ложками ще за 1000 років до завоювання Мексики іспанським конкістадором Кортесом (1519–1521 рр.), а стародавні єгиптяни — за 3000 тисячі років до нашої ери. До періоду релігійної Реформації та Великих географічних відкриттів Захід узагалі відставав від Сходу за рівнем науки й техніки. Не помічати цих явищ можна лише дивлячись на всесвітню історію крізь європоцентричні окуляри. Цивілізаційний підхід має дати можливість позбутися цієї вади зору дослідників.

В умовах гострої критики існуючих методів глобалізації ідейною зброєю антиглобалістського руху стає переконання в тому, що західна цивілізація створила себе з матеріалу колоній. У відповідь нинішні країни «золотого мільярду» розробляють тактику своєї консолідації перед грозою з боку бідного Півдня. Однак і він не є однорідним. Наприклад, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії або нафтодобувні держави Перської затоки, посівши своє місце в глобальному поділі праці, значно багатші за решту країн, що розвиваються.

Тенденції визначення всіх цивілізацій як унікальних протистоїть неоліберальна спроба побудови глобального демократичного суспільства, яке за Ф. Фукуямою буде достойним кінцем історії. Загальноцивілізаційне поширення неоліберальних ідей мало би усунути більшість міжцивілізаційних протиріч. Проте історична реальність виявилася значно складнішою, ніж теорія, яка претендувала на її пояснення. Альтернативний концепції кінця історії підхід у 1993 р. в популярному есе «Зіткнення цивілізацій» запропонував С. Гантінгтон. Назву своєї відомої праці він взяв з однойменного заголовку одного з розділів есе А. Тойнбі «Цивілізації перед судом історії».

Розглядаючи розвиток глобальних конфліктів упродовж історії, Гантінгтон зазначає, що спочатку вони вибухають між правителями держав, які намагаються приєднати нові території до своїх володінь. Після Великої французької революції основними суб'єктами конфліктів стають

нації. Після Другої світової війни настав час конфлікту ідеологій, проявом чого стала «холодна війна». Її закінчення висунуло на порядок денний конфлікт цивілізацій. Гантінгтон слушно зауважує, що розбіжності між цивілізаціями склалися століттями, вони більш фундаментальні та стабільні, ніж протиріччя ідеологічні та класові, менше піддаються змінам. Тому сучасні глобальні конфлікти будуть зсуватись від політичних та ідеологічних кордонів на лінії дотику різних локальних цивілізацій. Ця концепція пов'язала конфліктологію з культурологією та геополітикою.

У контексті реалізації ідеї конфлікту цивілізацій розглядається концепція багатополюсного світу. Єдиний полюс сили, репрезентований трансатлантичною європейсько-американською цивілізацією, вважається гарантом глобальної безпеки та стабільності²¹. Натомість виникнення багатьох центрів сили деякі теоретики міжнародних відносин пов'язують із загостренням боротьби між ними та глобальною нестабільністю²².

Водночас у процесі обговорення ідеологеми «зіткнення цивілізацій» неодноразово акцентувалась увага на потребі бачення *діалогу цивілізацій* не лише як форми продовження конфлікту іншими засобами, а й як соціокультурної засади розвитку міждержавного та міжцивілізаційного партнерства²³.

Після терактів 11 вересня 2001 р. у США, які в масовій свідомості стали одним із символів можливого конфлікту цивілізацій із використанням асиметричних методів ведення війни, велику увагу розвитку ідеї діалогу між цивілізаціями приділяє ООН. Зокрема, 9 листопада 2001 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 56-6, в якій зазначається, що всі цивілізації прославляють єдність і багатолікість людства, стануть ще багатшими та отримують стимул для подальшого розвитку завдяки діалогу з іншими цивілізаціями. Досягнення цивілізації є колективним надбанням людства. Глобалізація є не лише економічним, фінансовим і технологічним процесом, який може принести велику користь, а й викликом, який полягає в необхідності збереження величезної інтелектуальної і культурної різноманітності людства й цивілізацій. Діалог цивілізацій — це процес, який відбувається всередині цивілізацій та на їх стику і ґрунтується на загальній участі та колективному бажанні навчатися, виявляти нові концепції, сфери взаєморозуміння та спільні цінності²⁴.

При цьому слід пам'ятати, що жодна ідеологія не може бути універсальною. На цю роль в умовах плюралістичного бачення розвитку історії, звичайно, не може претендувати й цивілізаційний підхід. Тим паче, що його евристичні можливості обмежуються внаслідок серйозних методологічних і теоретичних протиріч, які існують у межах названого підходу.

Зокрема, поки що адепти цивілізаційної парадигми не знайшли узгодженої відповіді навіть на відносно просте питання: скільки цивілізацій змінилось упродовж світової історії. Крім того, існують різні підходи до принципів типологізації цивілізацій. Одна частина науковців слідом за А. Тойнбі вважає, що найдавніші цивілізації виникли на основі найдавніших високих культур (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай). Після «осьового часу» (за К. Ясперсом) локальні цивілізації уже формуються на основі світових релігій.

Американський політолог С. Гантінгтон у спробі класифікувати існуючі цивілізації нараховує їх вісім, але робить це за різними критеріями. За ознакою однієї зі світових релігій він виділяє: християнську католицьку, християнсько-православну, ісламську, індійську конфуціанську, японську цивілізації, а ще дві — за географічним принципом: африканську та латиноамериканську. Проте незважаючи на зазначені протиріччя, цивілізаційний підхід, як найбільш масштабний, охоплює стійкі компоненти людської історії (антропологічні, етнічні, культурні), натомість формаційний підхід концентрує увагу на більш лабільних (соціальних, особистісних) структурах, а соціокультурний підхід виявляє співвідношення стійкого та нестійкого (особистості й суспільства, культури й соціальності).

Помітним явищем сучасної цивілізаційної теорії є спроба головним чином неомарксистів адаптувати до неї формаційну концепцію. В історичній науці склалось уявлення про традиційне аграрне, модернізоване індустріальне та постмодерне постіндустріальне суспільство. Оскільки різні суспільства перебувають на неоднакових щаблях історичного розвитку, формуються розбіжності між локальними цивілізаціями. При цьому сучасне суспільство розглядається як продукт індустріальної цивілізації, а традиційне — як спадкоємець аграрної цивілізації.

Цивілізаційне розрізнення важливе з погляду класифікації азійських та європейських імперій. Шістнадцяте століття знало низку азійських імперій. Османська імперія заволоділа Анатолією, Єгиптом, Аравією, Месопотамією, Єменом та сягнула Балкан і Угорщини. Імперія Сефевідів наприкінці XVI століття володіла землями від Ісфагана й Тебриза до Кандагара, тоді як Північною Індією від Делі до Бенгалії правив імператор моголів Акбар. За династії Мін за великою китайською стіною існувала Піднебесна імперія. Минуло багато років перш ніж європейські імперії зрівнялися у своїх досягненнях зі східним імперіалізмом. Продукти європейської культури у вигляді інститутів конкуренції, науки, власності, медицини, споживання, ставлення до праці посприяли формуванню європейсько-центричного погляду на глобальну історію. Тобто відмінність між Заходом та Рештою світу виявилася саме інституційною.

Всі європейські монархи заохочували торгівлю, завоювання й колонізацію як продовження взаємної конкуренції. Хоча до 1776 року світ побачило лише одне американське видання «Двох трактатів», ідеї Дж. Локка справили продуктивний вплив на розвиток суспільства й політики в Північній Америці. Політика Латинської Америки після здобуття нею незалежності, навпаки, опинилася між Гоббсовим анархічним природним станом і грубою карикатурою на його авторитарного суверена. Зазначимо, що для Локка власність на людей була такою ж частиною колоніального проекту, як і власність на землю. І ці люди не мали стати ані землевласниками, ані виборцями. Станом на 1913 р. над світом панували Західні імперії. До Першої світової війни одинадцять імперій: Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Португалія, Росія, Сполучене Королівство, США володіли майже двома третинами світової території і населення.

Віртуальний глобальний світ є таким само мінливим, як і думка. Китайський даоський мислитель Чжуан Цзи зазначав, «коли схоплено думку — не потрібні слова». Тим самим він за 2500 років до Різдва Христового констатував, що саме людина є медіумом комунікативних систем. Ікона та екран комп'ютера однаково магичні, але джерело цієї магнітотерапії різне. Ікона діє на віруючого ликом, а екран — маскою. Дух веде за собою матерію та організує її. Місце філософської феноменології як науки про буття обіймає комунікація. Йдеться про занепад книжкової культури під впливом електронних технологій. Дедалі частіше говорять про зміну технологій влади, які своєю чергою викликані змінами комунікативних медіумів. Інформаційні технології дають можливість «монтувати» образи й маніпулювати фактами, але попри це без спеціальної критики довіра до цих симулякрів не зникає. Втрачається авторитет джерела інформації.

Інформація — філософська категорія, яка пов'язує поняття сигналу та смислу. Отже, інформація — це не енергія і не матерія, а віддзеркалення зовнішнього світу засобами знаків і сигналів. Ця категорія придатна для пояснення процесів, які відбуваються в об'єктивному матеріальному світі та в суб'єктивному внутрішньому світі людини. Інформація — це не субстанція, вона не зберігається у повідомленнях або записях.

Отже, інформація — це не «річ», до якої можна доторкнутися. Це певні зміни, які відбуваються в нашій свідомості під дією знаків та сигналів. Сигнал — це будь-який вплив, який передається від однієї фізичної системи до іншої. Інформація — це зміни, які відбуваються під впливом сигналу в системі-реципієнті. Смысл — це оцінка, яка дається інформації мислячою істотою, котра має свідомість і волю. Інформація не існує в сингалі, а виникає під його впливом у реципієнта. Смысл не

властивий інформації, а створюється тим, хто її оцінює. Ніхто, крім людини, не може використовувати штучні сигнали, довільно призначаючи їм смисли. Перемагає той, хто першим реалізував інформацію, а не отримав її. Домінантною стає творча праця. Передача інформації — лише зручний спосіб описання причинно-наслідкових зв'язків між системами, які корелюються, тобто мають внутрішню подібність. Створення добре корельованих систем, здатних на передбачувану та корисну поведінку у відповідь на сигнали — магістральний шлях розвитку інформаційних технологій. Першою революційною технологією стало книгодрукування. Інформаційні технології залишаються за межами людської суті. Людина головним чином сприймає інформаційний світ, а продовжує жити у фізичному світі. Унаслідок цього втрачається критерій істини для індивідуальної свідомості. Абсолютизація комунікаційної мотивації нівелює мистецтво переконання. Спільну мову зазвичай не вчать, а знаходять. Думка більшості опитаних у будь-яких соціологічних дослідженнях часом не співпадає з думкою «мовчазної» більшості.

Засновник кібернетики Н. Вінер зазначав: «ми настільки радикально змінили свої середовище, що наразі маємо змінити себе, аби жити в новому оточенні». Розмірковуючи над цим питанням, Дж. Гелбрейт у 1960 р. в праці «Нове індустріальне суспільство» звернув увагу на той факт, що замість соціальної стратифікації за критерієм рівня доходів маємо справу з появою класу, який володіє інформацією, та класу, який бере безпосередню участь у творенні товарів та послуг, незалежно від конкретної сфери діяльності. Певний соціальний суб'єкт залежно від своїх соціальних функцій діє як член різних колективів, переміщуючись від однієї реальності в іншу.

Матеріалістично-атеїстичний світогляд заперечує об'єктивну природу інформації, тому він безсилий перед концептуальною агресією. Фактично ХХ століття стало останнім, коли люди сподівалися на майбутнє. Спочатку ідеалізували уяву про майбутнє, а в «майбутньому» ідеалізують минуле. Коли ніхто самостійно не мислить, володарем думок може стати хто завгодно. Інформація залишається важливим ідеологічним інструментом. «Холодна війна» переважно була інформаційною.

Взаємодія людини з інформаційним простором у процесі створення смислу відбувається нелінійно. Якщо певний факт вважати реальним, він стає реальністю у своїх наслідках. Сукупний вплив інформаційних технологій, Інтернету та електронної торгівлі, як до кризи 2008–2010 рр. сподівалися чимало експертів, мали дати такий трансформаційний ефект, як і промислова революція. Склався новий розподіл праці. Тепер не на засадах національно-державної належності, а на підставі технічної оснащеності.

Створення всесвітньої мережі без центрального комп'ютера було розпочато Пентагоном у 1960-х роках. Розробники доводили, що відсутність центрального процесора в разі атомної війни, незважаючи на руйнування окремих складових, мало забезпечити нормальне функціонування всієї мережі. Сучасна структура Інтернету виникла в 1973 р. завдяки об'єднанню різних мереж у єдину мережу. З технічного погляду Інтернет утворює мережу мереж, усі учасники яких з'єднані єдиним протоколом передачі. Інтернет дає можливість миттєво вступати в контакт з будь-яким користувачем, отримувати доступ до необмеженого обсягу інформації, спілкуватися з представниками різних референтних груп, але в такому разі виникає так звана «інформаційна нерівність», коли користувачі Інтернету мають переваги над тими, хто глобальною мережею не користується. Інтернет став інструментом цивілізації розваг. Водночас він дає можливість підвищити ефективність взаємодії громадян та влади. З'являються й можливості вдосконалення механізмів маніпулювання суспільною свідомістю.

Інтернет створив особливості передачі інформації. По-перше, не існує «глобального цензора», який корегував, координував чи оцінював інформацію. По-друге, Інтернет, на відміну від інших «класичних» мас-медіа, не є дорогою з одностороннім рухом. Оскільки інформація не має технічних обмежень ємності, є можливість одночасно здійснювати особисту й масову комунікацію та послаблювати їхні структури. По-третє, цей інструмент комунікації має різні форми подачі інформації (мультимедійність). По-четверте, така взаємодія передбачає активного користувача.

Оптимісти очікували від Інтернету інтенсифікації процесу глобалізації, тобто зближення національних держав або виникнення світового інформаційного суспільства. Водночас прогнозувалося посилення індивідуалізації, тобто самовизначення громадян. Очікувалося, що індивід буде звільнений від будь-якого тиску суспільства і прийматиме рішення про вибір раціонально та свідомо. На цій основі нібито можливою ставала «кібер-демократія», тобто часткове заміщення представницької демократії прямою онлайн-демократією у формі відродження своєрідної політичної агори. Однак це було перебільшенням. Глобальне інформаційне суспільство руйнується через відсутність знання мов.

Натомість песимісти боялися збільшення розриву у сфері знань, тобто прірви між обізнаними й необізнаними. Унаслідок користування Інтернетом вищі за соціальним статусом верстви населення отримують переваги над необізнаними нижчими за статусом верствами населення. Йдеться про «цифровий розрив» між користувачами і некористувачами, а також професійними та непрофесійними користувачами Інтернету. Улітку 2010 р. Фінляндія стала першою країною, в якій законодавчо

забезпечено рівний доступ до Інтернету. Адже збереження існуючого стану загрожувало втратою соціального капіталу, тобто посиленням ізоляції індивідуумів та дезінтеграцією суспільства. Це побоювання підсилювалося очікуваннями того, що штучне медіа-середовище замінить безпосередній досвід, а реальність буде важче відрізнити від фікції. Безпосереднє сприйняття реальності відбувається, коли індивіди або ЗМІ самі є свідками подій. Опосередковане сприйняття реальності здійснюється, коли індивіди сприймають події через ЗМІ або ЗМІ сприймають події через постачальника інформації. У такому разі перевірка інформації делегується іншим. У сучасних демократичних суспільствах безпосереднє сприйняття реальності часто неможливе. Об'єктивна реальність фільтрується та викривляється у точці перетину реальності й мас-медіа. Так само в точці перетину мас-медіа та аудиторії фільтрується й викривляється медіа-реальність. Реципієнти інформації керуються власними установками та знаннями. В інформаційному суспільстві змінюється характер праці. Інформаційні технології часто роблять результат праці невіддільним від ноу-хау його творця. Чим більше пізнано, тим більшим стає поле невідомого. Людська свідомість стає якісно іншим предметом праці. Соціальний суб'єкт володіє тим, що знає і вміє робити. Масова культура перетворилася на галузь економіки з широким використанням засобів масової комунікації. Значимі соціальні прошарки стають об'єктами формування свідомості, потрібної не лише для електоральної поведінки, а й для споживання певних типів товарів. Формуються конфлікти між ідентичністю та інтересами. Соціум дробиться на субкультури (різні габітуси — стереотипи культури). Ми живемо в інформаційному суспільстві. Воно існує за умов домінування не факту та події, а міражу сенсаційності. Завдяки Інтернету обмежуються координаційні та контрольні функції, зосереджені свого часу в лічених мегаполісах. Послаблення впливу певних географічних територій має демократизаційні наслідки: в електронній світовій мережі рівноцінними стають будь-які частини світу, приватні особи, підприємці, держави. Суб'єктом епохи посмодерну є «масова особистість» як певна духовна субстанція, тоді як за доби модерну «людина маси» реалізувала себе як природна та соціальна особистість. Співробітник Центру технології, інновацій та культури Університету Осло Т. Еріксен стверджує, що молодіжна культура, «мильні опери», реклама, електронний зв'язок, гнучкий графік праці з однаковою логікою, базованою на інформаційних технологіях, провокує діагноз «ери прискорення» — «тиранію моменту»²⁵.

До певної міри завдяки імперським утворенням і конкуренції між різними імперіями людська цивілізація досягла наявного рівня розвитку. Сперечатися з цією тезою можна, спираючись на різні ціннісні підходи до

таких понять як «прогрес-регрес», «євроцентризм у всесвітній історії», «імперський розвиток» та його гуманістична ціна.

Імперія як форма державної організації суспільства зазвичай інкорпорує до свого складу неоднорідні за ознаками економічного розвитку, територіального розташування, етнічного складу населення й традицій території. Тому, чим більшою територіально стає будь-яка імперія, тим швидше з'являються фактори, які її руйнують. На відміну від Цивілізації, яка є формою існування наднаціональних спільнот, об'єднаних соціокультурними цінностями, Імперія є великим державним утворенням, яке об'єднує декілька країн і народів навколо єдиного політичного центру під егідою універсальної ідеї як правило ідеологічного або економічного характеру. Світова історія знає великі імперії давнини: Єгипетську, Ассирійську, Перську, Римську (від 395 до 1453 рр. Візантія). Східна цивілізаційна традиція дає приклад власних імперських утворень на зразок імперії Ашоки в давній Індії, імперії Великих Моголів, Арабського халіфату, а у Південній Америці — давніх імперій майя та інків. Важко не виділити феномен так званих традиційних імперських утворень: «Священну Римську імперію», Російську, Німецьку, Австро-Угорську, Японську, Османську імперії. Доба колоніалізму сприяла появі Британської, Нідерландської, Іспанської імперій. Можна констатувати, що найбільш популярними концепціями порівняння історичних особливостей та внеску тієї чи іншої імперії до всесвітньої історії, залишаються еволюціоністські моделі. Вони майже тотожні відомим схемам цивілізаційного розвитку, запропонованим А. Тойнбі: «виникнення» — «пік могутності» — «занепад». Це «гібридує» самі поняття «імперія» й «локальна цивілізація». Популярним стає твердження про те, що інформаційна епоха радикально змінює уявлення не лише щодо таких констант, як час і простір, а й територіальних кордонів локальних цивілізацій та умовних імперій. Основними дискусійними питаннями у великому дискурсі глобалізації є проблеми: вплив процесу глобалізації та умови існування національних держав, співвідношення між глобалізацією та демократією, причини погіршення екології та соціальних стандартів, гомогенізація — гетерогенізація — гібридизація культурних норм та цінностей, глобалізація та міграція. Розвиток економічної глобалізації, транснаціоналізація інформаційних систем руйнують кордони на шляху обмінів, контактів, передачі інформації. Проте все це «розігріває» глобальну соціальну систему до небезпечної «температури» й загрожує тотальною дестабілізацією.

¹ Hardt M., Negri A. Empire. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag, 2000.

- ² Дерлуг'ян Г. Соціальна еволюція людства: західний і радянський модернізаційні проекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 165–185.
- ³ Перепелиця Г.М. Україна — Росія: війна в умовах співіснування. Київ, 2017. С. 86.
- ⁴ Василенко И.А. Политическая глобалистика. Москва, 2000. С. 355.
- ⁵ Черняк Е.Б. Цивилиография. Москва, 1996. С. 76.
- ⁶ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Москва, 1993. С. 5.
- ⁷ Тойнби А. Постижение истории. Москва, 1990. С. 99.
- ⁸ Бокль Г. История цивилизаций. История цивилизации в Англии: в 2 т. Москва, 2002. С. 47.
- ⁹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва, 1992. С. 88.
- ¹⁰ Bock G. Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München. 2000. S. 67.
- ¹¹ Кожурин Ю.Ф. История цивилизаций: цивилизационный процесс. Москва, 2001. С. 29.
- ¹² Кулешов С.В. Россия в системе мировых цивилизаций. Москва, 2001. С. 11.
- ¹³ Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. Москва, 2001. С. 41.
- ¹⁴ Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Київ, 1999. С. 18.
- ¹⁵ Павленко Ю.В. Історія світової культури. Культурні регіони. Київ, 1999.
- ¹⁶ Гальчинський А.С. Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу. Київ, 2001. С. 87.
- ¹⁷ Келле В.Ж. Культура в системе цивилизационных механизмов. *Сравнительное изучение цивилизаций мира*. Москва, 2000. С. 9.
- ¹⁸ Чмихов М.О. Давня культура. Київ, 1994. С. 65.
- ¹⁹ Максаковский В.П. Историческая география. Москва, 1999. С. 35.
- ²⁰ Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ, 1999. С. 11.
- ²¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Американское господство в мире и его геостратегические императивы. Москва, 1999. С. 41.
- ²² Kaplan L.F., Kristol W. The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission. San Francisco, 2003. P. 150.
- ²³ Василенко И.А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства. Москва, 1999. С. 65.
- ²⁴ Аннан К. Диалог против конфликтов и насилия. Глобальная повестка для диалога между цивилизациями. *Азия и Африка сегодня*. 2002. № 7. С. 4–6.
- ²⁵ Еріксен Т. Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу. Львів, 2004. С. 16.

REFERENCES

1. Annan, K. (2002). Dialog protiv konfliktov i nasilija. Global'naja povestka dlja dialoga mezhdru civilizacijami. *Azija i Afrika segodnja*, 7, 4–6 [in Russian].
2. Bock, G. (2000). *Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München [in German].
3. Bokl', G. (2002). *Istorija civilizacij. Istorija civilizacii v Anglii*. (Vols. 1–2). Moskva [in Russian].
4. Bzhezinskij, Z. (1999). *Velikaja shahmatnaja doska. Amerikanskoe gospodstvo v mire i ego geostrategicheskie imperativy* [in Russian].

5. Chernjak, E.B. (1996). *Civiliografija*. Moskva [in Russian].
6. Chmykhov, M.O. (1994). *Davnja kul'tura*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Derluh'ian, H. (2018). Sotsial'na evoliutsiia liudstva: zakhidnyj i radians'kyj modernizatsijni proekty. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2, 165–185 [in Ukrainian].
8. Eriksen, T. (2004). *Tyraniia momentu: shvydkyj i povil'nyj chas v informatsijnu dobu*. L'viv [in Ukrainian].
9. Hal'chyns'kyj, A.S. (2001). *Superechnosti reform u konteksti tsyvilizatsijnoho protsesu*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Hardt, M., & Negri, A. (2000). *Empire*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag [in German].
11. Horbatenko, V.P. (1999). *Stratehiia modernizatsii suspil'stva. Ukraina i svit na zlami tysiacholit'*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Kaplan, L.F., & Kristol, W. (2003). *The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission*. San Francisco [in English].
13. Kelle, V.Zh. (2000). Kul'tura v sisteme civilizacionnyh mehanizmov. *Sravnitel'noe izuchenie civilizacij mira*. Moskva [in Russian].
14. Kozhurin, Ju.F. (2001). *Istoriija civilizacij: civilizacionnyj process*. Moskva [in Russian].
15. Kuleshov, S.V. (2001). *Rossija v sisteme mirovyh civilizacij*. Moskva [in Russian].
16. Le Goff, Zh. (1992). *Civilizacija srednevekovogo Zapada*. Moskva [in Russian].
17. Maksakovskij, V.P. (1999). *Istoricheskaja geografija*. Moskva [in Russian].
18. Nazaretjan, A.P. (2001). *Civilizacionnye krizisy v kontekste Universal'noj istorii*. Moskva [in Russian].
19. Pavlenko, Yu.V. (1999). *Istoriia svitovoi kul'tury. Kul'turni rehiony*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Pavlenko, Yu.V. (1999). *Istoriia svitovoi tsyvilizatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Perepelytsia, H.M. (2017). *Ukraina — Rosiia: vijna v umovakh spivisnuvannia*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Shpengler, O. (1993). *Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoj istorii*. Moskva [in Russian].
23. Tojnbi, A. (1990). *Postizhenie istorii*. Moskva [in Russian].
24. Vasilenko, I.A. (1999). *Dialog civilizacij: sociokul'turnye problemy politicheskogo partnerstva*. Moskva [in Russian].
25. Vasilenko, I.A. (2000). *Politicheskaja globalistika*. Moskva [in Russian].

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ЛЮДИНА В ІСТОРІЇ vs ІСТОРІЯ В ЛЮДИНІ:

горизонти взаємодії історії та психології

Серйозні дослідники вже давно приділяють предметну увагу проблемам міждисциплінарної взаємодії історії з іншими суспільними науками. У цьому широкому спектрі думок великий інтерес становлять оцінки складного процесу становлення взаємовідносин між історією та психологією. Сформувався навіть цілий новий напрямок в історіописанні, який так і називається — «психоісторія». Окрім того, нікуди не поділися здобутки попередніх поколінь дослідників, які не обходили психологічні аспекти світового й національного процесу у своїх конкретно-історичних працях. Стаття не має на меті детальне й послідовне висвітлення еволюції якогось із етапів становлення згаданого напрямку сучасного історіописання або якогось конкретного сегмента психоісторичного дискурсу, а є скоріше пропозицією більш широкого історіософського узагальнення проблем та перспектив самого методу поєднання історії та психології. Автором акцентується увага на необхідності підвищення загальної психологічної культури як правлячої еліти, так і широких верств пересічних громадян з урахуванням важливої ролі потенціалу комунікації у справі запобігання виникненню конфліктних ситуацій. Окремим методологічним питанням надзвичайної ваги залишається психологічна культура самих дослідників історії і їхня готовність до використання багатого досвіду психологічної науки у своїх пошуках адекватного образу минулого. Вітчизняне історіописання перебуває лише на самому початку психоісторичного осмислення суспільних процесів та історичних особистостей (особливо нещодавнього минулого). Водночас, українська наука має багаті традиції глибокого психологічного проникнення в людський вимір національної історії. Ефективне поєднання традиції і нової методологічної свободи інноваційного історичного мислення залишається серйозним методологічним викликом сучасного етапу розвитку вітчизняного історіописання, який потребує нового розуміння та відчуття цілісності історичного процесу і, відповідно, нового бачення цілісності історичної свідомості.

Ключові слова: історія, психологія, психоаналіз, психоісторія, між-дисциплінарна взаємодія, історичний процес, історична свідомість, права людини, життєвий світ.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

HUMAN BEING IN HISTORY vs HISTORY IN HUMAN BEING: Horizons of Interaction of History and Psychology

The problems of interdisciplinary interaction of History with other Social Sciences have already become the subject of a serious and consecutive scientific research. In this wide spectre of thoughts and opinions a special interest may be paid to considerations and evaluations of a complex process of forming interaction between History and Psychology. In Historiography there even have been formed a new direction, called Psychohistory. Besides, there have remained the achievements of previous generations of historians who didn't avoid psychological aspects of world and national historical process in their works.

It is not the subject matter of this article to elucidate in details the evolution of any particular stage in forming a given direction of modern historiography or any particular segment of psychological discourse. We rather propose a wider historiosophical generalization of problems and perspectives of the method to unite history and psychology.

The author accentuates the necessity to enhance the level of general psychologic culture of both ruling elite and wide circles of ordinary public while taking into consideration the potential of communication in order to avoid conflicts. In this sense a separate methodological problem of great importance is psychologic culture of historians themselves as well as their readiness to use rich experience of Psychologic Science in their adequate research of the past. National Historiography is only in the beginning of the road to cognize social processes and historical peculiarities, especially of a recent past. But, at the same time, Ukrainian historic science has rich traditions of deep psychologic penetration into human dimension of national history. Effective combination of traditional experience and new methodological freedom of innovative historical thinking remains a serious methodological challenge on the new stage of national Historiography which

requires the feeling of homogeneity of a historical process and, correspondingly, new understanding of homogeneity of historical conscience

Keywords: *history, psychology, psychoanalysis, psychohistory, interdisciplinary interaction, historical process, historical conscience, human rights, life experience.*

На кожному крутому повороті історії відбувається запекла конкуренція історичних сил, часом дуже різних за своїми світоглядними, моральними, ціннісними орієнтирами. Проте завжди залишається головне питання — чи лідери змагань справді думають про майбутнє своєї спільноти, чи вони мають на меті лише максимальне забезпечення особистої перспективи та перспективи певного «вузького кола обмежених людей»? Що характерно, цей другий «антропологічний» намір зазвичай супроводжується активним використанням цілої низки соціально-психологічних та індивідуальних механізмів впливу на людську свідомість. Однак, попри непоодинокі приклади успішності подібних групових стратегій, рано чи пізно стає очевидним, що «народ зовсім не безлика й аморфна «маса», «юрба», «загальне тло», що приводиться в рух лише волею «історичних осіб».

1. Від «народних мас» до «народу»

За психологічно непростих радянських часів визначний український історик Ф.П. Шевченко цілком слушно зауважував, що «впродовж століть поняття «народ» вживали і прогресивні діячі, і реакціонери, вкладаючи у нього свій зміст, своє розуміння. Недоліком і упущенням слід вважати те, що до цього часу в історіографії не розроблено питання, хто, коли і кого розумів під цим поняттям». Як відомо, у парадигмі радянського марксизму діяв постулат, згідно з яким «класи, соціальні групи є «елементами народу». Зі зміною класової структури суспільства змінюється і зміст такої суспільної категорії, як народ». Вельми симптоматично, що, загалом дотримуючись тогочасних ідеологічних канонів у соціологічному, класово детермінованому тлумаченні базових понять історіописання, вчений закликав зважати на те, що «народ — не абстрактна спільність людей, яку можна розглядати за простором і часом, без органічного зв'язку з іншими суспільними явищами та категоріями і насамперед з такими спільнотами, як народність, нація». Водночас, справедливо наголошувалося на тій очевидній обставині, що «історичний процес розвитку кожного народу проходить не ізольовано від розвитку інших народів, а в постійній взаємодії і взаємовпливах». (...) Кожний мислячий дослідник мав принаймні внутрішню можливість по-своєму осмислювати такого роду

взаємозв'язки й робити, у підсумку, свої власні висновки. Зокрема, про роль і можливості пізнання «стихії характеру» в дослідженні багатомірного процесу «творення історії». На теренах Радянського Союзу цілі покоління були виховані на Марксовому постулаті про те, що «революції — локомотиви історії. Революції — свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції...» (Ленін В.І. Твори, т. 9, стор. 88). Абсолютною істиною вважалася ленінська теза про те, що «організаторська творчість народу, особливо пролетаріату, а потім селянства, виявляється в періоди революційних вихорів у мільйони разів сильніше, багатше, продуктивніше, ніж у періоди так званого спокійного (гужового) історичного прогресу» (Ленін В.І. Твори, т. 10, стор. 224)¹.

Хтось із учених сідав ці постулати й цілковито задовольнявся зручною стабільністю невмирущого соціально-класового революціонізму. Водночас, зміцнювалося нове, більш глобальне розуміння творчого потенціалу революційного стилю мислення, яке знаходило втілення у сфері науки, техніки, найрізноманітніших проявах художньої творчості. Осягнення необхідності і вражаючих перспектив науково-технічного прогресу й революційних перетворень у сфері праці було своєрідним супутнім продуктом «революційного» типу масової свідомості і, можна сказати, наслідком цілеспрямованого (хоча, часом, і занадто прямолінійного) масового виховання своєрідного культу праці й людини праці. Однак, як засвідчив світовий досвід, у словах істориків про очевидність «великих наслідків творчої праці» в усі епохи, містилася глибинна правда історії цивілізацій². На жаль, сьогодні можна констатувати, що цей надзвичайно значущий «людський вимір» світової історії як історії не лише революційної, військово-політичної, а й запеклої трудової конкуренції народів, конкуренції у сфері загальної культури й культури виробництва зокрема, починає небезпечно розчинятися в бурхливому процесі прогресуючого теоретико-методологічного «знелюднення» постмодерного історіописання. А остаточно свобода людини, схоже, починає все частіше тлумачитися як дивовижна свобода від цієї самої людини на порозі нової епохи абсолютного торжества штучного інтелекту. Однак, хіба це не суперечить гучно проголошеному «цивілізаційному» підходу, який нині сповідується не менш палко, ніж попередній «формаційний» і мав би своєчасно корегувати антигуманні деформації історичної свідомості та історичного мислення. Часом складається враження, що потужний історичний рух за «права людини» парадоксальним чином завершується розчиненням живої людини в кіберпросторі.

2. Щодо психологізму «події» Альфреда Уайтхеда

Історична наука — не інструмент затятого декодування універсальної логіки історії, а знаряддя пізнання фундаментальних культурно-естетичних і логіко-пізнавальних смислів конкретних суспільних явищ і процесів, котрі можуть допомогти людині в пошуках повноцінного відчуття свого короткого життя, поглибити це відчуття і завдяки цьому досягнути реального розуміння себе й іншого, внутрішньої гармонії життєвого світу, збагнути істину життя. Адже цю істину неможливо відкрити або вивчити, десь вичитати. Її можна лише відчутти і збагнути шляхом вдумливого споглядання її різних сторін. І здійснюється таке вдумливе споглядання завжди на тлі внутрішнього відчуття часу, котре має індивідуальну специфіку. Тому в кожного всередині живе його особиста світова історія, котра є підсумком психологічного узгодження світового історичного процесу з життєвим світом конкретної людини, скромним фрагментом індивідуального духовного життя, котре є безмежним і незбагненим Всесвітом. Всесвітом, що має свій початок і, як це не сумно, свій кінець. Кінець індивідуальної всесвітньої історії. Ця внутрішня, індивідуальна всесвітня історія є миттєвою реальністю, яка невпинно складається й розпадається протягом обмеженого людського життя, і яка кардинально відрізняється своїми характеристиками від зовнішнього історичного процесу людства. Водночас, вона і є сенсом, квінтесенцією цього загальнолюдського руху в часі.

Видатний британський філософ і математик Альфред Норт Уайтхед (1861–1947) обстоював, як нам видається, дуже важливу думку про те, що «кожна актуальна подія визначає свій власний світ, у якому вона виникає. Ніякі дві події не можуть мати тотожні світи». Відповідно, й кожний відбиток цього «світу події» у людській свідомості потрібно сприймати як унікальний відбиток у ланцюгу «відбитої історії» процесу змін. Фактично це зауваження Уайтхеда за своїм змістом є тотожним вікопомній сентенції Геракліта — *«В одну річку неможливо увійти двічі!»*. Як справжній історик ідей, Уайтхед у цьому зв'язку належним чином оцінив положення зі знаменитого трактату Дж. Локка «Досвід про людське розуміння», які, на його думку, внаслідок обмеженості обсягу локкового дослідження, на жаль не отримали достатньої розробки. Йдеться про два види становлення: 1) «зрощення (*concrecence*)» — мовою Локка це означає «реальне внутрішнє конституювання окремо існуючого»; 2) *перехід* від одного окремо існуючого до другого — у Локка цей процес характеризується як «той, що постійно припиняється». Це є одним із аспектів часу, з одного боку, й «виникненням сучасного у відповідності із «силою [здатністю] (*power*)» минулого» — з другого³. Виникає цілком обгруноване питання про те, а чи не ця остання обставина є джерелом непоборної спокуси для

тих політичних гравців на полі історичної політики, котрі прагнуть час від часу так «посилити» історичне минуле, аби воно, це минуле, допомагало змінювати сучасність потрібним чином? Або, принаймні, хоча б руйнувати, скасовувати ту сучасність, що їх особисто геть не влаштовує?

Як далі наголошує Уайтхед, «актуальна подія є «зрощуванням», обумовленим процесом відчування. Відчування, на його думку, може розглядатися щодо: 1) актуальних подій, що переживаються; вічних об'єктів, що переживаються; почуттів, які переживаються; і 2) своїх власних суб'єктивних форм інтенсивності. У процесі «зрощення» різні відчування переходять у ширші узагальнення інтегрального відчування⁴. Зазначена внутрішня структуризація процесу сприйняття сталості і змін змушує зі значно більшою повагою поставитися до психологічних аспектів, до того, що відбувається у людській свідомості в моменти пізнання окремих актуальних подій, і відповідно, тих «світів», які виникають разом із ними. У цьому сенсі, є очевидним, що жалюгідною виявиться будь-яка настирлива історична політика, що не враховуватиме цієї індивідуалістичної природи «зрощування» тканини історії у людській свідомості, а лише постулюватиме якусь грубезну конструкцію, терміново змонтовану в інтересах легітимації влади. При зміні політичної кон'юнктури всі опереточні декорації такої політики неодмінно розвалляться і перетворяться на мотлох, оскільки раніше вони були зліплені з допомогою простроченого ідеологічного клею від лукавих маніпуляторів, брехливих крадіїв-псевдопатріотів або невмирущих бюрократичних імітаторів боротьби за державність, свободу і справедливість. Крах такої історичної політики відбувається саме тому, що *процес і реальність* не співпадають у своїй людській основі, в основі людської свободи. Тому, що оголюється нищість самої методології брехливого історичного синтезу, під час якого черговому реанімованому чортові білими нитками пришиваються фальшиві янгольські крила. Як, зокрема, наголошує Уайтхед, «мораль виводиться з інших факторів досвіду, інакше почуття обов'язку було би беззмістовним і тому не змогло би спонукати до дії. (...) Досвід — це, насамперед, життєві пристрасті: любов, симпатія, лють, разом з аналогічними устремліннями; а по-друге, більш тонкі, специфічні людські переживання краси, розумової витонченості, якими можна свіdomо насолоджуватися. Тут поняття розумової витонченості — це щось ширше, ніж поняття істини, яким занадто часто послуговуються в подібних випадках». У цьому царстві людських «відчувань» епохальні ідеї історії людства не губляться, а навпаки стають ще більш рельєфними, набувають реального соціального змісту. «Неуникною передумовою сучасного політичного мислення» Уайтхед називає *Свободу і Рівність* (так само, як *Рабство* було передумовою античного політичного мис-

лення). У цьому сенсі, на переконання філософа, «розвиток ідеї сутнісних прав людей, які належать їм по самій природі, — яскравий приклад для історії ідей. Саме виникнення цієї ідеї і її дієве поширення можна розглядати як триумф, правда не такий вже й однозначний, пізньої стадії цивілізації»⁵. Симптоматичним виглядає зауваження Уайтхеда про те, що «ми бачимо, як велика кількість понять — правових, політичних, етичних, релігійних — набувають сили, здатної приводити в рух життя людей, черпаючи свою велич у різноманітності таємничих проявів людської душі...»⁶.

3. Про психологічний контекст історичного мислення

Розуміючи історію як «рух життя людей», який спричиняється і супроводжується згаданими «таємничими проявами людської душі», варто уважніше поставитися до спостереження таких визнаних класиків теорії і методології історії, як Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобос, котрі називали історичні описи й наративи «психологічним слідом події». Як при цьому наголошували автори, «психологічний слід має символічний характер: це не лише не сам факт, але навіть не безпосередній відбиток факту в розумі очевидця, а лише умовний відбиток того враження, яке справила подія на розум очевидця. Писемні документи не мають, відповідно, ціни самі собою, як речові залишки старовини; вони мають значення лише як відбиток складних психологічних процесів, які важко піддаються роз'ясненню. Величезна більшість документів, які слугують вихідною точкою міркувань історика, є назагал лише слідами психологічних процесів. Якщо це так, то для того, аби за писемним свідомством оцінити факт, який є його віддаленою причиною, тобто встановити відношення, що пов'язує цей документ із фактом, необхідно відновити цілу низку проміжних причин, що породили документ, окрім самого факту. Потрібно уявити собі всю низку дій, виконаних автором документа, починаючи з факту, який він спостерігав до появи рукопису (або друкованого свідомства), що потрапили нам на очі. Низка вчинків автора критикується при цьому у зворотному порядку, починаючи з дослідження рукопису (або друкованого документа) і поступово наближаючись до факту минулого. Такими є мета й перебіг критичного аналізу»⁷. Сучасного дослідника має зацікавити й більш рання спеціальна праця Ш. Сеньобоса, до якої автори відсилають читача для детальнішого ознайомлення з логічною аргументацією необхідності врахування психологічного виміру критичного мислення у процесі історичного пізнання (*Див: Seignobos Ch. Les conditions psychologiques de la connaissance en histoire. Revue philosophique. 1887*). Тобто, очевидно, що ці автори у

процесі підготовки свого класичного комплексного дослідження теоретико-методологічних аспектів історіописання пройшли великий шлях поглибленого осмислення психологічної проблематики, оскільки добре усвідомлювали її важливість для формування повноцінного критичного мислення.

Значні перспективи методологічного синтезу історії і психології реалістично оцінювали представники школи «Анналів». Як відомо, Л. Февр ще 1938 р. у своїх неповторних «Боях за історію» висловив глибоку переконаність у тому, що для психології як науки, котра вивчає ментальні функції, конче необхідним є «постійне співвіднесення з низкою дисциплін, які важко піддаються визначенню, але чия сукупність традиційно іменується історією»⁸. (Загальновідомими є й міркування з цього приводу М. Блока та Ф. Броделя).

Російські методологи історії І.М. Савельєва та А.В. Полетаєв у своїй ґрунтовній праці приділили увагу питанню міждисциплінарної взаємодії історії та низки інших суспільних дисциплін. Великий інтерес становлять авторські міркування й оцінки складного процесу становлення взаємовідносин між історією та психологією. Водночас, дещо завеликим спрощенням інтелектуальної еволюції людства нам видається стартовий авторський постулат (із подальшим посиленням на бачення М. Фуко) про те, що «жодна епоха не знала людину, як вона дана сучасному знанню» і про те, що «гуманізм» Ренесансу, «раціоналізм» класиків цілком могли приділити роду людському привілейоване місце у світоустрої — **помислити людину вони не могли** [Виділено нами. — *Авт.*]⁹. Доволі банальним, у цьому разі, буде наше зауваження про те, що оскільки «сучасного знання» не існувало в інші епохи, то зрозуміло, що ці самі епохи за визначенням не могли знати людину *в парадигмі сучасного знання*.

Суттєвіші заперечення викликає певна прогресистська зарозумілість авторського твердження про те, що попередні епохи *не могли «помислити людину»*. Зрозуміло, що загальновизнаною датою народження сучасної експериментальної психології як науки вважається 1879 рік, дата створення Вільгельмом Вундтом першої психологічної лабораторії. Однак, треба дуже зневажати Сократа, Платона, Аристотеля й силу-силенну наступних мислителів різних епох (не кажучи вже про лідерів світових релігій і їхніх найвидатніших послідовників), щоби закидати їм нездатність «помислити людину» як таку. Адже одне лише загальновідоме гасло Дельфійського храму — «Пізнай самого себе!» — було цілком сучасною пропозицією «помислити людину».

Наведене міркування досвідчених методологів історії (які своєю чергою солідаризуються з М. Фуко, визнаним метром психологізованого

європейського історієписання) більше схоже на відгомін давньої дискусії у царині радянської психологічної науки. Видатний радянський психолог, педагог, засновник нейропсихології О. Лурія ще на початку 70-х рр. опублікував ґрунтовну статтю, де комплексно охарактеризував психологію як історичну науку й наголосив на незаперечній історичній природі психологічних процесів¹⁰.

Однак, попри безперечну цікавість і загальну логічність цього дослідження видатного теоретика і практика психології, авторська теза про те, що «операції логічного висновку з посилок із соціально-психологічного погляду *зовсім* не мають універсального значення» [Виділено нами. — *Авт.*], все ж видається певним історичистським перебільшенням епохи безальтернативного панування формаційного підходу. Таке рішуче протиставлення природних законів логіки людського мислення й «домінуючої ролі особистого практичного досвіду в пізнавальних процесах на ранніх стадіях соціально-економічних укладів» виглядає занадто вже зручною відправною точкою для продукування різного роду расових і класових табелів про ранги різних народів. Адже, мабуть, у жодного нормального історика немає сумніву, що, приміром, у Александра Македонського або Юлія Цезаря голова працювала не набагато гірше, аніж у Наполеона Бонапарта, котрий з не меншим успіхом осідлав республіку й вискочив у імператори, успішно відновивши при цьому работоргівлю, так глибоко шановану його легендарними античними попередниками й так необачно скасовану французькими республіканцями. Можна з великим ступенем вірогідності також припустити, що давньоєгипетські жерці або філософи-досократики свідомо чи несвідомо послуговувалися природними «операціями логічного висновку з посилок» не менш вправно, аніж, приміром, Карл Поппер або той самий Мішель Фуко. Що ж стосується побутуючої у давні часи людської недовіри до «логічних посилок і системи вербально-логічних відносин», то цієї недовіри чимало й у нашу буремну інформаційну епоху (насамперед завдяки безсоромному масовому виробництву зовні цілком пристойної логічної отрути). Ба більше, саме в наші часи кардинально зросла кількість зухвалих спроб, з одного боку, зламати будь-яку природну людську логіку за допомогою фальшивого «практичного досвіду» (у тому числі й «історичного»); а з другого боку — знівелювати всі рятівні підказки «особистого практичного досвіду» шляхом застосування перекрученої логіки маніпуляцій свідомістю.

У цьому сенсі абсолютна «історизація» психології як такої (та ще й категоричне заперечення наявності універсального змісту основних процесів психічного життя людини) видається таким самим невинуватим кроком, як і будь-яка абсолютна «психологізація» історичної науки.

Яскравим прикладом може слугувати хоча б остання «історична» праця З. Фрейда «Мойсей і монотеїзм», де знаний автор на підставі особистих психоаналітичних міркувань обгрунтовує гіпотезу про те, що визволитель єврейського народу насправді був єгиптянином, який на новому людському матеріалі апробував ідею радикального монотеїзму фараона-реформатора Ехнатона. Навіть на погляд розкутого історика-постмодерніста таке потрактування, історичне за постановкою проблеми, попри всю його психоаналітичну вишуканість, залишається лише *опінією* (гадкою, гіпотезою), вельми «неісторичною» як за виконанням, так і за використанням реального фактичного матеріалу. Адже у згаданому дослідженні навіть оригінальний ономастичний та міфопоетичний аналіз, покладений в основу аргументації, насправді далеко не є вичерпним і безальтернативним. А сама форма дослідження найімовірніше нагадує сеанс потрійного (у трьох варіантах есеїстичного тексту) психоаналітичного навіювання одного й того ж, нарративно все більш переконливого, потрактування одного з ключових сюжетів єврейської та світової історії. Можна, звісно, припустити, що колись археологи, етнографи, історики, генетики або хтось іще і знайдуть справжні історичні аргументи для підтвердження або спростування цієї «історичної» гіпотези знаменитого психолога. Однак, нині вона залишається вельми проблемним зразком методологічного синтезу історії і психології.

Окремою сторінкою взаємовідносин історії і психології безперечно є «психоісторія», котра стала одним із практичних результатів інтенсивного дискурсу щодо перспектив міждисциплінарності в царині західної гуманітаристики. Детальне висвітлення становлення і стану розвитку цього самобутнього напрямку сучасного історіописання також не є метою нашої статті. Варто лише нагадати, що датою його народження традиційно вважається 1958 р., коли побачила світ праця відомого психоаналітика Е.Г. Еріксона «Молодий Лютер» (Еріксон Е.Г. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. Москва: Московский философский фонд «Медиум», 1996. 560 с.).

Однак звісно, знаковою фігурою в царині психоісторії до сьогодні залишається американський дослідник Ллойд ДеМоз, директор Інституту психоісторії у Нью-Йорку, засновник журналу «The Journal of Psychohistory». Його головна праця, що саме так і називається — «*Психоісторія*», надовго визначила загальні обриси, базові підходи й методологічну специфіку цього цікавого напрямку історіописання¹¹. На особливу увагу тих, хто цікавиться доробком згаданого автора, заслуговує, на нашу думку, ґрунтовна розвідка німецького дослідника Вінфріда Курта «Психогенна теорія Ллойда деМоза — пропозиція подальшого конструктивного розвитку» (2009)¹². (Варто зауважити, що не тільки сама стаття

цього автора, а й тематика використаної ним літератури становить інтерес для дослідників різних стилів мислення, не лише для психоісториків).

Кожний розділ своєї праці Л. деМоз розглядає як своєрідний самостійний науковий експеримент, у процесі якого автор намагається отожднити себе з історичними особами й дослідити свою власну підсвідомість задля з'ясування історичної мотивації. Дослідник переконаний, що лише здійснивши «внутрішній акт відкриття», можна рухатися до нового історичного матеріалу з метою перевірки «моделей мотивації та групової динаміки», обриси яких почали окреслюватися на попередньому етапі самоспостереження. Важливим нюансом нам видається те, що Л. деМоз у передмові до своєї праці одразу визнає пріоритет В. Дильтея у формулюванні обраного психоісториками методу пізнання внутрішнього, людського змісту минулого. (Хоча при цьому чомусь і зазначається, що Дильтей визнав таку послідовність «єдиним шляхом творення психоісторії». Навряд чи це цілком коректно з погляду логіки історії понять, оскільки в дослідницькому арсеналі Дильтея ще не було такого поняття, як «психоісторія». Для нього філософський психологізм був одним із ключових знарядь генералізованого методу історичного пізнання).

У своїй «Психоісторії» Л. ДеМоз претендує на викладення власної «психогенної теорії історії», згідно з якою історія включає програвання дорослими групових фантазій, що ґрунтуються на мотивації, яка в початковому вигляді є результатом еволюції дитинства. Дослідник пропонує серйозно замислитися над припущенням Фрейда про те, що цілі групи бувають патологічними і, фактично, кидає виклик холоднокрівному релятивізму, загальновизнаному у професійному середовищі дослідників історії. Адже історичний релятивізм передбачає, що «людина інших епох могла поводитися зовсім не так, як ми, і водночас бути не менш розумною і здоровою. Як приклад такого релятивізму ДеМоз згадує Філіппа Арієса, який казав, що люди минулих часів, які чинили сексуальне насильство над дітьми, були цілком нормальними, оскільки така поведінка була частиною широко розповсюдженої традиції. З цього приводу Л. ДеМоз наголошує на тому, що антропологи 30-х років ХХ століття з легкістю закликали оцінювати будь-яку культуру лише з погляду її власної системи цінностей, аж поки не почалася Друга світова війна, і вже не випадало в релятивістському ключі формулювати висловлювання на кшталт того, що «нацизм — лише відбиток культури, яка схвалює спалення немовлят у печі» тощо.

Нам видається надзвичайно важливим те, що Л. ДеМоз вважає неможливим для психоісторії відмовитися від цінностей, навіть під час спроби шляхом емпатії позбавитися етноцентризму. Дослідник навпаки обстоює думку, що психологічна зрілість є історичним досягненням і

чесно декларує, що ця праця вся просякнута авторською системою цінностей. Тому він закликає читача до критичного сприйняття не лише викладених фактів, а й авторських цінностей, як це й необхідно робити з будь-якою історичною теорією. Окрім теоретичних постулатів нового напрямку історичної науки, читач може знайти чимало практичних постановок питань, корисних для формування нових підходів і нового бачення історичного процесу. Зокрема, особливий інтерес не лише для істориків-американістів, а й для симпатиків популярної нині історії ментальностей може становити третій розділ праці, який має інтригуючу назву «Формування американської особистості шляхом психологічного видоутворення». Автора цікавить питання про те, що саме породило Америку, «що перетворило групу тоталітарних і фанатичних англійців, мисливців за відьмами і головами, у націю шалено незалежних янкі протягом менш ніж століття». Л. ДеМоз і його колеги аналізували з позицій свого підходу президентські кампанії Дж. Картера, Р. Рейгана, Дж.Г.У. Буша, Б. Клінтона. Вони достатньо відверто висловлювалися про війну в Перській затоці, про перебудову та крах комуністичних режимів, про фундаменталізм, про афери й політичні кризи, про тривожні процеси в галузі масової культури. Такому універсалізму й такій оперативності наукової рефлексії сучасний український історик може лише позаздрити. Однак, чи не є така широта наукової зацікавленості й така оперативність реакції на виклики сьогодення ближчою до істинного розуміння соціального покликання історичної науки?

Серед вітчизняних досліджень у царині психоісторії великий інтерес становлять монографії і статті В.В. Ващенко, присвячені актуальним питанням теорії і практики зазначеного підходу¹³. Однак, спектр вітчизняних психоісторичних праць все ще залишається доволі обмеженим у порівнянні з тематичним різноманіттям того ж Л. ДеМоза або, прикладом, провідних німецьких дослідників¹⁴. Багатопланова тематика студій європейських психоісториків унаочнює досі не використаний потенціал саморозвитку українського історіописання. Методологічні новації у світовій історичній науці збагачуються новими нюансами так стрімко, що вітчизняні методологи ледве встигають уважно й фахово відслідковувати усі відтінки сучасного історичного мислення. А треба ще й знаходити час для фахової рефлексії історичної динаміки різних сторін соціального, економічного й культурного життя.

Повернення до масштабних питань є одним із найпродуктивніших шляхів поглиблення теорії історичної науки. Власне, такий повторний «мозковий штурм», таке чергування «наближення» та «віддалення» і становить методологічну сутність герменевтики. Це є особливо корисним, коли йдеться про питання, щодо яких уже накопичено багато цікавих

думок і гіпотез, але які вже в силу цієї обставини схилиають до того, щоби про них читати, системно викладати їх в університетах, але які не дуже приваблюють, аби про них писати. Адже, часом, занадто великих зусиль потрібно докласти для висвітлення їхньої багатой передісторії і, у підсумку, занадто складно сформулювати щось реально нове. Досліднику, який таки наважується на цей крок, випадає шукати не лише нову інтерпретацію відомих фактів, але й новий, хоча б на один невеличкий крок просунутий уперед фінал своєї власної епістемологічної подорожі. Окрім того, і що, можливо, є найголовнішим, потрібно кожного разу, за кожних нових історичних обставин, віднаходити новий, більш адекватний існуючим реаліям варіант «заземлення» теорії у мінливому людському житті. Тому людському житті, детальним описом і осмисленням якого, власне, і переймається наука історія з моменту свого народження.

У вступі до чергової вагової монографії колективу дослідників Інституту історії України НАН України, присвяченої українським рецепціям світових новацій на ниві історієписання, зокрема, т.з. «субдисциплінарним напрямкам», слушно наголошується на болісному характері виходу пострадянської соціогуманітаристики «зі стану тривалого забуття, нав'язаного ідеологічною індоктринацією». Визнається, що субдисциплінарні трансформації часом породжують і полярне ставлення до епістемологічних новацій і дослідницьких практик. Хтось з головою поринає у світ нової дослідницької свободи, а хтось висловлює суттєві методологічні застереження й обмежувальні ціннісні зауваги¹⁵.

На нашу думку, це цілком відповідає практиці нормального критичного мислення, з лона якого, власне, і народжується справжня наука. Як нам видається, у такій пізнавальній ситуації повернення до класики «великих питань» міждисциплінарного синтезу є особливо корисним. Це дозволяє краще розгледіти й у будь-якому полемічному запалі тверезо усвідомити, що інколи звабливе «нове» насправді є не таким уже й новим у просторі загальної теорії пізнання, а набридле «старе» не таким уже й безнадійно застарілим, з урахуванням нагальних потреб сучасного історичного пізнання і глибинного питання про користь і шкоду історії для життя.

Попри зрозумілу специфіку «наук про дух» у такому суто когнітивному сенсі вчений-історик мало відрізняється від будь-якого фізика або біолога. Час від часу він має зупинитися й замислюватися про правильність та суспільну користь обраного об'єкту дослідження, про адекватність дослідницького інструментарію й обраних підходів та методів. В умовах карколомного примноження різноманітних «трендів» світового історієписання й напружених зусиль дослідників у напрямку їхньої рецепції варто інколи просто зупинитися, озброївшись відомою «бритвою Оккама», і просто ще раз серйозно подумати про живу людину, її

внутрішнє відчуття часу, її цінність у світовому історичному процесі і її право на свободу та повагу до її внутрішнього світу, до її думок і почуттів, до її законного прагнення щасливого майбутнього. Замислитися про історичну феноменологію славнозвісного «світового духу» як про океанічну течію, незбагненна вічність якої складається з мільярдів краплин на жаль дуже тимчасового існування свідомості конкретних живих людей.

У ситуації небаченої інформаційної відкритості глобального світу, і водночас, небезпечної засміченості, «заспамленості» сучасного комунікативного простору суттєво зростає потреба не лише в активнішому і якіснішому використанні евристичного потенціалу наявного інструментарію історичної науки, а й у раціональному залученні теоретико-методологічного досвіду суміжних наукових дисциплін. На наш погляд, наукові пошуки й безперечні досягнення психології як науки і як клінічної практики мали би на сучасному етапі привертати суттєвішу увагу з боку теоретиків історії та істориків-практиків. Адже жодні нові інформаційно-комунікативні технології самі собою не здатні розв'язати проблему адекватної самоорієнтації людини в мінливому просторі природної і соціальної реальності. Як і тисячі років тому остаточно не вирішеними залишаються дві фундаментальні проблеми загальної теорії пізнання — проблема людського розуміння і проблема людської природи.

Людське пізнання світу невідворотно починається з пізнання себе і свого місця в цьому світі. Самоусвідомлення — початок пізнавального процесу. Провокативна пропозиція Дельфійського храму — «Пізнай самого себе!» — ніколи не втратить своєї актуальності для людства, для будь-якого союзу народів, для окремо взятої національної спільноти та для конкретної людини. Досліджуючи минуле, людина пізнає саму себе. Вона щомиті визначає себе у просторі та часі. А людина, котра призвичаїлася щось досліджувати ретельніше, ще й на додаток періодично визначає власні стартові позиції у рамках пізнавального процесу. Головна особливість дослідницького розуму — схильність до методологічної саморефлексії — автоматично психологізує весь процес історичного пізнання на глибинному рівні. Історія починається з людини, відбувається з людиною й живе в людині. Тобто та історія, яка виробляється й поширюється істориками-професіоналами, яка сприймається соціумом і окремим індивідом, є значною мірою психологічним феноменом. А сам процес сприйняття у своїй основі є психічним процесом. Над цим, як нам видається, варто глибше замислюватися на кожному крутому «повороті» напрочуд гнучкої історичної думки, котра, попри свою фіксацію на все різноманітніших носіях, все ж таки народжується і продовжує пульсувати в лабіринтах людського мозку.

Зрозуміло, що психологічна компонента є зазвичай присутньою в кожному більш-менш фаховому історичному дослідженні. Однак, додаткове прояснення суті, змісту й перспектив теоретико-методологічного контакту історії та психології залишається вельми актуальним науковим завданням, оскільки здобутки славнозвісної «психоісторії» далеко не відбивають усього спектру й не вирішують «великого психологічного питання» історичної науки, над яким давно замислювалися філософи, і про яке ніколи не пізно поміркувати історикам. Щоб за деревами не загубити лісу. А в лісі не заблукати разом із людиною, яку прагнеш зрозуміти і якій широко прагнеш допомогти своєю черговою спробою концептуалізації історичного досвіду. Якщо *психоісторія* є також свого роду *субдисципліною*, то самодостатня наука *психологія* як допоміжне знаряддя поглибленої історичної інтерпретації — це і є, у цьому разі, спробою подивитися на історієписання «у світлі генералізованої інтерналістської палітри історії науки та соціогуманітарного знання»¹⁶. Адже наука історія залишається глибинно психологічним феноменом за будь-якого варіанту сполучення суб'єктивізму та об'єктивізму під час вибору методологічного інструментарію. Й у цьому сенсі німецька традиція осмислення зазначеного феномена становить, на нашу думку, значний інтерес не лише з огляду на загальновідомий потенціал класичної німецької філософії, її унікальне місце в загальносвітовій «історії ідей», а й з урахуванням вельми специфічного практичного досвіду психологізації і депсихологізації реальної історії.

О. Ясь у своїх цікавих роздумах про генезу інтелектуальної історії абсолютно слушно акцентує увагу на неокантіанській проекції класика методології історичної науки О. Лаппо-Данилевського, котрий був глибоко переконаний у тому, що історик має «...*відтворювати у собі стан чужої свідомості, іноді дуже віддалений від звичних йому станів, і пов'язувати між собою ідеї, котрі сприймаються його сучасниками як чужі*; він має володіти багатим і пристрасним темпераментом для того, щоб приглядатися до різноманітних виявів людського життя, яскраво переживати те, що його цікавить, глибоко занурюватися в чужі інтереси, робити їх своїми і т. п.; він повинен бути також здатним уявити собі і більш або менш сміливу гіпотезу, придатну для пояснення фактів або для побудови з них цілих груп або серій і т. п. Без такої творчості історик, звичайно, не зведе якого-небудь історичного цілого, а наявність в історика його власної індивідуальної творчості є фактом, який не можна випродувати ніяким історичним методом»¹⁷. Тобто, історик, аби зрозуміти історію й адекватно репрезентувати своє розуміння, повинен, по-перше, сам мати достатній рівень загальної психологічної культури, а по-друге, бути принципово налаштованим на ретельне відслід-

ковування й максимально чесну фіксацію психологічних станів людей минулого. Така предметна увага до «людської ситуації» є особливо важливою на переломних етапах історії, у періоди жорстких трансформаційних криз, у багатьох випадках значною мірою й обумовлених деформаціями масової психології та проявами підвищеної індивідуальної психічної активності історичних особистостей, різного роду «пасіонаріїв».

Можна сперечатися про переваги й недоліки неокантіанства, позитивізму та низки інших «ізмів». Проте на сучасному етапі очевидної кризи української суспільної свідомості (зокрема й історичної) навряд чи хтось без переходу на сталінсько-гебелівські методи аргументації зможе переконливо заперечити очевидну необхідність серйозного підвищення уваги й поваги до проявів людської психіки, наявності суспільного запиту на термінове переосмислення проблем конкурентного співіснування систем цінностей і культурних традицій у просторі європейської демократії.

О. Удод, предметно аналізуючи функції історії, пропонує звести весь їхній перелік до чотирьох ключових понять — «підтримка зразків (моралізація і накопичення соціального досвіду), легітимація (задоволення потреби в самоствердженні, мобілізаційна функція), ідентифікація (самопізнання, «націоналізація» історичного знання), відкриття Іншого (потреба в знанні про іншу реальність, «втеча від дійсності»)». Якщо придивитися уважніше до запропонованого автором підходу, то звертає на себе увагу не лише потенціал цієї нової концептуалізації функцій історичного знання на рівні сучасної соціальної теорії, а й цілком логічна акцентуація психоемоційного змісту комунікативного процесу як у просторі реальної історії, так і на ниві історієписання. На нашу думку, нагальна потреба визначення нових горизонтів відповідної наукової рефлексії цієї очевидної обставини обумовлюється вже хоча б тим, що, як слушно зауважує дослідник, коли йдеться про історію в значенні історіографії, то «незалежно від кількості і якості джерел, на які спирається у своїй роботі історик, його дослідження минулого завжди постає як *уявна модель цього минулого. До суб'єктивних, досить часто спеціально створених інтерпретацій сучасників минулих подій він додає власну суб'єктивну, інколи досить упереджену оцінку*» [Курсив наш. — Авт.]¹⁸.

На нашу думку, такий подвійний суб'єктивізм має стати спонукою для більш глибокого й комплексного теоретико-методологічного аналізу природних внутрішніх зав'язків історії і психології.

На сьогодні можна констатувати, що спеціальний комплексний аналіз багатоаспектного психологічного виміру історієписання ще явно попереду. Як на нашу думку, таке наукове завдання є безперечно цікавим і перспективним не лише для досвідченого фахівця в царині аналізу стилів мислення, а й для цілого колективу дослідників теорії і методології

історії. Тим більше у часи, коли українські реалії невпинно продукують вагомі аргументи на користь термінового й максимально всебічного осмислення психологічної специфіки історичних трансформацій. Споконвічне питання про те, що з'явилося раніше — курка чи яйце — у історико-політологічній площині перетворюється на стратегічне питання про те, що є першочерговим завданням державотворення — розбудова ефективних державних інституцій чи творення народу, нації. Однак, увесь світовий досвід доводить, що ці два процеси нерозривно пов'язані між собою, і занедбання одного з них нібито «на користь» іншого загрожує серйозними дисбалансом в усіх без виключення сферах державного й суспільного життя.

Українські методологи історії давно послуговуються психологічним інструментарієм у дослідженні конкретних історичних проблем. З нещодавніх наукових здобутків можна згадати хоча би змістовну статтю О. Яся, де висвітлюється роль історико-філологічного (критичного) методу у становленні та формуванні академічної історіографії XIX ст. акцентується увага на тому, що, приміром, такий класик історіописання, як Леопольд фон Ранке, був «неабияким майстром історичного портрету, в якому простежував не тільки дрібні деталі та риси певної постаті, а й виявляв тонкі психологічні нюанси»¹⁹.

Цікава монографія колективу авторів Інституту історії України НАН України про дисциплінарні виміри української історіографії демонструє розуміння неунікності врахування психологічних аспектів історіописання у процесі реалізації будь-якої дослідницької стратегії²⁰. Зокрема, О. Гончар у своїй розвідці про українське романтичне історіописання у світлі сучасного костюмарознавства абсолютно слушно наголошує на надзвичайній важливості «персоналогічного виміру», на тому, що «актуалізація проблеми особистості в певний період розвитку історичної науки» сприяє створенню соціокультурного образу історіографії²¹. У цьому конкретному випадку автор говорить про «образ» романтичної історіографії як «духовне, психологічне, естетичне та пізнавальне явище». Однак, поза будь-яким сумнівом, ці риси є притаманними «образам» історіографій усіх типів. Оскільки в іншому разі ви матимете справу не з «історіографіями», не з «образами» і вже точно не з «явищами», вартими читацької уваги. Раціональна психологічність (яка не має нічого спільного з висмоктаним із пальця шахрайським психологізмом різного роду політично хтивих сцієнтистських ворожбитів) є невідомою рисою фахового історичного мислення. Не даремно предметом дослідження для М. Костомарова стали «уявлення про діяльність людської душі». «Насамперед його цікавили живі люди та способи і прийоми розвитку сил народної діяльності, тобто Костомаров вважав своїм завданням пізнання «психології минулого. (...) У аналізі схожості й відмінності вчений

виходить з особливостей психіки, а саме як людина сприймає себе в оточуючому світі, як вона відноситься до рослинного, тваринного світу, стихійних явищ тощо». І якщо, зрештою, вважати прийнятною установку, згідно з якою «етнічна ідентифікація — це психологічний процес уподібнення себе з етнічною групою», то насамперед у будь-якій гуманітарній стратегії розвитку національної державності все ж, мабуть, варто зважати саме на цю обставину. На те, що це людина сама себе «психологічно уподібнює» етнічній групі, і що потрібно мати правильне розуміння цього складного й багатоаспектного психологічного процесу, щоби зрештою досягнути, користуючись термінологією Е. Дюркгейма, не «механічної», а таки «органічної солідарності» громадян, котра одна і є реальною запорукою історично стійкої національної спільноти, запорукою створення повноцінної нації. Усі штучні утворення на основі «механічної» солідарності розсипаються на порох на першому ж крутому повороті історії, як тільки слабшає сила зовнішнього примусу, як ти їх не величай на найвищому офіційному рівні — «нацією», «етносом» чи «народом»²². Нехтування соціально-психологічними аспектами державотворення давно визнане формою історичного ідіотизму. Для України такі моделі є надто небезпечними. Особливо коли хоч якось зважати на принаймні інтелектуальний вимір історичного досвіду і враховувати переконаність того ж таки М. Костомарова в тому, що «пріоритетність чуттєвості над розумовою складовою (...) і є причиною тривалої бездержавності українського народу»²³.

Адекватний наголос на особливій ролі психологічної складової історіописання ми зустрічаємо й у іншому розділі згаданої вище колективної монографії. Провідний український дослідник «стилів мислення» О. Ясь, висвітлюючи особливості «соціологізації минувшини» в українській історіографії на прикладі візій М. Грушевського і М. Слабченка, приділяє значну увагу як «психологічній атмосфері» наукової творчості в період 1920-х років, так і специфіці взаємозв'язку «соціологізму» і «психологізму» у творчості видатних учених. Схоже, та обставина, що М. Грушевському так імпонувала 10-ти томна «Психологія народів» В. Вундта, породила й у сучасного українського дослідника цілком природне бажання самому ближче познайомитися із цією психологічною класикою. О. Ясь звертає предметну увагу на оригінальну спробу В. Вундта синтезувати «традиції німецької класичної філософії з аналітичними та сциєнтистськими здобутками позитивізму». І, мабуть, не дивно, що й сьогодні згадані й лаконічно відрефлектовані О. Ясем «дослідницькі практики В. Вундта, котрі концентрувалися навколо метаморфоз представлення індивідуального / колективного», зберігають свою привабливість як для тих, хто професійно займається історією, так і для тих, хто просто її любить. Якщо, приміром, М. Грушевський свого часу так гостро

відчував, що «глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліди старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільності, факту й індивіду, та дати початок соціологічній критиці людського інтелекту»²⁴. То чи не на часі сьогодні такого роду «розсліди» і «досліди» у новій, незалежній Україні, чия доля вирішується у площині розуміння проблем людського спілкування всередині країни і, водночас, колосально залежить від здатності продуктивно комунікувати з іншими народами зарубіжжя? Хіба не є загрозою для майбутнього української державності й загалом для всього українства задана О. Ясем глибинна тривога М. Грушевського з приводу «нерівності всесторонньої — економічної, психологічної, соціальної»? Коли М. Слабченко у своїх працях апелював «до правничих, політичних, та соціальних практик, інколи до психологічних і культурознавчих мотивів історичного буття, котрі досить часто запозичувалися з різних візій відомих вчених та мислителів із багатоманітними інтелектуальними орієнтаціями», то чому сьогодні такі апеляції часом уважаються «зрадою жанру історії»?²⁵ Чи часом не тому, що вони знову виводять історичне мислення у реальний соціальний світ і породжують ланцюгову реакцію міждисциплінарної логіки, яка робить неприйнятною природно прогресуючу нерівність часів кристалізації індивідуалізму й відмирання племенного стану? Однак, слід зважати, що й сам цей плюралізм починається та закінчується в голові конкретного дослідника і при цьому не є формою шизофренії. Це лише природний психологічний відбиток багатоманіття реального соціального і природного буття людини в часі, а також індивідуальна спроба рефлексії цього відбитку з метою відслідковування його історичної динаміки (як це, зрештою, й описав А. Уайтхед).

Видатний європейський філософ Ю. Габермас у своїй промові з нагоди вручення йому Гегелівської премії міста Штутгарта у 1974 р. поставив несподіване питання — «Чи здатні комплексні суспільства формувати розумну ідентичність?» Несподіваним таке питання виглядає насамперед тому, що воно прозвучало в найпотужнішій і процвітаючій державі демократичної Європи. Тим більше в такій, де проблема *розумності суспільної самоорганізації* здавалася давно розв'язаною. Однак, для того, мабуть, і потрібен справжній філософський хист мислителя великого масштабу, щоби поглиблювати існуючі тлумачення очевидного, позбавлятися тривіального сенсу усталених понять. Як абсолютно слушно наголосив Ю. Габермас, «у певному значенні суспільство породжує свою ідентичність; і тим, що воно не втрачає цієї ідентичності, воно зобов'язане власним зусиллям».

Крім того, розмова про *розумність* ідентичності допомагає виявити нормативний зміст поняття. Тим самим припускається, що суспільство може не досягти своєї «справжньої» або «істинної», ідентичності».

Дослідник згадує міркування Г.В.Ф. Гегеля про «хибну ідентичність», тобто про ситуацію, коли «єдність життєвої цілісності, що розпадається на окремі моменти, можна підтримувати лише насильно»²⁶.

Якщо така постановка питання виявилася значимою для розвинутої демократичної Європи, то вона є ще більш актуальною для сучасної України, котра перебуває в перманентній економічній, соціальній і, як засвідчує гострота суспільної полеміки, очевидній кризі гуманітарного розвитку.

Історична практика глобального зіткнення різних типів розуміння людської свідомості довела небезпечність зневаги до можливостей вчасного «духовного розуміння» і до хоча б мізерного шансу «безпосереднього проникнення у смисли свідомості». Ті, хто не вірив у цей шанс, той таки його втратив. А історія, як відомо, такого не пробачає. Історія знає чимало прикладів зникнення цілих цивілізацій, які втратили розуміння самих себе і не розгледіли свій, можливо, єдиний шанс на виживання. Тож, здійснення рецепції «цивілізаційного підходу» при одночасному сповідуванні старої недовіри до потенціалу «духовного розуміння» інших, відмова від «проникнення у смисли свідомості» насправді означає цілковиту відсутність реального розуміння глибинного змісту «цивілізаційного підходу».

¹ Див: Шевченко Ф.П. Про роль народних мас в історії. *Історичні студії. Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження)*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. С. 455–457; 462.

² Там само. С. 465.

³ Уайтхед А. Избранные работы по философии. Пер. с англ. Сост. И.Т. Касавин; общ. ред. и вступ. ст. М.А. Кисселя. Москва: Прогресс, 1990. С. 295–297.

⁴ Там само. 298 с.

⁵ Там само. С. 400–403.

⁶ Там само. С. 407.

⁷ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. Пер. с фр. А. Серебряковой. СПб., 1899. С. 83–84.

⁸ Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. С. 97.

⁹ Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. Москва: Языки Русской культуры, 1997. С. 117.

¹⁰ Лурия А.Р. Психология как историческая наука. К вопросу об исторической природе психологических процессов. *Историческая и социально-образовательная мысль*. Том 9 № 3/1, 2017. С. 211–215. URL: <http://www.hist-edu.ru>

¹¹ ДеМоз Л. Психоистория. Ростов н/Д: Феникс, 2000. 510 с.

¹² Winfried Kurth. Die psychogene Theorie von Lloyd deMause — Plädoyer für eine konstruktive Weiterentwicklung. *Jahrbuch für Psychohistorische Forschung*, 10 (2009) — Mattes Verlag, Heidelberg, 2009. S. 201–243.

¹³ Див: Ващенко В.В. Психобіографія. *Історіограф. словник*: Навч. пос. за ред. С.І. Посохова. Харків, 2004. С. 222–228; Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Дніпро: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2002. 408 с.; Ващенко В.В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дніпро: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. 324 с.; Ващенко В.В. М. Грушевський: економія життя як модель історіографії. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С. 125–151; Ващенко В.В. Медитації навколо можливостей дослідження онто-психо-топосу в українській історіографії: випадок з М. Грушевським. *Ейдос*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 280–299; Ващенко В.В. Наративна психологія та легітимація українського «історіографічного метанаративу». *Ейдос*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 240–251; Ващенко В.В. «Невроз» як соціокультурний конструкт епохи fin de siècle: метааналіз історіографії. *Історіограф. та джерелознавчі пробл. історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень: міжвуз. зб. наук. пр.* Дніпро: РВВ ДНУ, 2008. С. 42–58.

¹⁴ Див: Uwe Langendorf / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß / Götz Egloff (Hg.) *Gespaltene Gesellschaft und die Zukunft von Kindheit* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 14) — Mattes Verlag GmbH, 2013. 295 s.; Ludwig Janus / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß / Götz Egloff (Hg.) *Der Wandel der Identitätsstrukturen und Beziehungen im Laufe der Geschichte — gesellschaftliche und politische Prozesse verstehen* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 18). Mattes Verlag GmbH, 2017. 330 s.; Ludwig Janus — *Menschheitsgeschichte als psychologischer Entwicklungsprozess*. Mattes Verlag GmbH, 2009. 343 s.; Sven Fuchs — *Die Kindheit ist politisch! Kriege, Terror, Extremismus, Diktaturen und Gewalt als Folge destruktiver Kindheitserfahrungen*. Mattes Verlag GmbH, 2019. 406 s.; Bernd Nielsen / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß / Götz Egloff (Hg.) *Psychohistorie der Krise* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 11). Mattes Verlag GmbH, 2010. 423 s.; Bernd Nielsen / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß (Hg.) *Psychologie der Finanzkrise* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 10). Mattes Verlag GmbH, 2009. 304 s.; Uta Ottmüller / Winfried Kurth / Heinrich J. Reiß (Hg.) *Psychohistorie und Globalisierung* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 9). Mattes Verlag GmbH, 2009. 298 s.; Winfried Kurth / Ludwig Janus / Florian Galler (Hg.) *Emotionale Strukturen, Nationen und Kriege* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 7). Mattes Verlag GmbH, 2007. 279 s.; Florian Galler / Ludwig Janus / Winfried Kurth (Hg.) *Fundamentalismus und gesellschaftliche Destruktivität* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 6). Mattes Verlag GmbH, 2006. 344 s.; Ludwig Janus / Florian Galler / Winfried Kurth (Hg.) *Symbolik, gesellschaftliche Irrationalität und Psychohistorie* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 5). Mattes Verlag GmbH, 2005. 267 s.; Ludwig Janus / Winfried Kurth (Hg.) *Psychohistorie und Politik* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 4). Mattes Verlag GmbH, 2004. 267 s.; Uta Ottmüller / Winfried Kurth (Hg.) *Trauma, gesellschaftliche Unbewusstheit und Friedenskompetenz* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 3). Mattes Verlag GmbH, 2003. 292 s.; Winfried Kurth / Martin Rheinheimer (Hg.) *Gruppenfantasien und Gewalt* (Jahrbuch für psychohistorische Forschung Band 1). Mattes Verlag GmbH, 2001. 216 s.; Ludwig Janus / Winfried Kurth (Hg.) *Psychohistorie, Gruppenphantasien und Krieg*. Mattes Verlag GmbH, 2000. 282 s.

¹⁵ Удод О., Верменич Я., Ковалевська О., Ясь О. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія. Загал. ред. В. Смоля. Київ: Генеза, 2018. С. 3.

¹⁶ Там смо. С. 4.

¹⁷ Лаппо-Данилевский А.С. *Методология истории: Пособие к лекциям, читанным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году*. СПб., 1910. Вып. 1,

ч. 1: Теория исторического знания. С. 7. Цит. за: Ясь О. Інтелектуальна історія. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями : колект. монографія*. Київ : Генеза, 2018. 288 с. С. 14.

¹⁸ Удод О. Історія в інформаційному суспільстві. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями : колект. монографія*. Київ: Генеза, 2018. 288 с. С. 61.

¹⁹ Ясь О. Критичний метод та його роль у становленні академічної історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. 11. С.217.

²⁰ Див.: Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія. Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 462 с.

²¹ Гончар О. Українське романтичне історіописання у світлі сучасного костюмарознавства. *Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія. Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. С. 63–64.

²² Там само. С. 70–75.

²³ Там само. С. 80.

²⁴ Ясь О. Проект соціологізації минувшини в українській історіографії 1920-х років: візії Михайла Грушевського та Михайла Слабченка. *Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія*. Відп. ред. та керівник авт. колективу О.А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 124–125).

²⁵ Ясь О. Вказана праця. С. 170.

²⁶ Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. Пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і Літера, 2014. С. 79.

REFERENCES

1. DeMause, L. (2000). *Psichoistorija*. Rostov: Feniks [in Russian].
2. *Dysyplinarni vymiry ukrains'koi istoriohrafii*. (2015). Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
3. Febvre, L. (1991). *Boi za istoriju*. Moskva: Nauka [in Russian].
4. Habermas, J. (2014). *Do rekonstruktsii istorichnoho materializmu*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
5. Lurija, A.R. (2017). *Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mysl'*, 9, 211–215 [in Russian].
6. Savel'eva, I.M., & Poletaev, A.V. (1997). *Istorija i vremja. V poiskah utrachenogo*. Moskva: Jazyki Russkoj kul'tury [in Russian].
7. Shevchenko, F.P. (2014). *Zbirka vybranykh prats' i materialiv (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
8. Udod, O., Vermynych, Ya., Kovalevs'ka, O., & Yas', O. (2018). *Narysy z sotsio-kul'turnoi istorii ukrains'koho istoriiepysannia: subdysyplinarni napriamy*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
9. Vaschenko, V.V. (2005). *Ejdos*, 1, 280–299 [in Ukrainian].
10. Vaschenko, V.V. (2008). *Ejdos*, 3, 240–251 [in Ukrainian].
11. Vaschenko, V.V. (2008). *Istoriograf. ta dzhereloznavchi probl. istorii Ukrainy. Rozvidky z teorii ta metodolohii doslidzen'*. Dnipro: RVV DNU [in Ukrainian].
12. Vaschenko, V.V. (2002). *Nevrasteniia: neprochytani istorii*. Dnipro: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu [in Ukrainian].
13. Vaschenko, V.V. (2004). *Psykhobiohrafija*. Kharkiv [in Ukrainian].

14. Vaschenko, V.V. (2005). *Ukraina moderna*, 9, 125–151 [in Ukrainian].
15. Vaschenko, V.V. (2007). *Vid samoprezentatsii do metodolohii: psikhobioistoriohrafichnyj vymir prostoru istoriopysannia M. Hrushevs'koho*. Dnipro: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu [in Ukrainian].
16. Whitehead, A. (1990). *Izbrannye raboty po filosofii*. Moskva: Progress [in Russian].
17. Winfried, K. (2009). Die psychogene Theorie von Lloyd deMause — Plädoyer für eine konstruktive Weiterentwicklung. *Jahrbuch für Psychohistorische Forschung*, 10, 201–243 [in German].
18. Yas', O. (2004). *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* [in Ukrainian].

УДК 930.25[477+560]“1917/1921”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ukr.net

АРХІВНА СКЛАДОВА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті висвітлено склад і зміст документів, що зберігаються в українських архівах і містять інформацію про інституційну історію дипломатичних представництв України в Туреччині й Туреччини в Україні за доби Української революції 1917–1921 років. Дослідження історії українсько-турецьких дипломатичних відносин 1917–1920-х років потребує вивчення архівних документів. Вони зберігаються в архівах України, Туреччини, Польщі, Австрії, Канади та інших країн. Ці питання вивчали зокрема турецькі дослідники: професори Хакан Кирилми та Мехмет Фархі Фурат, український науковець і дипломат Богдан Сергійчук. Основний комплекс документів, що відображає діяльність українських представництв у Туреччині й турецьких в Україні, зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Перша частина документів цього комплексу відображає перебіг брестських мирних переговорів. Підписаний 9 лютого (новий стиль) 1918 року в Бресті-Литовську мирний договір Української Народної Республіки з країнами Четвертого союзу (в тому числі — з Османською імперією) став початком українсько-турецьких міждержавних відносин у ХХ ст. У Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного зберігаються фотодокументи, які відтворюють перебіг переговорів та образи їх учасників. У ЦДАВО зберігся й комплекс документів, пов'язаних із діяльністю в Києві представників Османської імперії. Турецькі дипломати прибули до Києва 8 вересня. Консул Магомет Алі бей прибув до Одеси 21 вересня 1918 року. Першочергові завдання консулів розглядалися як захист інтересів турецькопідданих та організація виїзду цивільних громадян і звільнених військовополонених турків. Інформація про діяльність консульства Османської імперії в Одесі збергалася як у ЦДАВО, так і в Державному архіві Одеської області. Інформацію про становище турецьких підданих містять документи ф. 4

(Народного комісаріату закордонних справ УСРР) і ф. 4205 (Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі). Державного архіву Київської області. Інформація, що міститься в документах, які зберігаються в українських архівах, засвідчує перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Держава, представництво Османської імперії у Києві, Посольство України в Туреччині, Брестський мирний договір.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ukr.net

ARCHIVE COMPONENT OF THE SOURCE BASE OF STUDIES ON THE UKRAINIAN-TURKISH RELATIONS DURING THE 1917–1921 UKRAINIAN REVOLUTION

The article describes the composition and content of archival documents stored in the Ukrainian archives and containing information on the institutional history of the diplomatic missions of Ukraine in Turkey and Turkey in Ukraine during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The study of the Ukrainian-Turkish diplomatic relation history in 1917–1920 demands to research archival documents which are kept in the archives of Ukraine, Turkey, Poland, Austria, Canada and other countries. The Turkish scholars Khakan Kyrymly and Makhmet Farkhi Furat, the Ukrainian scientist and diplomat Bohdan Serhiichuk shed light on certain aspects of this topic in their scientific publications. A core set of documents reflecting the activity of Ukrainian mission in Turkey and Turkish mission in Ukraine is presented at the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). The first part of this documents reflects the process of Brest peaceful negotiations. Signed at Brest-Litovsk on February 9, 1918 peaceful agreement of the Ukrainian National Republic with countries of the Quadruple Alliance (including the Ottoman Empire) became the beginning of Ukrainian-Turkish interstate relations in the 20th century. The Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi keeps photographs imaging the negotiation process and its participants. The set of documents, related to the activity of representatives of the Ottoman Empire in Kyiv, is preserved in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power

and Government of Ukraine. The Turkish diplomats arrived in Kyiv on September 8. On September 20, 2018 Consul Mahomet Ali Bei went to Odessa. Priority tasks of consuls had been considered as the protection of Turkish nationals and organization of the departure of civilians and released Turkish prisoners of war. Information about the activities of the Consulate of the Ottoman Empire in Odessa have been preserved in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and in the State archives of Odessa Region. The information on the situation of Turkish nationals is contained in documents fund 4 (The National Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR) and fund 4205 (Office of the Plenipotentiary of the PCIA in Kyiv area). Archive information, placed in documents, preserved in Ukrainian and foreign archives, demonstrate perspectives for further surveys.

Keywords: *Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, Mission of the Ottoman Empire in Kiev, Embassy of Ukraine in Turkey, Brest Peace Treaty.*

Дослідження інституційної історії української дипломатичної і консульської служби має науковий інтерес у контексті світової історії дипломатії. Їх активізації сприяло відзначення на державному рівні відповідно до Указу Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 року століття Української революції 1917–1921 років та української дипломатичної служби, формування якої невіддільне від історії державотворення України. Окремим напрямом таких досліджень є вивчення діяльності українських дипломатичних місій у зарубіжних країнах та іноземних представництв в Українській Народній Республіці/Українській Державі в 1917–1919 роках. Активно працюють у цьому напрямку І.Б. Дацків¹, Б.В. Сергійчук², В.І.Сергійчук³ та ін.

Серед іноземних представництв, відкритих у цей час, було Посольство Османської імперії. Український уряд також скерував до Стамбула свого посла. Реконструкція діяльності українського й османського представництв, як і подій, пов'язаних зі встановленням українсько-турецьких дипломатичних відносин, потребує вивчення документів, що зберігаються в архівах України, Туреччини та інших країн.

Джерельну базу дослідження історії діяльності турецького представництва в Українській державі та українських посольств у Стамбулі складає архівна інформація первинного (архівні документи, що відклалися у фондах українських і зарубіжних архівів) та вторинного (архівні довідники, в тому числі огляди архівних фондів) рівня; нормативні акти, пов'язані з особливостями їх функціонування та взаємодії із зовнішньополітичними відомствами; збірники архівних документів; пе-

ріодика; спогади учасників подій. З огляду на специфіку досліджуваної тематики український і зарубіжний комплекси джерельної бази мають рівноцінне значення, оскільки архівна інформація унікальна і взаємодоповнювана. В Україні відомі праці турецьких дослідників — професорів Хакана Кирилми⁴ та Мехмета Фархі Фурата⁵, які актуалізують архівну інформацію, виявлену в турецьких архівах. Український науковець і дипломат Богдан Сергійчук⁶ висвітлив склад документів з історії українського дипломатичного представництва турецьких архівів. Документи з інституційної історії українсько-турецьких відносин зберігаються і в архівах інших країнах, виявлення яких лише триває. Окрім турецьких архівів, документи з досліджуваної тематики виявлено зокрема в Центральному державному архіві Болгарії, Політичному архіві Німеччини, Архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпегу (Манітоба, Канада).

Український комплекс джерельної бази історії українсько-турецьких відносин зосереджено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Київської області. Найбільший за обсягом та інформативністю масив документів цього комплексу, утворених у діяльності органів влади: Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату УЦР, Кабінету міністрів Української Держави, Канцелярії Директорії УНР, МВС Української Держави, Міністерства фінансів та інших державних органів УНР і Української Держави, зокрема профільного відомства (Генерального секретаріату справ міжнародних, МЗС УНР, МЗС Української Держави), Посольства УНР/Української Держави у Стамбулі, Посольства Османської імперії у Києві, зберігається також у ф. 3694 «Надзвичайне посольство УРСР в Треччині, м. Анкара», фондах особового походження. Листування про евакуацію військовополонених і біженців за 1919–1920 роки Генерального Консульства Туреччини в Одесі міститься у фондах Державного архіву Одеської області. Інформація про захист турецьких громадян у Києві після виїзду османського посольства зосереджена в фондах Державного архіву Київської області.

Частину інформації, що міститься в фондах цих архівів, запроваджено до наукового обігу шляхом публікації збірників документів: «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»⁷, «Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників»⁸, з відповідним науковим апаратом⁹.

Питання встановлення консульських та дипломатичних відносин між Україною й Османською імперією в 1917–1918 роках стали предметом обговорення на міжнародній науковій конференції «Україна і Туреччина:

століття взаємної дипломатичної присутності» (Анкара, 26 вересня 2018 р.). Такі міжнародні зустрічі науковців відкривають нові можливості в обміні інформацією джерельного значення у зв'язку розпорошеністю в різних країнах архівних документів.

Завдання цієї публікації полягає у висвітленні складу і змісту документів про діяльність представництв Османської імперії в Україні та українського посольства в Туреччині, що зберігаються в українських архівах

Перша частина українського комплексу документів, пов'язаних з діяльністю українських представництв в Османській імперії і турецьких в Україні, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, відображає перебіг брестських мирних переговорів. Саме підписаний 9 лютого 1918 року в Бресті-Литовську мирний договір Української Народної Республіки з країнами Четверного союзу (в тому числі — з Османською імперією) склав правове підґрунтя українсько-турецьких міждержавних відносин у ХХ ст. Численні чернетки тексту закону (в тому числі турецькою мовою) засвідчують редакційну роботу над ним. Цей міжнародно-правовий акт передбачав негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV), звільнення військовополонених (ст. VI), започаткування товарообміну (ст. VII) між країнами-підписантами¹⁰. З турецького боку договір підписали Великий Візир і міністр внутрішніх справ, член Османської Палати Мехмед Талаат-паша; міністр закордонних справ, член Османської Палати Ахмед Нессімі-бей; колишній Великий Візир, сенатор і посол Туреччини в Берліні, член Османської Палати Ібрагім Хаккі-паша; генерал кавалерії, колишній міністр оборони Ахмед Ізет-паша, з українського — офіційно уповноважені делегати Центральної Ради УНР: Олександр Севрюк, Микола Любинський та Микола Левитський. Збережені в ЦДАВО України документи особового походження дають підстави для порівняння українських і турецьких представників за віком. Українські делегати були значно молодшими за досвідчених і поважних турецьких дипломатів: О.О. Севрюку було 25 років, М.М. Любинському — 27, а найстаршому М.Г. Левитському — 35. Проте їхні промови під час засідань і в кулуарах були досить емоційними й переконливими. Думка М.М. Любинського, висловлена на пленарному засіданні 1 лютого про те, що «заяви більшовиків про цілковиту волю народів Росії — це лише грубі демагогічні засоби...», очевидно, мала вплив на турецьких учасників засідання. Делегація Османської імперії нагадала проголошені радянською делегацією принципи права націй на самовизначення й запропонувала визнати за українською стороною виключне право самим вирішувати свою долю¹¹. В Центральному державному кінофотофоноархіві України імені

Г.С. Пшеничного зберігаються фотодокументи, які відтворюють перебіг переговорів та образи їхніх учасників. Фотодокументи з цієї тематики відклалися також у Центральному державному архіві Болгарії та Політичному архіві Німеччини.

У фонді 2592 (Міністерство закордонних справ УНР) ЦДАВО України збереглися протоколи записів переговорів, проекти тексту основного та додаткового договору, повідомлення про переговори української і турецької делегацій, телеграми тощо. Особливий інтерес становлять зокрема два примірники тексту договору турецькою мовою, текст французькою мовою з відповідними підписами та печаткою, три варіанти тексту додаткового договору українською мовою, інформація про спеціальну зустріч делегацій та список членів турецької делегації із зазначенням номерів помешкань. Документально засвідчено, що переговори української і турецької делегацій відбулися 17 січня 1918 року. Ключовим було обговорення проблеми визначення кордонів України, особливо південних і східних, сусідства відносно Чорного моря. Турецькі переговорники наголосили, що питання Чорного моря і проїзду через Дарданелли мають бути «пробним каменем» для дружніх відносин між двома державами. Щодо Кавказу українська делегація заявила, що відносини УНР з Кавказом «щирі та дружні», але Україна відмежовується від справи внутрішньої організації Кавказу. Загалом учасники зустрічі вирішили, що українсько-турецький договір можна буде підписати одразу після підписання основного договору.

Додаткова угода між Українською Народною Республікою й Османською імперією унормувала ширші аспекти встановлення українсько-турецьких двосторонніх відносин. Такі угоди було укладено з усіма країнами-підписантами Брестського мирного договору 12 лютого 1918 року. Її підписали ті самі відповідальні особи, що підписували загальний договір. Зокрема, додатковою угодою визначалося призначення генеральних консулів, консулів і віце-консулів після ратифікації з дотриманням принципу взаємності. Визнавалася потреба підготовки консульської конвенції та інших актів, необхідних для регулювання міждержавних відносин. Економічні відносини до підписання остаточного договору в цій сфері передбачалося регулювати на засадах режиму найбільшого сприяння.

Брестський мирний договір підлягав ратифікації. Місцем обміну ратифікаційними грамотами було визначено Відень. Відомо, що УНР першою ратифікувала Брестський мирний договір 17 березня 1918 року. За результатами обговорення положень першого для УНР міжнародного акта на засіданнях Малої Ради було оголошено: «Ми, Українська Центральна Рада, ухвалили: ... мировий договір затвердити, ратифікувати і

виконувати твердо і непохитно нині і на потім будучі часи, а Раді Народних Міністрів наказати і перевести обмін ратифікаційних актів в місці, зазначеному в договорі»¹². Для організації якнайшвидшого доправлення ратифікаційних грамот інших країн до Києва того ж дня було вирішено відрядити до Берліна Олександра Севрюка, до Відня — Андрія Яковлів, до Стамбула — Миколу Левитського. Тобто, двоє з трьох осіб, які підписали договір, стали першими дипломатами УНР у Німеччині й Туреччині. Третій — М. Любинський — очолив Міністерство закордонних справ. Всі вони працювали лише до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р.

У ЦДАВО України відкладалася копія вірчої грамоти Миколи Левитського щодо тимчасового представництва інтересів УНР у Туреччині, датована 8 квітня 1918 року¹³. Того ж дня він вирушив до Стамбула через Відень разом з секретарем М. Вовком-Вовченком і урядовцем М. Ковальським. У Відні український посол відвідав турецького посланника Хільміпашу. У ЦДАВО України збереглася копія уповноважувальної грамоти М.Г. Левитського та звіт про діяльність посольства з 8 по 28 квітня¹⁴. На місце призначення місія прибула 19 квітня. Її зустрів представник турецького МЗС і провів до Пера-палас готелю, де були підготовлені приміщення для українських представників. 22 квітня український представник вручив оригінал вірчої грамоти Великому Візирю і копії — міністру закордонних справ. Того ж дня він відвіз візитні картки всім турецьким міністрам, муфтію Константинополя та австрійському, німецькому й болгарському послам. Упродовж тижня він обмінювався офіційними візитами з представниками дипломатичного корпусу. Однак за тиждень в Україні відбувся державний переворот. До влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Вже в середині травня було ухвалено рішення про відкликання призначених Українською Центральною Радою дипломатичних представників у Відні й Стамбулі. У ЦДАВО України збереглися лист виконувача обов'язків міністра закордонних справ Української Держави М.П. Василенка до посла УНР у Стамбулі М.Г. Левитського щодо його відкликання та відповідь М.Г. Левитського. Точне датування цих листів дозволяє спростувати відоме в українській історіографії твердження про те, що М.Г. Левитський, не вважаючи за можливе співпрацювати з новим урядом, подав рапорт про відставку. Лист М.П. Василенка датовано 15 травня 1918 року, а відповідь — 26 травня 1918 року. Утім, лист-відповідь містить формулювання «вважаючи неможливим співробітничати з урядом, який зараз постав на Україні»¹⁵. Однак рішення про його відставку на той момент уже було прийнято.

Зберігся в фонді 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави) ЦДАВО України й комплекс документів, пов'язаних із діяль-

ністю в Києві представників Османської імперії. Згідно з виявленими українським дослідником і дипломатом Б.В. Сергійчуком у турецьких архівах документами, першу спробу сформувати дипломатичну місію до Києва османським урядом було здійснено в травні 1918 року. На посаду посла в Українській Державі планувалося перевести керівника місії у Петрограді Фахреттіна Бея з виплатою щомісячно премії у сумі 30 тис. курушів, окрім заробітної платні¹⁶. Такі дії уряду свідчили про важливість для Османської імперії встановлення офіційних відносин з Українською Державою, однак до ратифікації Брестського мирного договору турецька місія не виїхала.

Гетьман Павло Скоропадський визнав зобов'язання Української Держави за Брестським мирним договором. Ратифікація його урядом відбулася 12 червня 1918 року. 15 травня 1918 року було прийнято відставку М.Г. Левитського. Протягом деякого часу йому заміни не надсилали. Після відмови М.Г. Левитського зустріти новопризначеного посла, щоб передати справи, до середини червня посольством керував М. Вовк-Вовченко, потім — Петро Чикаленко. 10 липня відповідне призначення отримав правник Олександр Кістяківський, але з виїздом зволікав. У ЦДАВО України збереглися численні документи, пов'язані з організацією його від'їзду.

Турецька сторона діяла послідовніше. Як зауважував турецький учений проф. Хакан Кирилми, ратифікація мирного договору з Україною мала надзвичайне значення для Туреччини як перший переможний договір за три з половиною роки виснажливої війни¹⁷. Відтак турецькі депутати під час ратифікації у Меджлісі Мебусані зустріли оваціями доповідь міністра закордонних справ Ахмеда Несімі-бея, який наголосив на економічних перевагах договору. Османська імперія очікувала на виконання Українською Державою зобов'язань щодо постачання продовольства, худоби, вугілля та військової продукції¹⁸.

З урахуванням цих очікувань формувався склад представництва Османської імперії в Українській Державі. Головою османської дипломатичної місії та уповноваженим міністром став 48-річний державний діяч, колишній османський посол у Греції Ахмед Мухтар-бей Моллаогли (Ahmet Muhtar Mollaoglu, 1870–1934)¹⁹. На посаду генерального консула в Києві за поданням Міністерства закордонних справ до Адміністрації Великого візира було призначено указом султана Мехмеда IV Вахдеттіна від 15 липня 1918 року колишнього депутата турецького парламенту від міста Кютах'я Ахмеда Феріда-Бея Тека (Ahmet Ferit Tek, 1878–1971)²⁰. До Харкова мав вирушити консул Рухи Бей Абдулгаді, призначений 12 серпня, до Одеси — Ебурізз Намік-бей, призначений 3 вересня. Всі вони з'явилися в українських містах лише восени, після обміну

ратифікаційними грамотами у Відні. Процедуру обміну виконали 22 серпня 1918 року в приміщенні посольства Османської імперії на вулиці принца Євгенія повноважний посол Османської імперії в Австро-Угорській імперії Хусейн Гільмі-паша та радник посольства Української Держави в Австро-Угорській імперії, заступник посла І.С. Токаржевський-Карашевич²¹. В урочистій церемонії взяли участь секретарі посольств, які склали протокол²². Документи про обмін ратифікаційними грамотами достатньо повно збереглися в ЦДАВО України, однак тексту ратифікаційної грамоти Османської імперії в українських архівах не виявлено.

Вірчу грамоту Ахмеда Мухтар-бея було підписано 30 серпня. Повідомлення про приїзд турецьких представників МЗС Української Держави отримало ще 6 серпня і негайно дало відповідні доручення щодо надання їм «в кращім кварталі в центрі міста» приміщення в центрі столиці²³. У фондах ЦДАВО України збереглася копія вірчої грамоти посла та документи про пошуки приміщення для розташування османського представництва. Знайти належні будинки в Києві того часу було дуже складно через «перенаселеність» української столиці. Спершу йшлося про 2, потім — про 3, далі — про 6–7, зрештою про 10 кімнат для розташування співробітників генерального консульства з родинами. Українська Держава намагалася виконати зобов'язання, зафіксовані не лише в загальному договорі, але й у додатковій угоді Брестського мирного договору, підписаній між УНР і Османською імперією 12 лютого 1918 року. Зокрема цим документом визначалася можливість призначення генеральних консулів, консулів і віце-консулів після ратифікації з дотриманням принципу взаємності; визнавалася потреба підготовки консульської конвенції та інших актів, необхідних для регулювання міждержавних відносин; передбачалося ведення економічних відносин до підписання остаточного договору в цій сфері на засадах режиму найбільшого сприяння. Як прийнятні для поселення османських дипломатів розглядалися приміщення найкращих київських готелів — готелю Григорія Гладинюка на розі Фундуклеївської (нині — Богдана Хмельницького) та Ново-Єлизаветинської (нині — Пушкінська) вулиць та «Франсуа» на розі Фундуклеївської і Володимирської вулиць.

На Міністерство військових справ покладалася обов'язок надати турецькому представництву «один із кращих самоходів», а МЗС забезпечувало бензином²⁴. На запит від 2 вересня 1918 року здійснювалися заходи щодо забезпечення членів дипломатичної місії «харчовими картками», оскільки турецький уряд взяв на себе постачання дипломатичного й консульського корпусу в Стамбулі²⁵.

Як свідчать архівні документи, турецькі дипломати прибули до Києва 8 вересня 1918 року. Разом із очільником місії приїхали старший секретар

посольства Сервер Джемал-бей та секретар Алі Мухтар-бей²⁶. Прибуття османських представників напередодні широко висвітлювала київська преса. Одним із перших мав прибути генеральний консул Ахмед Ферід-бей²⁷. Напередодні їхнього приїзду 7 вересня 1918 року на території України було скасовано чинність російських законів, виданих під час війни, починаючи з 19 липня 1914 року, які обмежували цивільні права колишніх російських, а нині українських громадян, що походили з Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та Болгарії²⁸. У зв'язку з цим очікувалися звернення до консулів. Однак найпершим завданням з обох боків була організація торговельних відносин. Документи, що збереглися у фонді 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави), підтверджують інтенсивність переговорів з цього питання.

Спочатку для потреб консульства було відведено приміщення в готелі «Франсуа» на вулиці Жилянській, 23²⁹. Сюди вже у вересні 1918 року надійшов лист від директора департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства торгівлі Ф. Короліва до Генерального консульства Османської імперії з пропозиціями щодо товарообміну між Україною й Туреччиною³⁰. На доповнення до особистих переговорів члена ради при міністерстві торгівлі і промисловості С.П. Тимошенка департамент зовнішньої торгівлі запропонував в обмін на бензин, нафту, машинні жири з Батумі постачати хліб, пшеницю, ячмінь, цукор і залізо. Розрахунок пропонувалося здійснювати на еквівалентній основі продуктами. Український уряд брав на себе домовленості з Німеччиною й Австро-Угорщиною про те, що цей цукор буде наданий поза тими кількостями, які Туреччина мала отримати на підставі спільного договору³¹. Як базові розглядалися ціни, зазначені в загальному договорі. Є в документах і відомості про розташування представництва в трьох кімнатах готелю Г. Гладинюка³².

На момент прибуття османської місії до Києва гетьман П.П. Скоропадський перебував у Берліні з державним візитом. Відтак посол Мухтар бей спершу вручив копію вірчої грамоти «делегатії керівників Української Держави» у складі прем'єр-міністра Ф.А. Лизогуба, військового міністра та міністра юстиції³³.

Про вручення 24 вересня 1918 року главою османської місії вірчої грамоти гетьману повідомляла київська преса³⁴. Надзвичайного посла й уповноваженого міністра Османської імперії при уряді Української Держави Ахмеда Мухтара-бея на церемонії супроводжував старший секретар посольства Сервер Джемал-бей, старший радник МЗС Української Держави Т.М. Галіп та два українські офіцери, закріплені за турецьким посольством. В урочистостях взяли участь заступник міністра закордонних справ О.О. Палтов, начальник гетьманського штабу генеральний

хорунжий Г.Я. Стеллецький, генеральний хорунжий В.В. Дашкевич-Горбацький та інші українські посадовці. У своїй промові турецький посол наголосив, що хотів вручити вірчу грамоту особисто главі держави, тому чекав на його повернення з Німеччини. Головна причина очікування полягала в бажанні повідомити, що його імператорська величність султан і його уряд «визнали з великою симпатією факт незалежності України» і мають намір підтримувати нині й в майбутньому дружні відносини з Україною³⁵. Своїм важливим завданням посол назвав налагодження економічних відносин і запевнив, що докладатиме зусиль до розвитку українсько-турецької дружби, яка має глибокі історичні корені³⁶. Гетьман у відповідь подякував за доброзичливе ставлення султана до молоді Української Держави і висловив упевненість у тому, що двосторонні відносини розвиватимуться на користь обох держав. У періодиці збереглися також згадки про оздоблення столу, за яким відбувався обід гетьмана з турецькими дипломатами, червоними й білими живими квітами у формі півмісяця й зірки³⁷. Таке оздоблення підкреслювало урочистість події. Родинні герби або ініціали викладали з квітів у гетьманському палаці на столах за сніданком або обідом на честь знатних гостей. Під час обіду з турецькими представниками в такий спосіб вшанували дипломатів Османської імперії. Офіційна частина церемонії закінчилася фотографуванням гетьмана з османською делегацією в саду палацу. Слід зауважити, що цього фото досі не виявлено ні в українських, ні в зарубіжних архівах.

12 жовтня МЗС Української Держави підтвердило повноваження посла Ахмеда Мухтара-бея, генерального консула Османського уряду в Києві Ахмеда Ферід-бея, в Одесі — Ебуріза Наміка-бея та в Харкові — Рухи-бея Абдулгаді³⁸. МЗС Української Держави скерувало відповідну інформацію до Харківського губернського старости, головного уповноваженого при австрійському командуванні отамана та Одеського міського отамана з проханням не чинити «ніяких перепон при переїзді чи проживанні»³⁹ та «вжити всіх заходів для допомоги» консулам у їхній роботі⁴⁰. Охоронні грамоти для турецьких дипломатів збереглися в ЦДАВО України.

Першочергові завдання консулів розглядалися як захист інтересів турецькопідданих та організація виїзду цивільних громадян і звільнених військовополонених турків. Зокрема велика кількість таких осіб зібралася в Одеському районі. Консул Магомет Алі бей виїхав до Одеси 20 вересня 1918 року кур'єрським потягом⁴¹. Консульство Османської імперії розташовувалося в Одесі за адресою вул. Ніжинська, буд. 66. Обов'язки секретаря почав виконувати Г. Георгіаді. З проханням про евакуацію з Одеси 130 колишніх вояків турецької армії, які залишалися в місті

напередодні настання холодів роззуті, голодні й потерпали від скрути, звернувся старшина військовополонених Ібрагім Анвар-огли. Його клопотання підтримали в консульстві⁴². До завдань консульства в Одесі належала організація торгівлі між Українською Державою та Османською імперією через порти Одеси й турецькі порти на Чорному морі. В обмін на пшеницю, ячмінь, цукор і метал український уряд просив у Туреччини пальне, нафту, оливу. Проте в належних обсягах очікуваний товарообмін заснувати на той час не вдалося⁴³. Інформація про діяльність консульства Османської імперії в Одесі збереглася як у ЦДАВО України, так і в Державному архіві Одеської області.

У зв'язку з легалізацією турецьких представників у Києві та Одесі виявлялася очевидна асиметричність дипломатичного представництва в УНР і Османській імперії через відсутність офіційного українського посла в Туреччині. 21 жовтня 1918 року на цю посаду отримав призначення багатолітній голова Київської губернської земської управи Михайло Суковкін. До штату посольства увійшли радник Люцій Кобилянський, секретарі Михайло Любимський і князь Вячеслав Тенішев, старші урядовці Х. Пономаренко та О. Хоруженко, молодший канцелярський урядовець Ян Москаленко, перекладач Ю. Стеблін-Каменський, військовий аташе полковник В. Васильєв та військово-морський аташе капітан першого рангу О. Зарудний. У ЦДАВО України збереглися їхні дипломатичні паспорти та членів їхніх родин, що виїхали з новопризначеними дипломатами. Ці документи містять не лише інформацію про дати призначення на посади, але й фото власників паспортів. Українське посольство прибуло до Стамбула після підписання представниками Османської імперії та Великої Британії 30 жовтня 1918 року Мудроського перемир'я з країнами Антанти, яке було наслідком поразки Османської імперії у Першій світовій війні та передбачало відкриття Чорноморських проток для військових флотів Антанти, виведення залишків османських військ із Персії, Кілії, Закавказзя та ін.⁴⁴. Документи про формування штату посольства та звіти посла збереглися у фонді 3766 ЦДАВО України. М. Суковкін зафіксував у звітах інформацію про приїзд до Стамбула 1 листопада 1918 року, перші візити до міністра закордонних справ та послів Німеччини, Австро-Угорщини й Болгарії, пояснив причину затримки візиту Великого Візиря й Султана⁴⁵. За короткий строк існування Посольства Української Держави йому вдалося дещо зробити, насамперед досягти визнання Українського Чорноморського флоту шляхом підписання спеціальної угоди. З метою налагодження поштового й телеграфного зв'язку між Туреччиною й Українською Державою М. Суковкін ініціював підготовку підписання відповідних угод. Однак його діяльність, пов'язана зі спробами відчуження майна посольства, про

припинення діяльності якого він оголосив із приходом до влади Директорії, завдала шкоди репутації дипломатичної установи й іміджу держави.

У ЦДАВО України зберігаються і документи, які висвітлюють триваллий процес пошуків приміщення для турецької місії. 28 жовтня 1918 року незадоволений наданим приміщенням Ахмед Мухтар-Бей звернувся «з приводу безкінечної справи з розміщення Цісарської місії» з проханням надати кімнати на другому поверсі «Паласт-Отелю»⁴⁶. Їх звільняло німецьке представництво, що припинило свою діяльність після підписання Комп'єнського перемир'я. Сповідуючи про це МЗС Української Держави, німецький посол указав, що звільняє кімнати в «Паласт-Отелі» і пропонує розташувати там посольства Туреччини й Фінляндії⁴⁷. Епопея, пов'язана з прибуттям та розташуванням у Києві турецького представництва, завершилася в середині листопада 1918 року наданням «10 кімнат на другому поверсі отеля «Палас», які займала німецька місія»⁴⁸. У цей час розпочалося антигетьманське повстання. Саме в резиденції турецького посла, менше ніж за місяць, 14 грудня 1918 року, гетьман Павло Скоропадський підписав грамоту про своє зречення влади.

Документи, що збереглися в ЦДАВО України, дають підстави уточнити дату виїзду Посольства Османської імперії з Києва. Це відбулося не 9 січня, а 12 січня, в неділю о 10 годині 15 хвилин. Переговори щодо отримання з цією метою двох літерних вагонів розпочалися 30 грудня, невдовзі після приходу до влади Директорії і відновлення Української Народної Республіки. Останній запит від 9 січня передбачав надання турецьким дипломатам уже чотирьох вагонів: одного першого класу, двох другого класу й одного багажного. Турецькі дипломати виїхали першими серед іноземних представництв. У повному складі співробітники посольства разом із родинами вирушили потягом до Одеси, а звідти — морем до Стамбула. Збереглися відомості, що до своїх вагонів вони за певну плату взяли багато заможних київських родин. Цей прецедент породив звернення іноземних підданих до інших представництв з проханням допомогти виїхати з Києва, на який насувалися більшовики.

На той час Директорія вже призначила нового представника до Стамбула. Налагоджувати українсько-турецькі зв'язки було уповноважено О.Г. Лотоцького. Новий посол запросив на посаду радника Івана Токаржевського-Карашевича, безмежно відданого українській ідеї. Розпочинати роботу доводилося в умовах системної кризи. Вивчивши ситуацію щодо потреб захисту українських громадян на турецькій території та створення російських консульських установ у провінціях Малої Азії, Олександр Лотоцький 1 лютого 1920 року подав до імперського Міністерства закордонних справ ноту, в якій ініціював створення у Трабзоні, Смирні та Єрусалимі тимчасових українських консульств з

огляду на перебування великої кількості українців серед російського населення турецьких земель.

Проте в українських містах залишалися турецькі громадяни, які потребували консульського захисту в радянській Україні. Інформацію про становище турецьких підданих містять документи ф. 4 (Народного комісаріату закордонних справ УСРР) ЦДАВО України і ф. 4205 (Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі) Державного архіву Київської області. Через відсутність офіційного представництва генеральний консул Персії Мірза Дж. Мір-Тагієв створив у консульстві турецький відділ і видавав документи турецьким підданим. Отримання офіційних посвідчень особи іноземними громадянами мало особливу актуальність у зв'язку з оголошеною Київським губвиконкомом реєстрацією. Однак Уповноважений НКЗС УСРР в Києві В.Д. Торговець відмовився візувати видані Мір-Тагієвим паспорти через сумнів у наявності в консула повноважень щодо їх видавання підданам Туреччини. Відповідно до надісланого з Харкова на запит уповноваженого розпорядження перському генеральному консулові було відмовлено в праві видавати національні паспорти не лише турецьким, але й перським підданам з огляду на відсутність будь-яких договірних відносин між урядом радянської України та Персії⁴⁹.

Опікувався інтересами турецьких підданих в умовах радянської дійсності й перський консул в Одесі Г. А. Мефферт. Хоч і не мав на це спеціального дозволу. Консул просив захисту для пекарів, у яких увечері відбирали борошно, призначене для випікання хліба на наступний день; учнів музичних шкіл, у яких «реквізували» музичні інструменти, й вони не могли закінчити освіту; торгівців, крамниці яких закривали без пояснень. Він пропонував або підтвердити права перських і турецьких підданих, або видати працівникам консульства та всім турецьким і перським громадянам паспорти для «безперешкодного» виїзду на батьківщину. клопотання консула за рекомендацією НКЗС УСРР було відхилено⁵⁰.

Додатковий привід для занепокоєння іноземців створила постанова ВУЦВК «Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів»⁵¹ від 18 травня 1920 року, згідно з якою передбачалося в найкоротший термін провести реєстрацію всіх бельгійських, турецьких і естонських громадян, які проживали в межах УСРР. Виконання постанови покладалося на систему установ губевакув, до завдань яких належала організація репатріації іноземців. Запроваджувана реєстрація іноземних громадян викликала в них обґрунтований страх за своє життя.

Питання про потребу захисту особистих прав виникло й серед членів харківської колонії турецьких підданих, яка з 1914 року існувала без спеціального органу правління. Їхнє життя та майно так само залежало

від волі радянських чиновників, які здійснювали так зване «изъятие излишков у буржуазии»⁵². Відправивши в червні 1920 року до центрального управління надзвичайних комісій УСРР 17 заяв про арешт майна та затримання окремих осіб, турецькі громадяни сподівалися на позитивне вирішення проблеми. Натомість управління надзвичайними комісіями і НКЗС УСРР вирішили узгодити практику й розробити перелік предметів, які можна конфіскувати під час кампанії вилучення надлишків у іноземних підданих, «зادля уникнення непорозумінь і претензій з боку іноземних урядів»⁵³. Іноземні піддані, які мали достатні документальні докази свого громадянства, визнавалися такими, що не складають виключення в питанні конфіскації майна. У зв'язку з цими подіями в липні 1920 року актуалізувалася потреба обрання уповноваженого з консульськими функціями. Їхнім єдиним порадником залишався перський генеральний консул у Харкові Володимир Захарович Дубинський. Та 3 листопада 1920 року він раптово помер.

Підставою для встановлення дипломатичних відносин між Українською СРР і Туреччиною в нових умовах став підписаний в Анкарі 2 січня 1922 року Договір про дружбу і братерство. З листопада 1921 року з метою його підготовки та протидії представництву УНР в Анкарі перебувало Надзвичайне посольство УРСР в Туреччині. У фонді 3694 збереглися накази очільника посольства з основної діяльності та особового складу, текст звернення М.В. Фрунзе до турецького Меджлісу про відносини з радянською Україною, списки співробітників посольства, посвідчення радянських дипломатів.

В українсько-турецькому договорі серед іншого передбачалося не допускати утворення або перебування на своїх територіях ворожих відповідно до Туреччини та УСРР організацій, груп, офіційних осіб; встановити на своїх територіях режим найбільшого сприяння для громадян кожної з договірних сторін; укласти консульську конвенцію. До укладення консульської конвенції стосунки між обома державами мали регулюватися нормами міжнародного права на засадах взаємності. Вже 23 червня 1922 року в Харкові в приміщенні НКЗС відбувся обмін ратифікаційними грамотами договору. Турецьку сторону представляв Надзвичайний посол Ангори, міністр охорони здоров'я Різа Нур-Бей та член посольства депутат Великого національного зібрання Туреччини Раджал-Бей, майор Якуб-Бей, секретар посольства Валі-Бей. З українського боку головував В.І. Яковлев, надзвичайний посол УСРР в Ангорі й командувач збройними силами України і Криму М.В. Фрунзе, член колегії НКЗС Балицький і генеральний секретар НКЗС Величко⁵⁴.

Та в грудні 1922 року Українська Соціалістична Радянська Республіка увійшла до складу Союзу РСР. 23 липня 1923 року Народний комісар

закордонних справ СРСР скерував ноту до повіреного в справах Німеччини та представників Австрії, Афганістану, Великобританії, Італії, Китаю, Латвії, Литви, Монголії, Норвегії, Персії, Польщі, Туреччини, Фінляндії, Чехословаччини, Естонії у СРСР, в якій повідомляв про те, що у зв'язку з введенням у дію Договору про створення Союзу РСР до компетенції Союзу переходять питання зовнішніх відносин, зовнішніх торговельних відносин, митної системи, управління шляхами, поштою і телеграфом, укладення концесійних угод як загальносоюзних, так і від імені республік⁵⁵. При цьому наголошувалося, що укладені республіками угоди зберігають свою силу, а колишні республіканські замінені на загальносоюзні. Нота містила прохання повідомити про це свої уряди.

Загалом українську складову джерельної бази дослідження діяльності українських дипломатичних представництв у Туреччині, їхнього протистояння більшовицькому посольству та завдань і місії посольства Османської імперії у Києві можна вважати репрезентативною. Найціннішу інформацію містять документи, що відклалися у фондах зовнішньополітичного відомства в ЦДАВО України: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.» (ф. 2592), «Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696). Тут збереглися оригінали та копії уповноважувальних грамот послів, списки членів представництв із адресами їх розташування, листування українською та іноземними мовами в оригіналах з вищим керівництвом держав, профільними міністрами та главами місій (у копіях і чернетках), авторизовані переклади звернень турецьких представників до зовнішньополітичного відомства й інших державних органів, документи персонального характеру. Особливий інтерес становлять фото й автографи дипломатів, відтиски печаток, бланки установ.

Архівна інформація, що міститься в документах, які зберігаються в українських і зарубіжних архівах, засвідчує перспективи подальших досліджень. Вони мають вийти за межі лише України і Туреччини та враховувати потреби проведення архівної евристики в архівах Німеччини, Австрії, Болгарії. Практичним аспектом досліджень інституційної історії української дипломатичної служби та діяльності іноземних представництв в Україні може бути підготовка українськими й турецькими дослідниками спільного документального видання, виставок архівних документів відповідної тематики, маркування місць пам'яті дипломатичної історії.

¹ Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 34 с.; Дацків І.Б. Дипломатія

українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

² Сергійчук Б.В. Українсько-турецькі відносини в першій чверті XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 19 с.

³ Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку XXI ст. КИЇВ: ПП Сергійчук М. І., 2012. 320 с.

⁴ Кирилми Хакан. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 рр. URL: <http://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

⁵ Фархі Фурат Мехмет. Оприлюднені документи оттоманських архівів та їх важливість для дипломатичних відносин між Україною і Четверним союзом. *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: Зб. наук. праць*. Київ–Чернігів, 2018. С. 165–172.

⁶ Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині XVI — на початку XXI ст. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012. 320 с. Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 226–232; Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про розвиток консульських відносин між УНР і Туреччиною. *Науковий вісник Дипломатичної академії України. Історичні науки*. 2013. Вип. 20 «Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід». Ч. 1. С. 156–160.

⁷ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали. Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.: табл.

⁸ Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: у 2 т. Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. слово В.С. Огризка. Київ: Укр. письменник, 2008. Т. 1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с.

⁹ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів. Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського (США) та ін. Уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. Київ; Нью-Йорк; Філадельфія: Інститут історії України НАН України, 1999. 366 с.

¹⁰ Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали*. Київ, 2010. С. 84–87.

¹¹ Сергійчук Б. Документи з Османського архіву ... С. 228–230.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1063, оп. 3 спр. 12, арк. 6.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 50, арк. 4.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 5–6 зв.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. спр. 111, арк. 3.

¹⁶ Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву... С. 228–230.

¹⁷ Кирилми Хакан. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 рр. URL: <http://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

¹⁸ Там само.

- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 20; Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів... С. 183.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 30.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 287, арк. 7.
- ²² Обмен ратификационными грамотами. *Киевская мысль*. 1918. 27 (11) августа. № 147. С. 5.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 2.
- ²⁴ Там само, арк. 15.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 11.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 27–30.
- ²⁷ Турецький генеральний консул. *Відродження*. 1918. 31 (18) липня. Ч. 100. С. 3.
- ²⁸ Українська держава. Т. 2. С. 257.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 12.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 3, арк. 136.
- ³¹ Там само.
- ³² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 7.
- ³³ Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини... С. 229.
- ³⁴ Прием генерала Черячукина. *Киевская мысль*. 1918. 25 (12) сентября. № 169. С. 2.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 3, арк. 22, 23.
- ³⁹ Там само, арк. 33.
- ⁴⁰ Там само, арк. 23.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 12.
- ⁴² Державний архів Одеської області, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 47, арк. 87.
- ⁴³ Кирилми Хакан. Дипломатичні відносини...
- ⁴⁴ Коміренко І.Д. Мудреське перемир'я. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т.* Київ: Знання України, 2004. Т. 2. С. 139.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 111, арк. 24–25.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 29.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 13.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 30.
- ⁴⁹ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 14, арк. 50, 51.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 66.
- ⁵¹ Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів. *Вісті ВУЦВК*. 1920. 18 травня. № 123.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 726, арк. 44.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 628, арк. 222.
- ⁵⁵ Нога Народного комісара закордонних справ СРСР Повіреному в справах Німеччини в СРСР Радовіцу. *Українська РСР на міжнародній арені...* С. 632–633.
- ⁵⁵ Там само. С. 560.

REFERENCES

1. Farkhi Furat, M. (2018). Opryliudneni dokumenty ottomanskykh arkhiviv ta yikh vazhlyvist dlia dyplomatychnykh vidnosyn mizh Ukrainoiu i Chetvernym soiuzom. *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny*, 165–172 [in Ukrainian].

2. Hnatyshyn, I.M., & Kucheruk, O.S., Mavrin, O.O. (Eds.). (2008). *Dyplomatiia UNR i Ukrainskoi Derzhavy v dokumentakh ta spohadakh suchasnykiv*. (Vols.1–2). Kyiv: Ukr. Pysmennyk [in Ukrainian].

3. Kyrymly, K. *Dyplomatychni vidnosyny mizh Osmanskoiu imperiieiu i Ukrainskoiu Demokratychnoiu Respublikoiu, 1918–1921 rr.* Retrieved from <http://www.ucreainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20> [in Ukrainian].

4. Matyash, I.B. (Ed.). (2010). *Istoriya ukrayins`koyi dy`plomatiyi: pershi kroky` na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.) dokumenty` i materialy*. Ky`yiv: Vy`d-vo gumanit. 1-ry` [in Ukrainian].

5. Serhiichuk, B.V. (2013). Dokumenty z Osmanskoho arkhivu pro vidnosyny Ukrainskoi Derzhavy y Turechchyny v 1918 rotsi. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, 7, 226–232 [in Ukrainian].

6. Serhiichuk, B.V. (2013). Dokumenty z Osmanskoho arkhivu pro rozvytok konsulskykh vidnosyn mizh UNR i Turechchynoiu. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. Istorychni nauky*, 20, 156–160 [in Ukrainian].

Serhiichuk, B., & Serhiichuk, V. (2012). *Na mezhi dvokh svitiv: ukraïnsko-turetski vidnosyny v seredyni XVI — na pochatku XXI st.* Kyiv [in Ukrainian].

УДК 930:327.323 “1936/1938”

Ігор Римар

канд. іст. наук, судовий експерт сектору звуко-
та відеозапису лабораторії досліджень
у сфері інформаційних технологій
Київського НДЕКЦ МВС України
01601, Україна, Київ, вул. Володимирська, 15
E-mail:qwerty14531204@gmail.com

Оксана Черевко

канд. іст. наук, доцент
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
03037, Україна, Київ, вул. Освіти, 6
E-mail:oxanacherevko7@gmail.com

ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1936–1938 РОКІВ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізуються наукові розвідки зарубіжних та вітчизняних дослідників, присвячені вивченню причин, витоків, перебігу Великого терору в СРСР (1936–1938 рр.), його впливу на діяльність ІІІ Інтернаціоналу та національних секцій. Окрема увага приділена висвітленню в науковій літературі ролі керівництва НКВС та особисто Й. Сталіна в цьому процесі. У контексті проблеми репресій та Великого терору схарактеризовані комплексні наукові дослідження, в яких розглядаються механізми й засоби реалізації терору та репресій проти функціонерів Секретаріату ІІІ Інтернаціоналу та національних секцій. Здійснено спробу узагальнити погляди дослідників проблеми, виявити їхнє спільне бачення та найбільш дискусійні питання.

Ключові слова: Великий терор («велика чистка»), ІІІ Інтернаціонал (Комінтерн), більшовицький тоталітарний режим, сталінські репресії.

Ihor Rymar

PhD in History, Forensic Expert of
the Audio and Video Recording Sector
of the Research Lab in Information Technology
Kyiv NSDECC, the Ministry of the Interior of Ukraine
15, Volodymyrs'ka Street, Kyiv, 01601, Ukraine
E-mail:qwerty14531204@gmail.com

Oksana Cherevko

PhD in History, Associate Professor
National Pedagogical Dragomanov University
6, Osvity Street, Kyiv, 03037, Ukraine
E-mail:oxanacherevko7@gmail.com

THE IMPACT OF THE 1936-1938 GREAT PURGE ON THE THIRD INTERNATIONAL'S WORK: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

The article analyzes scientific investigations of foreign and domestic researchers devoted to the causes, origins, ways and means of the Great Terror realization in the USSR (1936–1938), its influence on the activities of the Third International and the subsequent destiny of its leaders. Particular attention is paid to the role of the NKVD leadership and J. Stalin personally in the process. In the context of the problem of repression and the Great Terror, complex scientific researches are considered. It also examines the mechanisms and means of realization of terror and repression, especially on the territory of the USSR, against political opponents of J. Stalin, national minorities, functionaries of the central apparatus of the III International, national sections. Considerable attention is paid to the analysis of the Soviet archives published in the first half of the 1990s and the documents (that declassified in 2015) of the Sectoral Archive of the Security Service of Ukraine that help to rethink the phenomenon of the Great Terror.

Analyzing the scientific investigations about repression at the Comintern, it was concluded that, according to the researchers, it is advisable to consider the III International both the agent, the instrument and the victim of terror. That is given the simultaneous dependence of repression in the USSR and the Comintern on J. Stalin, the Politburo, the Central Bureau,) and the NKVD, which ultimately resulted into horrific consequences for both the Soviet Union and the Third International. An attempt was made to summarize the views of the problem researchers, to identify their shared visions and the most debatable questions about the problem studied.

Keywords: Great Terror (“Great Purge”), III International (Comintern), Bolshevik totalitarian regime, Stalinist repressions.

Феномен Великого терору в СРСР 1936–1938 рр. є складним, суперечливим та багатовекторним процесом, тому існує необхідність його подальшого концептуального пояснення й аналізу. Велика кількість наукових підходів щодо трактування причин виникнення, розвитку та згор-

тання репресій 1936–1938 рр. потребує подальшої систематизації та окреслення основних напрямів і шкіл.

Репресії як явище загалом були притаманні більшовицькому стилю управління. Зіткнувшись із революційною ситуацією та в умовах громадянської війни 1917–1922 рр., більшовики змушені були застосовувати перманентні чистки власних рядів (іноді криваві) задля збереження єдності та консолідованості як керівного ядра партії, так і рядових членів. Однак, якщо до 1930-х рр. чистка сприймалася як «самоочищення партії» від шкідливих елементів та не супроводжувалася політичними розправами, то з 1936–1938 рр. вона перетворюється на жахливе знаряддя залякування населення та розправи з політичними суперниками.

Насамперед варто наголосити на проблемі періодизації феномена терору. Представники західної та вітчизняної історіографії, розглядаючи проблему Великого терору, виводять його початок від лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., призначення на посаду наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова та видання наказу наркома НКВС № 00447, яким започатковано його перший етап.

Однак варто звернутися до витоків Великого терору та зацентувати увагу на його підготовчому етапі, під час якого відбулося збирання інформації — від прийняття постанови ЦВК та РНК СРСР «Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік»¹ від 1 грудня 1934 р. до закінчення «великої чистки» партії восени 1936 р.

«Велика чистка» як явище характеризується тим, що, починаючи із зими 1933–1934 рр. до осені 1936 р., відбувався безперервний процес перевірки партійних документів кандидатів у члени та членів ВКП(б) з подальшою їх заміною. Під час чистки частина членів партії були виключені з її лав, частині винесено попередження тощо. Варто також звернути увагу на те, що упродовж зазначеного періоду до членів партії було застосовано два феномени тоталітарної тріади контролю: феномени біографії та автобіографії, критики та самокритики, що детально розглянуто німецькими дослідниками Б. Штудер та Б. Унфріда².

Варто також зауважити, що протягом 1936 р. відбулися одразу дві знакові події, які передували безпосередньому розв'язанню Великого терору: завершення «великої чистки» партії, яка розпочалася у 1934 р., та Перший московський показовий процес, що став своєрідною прелюдією до лютнево-березневого пленуму партії 1937 р.

Уже за підсумками пленуму 1937 р. та з призначенням М. Єжова народним комісаром внутрішніх справ розпочинається безпосередній терор як прямий наслідок кампаній із перевірки партійних документів та «великої чистки» партії.

Проблемі репресій та Великого терору (термін, уведений американським дослідником Р. Конквестом³) 1936–1938 рр. на території СРСР та в Комінтерні присвячено значний масив досліджень як західних, так і російських та вітчизняних істориків. У спробах знайти відповідь на питання про витoki й причини терору дослідники стикаються з абсурдністю ситуації, зокрема театралізованістю процесів і створенням вкрай напруженої атмосфери страху та взаємних підозр під час чисток, які охопили весь Радянський Союз.

Яскравою ілюстрацією картини суспільних настроїв напередодні Великого терору слугує цитата зі щоденника генерального секретаря III Інтернаціоналу Г. Димитрова: «Чому такий великий галас на суді. Незбагненно. Серед населення створено атмосферу крайнього схвильовання, взаємних підозр, доносів <...> Троцькізм розбитий — чому така кампанія?»⁴. Саме таке враження викликав суд над троцькістсько-зінов'євською групою в Г. Димитрова та його друзів Л. Фейхтвангера та М. Остен, які з кінця 1936 р. перебували в Москві. Запис від 18 грудня 1936 р., коли Л. Фейхтвангер та М. Остен були присутніми на суді, свідчить про нерозуміння ними причин суду та вироків — розстрілу за відсутності доказів, окрім визнань самих звинувачених, у ситуації, «коли радянський режим настільки сильний, що йому не варто боятися людей, що сидять у в'язницях»⁵.

Очевидно, «режим» в особі Й. Сталіна, не мислив себе без «перманентних чисток, терору, постійної війни проти власного народу»⁶. Пошук ворогів, пристосуванство, мобілізація схвалення та ворожості, нав'ювання страху — все це стало частиною сталінської політичної культури⁷. Окрім цього, варто наголосити на абсурдності, масовому страхові, недовірі та підозрливості, абсолютній незахищеності, тотальній прецесії симулякрів, коли образ уявного ворога передує, стимулює пошук та породжує ворога «реального», якого насправді не існує.

Великий терор як глобальне явище, «що став можливим завдяки тоталітаризму»⁸, охопив територію Союзу РСР, усі прошарки суспільства, включаючи іноземців та політемігрантів, усі структури й рівні соціуму та державного апарату.

Вивченню Великого терору, виявленню його причин і впливу на суспільні структури й партію присвятили наукові розвідки численні відомі дослідники, як західні, так і українські, і російські. Незважаючи на певні протиріччя, як зазначає російський історик О. Хлевнюк, більшість із них сходяться на тому, що терор був серією централізованих та керованих із Кремля акцій, головним ініціатором та ідеологом яких був Й. Сталін⁹.

Підсумовуючи досягнення попередніх дослідників та спираючись на напрацьований ними наратив, російський дослідник А. Медушевський¹⁰

виділяє сім основних підходів (психологічний, інституційний, функціональний, соціологічний, фактор особистості, багатофакторний аналіз, відмова від раціонального пояснення цього феномена) які, проливаючи світло на Великий терор та дошукуючись причин і витоків цього явища, намагаються дати відповідь на єдине запитання: чому так сталося?

Окрім цього, «при вивченні механізмів репресій 1936–1938 рр. виявляються певні протиріччя»¹¹ у їх трактуваннях. Вони пов'язані передусім із такими питанням: як та звідки виникла ідея Великого терору, яка його інституційна основа, як він розвивався – стихійно чи під контролем Й. Сталіна, і насамкінець, де проходить межа між терором та іншими формами насилля, притаманними сталінській тоталітарній системі.

Комплексно та системно проблему репресій можливо дослідити через застосування саме багатофакторного аналізу. Великий терор, як і загалом сталінську репресивну систему, неможливо пояснити, висуваючи на перший план ту чи іншу складову. Як внутрішні (ліквідація «п'ятої колони»¹² тощо), так і зовнішні (активізація фашистських організацій та страх загрози нової війни¹³) причини та чинники впливали на характер і сутність сталінської політики та системи управління.

З відкриттям радянських архівів після розпаду СРСР у першій половині 1990-х рр. з'явилася велика кількість документальних збірників та публікацій окремих документів, які заклали основу для сучасного осягнення та переосмислення феномена Великого терору, ґрунтовнішого вивчення його витоків, реалізації та наслідків.

Для української історичної науки відчутним поштовхом до вивчення феномена 1936–1938 рр. стало поступове розсекречення документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) з наступним повним розсекреченням документів радянської епохи в 2015 р. Це сприяло активізації дослідження дискусійних проблем радянської історії в Україні, серед яких питання терору посідає чи не найперше місце. Протягом 1990-х — 2010-х рр. виходить друком декілька дуже важливих збірників документів, котрі проливають світло на окремі аспекти терору в УРСР.

Серед них особливу увагу привертає перша частина 8-го тому 9-того зібрання документів «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»¹⁴. Документи збірки висвітлюють перебіг Великого терору на території СРСР загалом, та УСРР/УРСР зокрема. Окремий корпус документів присвячений «польській операції» НКВС — одній із найбільших національних операцій у межах «національної лінії» Великого терору 1936–1938 рр.

У контексті «польської операції» під час Великого терору в УСРР/УРСР цінним також є збірник документів і матеріалів «Справа

«Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.» за редакцією українських дослідників С. Кокіна, Р. Подкура та О. Рубльова¹⁵. На основі розсекречених документів російських архівів та Галузевого державного архіву СБУ упорядники акцентують увагу на малодосліджених аспектах справи проти Польської організації військової (ПОВ) та польської національної меншини в контексті реалізації оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485, що є важливим внеском у дослідження процесу розгортання та реалізації репресій проти польської нацменшини на території СРСР у межах політики та практики Великого терору.

Окрім «польської операції», на теренах УРСР у межах Великого терору було проведено також «німецьку операцію», спільно досліджену українськими та німецькими істориками С. Кокіним, Н. Сердюк та А. Айсфельдом¹⁶. У збірнику, сформованому на основі документів ГДА СБУ, висвітлюється процес підготовки та проведення органами НКВС УРСР масової «німецької операції» як невід'ємної складової терору 1936–1938 рр. На основі виявлених документів розкриваються історичні обставини підготовки та реалізації оперативного наказу наркома № 00449 від 25 липня 1937 р. на території СРСР. Також упорядниками характеризується методика відбору репресованих, механізми проведення операції та наслідки для німецької нацменшини УРСР.

Окремий документальний масив — це матеріали, які характеризують діяльність каральних органів УСРР/УРСР у справі встановлення та зміцнення більшовицького тоталітарного режиму протягом 1919–1991 рр. Особлива увага приділяється діяльності ЧК–ГПУ–НКВС у 1930-х рр. у контексті утвердження сталінського тоталітарного режиму¹⁷. Ще один аспект вивчення Великого терору, якому особливу увагу приділяють вітчизняні дослідники, — реалізація Великого терору в рамках наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00447 — так звана «куркульська операція» в УРСР¹⁸.

Російська історична наука, маючи у своєму розпорядженні значний документальний масив, не обійшла увагою проблему репресій у СРСР та сприяла формуванню комплексного й багатовекторного підходу до вивчення цієї проблеми. Зокрема, завдяки публікаціям документів із радянських архівів.

Серед великої кількості матеріалів, опублікованих протягом 1990-х — 2010-х рр., найбільш вагомим є збірник документів за редакцією академіка О. Яковлева 2004 р.¹⁹, присвячений проблемі Великого терору. Документи збірника охоплюють виключно період 1937–1938 рр. та проливають світло не лише на малодосліджені аспекти терору, але й на роль Й. Сталіна в його розгортанні та завершенні восени 1938 р. Доповнюють

картину документальні матеріали щодо діяльності сталінського Політбюро в 1930-х рр.²⁰. Одна з частин збірника присвячена періоду терору й розкриває механізми політичного життя та боротьби всередині радянської верхівки, а також процес та наслідки терору для представників найвищої ланки радянського партійного керівництва.

Окремі матеріали присвячені депортаціям національних меншин протягом періоду правління Й. Сталіна²¹, а також функціонуванню табірної системи примусової праці — ГУЛАГу²², та розкривають масштаби, характер і наслідки сталінської практики соціального насилля й використання праці ув'язнених протягом 1928–1953 рр.

Особливий інтерес викликає епістолярна спадщина, що представлена кореспонденцією радянського керівництва впродовж 1928–1941 рр.²³, зокрема йдеться про листування Й. Сталіна з Л. Кагановичем²⁴. Цей тип джерел, з одного боку, розкриває процес роботи вищого партійного керівництва СРСР, характер неформальних зв'язків, механізм прийняття рішень тощо. З іншого боку, за відсутності додаткового документального масиву, листування проливає світло на процес розгортання терору, механізм відбору підсудних та цілі, які переслідувало радянське керівництво, розпочинаючи терор передусім проти партійної верхівки, представників національних меншин та діячів Комінтерну.

У російських збірниках архівних документів наголошується на таких аспектах проблеми, як прийняття рішень вищим радянським партійним керівництвом на чолі з Й. Сталіним та доведення їх до низового (районного) рівня, де безпосередньо функціонери на місцях займалися реалізацією чисток і терору відповідно до вказівок зверху, рознарядок, лімітів тощо.

Важливий масив джерел становлять спогади й мемуарна література. Г. Димитров²⁵, М. Бубер-Нейман²⁶, Ж. Павлович²⁷, Дж. Орвелл²⁸ та ін. — безпосередні очевидці, учасники, жертви терору. Вони залишили неоціненні свідчення про епоху терору, атмосферу масового страху та маніакальну одержимість пошуками ворога, що охопила радянський соціум.

Досліджуючи феномен Великого терору та політичних репресій на території СРСР, варто виокремити ще один, досить специфічний вид історичних джерел, а саме матеріали художньої літератури. Йдеться про твори, написані під впливом подій громадянської війни в Росії, що стали відображенням становлення радянської влади (М. Островський²⁹), особистих трактувань справжньої суті й мотивів Великого терору 1936–1938 рр. (А. Кестлер³⁰, О. Солженіцин³¹), реакції на більшовицьку ідеологію та політику СРСР, поданої у художній формі (Дж. Оруел)³².

Цінність творів вищезгаданих авторів зумовлена тим, що вони були безпосередніми очевидцями, а подекуди навіть учасниками подій, що

переосмислилися ними пізніше в художній формі. Їхня причетність до комуністичного руху (М. Островський), національних компартій (А. Кестлер та О. Солженіцин) чи крайніх лівих течій (Дж. Оруел) поступово призвела до розчарування у відстоюваних ідеях та розуміння необхідності критичного переосмислення власного досвіду, своєрідної «сповіді», що відображається в художній формі, непрямій критиці та іронії щодо пануючого в СРСР режиму. Використання творів художньої літератури розширює рамки джерельної бази й дає змогу залучити, окрім мемуарної літератури, переосмислений і втілений у художній формі досвід очевидців подій як протест/реакцію на несправедливість тоталітарного режиму чи травматичний досвід пережитого.

Загалом, джерельна база досліджень репресій і терору в СРСР є досить широкою, різноманітною та певною мірою громіздкою, однак, це не означає, що за її допомогою можливо досягнути всі аспекти феномена Великого терору. Водночас опубліковані збірники документів, мемуарна та епістолярна спадщина, твори художньої літератури дають змогу виявити, розкрити й схарактеризувати процес розгортання, проведення та наслідки Великого терору в усій його суперечливості, складності як єдиного цілеспрямованого процесу.

Варто зауважити, що проблема репресій щодо діячів Комінтерну у світовій історіографії є невіддільною від проблеми державного насилля, національного терору та сталінських репресій загалом у СРСР. Виходячи з цієї позиції, зумовленої єдністю терору проти діячів III Інтернаціоналу та Великого терору загалом, варто зацентувати на дослідженнях, що безпосередньо стосуються проблеми Великого терору, репресій щодо національних меншин та державного насилля в СРСР задля аналізу безпосередніх причин, перебігу та наслідків репресій 1936–1938 рр., як для СРСР, так і для III Інтернаціоналу.

Проблема Великого терору та сталінських репресій другої половини 1930-х рр. є однією з найбільш контроверсійних і складних в історії СРСР, вона традиційно привертає увагу істориків. Охопивши весь Радянський Союз, терор не міг оминати Комінтерн і представників національних компартій, які перебували в Москві. Репресії і терор безпосереднім чином вплинули не лише на діяльність III Інтернаціоналу, але й на функціонування його секцій — комуністичних партій. У цьому контексті привертають увагу праці західних істориків: Р. Конквеста³³, Н. Верта³⁴, Н. Наймарка³⁵, Т. Мартіна³⁶, Й. Баберовскі³⁷, А. Гетті³⁸, С. Куртуа³⁹, Х. Куромія⁴⁰, В. Дьоннінгхауса⁴¹ та ін.

Основна увага дослідників проблеми зосереджується на механізмах і характері терору в СРСР, його інституційній основі, категоріях населення, новаціях національної політики СРСР, терорі та репресіях проти

представників нацменшин тощо. Водночас історики поділяють тезу про те, що в розгортанні та проведенні Великого терору й репресій 1930-х рр. особливу роль відіграв Й. Сталін як ідейний натхненник, ініціатор та одна з ключових осіб, що здійснювали чистки та терор; підтримують погляд про необхідність подолання розколу між «ревізіоністською школою» та «школою тоталітаризму» у вивченні історії СРСР.

Окрім дослідження політико-ідеологічних аспектів терору та новацій у національній політиці, праці С. Девіса⁴², Р.Д. Ширера⁴³, К. Шлегеля⁴⁴, Ф.-К. Нерара⁴⁵, збірник статей за редакцією М. Гейера та Ш. Фіцпатрік⁴⁶, присвячені соціальним аспектам репресій і терору на території СРСР (дихотомія «ми» і «вони» як прояв соціальної ідентичності та її зв'язок із терором тощо), його наслідкам для радянського соціуму, практики політичного доносу, що був невід'ємною складовою терору проти представників Комінтерну, які мешкали в московському готелі «Люкс». Як зауважує у своїх спогадах М. Бубер-Нейман, «вони стали агентами ГПУ та доносили на своїх земляків»⁴⁷.

Російська історіографія, своєю чергою, теж не оминає увагою дослідження проблеми репресій і державного насилля в СРСР 1930-х рр. Маючи у своєму розпорядженні більший масив архівних документів, ніж їхні західні колеги, російські дослідники зосереджують увагу на причинах та витоках феномена Великого терору (О. Хлевнюк⁴⁸, М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Біннер⁴⁹, Л. Рибаківський⁵⁰, матеріали VI міжнародної наукової конференції за ред. С. Кропачова⁵¹), ролі Й. Сталіна в керівництві органами НКВС під час підготовки та проведення масових репресій (В. Хаустов)⁵², протидії у середовищі Політбюро та партійної номенклатури репресіям, їхньому впливі на внутрішньополітичне життя СРСР (А. Рогінській⁵³, В. Роговін⁵⁴, О. Шубін⁵⁵), операціях проти національних меншин (М. Петров та А. Рогінський⁵⁶, М. Осотін та А. Рогінський⁵⁷, дослідження об'єднання «Меморіал»⁵⁸) тощо. Водночас російські історики, залишаючи за Й. Сталіним роль натхненника та ініціатора репресій і терору, вказують на те, що якби він не мав у своєму розпорядженні таких прямих виконавців його волі, як нарком внутрішніх справ М. Єжов та партійні функціонери на місцях, терор не став би таким масовим і тотальним. Як західні, так і російські історики, досліджуючи чистки й терор 1930-х рр., сходяться на тому, що III Інтернаціонал потрапивши в лещата сталінської системи, втратив велику частину свого складу та представників комуністичних партій, які перебували на території СРСР.

Значна увага істориків приділена також соціальному виміру репресій і терору на території СРСР. Дослідження В. Зими⁵⁹, С. Кропачова та Є. Крінко⁶⁰, матеріали міжнародної конференції за редакцією О. Сорокіна, О. Кобака та О. Кувалдіна⁶¹ розкривають різноманітні аспекти

соціальних практик виживання за часів терору, вплив репресій на радянський соціум та людину, демографічні наслідки терору тощо. Звертаючись безпосередньо до соціального аспекту феномена Великого терору, як західні, так і російські історики реконструюють масштаби цього явища, його вплив на суспільну свідомість та радянський соціум напередодні Другої світової війни.

На відміну від західної та російської історіографічних традицій, представники української історіографії майже не звертали увагу на проблему терору проти діячів III Інтернаціоналу. І все ж таки, серед нечисленних праць, присвячених репресіям і терору 1930-х рр. як явищу внутрішньополітичного життя СРСР, варто виокремити ґрунтовну студію українського історика С. Білоконя⁶² як невід'ємну частину історіографії терору, яка дає змогу глибше усвідомити особливості національного терору на території УРСР. На основі великої кількості документів українських архівів, монографічної та періодичної літератури, автор значну увагу приділяє джерелознавчому аспекту вивчення документів НКВС, подає ґрунтовну та систематизовану історіографію проблеми, реконструює механізми та характер терору в СРСР, з'ясовує причини та особливості терору на території УСРР/УРСР протягом 1917–1941 рр., акцентує увагу на репресіях проти окремих верств та національних меншин на території республіки. Незважаючи на те, що автором аналізується терор переважно на території УСРР/УРСР, а також на певну суб'єктивність в оцінках мотивів, причин та масштабів репресивних заходів радянського керівництва проти різних верств населення України, монографія є одним із найґрунтовніших вітчизняних досліджень проблеми терору в СРСР та в УСРР/УРСР зокрема.

Значний інтерес становить дослідження Л. Якубової та Я. Примаченко⁶³, присвячене більшовицькому терору в Україні. Ілюструючи очевидну антирадянську, антибільшовицьку та загалом антикомуністичну позицію авторів, ця праця розкриває нові аспекти проведення національного терору на території УРСР.

Увагу дослідників проблеми привертає український науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», заснований у 1994 р. Тематика журналу — репресивна та каральна політика органів радянського тоталітарного режиму протягом 1917–1991 рр. На сторінках журналу знайшли відображення різноманітні аспекти Великого терору 1936–1938 рр. Автори переважної більшості наукових розвідок звертаються до проблематики терору на території УРСР. Зокрема, це праці Пристайко В.⁶⁴, Лотоцького О.⁶⁵, Нікольського В.⁶⁶, Васильєва В.⁶⁷, Подкура Р.⁶⁸, Бажана О.⁶⁹, Золотарьова В.⁷⁰, Кокіна С.⁷¹, Ведмідь Л.⁷² та ін.

У своїх дослідженнях українські історики акцентують увагу на регіональних аспектах терору в УРСР, його впливі на науку, економічне

життя республіки, керівному складі репресивних органів, репресіях проти духівництва, статистичному вимірі, реакції на терор «шістдесятників» тощо. На особливу увагу заслуговує випуск, присвячений 70-річчю Великого терору⁷³.

З іншого боку, певну увагу вітчизняні дослідники приділяють проблемі національного терору на території УРСР. Зокрема, в розвідках Єрмака О.⁷⁴, Чирко Б.⁷⁵, Рубльова О. та Репринцева В.⁷⁶, Гранкіної О.⁷⁷, Потапова Н.⁷⁸ аналізуються механізми національного терору на території УРСР, акцентується увага на таких національних операціях, як польська, харбінська, терорі проти болгар та ін. нацменшин на території УРСР, джерелознавчих аспектах дослідження терору проти них у 1936–1938 рр. тощо.

Загалом, внесок українських дослідників у вивчення феномена Великого терору є вагомим, зокрема в дослідженні національних операцій на основі документів Галузевого державного архіву СБУ та матеріалів інших українських архівів.

Незважаючи на майже цілковите переважання праць, присвячених Великому терору загалом, усе-таки варто виокремити ті нечисленні дослідження російських і західних науковців, що торкаються проблеми сталінських репресій у Комінтерні та в середовищі іноземних комуністів упродовж другої половини 1930-х рр.

У західній історіографічній традиції варто виділити колективну працю французьких істориків «Чорна книга комунізму»⁷⁹, окремий розділ якої присвячено репресіям у III Інтернаціоналі та в середовищі іноземних комуністів. Особливу увагу автори звертають на причини та характер репресивних заходів, мету, яку переслідували репресії, тощо. Зокрема, об'єктом, проти якого був спрямований терор, як зауважують дослідники, стали чиновники центрального апарату, національні секції та рядові комінтернівські функціонери, що дозволяє авторам зробити висновок: під удар потрапили всі — від Секретаріату ВККІ до представництв національних компартій⁸⁰.

Вагомим є науковий доробок американського історика У. Чейза⁸¹. На основі великого обсягу документального матеріалу він розкриває природу, характер, причини та наслідки сталінських чисток не лише в Комінтерні, але й у середовищі іноземних комуністів, насамперед німців, угорців, поляків та ін. Свої висновки У. Чейз підкріплює архівними документами, що в повному обсязі наводяться в його праці. Аналізуючи репресії у Комінтерні, він характеризує організацію одночасно як агента, інструмент та жертву терору, вказуючи на одночасну залежність репресій у СРСР і III Інтернаціоналі від Й. Сталіна, Політбюро, Центрального комітету ВКП(б) та НКВС⁸², що призвело до жахливих наслідків як для Радянського Союзу, так і для Комінтерну.

Праця німецьких істориків Б. Штудер та Б. Унфріда⁸³ присвячена дискурсивним практикам та самоідентифікації «нової людини» у сталінському соціумі 1930-х рр. Автори розглядають інституційні основи та характер репресій не лише в Радянському Союзі, але й у Комінтерні як частині апарату партії-держави СРСР. Як резюмують дослідники, основне завдання численних комісій, створених для проведення чистки в Комінтерні та емігрантському середовищі впродовж 1936–1937 рр., полягало у «зміні персоналу Комінтерну, знищенні старих кадрів»⁸⁴.

Російські дослідники сталінського терору в Комінтерні зосереджують увагу на проблемах кадрової політики, чистках комінтернівського апарату й терорі більшою мірою в самому Комінтерні, ніж у середовищі іноземних комуністів (О. Ватлін⁸⁵, М. Пантелеєв⁸⁶, К. Макдермот⁸⁷). Окремий аспект, який аналізують російські історики, — це діяльність спеціальних комісій із перевірки партійних документів, таких як «комісія Москвіна» (Л. Бабчиченко)⁸⁸, котрі займалися попереднім збиранням інформації, що лягла в основу інституційної і документальної бази для подальшого терору в 1936–1938 рр. На основі ґрунтовного дослідження чисток в апараті Комінтерну російський історик Ф. Фірсов⁸⁹ висунув гіпотезу, що окрім трьох московських процесів, готувався четвертий, безпосередньо проти Комінтерну.

Особливу увагу дослідники проблеми приділяють питанню репресій щодо представників Комуністичної партії Польщі (Ф. Фірсов, І. Яжборовська⁹⁰), діяльності Г. Димитрова у справі порятунку жертв сталінських репресій (Ф. Фірсов⁹¹) тощо. Загалом, проблема репресій як у апараті Комінтерну, так і серед іноземних комуністів на території СРСР потребує подальшого й ґрунтовнішого опрацювання.

Звертаючись безпосередньо до терору проти іноземних комуністів, варто виділити найбільш показовий приклад: справа проти члена Комуністичної партії Німеччини (КПН) В. Мюнценберга.

В. Мюнценберг досить рано долучився до лав соціалістичної партії, яку залишив після знайомства з В. Леніним у Цюриху. Активний анти-мілітарист входить до організації спартаківців. Достатньо швидко він опинився серед представників цілої мережі різноманітних товариств, які займалися пропагандою радянського досвіду. Основними соціальними категоріями, на які була націлена пропагандистська діяльність В. Мюнценберга, були інтелектуали, митці, культурна еліта. Як писав про нього німецький есеїст М. Шпербер, «він підштовхував письменників, філософів, митців різного роду засвідчувати власними підписами свою належність до передових лав найрадикальніших борців <...> він, таким чином, мав у своєму розпорядженні цілу низку інтелектуалів, які лише чекали <...> знаку, аби разом з ним вирушити в дорогу; напрямок руху обирав він сам»⁹².

Дослідник комунізму, французький історик Ф. Фюре характеризує В. Мюнценберга періоду 1933–1935 рр. як людину, яка стала кимось на кшталт «світового підпільного міністра пропаганди Комінтерну, вплив якого <...> відчувався в Західній Європі»⁹³. В. Мюнценбер, цей представник «радянської культурної дипломатії» (*Soviet cultural diplomacy*)⁹⁴, звик жити на периферії комуністичного руху та привертати до себе увагу харизмою і вправністю агітатора, що з часом почало викликати певні підозри в Москві.

До 1936 р. В. Мюнценберг залишався вірним послідовником та прихильником Й. Сталіна, незважаючи на конфлікт із німецьким комуністом В. Ульбріхтом щодо подальшої долі німецького народного фронту (*Volksfront*). У результаті В. Мюнценберг поступово віддаляється від Комінтерну та протягом 1936 р. переходить в опозицію до сталінського режиму.

У жовтні 1936 р. Г. Димитров пропонує В. Мюнценбергу очолити Відділ друку та пропаганди Комінтерну, але отримує відмову. Якби він погодився, «проблема Мюнценберга» найімовірніше розв'язалася би в рамках Великого терору.

Саме в цей час Інтернаціональна контрольна комісія (ІКК), що займалася перевіркою партійних документів членів Комінтерну та іноземних компартій, розглядає так звану «справу Мюнценберга» щодо витрат ним комінтернівських грошей у Берліні та Парижі протягом 1934–1935 рр.⁹⁵. Очевидно, що В. Ульбріхт знав про можливу долю В. Мюнценберга у випадку приїзду до Москви, про що сам пізніше зізнався німецькому юристу та колишньому пруському міністрові фінансів О. Клепперу⁹⁶.

Для генсека Комінтерну це теж не було секретом. 11 листопада 1937 р. Г. Димитров занотує в щоденнику зміст бесіди з Й. Сталіним, який називає В. Мюнценберга троцькістом та пропонує заманити його до Москви, щоб заарештувати⁹⁷. 21 березня 1938 р. секретар Комінтерну й тимчасовий керівник КПН (на час ув'язнення Е. Тельмана) В. Пік, за погодженням Кремля, направив Г. Димитрову проект постанови про виключення В. Мюнценберга зі складу ЦК КПН⁹⁸. У 1939 р. В. Мюнценберг приймає рішення вийти з КПН, що означає його остаточне відречення від сталінської версії комунізму.

Таким чином, В. Мюнценбергу вдалося уникнути жорен сталінського терору. Однак тим національним бюро компартій і комінтернівським функціонерам, які в період розгортання терору перебували на території СРСР, пощастило менше. Найбільш показовим прикладом серед репресованих став керівник угорської компартії Б. Кун та ще близько 30 угорських комуністів. Як зазначає український історик М. Держалюк, генсека компартії Угорщини розстріляно в Москві 29 серпня 1939 р. за звинува-

ченням у створенні фашистської організації, яка ставила собі за мету повалення влади в СРСР, проводила антикомінтернівську та антибільшовицьку політику. Окрім цього, заарештували і стратили 32 членів уряду Угорської радянської республіки, близько 90% угорських емігрантів заарештовано, вислано з території СРСР або ж страчено⁹⁹.

Окрім угорської компартії, за свідченням сучасника подій, югославського комуніста Ж. Павловича, репресій зазнали також представники Комуністичної партії Югославії (КПЮ). Генсек компартії Югославії М. Горкіч, значна частина так званої «старої гвардії» КПЮ та близько ста югославських товаришів були ліквідовані¹⁰⁰.

Під час терору, як зауважує американський дослідник Е. Вейц, репресовано близько 60% німецьких комуністів, які проживали на території СРСР¹⁰¹.

Однак найжорстокіше сталінський режим розправився з представниками польської компартії. 28 листопада 1937 р. керівний склад компартії Польщі на чолі з А. Варським було репресовано, а партію розпущено до подальших вказівок із Кремля. Офіційно компартію розпустили постановою Президії та Секретаріату ВККІ, протокол № 27(Б) та № 337(Б) від 16 серпня 1938 р. за звинуваченнями у «засміченості» партії «пілсудчиками, троцькістсько-бухарінськими виродками» та іншими антисоціальними елементами, які проникли в партію та працювали на ворога проти антифашистських і демократичних сил¹⁰².

Підсумовуючи, варто зазначити, що більшість як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників сходяться на тому, що Великий терор 1936–1938 рр. був невід'ємною частиною сталінської системи управління, ініційованою й керованою з єдиного центру акцією, натхненником та ідеологом якої виступало керівництво СРСР та особисто Й. Сталін. Розпочавшись як терор проти політичних опонентів, прикритий пропагандистськими розмовами про троцькізм, шпигунство та шкідництво, він досить швидко переріс у масові репресії проти цільових груп населення СРСР (куркулі, колишні царські чиновники, білогвардійці, представники національних меншин, що мешкали в прикордонних районах Союзу РСР, представники національних комуністичних партій та ін.). Вони були визначені центральною владою як такі, що загрожують існуванню радянської системи та співпрацюють із фашистськими й антидемократичними силами, що видавалося логічним і відповідало державній риториці періоду антифашистського повороту як у політиці СРСР, так і Комінтерну.

Щодо аналізу проблеми репресій і терору в СРСР та Комінтерні дослідники сходяться на думці про маніакальну одержимість радянського диктатора пошуком ворогів у середині СРСР та наявністю прихованої

«п'ятої колони», яка працювала з метою розвалу Радянського Союзу. Найбільш відповідною мішенню стали іноземні комуністи та національні прикордонні меншини, передусім через їхні транскордонні зв'язки з батьківщиною та емігрантськими колами.

Водночас, найбільш дискусійними питаннями в історіографії проблеми залишаються кількість жертв репресій 1936–1938 рр., ступінь залученості іноземних комуністів до терору проти своїх земляків тощо. До того ж висунута російським істориком Ф. Фірсовим гіпотеза про підготовку четвертого показового процесу проти III Інтернаціоналу, незважаючи на аргументи вченого та опосередковані документальні свідчення, усе ще залишається в дискусійному полі.

Ще одним каменем спотикання в історіографії проблеми є критика «Чорної книги комунізму» авторства французьких істориків, передусім через дискусії щодо оцінки кількості жертв сталінського терору та ступеня злочинності більшовицького режиму як такого.

І наостанок прослідковується процес подолання концептуальних протиріч між «школою тоталітаризму» та ревізіоністами в дослідженні історії Великого терору в СРСР, їхнє зближення на тлі поширення синтетичних концепцій у сучасній історичній науці.

¹ Постановление Президиума ЦИК СССР от 1 декабря 1934 года. URL: <http://doc.histrf.ru/20/postanovlenie-prezidiuma-sssr-ot-1-dekabrya-1934-goda/>

² Штудер Б., Унфрид Б. Сталинские партийные кадры. Практика идентификации и дискурсы в Советском Союзе 1930-х гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 247 с.

³ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. 880 с.

⁴ The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949. Yale University Press: New Haven and London, 2003. P. 51.

⁵ Там само. С. 44.

⁶ Волгогонов Д.А. Семь вождей: у 2-х книгах. Кн. I. Москва: АО «Издательство «Новости», 1995. С. 203.

⁷ Баберовски Й. Выжженная земля: Сталинское царство насилия. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. С. 16.

⁸ Даниелс Р.В. Взлет и падение коммунизма в России. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 246.

⁹ Хлевнюк О. «Причины «большого террора». *Ведомости*, 7 июля 2017. URL: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora>

¹⁰ Медушевский А. Сталинизм как модель социального конструирования. *Российская история*. 2010. № 6. URL: <https://publications.hse.ru/articles/72545345>

¹¹ Там само.

¹² Майнер С.М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика. 1941–1945. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 60–61.

¹³ Harris J. Stalin as Historical Personality. *The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 186.

¹⁴ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. Ч. 1. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут національної пам'яті — Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Варшава; Київ, 2010. 1040 с.

¹⁵ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.

¹⁶ «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років. Київ: К.І.С., 2018. 1248 с.

¹⁷ Шаповал Ю. та ін. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. 608 с.

¹⁸ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Частина 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Частина 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 598 с.

¹⁹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. Москва: МФД, 2004. 736 с.

²⁰ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Москва: «АИРО-XX», 1995. 340 с.

²¹ Сталинские депортации. 1928–1953. Москва: МФД: Материк, 2005. 904 с.

²² История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 728 с.

²³ Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 519 с.

²⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 798 с.

²⁵ The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949. Yale University Press: New Haven and London, 2003. 496 p.

²⁶ Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим: записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920–1930-х годах. Москва: АИРО-XX, 1995. 262 с.

²⁷ Павлович Ж. Баланс советского термидора. Сталинский террор в судьбе сербского коммуниста. Минск: Літаратура і Мастацтва, 2011. 256 с.

²⁸ Орвелл Дж. Памяти Каталонии. Paris: Editions de la Seine, 1971. 313 с.

²⁹ Островский Н. Как закалялась сталь. Рожденные бурей. Москва: Молодая гвардия, 1979. 576 с.

³⁰ Кестлер А. Слепящая тьма. Москва: ДЭМ, 1989. 208 с.

³¹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования. Часть I–II. Екатеринбург: Издательство «У-Фактория», 2006. 278 с.

³² Орвелл Дж. 1984: роман. Київ: Вид-во Жупанського, 2015. 312 с.; Орвелл Дж. Колгосп тварин. Київ: Вид-во Жупанського, 2015. 120 с.

³³ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. 880 с.

³⁴ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 447 с.

³⁵ Наймарк Н. Геноциди Сталіна. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 136 с.

³⁶ Мартин Т. Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм в Радянському Союзі, 1923–1939. Київ: Критика, 2013. 640 с.

³⁷ Баберовски Й. Выжженная земля: Сталинское царство насилия. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 478 с.; Баберовски Й. Красный террор: История сталинизма. Москва: РОССПЭН, 2007. 278 с.

³⁸ Гетти А. Практика сталинизма: Большевики, бояре и неумирающая традиция. Москва: Политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2016. 374 с.

³⁹ Куртуа С. Більшовизм à la française. Київ: Темпора, 2012. 456 с.

⁴⁰ Kuromiya N. Communism, Violence and Terror. *The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 279–303.

⁴¹ Дённингхаус, В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). Москва: РОССПЭН, 2011. 727 с.

⁴² Дэвис С. Мнение народа в сталинской России: Террор, пропаганда и инакомыслие, 1934–1941. Москва: РОССПЭН, 2011. 231 с.

⁴³ Ширер Д.Р. Сталинский военный социализм. Репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 543 с.

⁴⁴ Шлэгель К. Террор и мечта. Москва 1937. Москва: РОССПЭН, 2011. 742 с.

⁴⁵ Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). Москва: РОССПЭН, 2011. 398 с.

⁴⁶ За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма. Москва: РОССПЭН, 2011. 679 с.

⁴⁷ Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим: записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920-1930-х годах. Москва: АИРО-XX, 1995. С. 249

⁴⁸ Хлевнюк О. «Причины «большого террора». *Ведомости*, 7 июля 2017. URL: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora>; Хлевнюк, О. «Феномен «большого террора». *Ведомости*, 29 июня 2017. URL: <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/06/29/701835-fenomen-terrora>

⁴⁹ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. *Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447*. Москва: Новый Хронограф, 2008. 784 с.

⁵⁰ Рыбаковский Л. Л. Политический террор. 1937–1938 гг. Москва: Эконинформ, 2013. 245 с.

⁵¹ Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции. Краснодар: Экоинвест, 2010. 424 с.

⁵² Хаустов, В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 432 с.; Хаустов В. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х годов. *Исторические сборники «Мемориал», «Репрессии против поляков и польских граждан»*, 1997. URL: <http://www.old.memo.ru/history/POLAcy/Index.htm>

⁵³ Рогинский А. Партия расстрелянных. Москва: Московская типография № 3 РАН, 1997. URL: <https://stuff.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume5/index.html>

⁵⁴ Роговин В. 1937. Москва, 1996. URL: <http://trst.narod.ru/rogovin/t4/oglav.htm>

⁵⁵ Шубин А.В. Вожди и заговорщики: политическая борьба в СССР в 1920–1930-х годах. Москва: Вече, 2004. 425 с.

⁵⁶ Петров Н., Рогинский А. Польская операция НКВД 1937–1938 гг. *Исторические сборники «Мемориал», «Репрессии против поляков и польских граждан»*, 1997. URL: <http://www.memo.ru/history/POLAcy/vved/index.htm>

⁵⁷ Ochotin N., Roginski A. Zur Geschichte der „Deutschen Operation“ des NKWD 1937–1938. *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, 2000/2001.

⁵⁸ Международное историко-просветительское правозащитное и благотворительное общество «Мемориал». URL: <http://old.memo.ru/index.htm>

⁵⁹ Зима В. Человек и власть в СССР в 1920–1930-е годы: политика репрессий. Москва: Собрание, 2010. 234 с.

⁶⁰ Кропачев С.А., Кринко Е. Ф. Потери населения СССР в 1937–1945 гг.: масштабы и формы. *Отечественная историография*. Москва: РОССПЭН, 2012. 350 с.

⁶¹ История сталинизма: Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий: материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 18–20 октября 2012 г. Москва: РОССПЭН, 2013. 485 с.

⁶² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.

⁶³ Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

⁶⁴ Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 70–88.

⁶⁵ Лотоцький О. «Лабораторія» Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 1. С. 183–227.

⁶⁶ Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4. С. 103–112.

⁶⁷ Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2004. № 1/2(22/23). С. 35–58; Васильєв В., Подкур Р. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького та Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 1(44). С. 48–120.

⁶⁸ Подкур Р. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 2(33). С. 136–167.

⁶⁹ Бажан О. Репресії проти духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 2(29). С. 7–17; Бажан О. «Ми всіх ворогів народу змемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...». Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 1(47). С. 5–86.

⁷⁰ Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 2(33). С. 86–115; Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр.: персоналізовано-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2(48). С. 156–217; Золотаров В., Бажан О. Архітектор «Великого терору» на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2(48). С. 5–59.

⁷¹ Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області — організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 1(44). С. 121–233.

⁷² Ведмідь Л. «Великий терор» очима «шістдесятників». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 2(48). С. 60–95.

⁷³ *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 1(28). С. 63–252.

⁷⁴ Єрмак О. Доля болгарських комунарів... *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 59–63.

⁷⁵ Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1995. № 1/2. С. 95–111.

⁷⁶ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні в 30-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1995. № 1/2. С. 116–156.

⁷⁷ Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 1. С. 174–182.

⁷⁸ Потапова Н. Механизмы, целевые категории и масштабы «харбинской» операции НКВД СССР 1937–1938 гг. в Украине. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 1(47). С. 87–112.

⁷⁹ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. Москва: «Три века истории», 2001. 780 с.

⁸⁰ Там само. С. 283–284.

⁸¹ Chase W. J. *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*. Yale University Press: New Haven and London, 2001. 515 p.

⁸² Там само. С. 420.

⁸³ Штудер Б., Унфрід Б. Сталинские партийные кадры. Практика идентификации и дискурсы в Советском Союзе 1930-х гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 247 с.

⁸⁴ Там само. С. 81.

⁸⁵ Vatlin A. *Kaderpolitik und Säuberungen in der Komintern* Herman Weber, Ulrich Maehrlert (Hg.). *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953*. Padeborn et al., 1998. S. 33–89.

⁸⁶ Panteleïev M. La Terreur stalinienne au Komintern en 1937–1938: Les chiffres et les causes. *Communisme*. 1995. № 40–41.

⁸⁷ McDermott K. Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives. *Journal of Contemporary History*. 1995. Vol. 30. No. 1.

⁸⁸ Babičenko L. Die Moskvin-Kommission. Neue Einzelheiten zur politisch-organisatorischen Struktur der Komintern in der Repressionsphase. *The International Newsletter of the Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*, 5/6. 1994/1995.

⁸⁹ Firsow F. Die Säueberungen im Apparat der Komintern Hermann Weber et al. (Hg.) *Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinistischer Terror und „Säueberungen“ in der kommunistischen Parteien Europas seit den dreißiger Jahren*. Berlin; 1993. S. 37–51.

⁹⁰ Фирсов Ф. Яжборовская И. Под диктовку Сталина... (О репрессиях против Коммунистической партии Польши). *Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди*. Москва: Политиздат, 1989. С. 384–391.

⁹¹ Фирсов Ф. Вильгельм Пик и Георгий Димитров в борьбе за спасение жертв сталинских репрессий. *Ежегодник германской истории*, 1988. 1991.

⁹² Sperber M. *Les visages de l'histoire*. Paris: Editions Odile Jacob, 1990. P. 92
URL: https://books.google.nl/books?id=_XKjyjlt-2YC&pg=PA85&dq=Manès+Sperber+Munzenberg&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Man%C3%A8s%20Sperber%20Munzenberg&f=false

⁹³ Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. С. 347.

⁹⁴ David-Fox M. *Communism and Intellectuals. The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 543.

⁹⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (РДАСПИ), фонд 505, опись 1, дело 46 — Протоколы заседаний Интернациональной контрольной комиссии Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала (ИКК ИККИ), л. 26–27.

⁹⁶ Braskén, K. «Hauptgefahr jetzt nicht Trotzismus, sondern Münzenberg» East German Uses of Remembrance and the Contentious Case of Willi Münzenberg. *CoWoPa — Comintern Working Papers* 22. 2011. URL: <https://www.abo.fi/student/media/7957/cowopa22brasken.pdf>

⁹⁷ The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949. Yale University Press: New Haven and London, 2003. P. 69.

⁹⁸ Courtois S. La seconde mort de Willi Munzenberg. *Communisme*, №38/39

⁹⁹ Держалюк М. Угорські демократи проти тоталітаризму (20–30-ті роки). Київ: Либідь, 1993. С. 130

¹⁰⁰ Павлович Ж. Баланс советского термидора. Сталинский террор в судьбе сербского коммуниста. Минск: Літаратура і Мастацтва, 2011. С. 96–110.

¹⁰¹ Weitz E. German Communism. *The Cambridge History of Communism*. Cambridge University Press, 2017. Vol. 1. P. 591.

¹⁰² Российский государственный архив социально-политической истории (РДАСПИ), фонд 505, описание 1, дело 74 — Протоколы заседаний Интернациональной контрольной комиссии Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала (ИКК ИККИ): Роспуск Коммунистической партии Польши, л. 1–4.

REFERENCES

1. Baberovski, Y. (2014). *Vyzhzhennaya zemlya: Stalinskoye tsarstvo nasiliya*. Moskva: Politicheskaya etsiklopediya [in Russian].

2. Baberovski, Y. (2007). *Krasnyy terror: Istoriya stalinizma*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].

3. Babičenko, L. (1994/1995). Die Moskvin-Kommission. Neue Einzelheiten zur politisch-organisatorischen Struktur der Komintern in der Repressionsphase. *The International Newsletter of the Historical Studies on Comintern, Communism and Stalinism*, 5/6 [in German].

4. Bazhan, O. (2007). Represii proty dukhovenstva ta viruiuchykh v URSR v chasy velykoho teroru: statystychnyi aspekt. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(29), 7–17 [in Ukrainian].

5. Bazhan, O. (2017). My vsikh vorohiv narodu zmetemo z lytsia zemli, shchob ne brudnyly nash Radianskyi Soiuz... Velykyi teror na Kyivshchyni v 1937–1938rr.: mekhanizm, diapazon, spetsyfika. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1(47), 5–86 [in Ukrainian].

6. Bilokin, S. (2017). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhereloznavche doslidzhennia*. Kyiv: Penmen [in Ukrainian].

7. Braskén, K. (2011). Hauptgefahr jetzt nicht Trotzismus, sondern Münzenberg East German Uses of Remembrance and the Contentious Case of Willi Münzenberg. *CoWoPa — Comintern Working Papers* 22. Retrieved from <https://www.abo.fi/student/media/7957/cowopa22brasken.pdf> (Last accessed: 15.12.2018) [in German].

8. Buber-Neumann, M. (1995). *Mirovaya revolyutsiya i stalinskiy rezhim: zapiski ochevidtsa o deyatelnosti Kominterna v 1920–1930-kh godakh*. Moskva: AIRO-XX [in Russian].

9. Chase, W. (2001). *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*. Yale University Press: New Haven and London [in English].

10. Chyrko, B. (1995). Natsmen? Znachyt voroh. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2, 95–111 [in Ukrainian].

11. Conquest, R. (2009). *Velykyi teror. Stalinski chystky trydtsiatykh rokov*. Lutsk: VMA Teren [in Ukrainian].

12. Courtois, S. (2012). *Bilshovyzm à la française*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

13. Courtois, S. La seconde mort de Willi Munzenberg. *Communisme*, 38/39 [in French].

14. Courtois, S., Werth, N., Panné, J.-L., Paczkowski, A., Bartošek, K., & Margolin J.-L. (2001). *Chernaya kniga kommunizma. Prestupleniya, terror, repressii*. Moskva: Tri veka istorii [in Russian].
15. Daniels, R. (2011). *Vzlet i padeniye kommunizma v Rossii*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
16. David-Fox, M. Communism and Intellectuals. *The Cambridge History of Communism*. (Vol. 1) [in English].
17. Dönninghaus, V. (2011). *V teni Bolshogo Brata: Zapadnyye natsionalnyye men'shinstva v SSSR (1917–1938 gg.)*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
18. Davis, S. (2011). *Mneniye naroda v stalinskoй Rossii: Terror, propaganda i inakomyслиye. 1934–1941*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
19. Derzhaliuk, M. (1993). *Uhorski demokraty proty totalitaryzmu (20–30-ti roky)*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
20. Firsow, F. (1993). Die Säueberungen im Apparat der Komintern. *Kommunisten verfolgen Kommunisten. Stalinistischer Terror und Säueberungen in der kommunistischen Parteien Europas seit den dreißiger Jahren*, 37–51 [in German].
21. Firsov, F. (1991). Vilgelm Pik i Georgiy Dimitrov v borbe za spaseniye zhertv stalinskikh repressiy. *Ezhгодnik germanskoy istorii, 1988* [in Russian].
22. Firsov, F., & Yazhborovskaya, I. (1989). Pod diktovku Stalina... (O repressiyakh protiv Kommunisticheskoy partii Polshi). *Otkryvaya novyye stranitsy... Mezhdunarodnyye voprosy: sobytiya i lyudi*, 384–391 [in Russian].
23. Furet, F. (2007). *Mynule odniiei iliuzii. Narys pro komunistychnu ideiu u XX stolitti*. Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].
24. Getty, A. (2016). *Praktika stalinizma: Bolsheviki. boyare i neumirayushchaya traditsiya*. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
25. Harris, J. (2017). Stalin as Historical Personality. *The Cambridge History of Communism*, 1, 166–188 [in English].
26. Hrankina, O. (1998). Arkhivno-slidchi spravy druhoi polovyny 1937 roku shchodo predstavnykiv natsionalnykh menshyn Ukrainy. *Dzhereloznavchyi analiz skladu dokumentiv. Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 174–182 [in Ukrainian].
27. Iakubova, L., Prymachenko, Ya. (2016). *V obimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
28. Iermak, O. (1994). Dolia bolharskykh komunariv... *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 59–63 [in Ukrainian].
29. *Istoriya stalinizma: Zhizn v terrore. Sotsialnyye aspekty repressiy: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Sankt-Peterburg. 18–20 oktyabrya 2012 g.* (2013). Moskva: ROSSPEN [in Russian].
30. *Istoriya stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaya polovina 1950-kh godov: Sobraniye dokumentov v 7-mi tomakh. T. 1. Massovyye repressii v SSSR.* (2004). Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
31. Khaustov, V. (1997). Iz predystorii massovykh repressiy protiv polyakov. *Seredina 1930-kh godov. Istoricheskiye sborniki Memorial. Repressii protiv polyakov i polskikh grazhdan*. Retrieved from <http://www.old.memo.ru/history/POLAcY/Index.htm> [in Russian].
32. Khaustov, V. & Samuelson, L. (2010). *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg.* Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
33. Khlevnyuk, O. (2017). Fenomen bolshogo terrora. *Vedomosti, 29 iyunya*. Retrieved from <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/06/29/701835-fenomen-terrora> [in Russian].
34. Khlevnyuk, O. (2017). Prichiny bolshogo terrora. *Vedomosti, 7 iyunya*. Retrieved from <https://vedomosti.ru/opinion/articles/2017/07/06/712528-bolshogo-terrora> [in Russian].

35. Koestler, A. (1989). *Slepyashchaya tma*. Moskva: DEM [in Russian].
36. Kokin, S. (2015). Dolia spivrobotnykiv UNKVS po Zhytomyrskii oblasti — orhanizatoriv ta vykonavtsiv Velykoho teroru (za materialamy arkhivno-kryminalnykh sprav 1938–1940 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1(44), 121–233 [in Ukrainian].
37. Kropachev, S., & Krinko, E. (2012). Poteri naseleniya SSSR v 1937–1945 gg.: masshtaby i formy. *Otechestvennaya istoriografiya*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
38. Kuromiya, H. (2017). Communism, Violence and Terror. *The Cambridge History of Communism*, 1, 279–303 [in English].
39. Lototskyi, O. (1998). Laboratoriia Novi dokumenty i svidchennia pro masovi represii 1937–1938 rokiv na Vinnychchyni. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 183–227. [in Ukrainian].
40. Lubyanka. *Stalin i Glavnoye upravleniye gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoi i gosudarstvennoy vlasti. 1937–1938*. (2004). Moskva: MFD [in Russian].
41. Martin, T. (2013). *Imperiiia natsionalnogo vyrivniuvannia: natsii ta natsionalizm v Radianskomu Soiuzi, 1923–1939*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
42. McDermott, K. (1995). Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives. *Journal of Contemporary History*. (Vol. 30. No. 1) [in English].
43. Medushevskiy, A. (2010). Stalinizm kak model sotsialnogo konstruirovaniya. *Rossiyskaya istoriya*, 6. Retrieved from <https://publications.hse.ru/articles/72545345> [in Russian].
44. *Mezhdunarodnoye istoriko-prosvetitel'skoye pravozashchitnoye i blagotvoritelnoye obshchestvo Memorial*. Retrieved from <http://old.memo.ru/index.htm> [in Russian].
45. Miner, S. (2010). *Stalinskaya svyashchennaya voyna. Religiya. natsionalizm i soyuznicheskaya politika. 1941–1945*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
46. Naimark, N. (2011). *Henotsydy Stalina*. Kyiv: Vydavnychiy dim Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
47. Nérard, F.-X. (2011). *Pyat protsentov pravdy. Razoblacheniye i donositel'stvo v stalinskom SSSR (1928–1941)*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
48. Nikolskyi, V. (2000). Statystyka politychnykh represii 1937 r. v Ukrainskii RSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2/4, 103–112 [in Ukrainian].
49. Ochotin, N., & Roginski, A. (2000/2001). *Zur Geschichte der Deutschen Operation des NKWD 1937-1938. Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* [in German].
50. Orwell, G. (2015). *1984: roman*. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho [in Ukrainian].
51. Orwell, G. (2015). *Kolhosp tvaryn*. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho [in Ukrainian].
52. Orwell, G. (1971). *Pamyati Katalonii*. Paris: Editions de la Seine [in Russian].
53. Ostrovskiy, N. (1979). *Kak zakalyalas stal. Rozhdennyye burey*. Moskva: Molodaya gvardiya [in Russian].
54. Panteleïev, M. (1995). La Terre stalinienne am Komintern en 1937–1938: Les chiffres et les causes. *Communisme*, 40–41 [in French].
55. Pavlovich, Zh. (2011). *Balans sovetskogo termidora. Stalinskiiy terror v sudbe serbskogo komunista*. Minsk: Litaratura i Mastatstva [in Russian].
56. Petrov, N., & Roginskiy, A. (1997). *Polskaya operatsiya NKVD 1937–1938 gg. Istoricheskiye sborniki Memorial. Repressii protiv polyakov i polskikh grazhdan*. Retrieved from <http://www.memo.ru/history/POLAcy/vved/index.htm> [in Russian].
57. Podkur, R. (2009). Reaktsiia spivrobotnykiv orhaniv derzhavnoi bezpeky URSR na pryypynennia velykoho teroru (lystopad 1938– 1939 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(33), 136–167 [in Ukrainian].

58. *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia. Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. T. 8: Velykyi Teror. Polska operatsiia 1937–1938.* (2010). Varshava, Kyiv [in Ukrainian].

59. *Postanovleniye Prezidiuma TsIK SSSR ot 1 dekabrya 1934 goda.* Retrieved from <http://doc.histrf.ru/20/postanovlenie-prezidiuma-sssr-ot-1-dekabrya-1934-goda/> [in Russian].

60. Potapova, N. (2017). Mekhanizmy. tselevyue kategorii i masshtaby kharbinskoy operatsii NKVD SSSR 1937–1938 gg. v Ukraine. *Z arkhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1(47), 87–112 [in Russian].

61. Prystaiko, V. (1994). Zhertvy teroru. Yak DPU borolosia z ukrainskoiu akademychnoio naukoio. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 70–88 [in Ukrainian].

62. *Problemy istorii massovykh politicheskikh repressiy v SSSR. K 70-letiyu Vsesoyuznoy perepisi nasedeniya 1939 goda: materialy VI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii.* (2010). Krasnodar: Ekoinvest [in Russian].

63. Roginskiy, A. (1997). *Partiya rasstrelyannykh.* Moskva: Moskovskaya tipografiya No.3 RAN. Retrieved from <https://stuff.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume5/index.html> [in Russian].

64. Rogovin, V. (1996). 1937. Moskva. Retrieved from <http://trst.narod.ru/rogovin/t4/oglav.htm> [in Russian].

65. Rublov, O., & Repryntsev, V. (1995). Represii proty poliakov v Ukraini v 30-ti roky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2, 116–156 [in Ukrainian].

66. Rybakovskiy, L. (2013). *Politicheskii terror. 1937–1938 gg.* Moskva: Ekoninform [in Russian].

67. Shapoval, Yu. (1997). *ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty.* Kyiv: Abrys [in Ukrainian]

68. Shearer, D.R. (2014). *Stalinskiy voyennyi sotsializm. Repressii i obshchestvennyy poriyadok v Sovetskom Soyuze. 1924–1953 gg.* Moskva: Politicheskaya entsiklopediya [in Russian].

69. Schlögel, K. (2011). *Terror i mechta. Moskva 1937.* Moskva: ROSSPEN [in Russian].

70. Shubin, A. (2004). *Vozhdi i zagovorshchiki: politicheskaya borba v SSSR v 1920–1930-kh godakh.* Moskva: Veche [in Russian].

71. Solzhenitsyn, A. (2006). *Arkhipelag GULAG. 1918–1956. Opyt khudozhestvennogo issledovaniya.* (2006). Ekaterinburg: Izdatelstvo U-Faktoriya [in Russian].

72. *Sovetskoye rukovodstvo. Perepiska. 1928–1941 gg.* (1999). Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].

73. Sperber, M. (1990). *Les visages de l'histoire.* Paris: Editions Odile Jacob. Retrieved from https://books.google.nl/books?id=_XKjyjlt-2YC&pg=PA85&dq=Manès+Sperber+Munzenberg&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Man%C3%A8s%20Sperber%20Munzenberg&f=false [in French].

74. *Sprava Polskoi Orhanizatsii Viiskovoi v Ukraini. 1920–1938 rr.* (2011). Kyiv: Holovna redkolehiia naukovo-dokumentalnoi serii knyh Reabilitovani istoriiei [in Ukrainian].

75. *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg.* (2001). Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].

76. *Stalinskiye deportatsii. 1928–1953.* (2005). Moskva: MDF: Materik [in Russian].

77. *Stalinskoye Politbyuro v 30-e gody.* (1995). Moskva: AIRO-XX [in Russian].

78. Studer, B., & Unfried, B. (2011). *Stalinskiye partiynnye kadry. Praktika identifikatsii i diskursy v Sovetskom Soyuze 1930-kh gg.* Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].

79. *The Diary of Georgi Dimitrov. 1933–1949.* (2003). New Haven and London: Yale University Press [in English].

80. Vasyliiev, V. (2004). Vplyv velykoho teroru 1937–1938 rr. na ekonomichni protsesy v URSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2(22/23), 35–58 [in Ukrainian].
81. Vasyliiev, V., & Podkur, R. (2015). Orhanizatory ta vykonavtsi masovoho vbyvstva liudei v 1937–1938 rr.: doli spivrobotnykiv Vinnytskoho ta Kamianets-Podilskoho oblasnykh upravlin NKVS. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1(44), 48–120 [in Ukrainian].
82. Vatlin, A. (1998). Kaderpolitik und Säuberungen in der Komintern. *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953*, 33–89 [in German].
83. Vedmid', L. (2017). Velykyi tero ochyma shistdesiatnykiv. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(48), 60–95 [in Ukrainian].
84. *Velykyi teror v Ukraini. Kurkulska operatsiia 1937–1938 rr. Chastyna 1.* (2010). Kyiv: Vyd. dim Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
85. *Velykyi teror v Ukraini. Kurkulska operatsiia 1937–1938 rr. Chastyna 2.* (2010). Kyiv: Vyd. dim Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
86. *Velykyi teror v Ukraini: Nimetska operatsiia 1937–1938 rokiv.* (2018). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
87. Volkogonov, D. (1995). *Sem vozhd'ey.* (Vol.1). Moskva: AO Izdatelstvo Novosti [in Russian].
88. Werth, N. (2010). *Terror i besporyadok. Stalinizm kak sistema.* Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
89. Weitz, E. (2017). German Communism. *The Cambridge History of Communism*, 1, 573–593 [in English].
90. Yunge, M., Bordyugov, G., & Binner, R. (2008). *Vertikal bolshogo terrora. Istoriya operatsii po prikazu NKVD No.00447.* Moskva: Novyy Khronograf [in Russian].
91. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB.* (2007), 1(28), 63–252 [in Ukrainian].
92. *Za ramkami totalitarizma. Sravnitelnyye issledovaniya stalinizma i natsizma.* (2011). Moskva: ROSSPEN [in Russian].
93. Zima, V. (2010). *Chelovek i vlast v SSSR v 1920–1930-e gody: politika repressiy.* Moskva: Sobraniye [in Russian].
94. Zolotarov, V. (2009). Kerivnyi sklad NKVS URSR pid chas velykoho teroru (1936–1938 rr.): sotsialno-statystychnyi analiz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(33), 86–115 [in Ukrainian].
95. Zolotarov, V. (2017). Represii sered spivrobotnykiv derzhavnoi bezpeky URSR u 1936–1941 rr.: personalizovano-statystychnyi analiz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(48), 156–217 [in Ukrainian].
96. Zolotarov, V., & Bazhan, O. (2017). Arkhitektor Velykoho teroru na Poltavshchyni: Oleksandr Oleksandrovych Volkov. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(48), 5–59 [in Ukrainian].

Алеся Соловійова

аспірант

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА КРАЇН БЕНІЛЮКСУ (1945–2014): ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

У статті здійснено аналіз наявної літератури щодо зовнішньої політики країн Бенілюксу, викладено зміст основних положень українських і зарубіжних наукових праць. Визначено роль союзу Бенілюкс у європейському просторі.

Бенілюкс є важливим об'єднанням як для держав-членів Європейського Союзу, так і для європейського континенту загалом. Він відіграв ключову роль у відновленні економіки Бельгії, Нідерландів та Люксембургу після Другої світової війни. Союз Бельгії, Люксембургу та Нідерландів також був каталізатором для створення Співтовариства вугілля і сталі в 1950 році і, зрештою, Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) у 1957 році. Успіх Союзу можна пояснити спільними зусиллями трьох держав-членів.

Історіографія теми складає певний масив літератури, в основному представленої працями щодо зовнішньої політики окремих країн, які входять до складу Бенілюксу. У вітчизняній історіографії велика увага приділяється проблематиці українсько-бельгійських, українсько-голландських та ін. відносин різних історичних періодів. Натомість у зарубіжній історіографії детально розглянута проблема історичної еволюції політичних механізмів забезпечення функціонування зовнішньої політики країн Бенілюксу. Окремі дослідження присвячені відносинам Європейського Союзу та Союзу Бельгії, Люксембургу й Нідерландів, а саме впливу Європейського Союзу на національну ідентичність країн Бенілюксу. У низці праць висвітлена, насамперед, взаємодія країн Бенілюксу як на внутрішньо-політичному рівні, так і на міжнародній арені. Велика кількість робіт висвітлює концептуальні проблеми зовнішньої політики країн Бенілюксу та їхній вплив на міжнародній арені в історичному аспекті й на сучасному етапі.

Автор доходить висновку, що зовнішня політика країн Бенілюксу щодо України досліджувалася зарубіжними авторами дещо побіжно. У більшості праць розглядається проблематика становлення взаємин

Україна-Бенілюкс лише з позицій відносин України та Європейського Союзу як єдиного суб'єкта міжнародних відносин.

Ключові слова: історіографія, країни Бенілюксу, зовнішня політика, Європейський Союз, зовнішньоекономічна діяльність, регіональне співробітництво, дипломатія, співпраця.

Aliesia Soloviova

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com

THE EUROPEAN POLICY OF THE BENELUX COUNTRIES (1945–2014): HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

The article sets out the content of the main theses of Ukrainian and foreign scientific works on the European policy of the Benelux countries. The author determines the role of the Union of Benelux in the European space. Benelux is an important alliance for both member states and for the European continent as a whole. It played a key role in restoring the economies of Belgium, the Netherlands and Luxembourg after the Second World War. The Union of Belgium, Luxembourg and the Netherlands also served as a catalyst for the establishment of the Community of Coal and Steel in 1950 and, ultimately, of the European Economic Community (EEC) in 1957. The success of the Union can be explained by the joint efforts of the three Member States.

The historiography of the topic includes some scientific spectrum and volume of literature, which consists mainly of works on the foreign policy of individual countries that are part of the Benelux union. In the national historiography, attention is paid to the problems of Ukrainian-Belgian, Ukrainian-Dutch, and others relations of different historical periods. On the other hand, in foreign historiography, the problem of the historical evolution of political mechanisms to ensure the functioning of the foreign policy of the Benelux countries is considered in great detail. Some studies were devoted to the relations between the European Union and the Union of Belgium, Luxembourg and the Netherlands, namely the impact of the European Union on the national identity of the Benelux countries. Several works consider the interaction of the Benelux countries on the international scene. A considerable number of works highlights the conceptual problems of the foreign policy of the Benelux countries and their influence on the international arena both in historical aspect and at the present stage.

It is concluded that the foreign policy of the Benelux countries towards Ukraine was studied by foreign authors. Most of the works consider the issues of the establishment of Ukraine-Benelux relations only in terms of relations between Ukraine and the European Union as a single organism.

Keywords: *historiography, Benelux countries, foreign policy, European Union, foreign economic activity, regional co-operation, diplomacy, cooperation.*

Актуальність теми дослідження обумовлена важливістю звернення до історичного досвіду країн-засновниць процесу європейської інтеграції. У цьому сенсі Бельгія, Нідерланди й Люксембург є не лише прикладом такої інтеграції, а й зразком для розвитку європейського регіону. Звичайно, кількість праць, присвячених європейським аспектам зовнішньої політики країн Бенілюксу, величезна. На жаль, у вітчизняній історіографії відсутня узагальнююча студія, присвячена аналізу цього аспекту історії європейської інтеграції. Тому метою цієї статті є огляд найважливіших публікацій, у яких висвітлюється проблематика еволюції європейського напрямку зовнішньої політики країн Бенілюксу (Бельгії, Нідерландів, Люксембургу).

Бенілюкс (Benelux за першими літерами назв країн — Бельгія, Нідерланди, Люксембург) — це міжнародна політична, економічна й митна організація, до якої належать Бельгія, Нідерланди й Люксембург. Формування Бенілюксу пов'язане з підписанням урядами згаданих держав валютної угоди (1943), митної конвенції (1944) та договору про митний союз (1947). 5 вересня 1944 року уряди трьох країн уклали в Лондоні доповнену Митну конвенцію, яка набула чинності з 1 січня 1948 року. З цієї дати торгівля між країнами Бенілюксу була звільнена від усіх мит, а щодо третіх країн був запроваджений єдиний, найнижчий у Західній Європі, зовнішній митний тариф. Потім були підписані угоди щодо скасування обмежень у торгівлі промисловими й сільськогосподарськими товарами, єдиної аграрної політики, вільного руху робочої сили, врегулювання питань заробітної плати тощо. Кульмінацією процесу стало підписання у 1958 році в Гаазі Договору про утворення Економічного союзу Бенілюксу¹. Відповідно до установчих відомостей, Бенілюкс створювався для виконання наступних завдань: вільне пересування громадян; проведення єдиної політики у сфері соціального страхування; ліквідація в торгівлі між країнами-учасниками мит, тощо².

Термін «Бенілюкс» можна розглядати у двох значеннях. По-перше, Бенілюкс — це економічний союз, а по-друге — це спільнота інтересів із геополітичними амбіціями, спрямованими на посилення міжнародного статусу невеликих держав.

Важкі людські та матеріальні втрати наприкінці Другої світової війни (особливо в Нідерландах, а також на півночі Люксембургу та північно-східній Бельгії) змінили економічні орієнтири й визначили основний курс держав на швидке економічне зростання. Задля досягнення таких результатів три країни уклали митний союз, який згодом перетворився на економічний. Розширення й поглиблення економічної інтеграції мали вирішальний вплив на соціально-економічний розвиток трьох країн-членів. Швидкий економічний розвиток та політична координація збільшили політичний вплив країн Бенілюксу в Європі, а також надали їм сильніші міжнародні позиції.

Союз Бельгії, Люксембургу та Нідерландів був певним каталізатором для створення Співтовариства вугілля і сталі в 1950 році і, зрештою, Європейського економічного співтовариства (далі — ЄЕС) в 1957 році. З того часу Бенілюкс має особливий статус в ЄЕС (а потім і в Європейському Союзі) і зіграв важливу роль у процесі європейської інтеграції. Так, після утворення союзу Бенілюксу, набула поширення ідея, згідно з якою малі держави внаслідок кооперації можуть користуватися тими перевагами, які мають більші за розміром країни³.

Наукові праці з проблематики зовнішньої політики країн Бенілюксу можна класифікувати, виходячи з таких напрямів: 1) європейська політика країн Бенілюксу як спільноти інтересів, 2) європейська політика Бельгії, 3) європейська політика Нідерландів, 4) європейська політика Люксембургу.

Щодо історіографії питання європейської політики країн Бенілюксу як спільноти інтересів, то слід зазначити, що 2013 року вийшла друком книга «Бельгія, Люксембург і Нідерланди», яка є частиною серії збірок «Британіки» щодо країн ЄС, за редакцією Ноя Теша. Автори зазначають, що незважаючи на те, що Бельгія, Люксембург і Нідерланди не є великими географічними регіонами, вони мають значний політичний вплив на міжнародній арені. Крім того, економічний союз Бенілюксу фактично слугував моделлю для ЄС. (Belgium, Luxembourg, and the Netherlands — Britannica Guide to Countries of the European Union)⁴.

Праця Еріка Джонса «Країни Бенілюксу: ідентичність та власні інтереси» (The Benelux Countries: Identity and Self-Interest) присвячена аналізу відносин між ЄС і країнами Бенілюксу⁵. Автором наводиться теза, що участь у європейській інтеграції була актом національного інтересу, однак, на певному етапі, ЄС значною мірою вплинув на національну ідентичність країн Бенілюксу. Автор робить висновок, що членство в Європейському Союзі змінює держави-члени навіть тоді, коли вони створюють і трансформують інститути Європи.

У декількох статтях розглянуто взаємодію країн Бенілюксу як на внутрішньо-політичному рівні, так і на міжнародній арені. У праці

Б. Анрі «Спільна земля: історія країн Бенілюксу, мікрокосмосу Європи» (*Terre commune: Histoire des pays de Benelux, microcosme de l'Europe*), із залученням широкого кола джерел та літератури, проаналізовано основні етапи розвитку політичних зв'язків між країнами Бенілюксу⁶. Низка праць присвячена ретроспективі зовнішньої політики Бенілюксу. Так, К. Крістіенс, Ф. Герітс, І. Годдеріс і Дж. Скотт-Сміт у студії «Бенелюкс і холодна війна: переосмислення відносин Заходу»⁷ (*The Benelux and the Cold War: Re-interpreting West-West Relations*) наголошують на «лояльності союзу», унікальності малих держав і важливості традиційної дипломатії. Окрему увагу приділено політиці країн Бенілюксу під час «холодної війни».

Аналізу історії створення союзу присвячена праця Самуа Ашіль «Створення економічного союзу Бенілюксу» (*La création de l'union économique Benelux*)⁸. Схожу проблематику вивчав американський дослідник Е.Ф. Гюнтер «Країни Бенілюксу: історичне дослідження» (*The Benelux Countries: An Historical Survey*)⁹.

Особливості зовнішньополітичних відносин країн Бенілюксу проаналізовано в науковій статті колективу авторів Ян. Бейерса, Б. Керреманса та П. Бурсенса «Бельгія, Нідерланди та Люксембург: розмаїття серед країн Бенілюксу» (*Belgium, the Netherlands, and Luxembourg: Diversity among the Benelux Countries*)¹⁰.

На увагу також заслуговують наукові роботи, в яких висвітлюються концептуальні проблеми зовнішньої політики країн Бенілюксу та їхній вплив на міжнародній арені як в історичному ракурсі, так і на сучасному етапі, зокрема, праця А.Е. Керстена «Чи є троє маленьких дітей великими? Політичний вплив Бенілюксу 1945–1955» (*Maken drie kleinen een grote? De politieke invloed van de Benelux 1945–1955*)¹¹. Керстен чітко пояснює, в який час і за яких обставин три уряди намагалися прийти до спільної політики та дій. Автор також зазначає, що результат діяльності Бенілюксу був вагомим, особливо щодо таких міжнародних завдань, як урегулювання німецького питання та підготовка проектів щодо європейського економічного співтовариства.

Схожу проблематику досліджує Маріо Хірш у статті «Міжнародне становище малих держав: взаємодія політичних систем» (*La situation internationale des petits États : des systèmes politiques pénétrés*)¹². Автор аналізує розмірні та структурні фактори, характерні для невеликих країн Західної Європи, звертає увагу на визначальний характер таких чинників щодо міжнародного становища держав та обґрунтовує тезу нерівномірної взаємозалежності в міжнародних відносинах.

Українська дослідниця І.В. Лескова проаналізувала європейську політику країн Бенілюксу через призму економічних систем міждержавних

об'єднань¹³. Авторка звертає увагу на глибоке історико-географічне коріння Бенілюксу, називаючи його «ядром західноєвропейської інтеграції»¹⁴.

Науковці О.Дриночкін та Є.Сергеев здійснили порівняльний аналіз Бенілюксу й Вишеградської групи. Дослідження виявило суттєві відмінності між ними в інституційній організації, виборі інструментів співробітництва, способах розв'язання внутрішніх суперечностей¹⁵.

У колективній монографії російських учених «Країни Альпійського регіону і країни Бенілюксу в мінливій Європі» розглядається комплекс проблем, характерних для держав Альпійського регіону (Австрія, Швейцарія, Ліхтенштейн) і країн Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург). Авторами детально проаналізовано особливості їхнього адміністративного устрою, конституційних норм, системи законодавчої і виконавчої влади. Важливе місце у книзі відведено розвитку партійно-політичної системи згаданих держав, діяльності урядів і парламентів, громадських організацій і масових рухів. Окремо досліджуються економічні проблеми, еволюція господарського механізму й соціальної сфери. Значну увагу приділено взаєминам зазначених країн із Євросоюзом, різним аспектам їхньої зовнішньополітичної діяльності¹⁶.

Учений Л.В. Сидоренко дослідив особливості європейської політики країн Бенілюксу як спільноти інтересів¹⁷. У його статті розглядаються проблеми участі групи малих країн Західної Європи (представленої державами Бенілюксу та Альпійського регіону — Австрії, Швейцарії, Ліхтенштейну) у процесах європейської інтеграції. Автор здійснює порівняльний аналіз передумов, причин і алгоритмів приєднання цих країн до головного європейського процесу ХХ сторіччя. Особливу увагу він приділяє історичним особливостям розвитку регіональних груп держав, їхньому економіко-географічному положенню, проблемам політичної інтеграції та економічним аспектам входження малих країн до Єдиної Європи. У своїй статті Л.В. Сидоренко окремо аналізує історичну типологію країн Бенілюксу й Австрійського регіону, що дозволяє пояснити відмінність шляхів і підходів до євроінтеграційних процесів як окремих держав, так і їхніх груп. Досліджуються інституційні форми європейських об'єднань (Союз Бенілюкс, Європейська асоціація вільної торгівлі), в яких брали участь малі країни. Автор виділяє кілька модельних рядів стратегії у євроінтеграційних процесах окремих малих країн і їхніх груп, диференціація яких безпосередньо залежить насамперед від історичних традицій і політичних умов їхнього розвитку. Водночас особливості народногосподарських механізмів малих держав і їхні об'єктивні економічні інтереси завжди спонукали цю групу країн до активізації інтеграційних процесів, без яких побудова успішної конкурентної економіки в умовах глобалізації є неможливою.

А.С. Костюченко дослідила питання соціально-економічного розвитку країн Бенілюксу на різних етапах західноєвропейської інтеграції¹⁸. Авторка слушно зазначає, що країни Бенілюксу першими в Західній Європі почали рух до об'єднання, внаслідок чого виникло історичне ядро європейської інтеграції: сформований ними митний, а пізніше й економічний союз Бенілюкс став прообразом і стимулом для всієї майбутньої регіональної організації. Утворення цього союзу забезпечило його учасникам, крім переваг митного союзу, відносно незалежне існування і здебільшого зміцнило їхню позицію і вплив усередині наступних інтеграційних об'єднань у Європі¹⁹. Крім того, А.С. Костюченко висвітлила міграційну політику країн Бенілюксу. Авторка зауважує, що загалом за такої динаміки припливу іноземців Бенілюкс у найближчому майбутньому, як і раніше, залишиться «в тенетах міграції», оскільки повна інтеграція «заробітчанин» до єдиного суспільства — справа не одного покоління. Проте це той випадок, коли тенета мають позитивне значення. Тому цілком виправданими є зусилля влади, спрямовані на створення більш адекватних умов для іммігрантів, без яких Бенілюкс обійтися вже не може, адже протягом майже двохсотлітнього періоду їхня участь стала визначальною рисою соціально-економічного розвитку Бельгії, Нідерландів і Люксембургу.

Широке коло проблем дослідив С.О. Рудько у праці «Зовнішня політика країн Західної Європи в постбіполярний період»²⁰. Автором розкриваються особливості зовнішньої політики західноєвропейських держав щодо інших суб'єктів міжнародних відносин, характеризується їхня участь у провідних міжнародних організаціях та проблемні аспекти міжнародних відносин на західноєвропейському просторі; спеціальний розділ присвячено пріоритетам зовнішньої політики країн Бенілюксу.

Варто зазначити, що історіографія проблеми складає певний масив літератури, в основному представленої працями щодо європейської політики окремих країн, які входять до складу Бенілюксу. О.О. Собоदार аналізує питання трансформації зовнішньої політики Королівства Бельгія після конституційної реформи 1993 р. Основна увага приділяється новим повноваженням суб'єктів федерації у прийнятті рішень офіційного Брюсселя у сфері зовнішніх відносин²¹. Вагомі дослідження здійснювали також інші вчені. Так, Р.А. Насіпов²², Н.С. Кривоногов²³ вивчали зовнішню політику Бельгії на сучасному етапі.

Шарль-Етьєн Лагасс аналізує роль Бельгії у міжнародних відносинах на сучасному етапі у статті «Система міжнародних відносин у федеральній Бельгії» (*Le système des relations internationales dans la Belgique fédérale*)²⁴. Автор дійшов висновку, що Бельгія, як і більшість європейських держав, наштовхнулася на вагому перешкоду, а саме: співжиття різних культур на політичному рівні.

Слід закцентувати увагу на наукових працях, присвячених різним аспектам європейської політики Нідерландів. Так, Г.О. Шатохіна-Мордвинцева дослідила історію Нідерландів у новий і новітній час²⁵. О.Ю. Смоленчук проаналізувала еволюцію голландської зовнішньої політики після Другої світової війни в рамках європеїзму й атлантизму²⁶. У її статті подано визначення трьох основних рис зовнішньої політики Нідерландів, охарактеризованих професором Й. Ворхувом і відомих як морський меркантилізм, абстенціонізм та інтернаціоналістський ідеалізм. Вони були пріоритетними принципами до Другої світової війни. Автор доводить, що в післявоєнний період зовнішня політика Нідерландів набула трьох нових констант, що охоплюють: 1) дотримання трансатлантичних інтересів у рамках зовнішньої політики й політики безпеки; 2) спрямованість на наддержавні структури в рамках європейської інтеграції; 3) традиційну перевагу економічної інтеграції над політичною.

Загалом у зарубіжній історіографії проблема історичної еволюції політичних механізмів забезпечення функціонування зовнішньої політики країн Бенілюксу розглянута детально. Низка праць присвячена європейській політиці Королівства Люксембург. Так, Джейн А.К. Хей у своїй роботі «Зовнішня політика Люксембургу: малий розмір допомагає або заважає?» (Luxembourg's Foreign Policy: Does Small Size Help or Hinder?) приділяє увагу місцю та ролі Люксембургу на міжнародній арені. Автор аналізує політику Люксембургу впродовж 1990-х років, із особливою увагою до активної участі держави в політиці Європейського Союзу (далі — ЄС). У статті з'ясовується, наскільки невелика за площею територія Люксембургу є позитивом або перешкодою для його успіху в досягненні міжнародних цілей²⁷.

У вітчизняній історіографії значна увага приділяється проблематиці українсько-бельгійських, українсько-голландських та ін. відносин різних історичних періодів²⁸. Однак механізми формування та функціонування зовнішньої політики країн Бенілюксу досі не були предметом окремого історичного дослідження.

Наукові праці вітчизняних авторів із проблематики зовнішньої політики країн Бенілюксу можна класифікувати за такими напрямками: 1) політика країн Бенілюксу як спільноти інтересів щодо України, 2) україно-бельгійські відносини, 3) україно-голландські відносини, 4) політика Люксембургу щодо України.

Зазначена історіографічна тенденція підтверджується, зокрема, на основі аналізу наукових праць А.І. Кудряченка та Р.А. Кривоноса, які слушно зауважують, що в українській науці об'єктом досліджень зазвичай стають великі держави²⁹. У колективній монографії «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» на широкому історичному тлі

розглянуто внутрішньополітичний стан та основні перспективи співпраці України з країнами Бенілюксу.

Розмірковуючи про проблеми відносин України з державами Бенілюксу, вчені називають несприятливі умови для бізнесу в нашій країні (швидкі зміни законодавства, корупція на всіх рівнях державної влади тощо); односторонній характер співпраці в гуманітарній сфері, коли Україна виступає лише реципієнтом допомоги з боку державних і громадських інституцій країн Бенілюксу³⁰. Однак конкретна проблема еволюції зовнішньополітичного механізму країн Бенілюксу також не стала предметом узагальнюючого аналізу. А.І. Кудряченко в низці останніх публікацій акцентує увагу насамперед на політичних проблемах, які стосуються місця й ролі дипломатичної еліти у визначенні й реалізації зовнішньої політики Української держави. Вчений наголошує, що правильний вибір державою зовнішньої орієнтації може бути визначальним для перспектив її розвитку³¹.

У статті В.В. Резнікова охарактеризовано стан дипломатичної та економічної взаємодії України з Королівством Бельгія, Королівством Нідерланди, Великим Герцогством Люксембург та країнами Бенілюксу загалом³². У праці показано вплив дипломатичних зносин на міждержавному, міжурядовому та міжрегіональному рівнях на розвиток економічного співробітництва вказаних країн. Крім того, здійснено прогноз розвитку зовнішньоекономічної співпраці України з країнами Бенілюксу у короткостроковій перспективі. І.М. Манаєнко проаналізував динамізм розвитку країн Бенілюксу в умовах європейських трансформацій³³.

Висвітленню відносин між Україною й Нідерландами, а також розвитку співпраці між обома державами присвячена стаття політолога Р.А. Кривоноса³⁴. Автор доходить висновку про значну автономність окремих сфер нідерландсько-українського співробітництва та відмінності в складі учасників, залучених до кожної сфери з обох сторін.

Зовнішня політика країн Бенілюксу щодо України досліджувалася зарубіжними авторами досить побіжно. У більшості праць розглядається проблематика становлення взаємин Україна-Бенілюкс лише з позицій відносин України та Європейського Союзу як єдиної інституції. Так, Жан-Жак Мевель у статті «Перевірка, ЄС залишає двері відкритими для України» (*Mise en échec, l'UE laisse la porte ouverte à l'Ukraine*)³⁵, опублікованій на сторінках “Le Figaro” 26 листопада 2013 року, оцінює політику ЄС щодо України, приділяючи окрему увагу економічним ризикам, які має Україна.

Значну увагу зарубіжні вчені приділяють відносинам України, Росії та ЄС. Зокрема, К. Дезері у праці «Економічні та політичні відносини після розширення ЄС: країни Вишеградської групи та Росія, Україна, Білорусь і

Молдова» (Economic and political relations after the EU enlargement: the Visegrad countries and Russia, Ukraine, Belarus and Moldova)³⁶ зазначає, що політика ЄС щодо східних сусідів змінилася, істотної зміни зазнали наявні політичні та економічні зв'язки, структура зовнішньої політики.

Таким чином, аналіз стану вивчення у вітчизняній історіографії досвіду реалізації європейської політики країн Бенілюксу з погляду функціонування її політичних механізмів свідчить, що зазначену тему поки що системно не досліджено. Такий стан речей обумовлює безпосередню наукову та практичну потребу поглибленого наукового осмислення цієї проблеми. Здійснений у рамках нашої статті історіографічний огляд засвідчує, що науковці Бельгії і Нідерландів принаймні до початку XXI століття досліджували процес участі своїх держав у європейській інтеграції переважно з європейських оптимістичних позицій. Такий підхід обумовлювався й поглядами бельгійської і нідерландської політичних еліт, які схилились у цей час до ідеї поетапного формування федеративного Європейського Союзу. Фактично на тому історичному етапі із зазначеною позицією солідаризувались люксембурзькі політики й науковці, які спеціалізуються на дослідженні європейської інтеграції.

Парадокс полягає в тому, що після створення Митного союзу та запровадження спільної європейської грошової одиниці євро посилюються європейські скептичні настрої. Насамперед вони охоплюють бельгійське й нідерландське суспільства. Адже Люксембург як фінансове серце ЄС виграв від введення євро. Помітний вплив на формування європейських скептичних настроїв у Бельгії і Нідерландах мали глобальні міграційні процеси. Знову в цьому сенсі Люксембург залишився своєрідною оазою стабільності й суспільної єдності щодо європейської інтеграції. Натомість у Нідерландах 2005 р. відбувся референдум, на якому більшість громадян висловила протидію ратифікації першої спільної Конституції Євросоюзу. Потреба проведення такої процедури народного волевиявлення в Бельгії відпала. Однак загальний аналіз історіографії європейського вектору зовнішньої політики країн Бенілюксу засвідчує перевагу наукових праць, орієнтованих насамперед на федеративний Європейський Союз. Такий курс не тільки сприяє збереженню впливу країн Бенілюксу на спільні європейські справи, а й допомагає Бельгії утримувати внутрішню єдність країни, попри гострі суперечності між валлонами й фламандцями. Цей приклад, так само як і аналіз історіографії зазначеної теми доводять, що європейська інтеграція стала для трьох країн Бенілюксу не просто національною ідеєю, а й функціональною віссю, навколо якої обертається вся їхня зовнішня політика.

¹ Шемшученко Ю.С. Бенілюкс. *Юридична енциклопедія*: в 6-ти т. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. С. 672–768.

² Манаєнко І. М. Динамізм розвитку країн Бенілюксу в умовах європейських трансформацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 8 (2). С. 9–12.

³ Benelux Revisited. URL: http://www.ieis.lu/online/www/menu_vert/1152/220/221/content/381/454/133/ENG/Benelux%20revisited.pdf (дата звернення — 20.05.2019).

⁴ Belgium, Luxembourg, and the Netherlands — Britannica Guide to Countries of the European Union URL: <https://www.amazon.com/Luxembourg-Netherlands-Britannica-Countries-European/dp/161530973X> (дата звернення — 05.05.2019).

⁵ Jones E. The Benelux Countries: Identity and Self-Interest URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202.9087&rep=rep1&type=pdf>

⁶ Bernard H. Terre commune: Histoire des pays de Benelux, microcosme URL: <https://www.abebooks.fr/rechercher-livre/titre/terre-commune-histoire-pays-benelux/auteur/bernard/>

⁷ Christiaens K., Gerits F., Goddeeris I., Scott-Smith G. The Benelux and the Cold War: Re-interpreting West-West Relations, Dutch Crossing. 2016. 40:1, 1–9, URL: 10.1080/03096564.2016.1129187 (дата звернення — 05.05.2019).

⁸ Samoy Achille G. La création de l'union économique Benelux. *Studia Diplomatica*. 1981. 34:1-4. pp. 179–198.

⁹ Gunther, E.F. The Benelux Countries: An Historical Survey. Princeton: D. Van Nostrand Company, 1959.

¹⁰ Beyers J., Kerremans B. and Bursens P. (2001). Belgium, the Netherlands, and Luxembourg: Diversity among the Benelux Countries URL: https://www.researchgate.net/publication/237291348_Belgium_the_Netherlands_and_Luxemburg_Diversity_Among_the_Benelux_Countries

¹¹ Kersten A.E. (1982). Maken drie kleinen een grote? De politieke invloed van de Benelux 1945–1955. URL: <https://www.bibliotheek.nl/catalogus/titel.822907550.html/maken-drie-kleinen-een-grote/>

¹² Hirsch M. La situation internationale des petits États: des systèmes politiques pénétrés. L'exemple des pays du Bénélux. URL: https://www.persee.fr/doc/rfsp_0035-2950_1974_num_24_5_418745

¹³ Лескова И.В. Экономическая система межгосударственных объединений (на примере Бенилюкса, СНГ и ЕС). *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2013. Т. 21, вип. 23 (3). С. 114–119.

¹⁴ Там само. С. 142.

¹⁵ Дрыночкин А.В., Сергеева Е.А. Бенилюкс и Вышеградская группа: опыт сопоставления. <file:///D:/Zav/Downloads/benilyuks-i-vishegradskaya-gruppa-opyt-sopostavleniya.pdf>

¹⁶ Государства Альпийского региона и страны Бенилюкс в меняющейся Европе Под ред. В.Я. Швейцера. Москва: Весь Мир, 2009. 544 с.

¹⁷ Сидоренко Л.В. Страны Бенилюкса и Альпийского региона на пути в Единую Европу: сравнительный анализ причин и алгоритмов интеграции малых стран субконтинента. *Труды кафедры истории нового и новейшего времени*. 2016. Т.16, № 2, С. 100–118.

¹⁸ Костюченко А.С. Социально-экономическое развитие стран Бенилюкс на разных этапах западноевропейской интеграции. *Вестник Московского университета*. Серія 5. География. 2007. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskoe-razvitiie-stran-benilyuks-na-raznyh-etapah-zapadnoevropeyskoy-integratsii>

¹⁹ Там само.

²⁰ Рудько С.О. Зовнішня політика країн Західної Європи в постбіполярний період : навчально-методичний посібник із курсу. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. 412 с.

²¹ Собоदार О.О. Трансформація зовнішньої політики Королівства Бельгія після конституційної реформи 1993 р. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. 2018. Т. 29 (68), № 3. С. 81–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29%2868%29_3_16

²² Насипов Р.А. Современная внешняя политика Бельгии на европейском направлении. URL: <https://www.pglu.ru/upload/iblock/ac1/nasipov-1.pdf>

²³ Кривонюгов Н.С. Внешняя политика Бельгии на современном этапе. URL: <http://www.pglu.ru/upload/iblock/ab4/Krivonogov-rezюме.pdf>

²⁴ Lagasse Ch.-E. Le système des relations internationales dans la Belgique fédérale URL: <https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-1997-4-page-1.htm> (дата звернення — 07.06.2019).

²⁵ Шатохина-Мордвинцева Г.А. Нидерланды в новое и новейшее время; Ин-т всеобщ. истории Рос. акад. наук, Саратов. гос. ун-т. Москва: Ин-т всеобщ. истории РАН, 2002. 277 с.

²⁶ Смоленчук О.Ю. Эволюция внешней политики королевства Нидерланды в рамках европеизма и атлантизма. *Вестн. Том. гос. ун-та*. История. 2012. № 1 (17). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-vneshney-politiki-korolevstva-niderlandy-v-ramkah-evropeizma-i-atlantizma>

²⁷ Hey Jeanne A. K. Luxembourg's Foreign Policy: Does Small Size Help or Hinder, Innovation. *The European Journal of Social Science Research*. 2002. 15:3, 211–225.

²⁸ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014–2016). Авт. кол.: С.В. Віднянський, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов (відп. ред.), В.В. Піскіжова (відп. секр.), Г.О. Харлан. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2017. 319 с.

²⁹ Кривонюс Р.А. Кудряченко А.І. Стан і перспективи співпраці України з країнами Бенілюксу. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин*: колективна монографія. За ред. А.І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2011. С. 419–441.

³⁰ Там само.

³¹ Кудряченко А.І. Місце і роль дипломатичної еліти у визначенні і реалізації зовнішньої політики Української держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1. С. 66.

³² Резніков В.В. Зовнішньоекономічне співробітництво України з країнами Бенілюксу: економіко-дипломатичний аспект. *Ефективна економіка*. 2015. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_5_40 (дата звернення — 05.06.2019).

³³ Манаєнко І. М. Динамізм розвитку країн Бенілюксу в умовах європейських трансформацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 8 (2). С. 9–12.

³⁴ Кривонюс Р.А. Українсько-нідерландська співпраця як складова реалізації євроінтеграційних прагнень України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 111(1). С. 50–59.

³⁵ Mével J.-J. Mise en échec, l'UE laisse la porte ouverte à l'Ukraine, *Le Figaro*, 26 novembre 2013. URL: <http://www.lefigaro.fr/international/2013/11/25/01003-20131125ARTFIG00522-mise-en-echec-l-ue-laisse-la-porte-ouverte-a-l-ukraine.php>

³⁶ Dezseri K. Economic and political relations after the EU enlargement: the Visegrad countries and Russia, Ukraine, Belarus and Moldova, Budapest, 2004. URL: <https://ideas.repec.org/p/iwe/workpr/147.html>

REFERENCES

1. Belgium, Luxembourg, and the Netherlands. (2013). *Britannica Guide to Countries of the European Union*. Retrieved from: <https://www.amazon.com/Luxembourg-Netherlands-Britannica-Countries-European/dp/161530973X> [in English].
2. Benelux Revisited. (2006) Retrieved from: http://www.ieis.lu/online/www/menu_vert/1152/220/221/content/381/454/133/ENG/Benelux%20revisited.pdf [in English].
3. Bernard, H. (1961). *Terre commune: Histoire des pays de Benelux, microcosme de l'Europe [Common ground: History of the Benelux countries, microcosm of Europe]*. Retrieved from: <https://www.abebooks.fr/rechercher-livre/titre/terre-commune-histoire-pays-benelux/auteur/bernard/> [in French].
4. Beyers, J., Karremans, B., & Bursens, P. (2001). *Belgium, the Netherlands, and Luxembourg: Diversity among the Benelux Countries*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/237291348_Belgium_the_Netherlands_and_Luxemburg_Diversity_Among_the_Benelux_Countries [in English].
5. Christiaens, K., Gerits, F., Goddeeris, Id. & Scott-Smith, G. (2016). The Benelux and the Cold War: Re-interpreting West-West Relations. *Dutch Crossing*, 40:1, 1–9 [in English].
6. Dezseri, K. (2004). *Economic and political relations after the EU enlargement: the Visegrad countries and Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*. Budapest. Retrieved from: <https://ideas.repec.org/p/iwe/workpr/147.html> [in English].
7. Drynochkin, A.V., & Sergeev, E.A. (2016). *Benilyuks i vishegradskaya gruppya: opyt sopostavleniya [Benelux and the Vishegrad group: experience of comparison]*. *Sovremennaya Evropa — Modern Europe*, 6 (72). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/benilyuks-i-vishegradskaya-gruppya-opyt-sopostavleniya> [in Russian].
8. *Gosudarstva Alpijskogo regiona i strany Benilyuks v menyayushhejsya Evrope [Alpine States and Benelux in a Changing Europe]*. (2009). Mosva: Ves' Mir [in Russian].
9. Gunther, E.F. (1959). *The Benelux Countries: An Historical Survey*. Princeton: D. Van Nostrand Company [in English].
10. Hey, Jeanne A.K. (2002). Luxembourg's Foreign Policy: Does Small Size Help or Hinder, Innovation. *The European Journal of Social Science Research*. 15:3, 211–225 [in English].
11. Hirsch, M. *La situation internationale des petits États: des systèmes politiques pénétrés. L'exemple des pays du Bénélux [The international situation of small states: political systems penetrated. The example of the Benelux countries]*. Retrieved from: https://www.persee.fr/doc/rfsp_0035-2950_1974_num_24_5_418745 [in French].
12. Jones, E. (2003). *The Benelux Countries: Identity and Self-Interest*. Retrieved from: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202.9087&rep=rep1&type=pdf> [in English].
13. Kersten, A.E. (1982). *Maken drie kleinen een grote? De politieke invloed van de Benelux 1945–1955 [Do three little ones make a big one? The political influence of the Benelux 1945–1955]*. Retrieved from: <https://www.bibliotheek.nl/catalogus/titel.822907550.html/maken-drie-kleinen-een-grote-/> [in Dutch].
14. Kostyuchenko, A.S. (2007). Socialno-ekonomicheskoe razvitie stran Benilyuks na raznyx etapax Zapadnoevropejskoj integracii [Social and economic development of the Benelux countries at different stages of West European integration]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. — Bulletin of Moscow University*. Retrieved from: www.ieras-library.ru/documenti/soveurope/2006/kostuchenko.doc [in Russian].
15. Krivonogov, N. (2011). *Vneshnyaya politika Belgii na sovremennom etape [The foreign policy of Belgium at the present stage]*. Retrieved from: <http://www.pglu.ru/upload/iblock/ab4/Krivonogov-rezyume.pdf> [in Russian].

16. Krivonos, R. & Kudryachenko, A. *Stan i perspektivi spivpraci Ukraïni z kraïnami Benilyksu [Status and prospects of Ukraine's cooperation with the Benelux countries]* Kyiv : Feniks [in Ukrainian].

17. Krivonos, R. (2012). Ukraïnsko-niderlandska spivpracya yak skladova realizaciï evrointegracijnix pragnen Ukraïni [Ukrainian-Dutch cooperation as a component of Ukraine's European integration aspirations]. *Aktualni problemi mizhnarodnix vidnosin - Actual problems of international relations*, 111(1), 50–59 [in Ukrainian].

18. Kudryachenko, A.I. (2010) Misce i rol diplomaticnoi eliti u viznachenni i realizaciï zovnishn'oi politiki Ukraïns'koï derzhavi [The place and role of the diplomatic elite in defining and implementing the foreign policy of the Ukrainian state]. *Naukovi zapiski Institutu politichnix i etnonacional'nix doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukraïni — Scientific Notes of the Institute of Political and Ethnic Studies*, 1, 66–81 [in Ukrainian].

19. Lagasse, Ch.-E. *Le système des relations internationales dans la Belgique fédérale*. URL: <https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-1997-4-page-1.htm> [in French].

20. Leskova, I.V. (2013) Ekonomicheskaya sistema mezhgosudarstvennykh ob"edinenij (na primere Benilyksa, SNG i ES) [The economic system of interstate associations (on the example of Benelux, the CIS and the EU)]. *Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu - Bulletin of Dnepropetrovsk University*, 21, 114–119 [in Russian].

21. Manaenko, I.M. (2016). Dinamizm rozvitku kraïn benilyksu v umovax evropejskix transformacij [Dynamics of development of the Benelux countries in the conditions of European transformations]. *Naukovij visnik Uzhgorods'kogo nacional'nogo universitetu. — Scientific Bulletin of Uzhgorod National University*, 8(2), 9–12 [in Ukrainian].

22. Mével, J.-J. (2013). *Mise en échec, l'UE laisse la porte ouverte à l'Ukraine [Checking, the EU leaves the door open to Ukraine]*. Retrieved from: <http://www.lefigaro.fr/international/2013/11/25/01003-20131125ARTFIG00522-mise-en-echec-l-ue-laisse-la-porte-ouverte-a-l-ukraine.php> [in French].

23. Nasipov, R. *Sovremennaya vneshnyaya politika Belgii na evropejskom napravlenii. [Belgium's current foreign policy on European direction]*. Retrieved from: <https://www.pglu.ru/upload/iblock/ac1/nasipov-1.pdf> [in Russian].

24. Reznikov, V. (2015) Zovnishnoekonomichne spivrobitnictvo Ukraini z kraïnami benilyksu: ekonomiko-diplomaticnij aspekt [Ukraine's foreign economic cooperation with the Benelux countries: economic and diplomatic aspects]. *Efektivna ekonomika - Efficient economy*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_5_40 [in Ukrainian].

25. Rudko, S. (2012) *Zovnishnya politika kraïn Zaxidnoi Ćvropi v postbipolyarnij period [Foreign Policy of Western Europe in the Post-Bipolar Period]*. Ostrog: Vidavnictvo Nacional'nogo universitetu Ostroz'ka akademiya [in Ukrainian].

26. Samoy, A. (1981). La création de l'union économique Benelux [The creation of the Benelux Economic Union]. *Studia Diplomatica*, 34:1-4, 179–198 [in French].

27. Shatovina-Mordvinceva, G. (2002). *Niderlandy v novoe i novejshee vremya*. Moskva: In-t vseobshh. istorii RAN [in Russian].

28. Shemshuchenko, Yu. *Benilyuks [Benelux]*. Kyiv: Ukraïns'ka encyklopediya im. M.P. Bazhana [in Ukrainian].

29. Sidorenko, L.V. (2016) Strany Benilyksa i Alpijskogo regiona na puti v Edinuyu Evropu: sravnitelnyj analiz prichin i algoritmov integracii malyx stran subkontinenta. [Countries of the Benelux and the Alpine region on their way to United Europe: a comparative analysis of the reasons and algorithms for the integration of small countries of the subcontinent]. *Trudy kafedry istorii novogo i novejshego vremeni*, 16, 100–118 [in Russian].

30. Smolenchuk, O. (2012). Evolyuciya vneshnej politiki korolevstva Niderlandy v ramkax evropeizma i atlantizma [The evolution of the foreign policy of the Kingdom of the Netherlands in the framework of Europeanism and Atlantism]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-vneshney-politiki-korolevstva-niderlandy-v-ramkah-evropeizma-i-atlantizma> [in Ukrainian].

31. Sobodar, O. (2018). Transformaciya zovnishn'oi politiki Korolivstva Belgiya pislya konstitucijnoi reformi 1993 r. [Transformation of Belgium's foreign policy following the 1993 constitutional reform]. *Vcheni zapiski Tavrijs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.I. Vernads'kogo — Notes of the Vernadsky National University*, 29(68), 81–85. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29%2868%29_3_ [in Ukrainian].

32. *Zovnishnya politika Ukraini v umovax globalizacii [Ukraine's foreign policy in the conditions of globalization]*. (2017). Kyiv: Institut istorii Ukraïny [in Ukrainian].

УДК 94(4)316.75 А.Шептицький

Микола Вегеш

д-р. іст. наук, проф., зав. каф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ В. БАСАРАБА:

**Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита
Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2019. 232 с.**

Mykola Vehesh

Doctor of History, Professor
Head of the Department
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net

REVIEW OF THE MONOGRAPH BY VOLODYMYR BASARAB:

**The Concept of the State-Building and the National-Patriotic Ideas
Presented by Metropolitan Andrey Sheptytsky. Uzhhorod: “Grazhda”
publishing, 2019. 232 p.**

«Правду кажучи, повний життєпис Митрополита ще важко створити, і так, певно, буде постійно, тому що його діяльність — багатогранна й

витончена, та насамперед тому, що багато документів зникло під час двох світових воєн і пограбування внаслідок другого вторгнення більшовиків до Східної Галичини. Якщо можна було б мати всі ті джерела, то вони склали б три грубі томи. А поки що я вношу свою лепту до прослави цього великого Слуги Божого»¹. Так писав у вступі до своєї книги про митрополита Андрея Шептицького, яка побачила світ ще у 1964 р. в Римі, о. Кирило Королевський (Поль Франсуа Шарон) — греко-католицький священик і богослов, француз за походженням, соратник, однодумець і послідовник справи А. Шептицького. У своїй докторській дисертації, присвяченій аналізу екуменічних поглядів Андрея Шептицького, Блаженніший Любомир Гузар у 1972 р. теж скаржився, що «далека відстань, проблеми післявоєнного періоду, недоступність джерел унеможливили ретельне вивчення життя і думок Митрополита»². Ми назвали два найкращі та найповніші дослідження, які побачили світ за кордоном протягом 60–70-х років минулого століття. На той час обидва автори відчували брак джерел.

Аналогічну проблему також відчували видавці перших пастирських листів Галицького митрополита у 1965 р.: «В Україні ще мало поширені твори, листи, документи, які стосуються постаті Митрополита Андрея Шептицького, його життя та діяльності, що є суттєвою перешкодою пізнання і розуміння цієї видатної особистості, її непорушного авторитету, її впливу на духовний, суспільно-політичний, культурний розвиток українського народу»³. До цього твердження слід додати, що брак джерел відчувався не лише в Радянській Україні, але й за кордоном. Адже саме у Львові зберігалися основні фонди митрополита. Не претендував на повноту викладу життєвого шляху й діяльності А. Шептицького також інший його сподвижник Василь Лаба: «Повний життєпис Митрополита можна буде зладити не швидше, як шойно тоді, коли наголовок того життєпису буде звучати: «Життя св. Андрея, Великого Галицького Митрополита». Все, що про нього буде писане до того часу, це тільки причинки, які майбутній гагіограф збере в одну цілість...»⁴.

Ситуація докорінно змінилася починаючи з середини 1990-х років, коли в Україні завдяки титанічній роботі архівістів, насамперед Оксани Гайової та Андрія Кравчука, один за одним почали видаватися великі за обсягом і належним чином опрацьовані томи пастирських послань, меморандумів і листів митрополита⁵. На сьогодні опубліковані майже всі без винятку пастирські послання, зокрема і спільні, митрополита, що суттєво полегшило роботу дослідників життя і творчої спадщини Андрея Шептицького, завдяки якому Галичина на початку ХХ століття «стала bastіоном українства»⁶. Протягом останніх двох десятиліть видано кілька ґрунтовних монографій та сотні статей. Українськими істориками,

педагогами і правниками захищені десятки кандидатських дисертацій⁷. Незважаючи на такий великий прогрес у дослідженнях із шептицькознавства, ще залишаються не висвітленими належним чином чимало аспектів багатогранної діяльності митрополита Андрея Шептицького.

У цьому ракурсі, безперечно, заслуговує на увагу вихід у світ монографії Володимира Басараба «Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького» (Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.). Автор достатньо відомий у наукових колах завдяки своїм публікаціям про державотворчу діяльність митрополита⁸. У монографії детально проаналізовано 62 документа, які засвідчують чітку громадянсько-патріотичну позицію й, за словами автора, «політичну компетентність» Андрея Шептицького, котрий усе своє життя був розсудливим дипломатом, тверезо оцінював історичні обставини й зовнішню політику держав, що здійснювали вплив на життя української нації. Проаналізовані пастирські послання, листи, меморандуми та інші документи дали змогу вченому простежити еволюцію державотворчих ідей Галицького митрополита, побачити його не тільки як видатного церковного діяча, але й як дипломата, здатного приймати важливі, складні, подекуди компромісні рішення заради блага свого народу (с. 169).

У першому розділі — «Стан висвітлення теми в науковій літературі, джерела та методологія дослідження» — автор детально й об'єктивно проаналізував майже всі основні публікації українських і зарубіжних дослідників, які вивчали винятково державотворчу складову поглядів митрополита. На сторінках монографії ґрунтовно проаналізовані праці В. Лаби, С. Барана, Р. Тожецького, Є. Небесняка, О. Барана, І. Лисяка-Рудницького, Л. Цегельського, Р. Головина, А. Базилевича, К. Королевського, М. Вавжонека, Л. Гузара, Я. Свищука, Я. Заборовського, О. Красівського, С. Онищука, В. Сергійчука, А. Боляновського, М. Гайковського, Л. Гентош, О. Лисенка, В. Марчука та багатьох інших. Окремо автор аналізує дисертаційні дослідження (Я. Біласа, Л. Крупи, Н. Прокоп, Г. Гладкої тощо), у яких відкрито нові сторінки в церковній, громадсько-політичній, просвітницькій та меценатській праці митрополита. Варто погодитись із твердженням автора монографії, що «наукові дослідження українських істориків, які з'явилися з часу проголошення України в 1991 році, спростовують упереджені думки радянських учених про діяльність А. Шептицького» (с. 19). Загалом огляд історіографії є змістовним і неупередженим. Підхід автора до оцінки попередньої історіографії є суто академічним, без уживання ярликів стосовно публікацій радянських учених В. Добричева, К. Дмитрука, А. Шиша, що нерідко супроводжувало дослідження сучасних істориків. Хоча в окремих місцях трапляються вислови «історики-комуністи», «радянська псевдонаука» (с. 6).

Водночас, на нашу думку, варто було використати ґрунтовні колективні монографії українських істориків, зокрема вчених Інституту історії України НАН України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, в яких державотворча діяльність А. Шептицького висвітлюється на фоні всеукраїнських історичних процесів першої половини ХХ ст.⁹

У першому розділі В. Басараб аналізує джерельну базу дослідження, насамперед фундаментальні матеріали документів, які свого часу опубліковані О. Гайвою та А. Кравчуком. Усі вищезазначені документи дослідник поділив на окремі групи, притримуючись проблемно-хронологічного принципу. Автор відзначив, що його монографія ґрунтується в основному на аналітичному та порівняльному методах дослідження. «Відштовхуючись від згаданих вище видань матеріалів та документів, пов'язаних з висвітленням діяльності А. Шептицького, ми отримали змогу конструктивно й всебічно осмислити громадсько-політичні та державницькі погляди Галицького митрополита. Звертатися до першоджерел, які були вже передруковані у цих виданнях, на нашу думку, було недоцільним, оскільки праця упорядників архівних матеріалів мала на меті зробити їх доступними для науковців, створити своєрідну базу для нових досліджень» (с. 26). На цьому неодноразово наголошували О. Гайова та А. Кравчук. Водночас, у додатках до монографії В. Басараб умістив фотокопії документів із фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 358), які стосуються діяльності А. Шептицького.

Хоча в монографії В. Басараба аналізується велика кількість опублікованих і маловивчених документів, на нашу думку, його працю тільки посилили б архівні документи, введені до наукового обігу в збірнику за загальною редакцією В. Сергійчука¹⁰. Хоча у двотомнику йдеться про підготовку до ліквідації Греко-Католицької церкви в Україні, тобто про 1939–1946 рр., проте ролі А. Шептицького відводиться чимало місця. Це стосується також документів, які підготували до друку Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер¹¹.

У другому розділі — «Державотворча концепція митрополита Андрея Шептицького у світлі його пастирських послань, листів та меморандумів» — висвітлюються як теоретичні моделі, так і екуменічна діяльність митрополита. В. Басараб аналізує листи й послання А. Шептицького, які хронологічно охоплюють досить значний проміжок часу — від 2 серпня 1899 р., тобто від пастирського послання ще станіславського єпископа, до 10 червня 1943 р., коли Архиєрейський собор прийняв декрет «Про єдність». Саме такий великий проміжок часу дозволив автору простежити державотворчі ідеї А. Шептицького в історичному контексті. В. Басараб

наводить безліч міркувань і висловлювань митрополита про бачення ним патріотизму, особливостей національного самовизначення, про неприпустимість маніпулювання історичними фактами, толерантність стосовно різних політичних партій та угруповань. Йдеться про позицію А. Шептицького напередодні та під час Першої світової війни, останні роки царизму та розпад Російської імперії, арешт митрополита та його звільнення Тимчасовим урядом. Багато місця В. Басараб відводить історичним процесам 1917–1921 рр., тобто періоду існування ЗУНР і УНР. Дослідник переконливо доводить, що протягом усього цього часу А. Шептицький відстоював прагнення українців до створення власної суверенної держави й наголошував, що майбутнє державницьке об'єднання українців має бути надконфесійним. Саме тому кінцевою метою процесу вітчизняного державотворення має стати досягнення політичної та релігійної єдності (с. 44). Цікавими видаються міркування А. Шептицького про відновлення козацьких традицій, певну модернізацію устрою Запорізької Січі з метою зміцнення духу українців та відновлення історичної пам'яті (с. 36).

Аналізуючи теоретичні моделі державотворення в пастирських посланнях і листах митрополита, В. Басараб стверджує, що національним ідеалом для А. Шептицького завжди була держава, котрою керують мудрі політики, здатні на самозречення, принесення власних амбіцій у жертву розквіту держави, де панує християнський патріотизм та єдність. Проте такою свідомою може бути влада тільки в тій країні, де більшість населення живе за євангельськими законами, має добру освіту й чітку громадянську позицію. Коли зміниться свідомість більшості громадян, іншою стане влада й рівень життя в державі (с. 58–59). Коли читаєш Шептицького, здається, що йдеться про сучасну Україну. Подібні паралелі В. Басараб проводить неодноразово. На таку актуальність висловлювань митрополита звернув увагу у своїй монографії М. Маринович: «В Україні має врешті-решт з'явитися суспільно-політична сила, яка буде відповідати глибинній матриці давньокиївської культури, її ціннісній основі — і водночас буде на вістрі сучасних світових тенденцій... А щоб породити з себе цю силу, нам треба не зрікатися логіки «позитивної суми»..., а навпаки цілковито довіритися їй... Саме це і дозволить перенести центр геополітичного тяжіння з Москви до Києва, що матиме не лише внутрішньо-українське, а й загальносвітове значення. Утвердження успішної демократичної України розбило б на друзки усі конструкції «руського міра» й унеможливило б реінкарнацію Російської імперії»¹². Екуменічну діяльність А. Шептицького В. Басараб розглянув через призму фактора національно-духовного відродження України (с. 59–82).

У третьому розділі монографії В. Басараба — «Митрополит А. Шептицький як духовний провідник українського національного відро-

дження» — аналізується надзвичайно складний період в історії України 30–40-х років ХХ ст., коли зміцніла радянська диктатура в СРСР, а згодом двічі (1939–1941 рр. та 1944 р.) українці Галичини відчували на собі весь злочинний характер «золотого вересня». Руйнівну сутність комуністичної ідеології А. Шептицький детально висвітлив у посланні «Пересторога перед комунізмом» та «Передмові до послання іспанських єпископів». Митрополит дуже добре знав історію Росії ще з часів утворення імперії. Причому його знання не обмежувалися винятково теорією. Він неодноразово бував у Росії (інколи нелегально), був добре відомий серед прогресивної російської інтелігенції (В. Соловйов), врешті-решт, перебував у російських тюрмах. Дуже швидко він мав можливість переконатися в тому, що великої різниці між політикою російського царизму та більшовицькою диктатурою не існує. Митрополит Андрей чітко усвідомлював ілюзорність обіцянок комуністів, які насправді відмовилися від демократичних методів діяльності і створили державу, в якій меншість поневолює більшість. А. Шептицький застерігав Європу від небезпеки більшовизму, оскільки ця ідеологія передбачала жорстоку диктатуру (с. 123).

Монографію В. Басараба завершує розділ «Церковно-державницька позиція А. Шептицького у ставленні до польської шовіністичної політики та фашизму» (с. 127–168). Автор приділив велику увагу осмисленню причин українсько-польського протистояння 1918–1944 років у посланнях А. Шептицького, обґрунтуванню концепції незалежності України в роки Другої світової війни, відвертому засудженню політики Гітлера. Хоча митрополит схвально зустрів прихід військ вермахту в Галичину, однак доволі швидко переконався, що злочинність нацизму нічим не відрізняється від більшовизму й засудив гітлерівську ідеологію, яка суперечила християнській моралі, — спочатку як служитель церкви, а потім (1942 р.) як державний діяч. Сьогодні відомо, що А. Шептицький засудив політику Гітлера щодо масового знищення євреїв, особисто брав участь у переховуванні їхніх лідерів. На сторінках книги П. Мірчука читаємо про позицію А. Шептицького щодо євреїв: «В час німецької окупації Митрополит помагав жидам і переховував їх та в ім'я Христа закликав до такої постави супроти жидів всіх вірних Української Католицької Церкви. Він видав спеціальний Пастирський Лист у справі жидів під дуже промовистим заголовком: «Не вбивай!». Він пішов так далеко, що вислав протестного листа проти переслідування жидів до «Ката Європи» Гімлера...»¹³. Уважаємо, що варто було використати в рецензованій монографії деякі публікації українських дослідників, які ґрунтовно висвітлили цю тему¹⁴.

Андрей Шептицький доходить висновку, що нацисти продовжували справу більшовиків: так само знущалися над українцями, подекуди навіть

більше, і є справжніми ворогами та катами України. Українці й гітлерівці спиралися на цілком відмінні ідеології, оскільки націоналізм і нацизм не є синонімічними поняттями. Галичани прагнули жити в незалежній Україні, а нацисти намагалися використати будь-який народ (і українців зокрема) для досягнення власної мети (с. 159). Йдеться в монографії В. Басараба також про взаємовідносини А. Шептицького й розколотої на той час ОУН, про ставлення митрополита до проголошення Акта відновлення української державності 30 червня 1941 р., про створення дивізії «Галичина», про ставлення до УПА.

Уважаємо, що автору варто було звернути увагу на відносини, які склалися між митрополитом Андреем і президентом Карпатської України Августином Волошином. Урядова газета «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, опублікувала вітальний лист А. Шептицького з нагоди призначення А. Волошина прем'єр-міністром автономного уряду: «... Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливо Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провідіння, що Вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи не раз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання.

Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексцеленцію і за підданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповняє Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам наряд допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту.

Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»¹⁵.

Також відомо, що 28 липня 1941 р. А. Волошин написав листа А. Шептицькому зі своїми пропозиціями щодо створення Українського Патріархату¹⁶, а 11 грудня 1942 р. привітав митрополита з нагоди дня св. Андрія: «... Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом України. Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Божу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу... Ваш покірний син в Христі

Августин Волошин»¹⁷. Безперечно, що ґрунтовне дослідження взаємин між двома великими діячами першої половини ХХ ст. митрополитом Андреем Шептицьким і президентом Карпатської України Августином Волошином ще попереду. Однак, безсумнівно те, що митрополит дивився на утворення Карпатської України як на важливу подію в історії всієї України, як на етап українського державотворення в першій половині ХХ ст.

Вихід у світ монографії В. Басараба «Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького», незважаючи на певні її недоліки, слід розцінювати не лише як нове слово в сучасній українській історіографії з теми, але як дослідження, результати якого мають важливе практичне значення в умовах сучасного українського державотворення. Актуальність цієї праці зумовлена необхідністю осмислення державотворчих, суспільно-громадських та ідеологічних поглядів А. Шептицького. Багато роздумів Галицького митрополита перегукуються з реаліями сучасної України, стосуються проблем державотворення, єдності українського народу на рівні духовному, суспільному, політичному. Митрополит Андрей у численних промовах наголошував на необхідності побудови нової України на засадах християнської моралі та патріотизму. «Християнин може і повинен бути патріотом, — закликав А. Шептицький, — але його патріотизм не може бути ненавистю і ані не сміє накладати обов'язки, противні вірі ... Любіть всі своє, свого тримайтеся і про своє дбайте, але стережіться ненависти, бо ненависть — це почуття нехристиянське. Стережіться і між собою ненависти і роздору, зайвої партійности; зосереджуймо свої сили, бо сили розділені завжди є слабими. Кожне царство, що розділилося на два собі ворожі табори, змарніє, всяке місто, а навіть дім, де є роздвоєння, не встоїть...». Важко заперечити актуальність цих слів митрополита Андрея Шептицького.

¹ Королевський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2015. С. 24.

² Гузар Любомир. Андрей Шептицький Митрополит Галицький (1901–1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 28.

³ Див.: Твори Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи. Репринтне видання. Торонто, 1965. Т. 1. 282 с.; Базилевич Анатоль М. Введення у твори Митрополита Андрея Шептицького. Торонто, 1965. 237 с.

⁴ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 5.

⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Упор.: Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність. За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і

Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор.: Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування. За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571–1096 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор.: Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899–1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор.: Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. I. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу — Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899–1914 рр. Т. I. Упор.: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918–1939 рр. Т. II. Упор.: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939–1944 рр. Т. III. Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.; Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV. Упор.: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.

⁶ Магочій Павло Роберт. Історія України. Київ: Критика, 2007. С. 381. Також див.: *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi*. Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. 485 p.

⁷ Безпалько У.І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018; Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003; Бліхар В.С. Соціально-філософські погляди Андрея Шептицького: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Львів, 2006; Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2000; Гнідик І.І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2015; Гнот С.І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2003; Кривенко М.О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940): Історія, сучасний стан фонду: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010; Крупа Л.Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця XIX — першої половини XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003; Прокоп Н.М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017; Скіра Ю.Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018; Сурмач О.І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001; Шеремета О.Ю. Етичні ідеї Андрея Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX — першої половини XX ст.: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2010 та ін.

⁸ Басараб В. Основи російської ментальності та православної церкви крізь призму екуменічних ідей А. Шептицького. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 91–97; Басараб В. Причини українсько-польського протистояння 1930–1943 рр. крізь призму листів та пастирських послань Андрея Шептицького. *Східно-*

європейський історичний вісник. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 285–295; Басараб В. Викриття А. Шептицьким сутності нацистської політики в листах до А. Гітлера та Папи Пія XII. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(40). Ужгород: «Говерла», 2019. С. 10–16; Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців. Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського*. Київ, 2018. С. 145–157; Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11–20; Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(38). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11–18; Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р.* Наук. ред. О.М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 16–27; Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А. Шептицького до «Пасторського послання єспанських єпископів»). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної е-конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки» (MARGIHSS 2016), 28–29 липня 2016 року, м. Київ*. Київ, КНЛУ, 2016. С. 22–24; Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А.Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16–17 квітня 2018 року)*. Ужгород: «Гельветика», 2018. С. 355–359; Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі єкуменічних ідей митрополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ЕІК□N, 2017. С. 27–34; Басараб В. Революційні процеси 1917–1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130–140; Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрея Шептицького). *Карпатська Україна — незалежна держава. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України*. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129–140; Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.; Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.

⁹ Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939–1945. Керівник тому В.І. Кучер. Київ: Генеза, 2003. 584 с.; Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Керівник тому В.П. Трошинський. Київ: Генеза, 2003. 720 с.; Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.). Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с.; Україна крізь віки. Т. 10. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.; Україна крізь віки. Т. 11. Кульчицький С.В. Україна між двома

війнами (1921–1939 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с; Україна крізь віки. Т. 12. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.; Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

¹⁰ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки. Упор.: Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 920 с; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки. Упор.: Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. 804 с.

¹¹ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови: Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.

¹² Маринович Мирослав. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми». Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. С. 244–245.

¹³ Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк–Торонто–Львів: Союз українських політ'язнів, 1982. С. 8.

¹⁴ Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 7–70; Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Там само*. С. 71–110.

¹⁵ Нова свобода. 1938. 30 лист.; Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1965. С. 101.

¹⁶ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. 1. [Б.м.], 1995. С. 446.

¹⁷ Там само. Т. 2. Церква і суспільне питання. Кн. 2. Листування. [Б.м.], 1999. С. 994.

REFERENCES

1. Basarab, V. (2019). *Derzhavotvorcha kontseptsiia ta natsional'no-patriotychni idei mytropolitya Andreia Sheptyts'koho [The Concept of the State-Building and the National-Patriotic Ideas Presented by Metropolitan Andrey Sheptytsky]*. Uzhhorod: Vydavnytstvo Hrazhda [in Ukrainian].
2. Bazylevych, A.M. (1965). *Vvedennia u tvory Mytropolitya Andreia Sheptyts'koho*. Toronto [in Ukrainian].
3. Bezpal'ko, U.I. (2018). *Instyualizatsiia katolyts'koi tserkvy Skhidnoho obriadu v Rosii (1901–1917 rr.). Extended abstract of PhD thesis*. Ternopil' [in Ukrainian].
4. Bilas, Ya.I. (2003). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj i problemy natsional'no-vyzvol'noho rukhu ukraintsiv. Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Blikhar, V.S. (2006). *Sotsial'no-filosofski pohliady Andreia Sheptyts'koho. Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
6. *Druha svitova vijna ta doli myrnoho naseleння u Skhidnij Yevropi*. (2016). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
7. Hladka, H.L. (2000). *Suspil'no-politychna diial'nist' mytropolitya Andreia Sheptyts'koho (1899–1939 rr.). Extended abstract of PhD thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].

8. Hnidyk, I.I. (2015). Pochatky ta rozbudova hreko-katolyts'koi tserkvy u SShA (kinets' XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
9. Hnot, S.I. (2003). Dobrochynna diial'nist' hreko-katolyts'koi tserkvy u 1921–1939 rr. (za materialamy Halyts'koi mytropolii). *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
10. Huzar, L. (2015). *Andrej Sheptyts'kyj Mytropolyt Halyts'kyj (1901–1944) provisynek ekumenizmu*. Zhovkva: Misioner [in Ukrainian].
11. Korolevs'kyj, K. (2015). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj (1865–944)*. L'viv: Svichado [in Ukrainian].
12. Koval', M.V. (1999). *Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznianij vijni (1939–1945 rr.)*. Kyiv: Vydavnychyj Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
13. Kravchuk, A. (Eds.). (1998). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: Zhyttia i Diial'nist'. Dokumenty i Materialy. 1899–1944*. (Vol. 2). L'viv: Vydavnytstvo otsiv vasylian Misioner [in Ukrainian].
14. Krupa, L.L. (2003). Vplyv mytropolyta Andreia Sheptyts'koho na suspil'ne i kul'turno-prosvitnyts'ke zhyttia v Halychyni kintsia XIX — pershoi polovyny XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
15. Kryvenko, M.O. (2010). Knyhozbiirna Studionu u L'vovi (1909–1940): Istorii, suchasnyj stan fondu. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Kul'chys'kyj, S.V. (1999). *Ukraina mizh dvoma vijnamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv: Vydavnychyj Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
17. Kuras, I.F. (Eds.). (2002). *Politychna istoriia Ukrainy. XX st.* (Vol. 1). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
18. Kuras, I.F. (Eds.). (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX st.* (Vol. 4–5). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
19. Laba, V'. (1990). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj. Joho zhyttia i zasluhy*. Liublyn: Svichado [in Ukrainian].
20. *Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady*. (1993). (Vol. 1). L'viv: Prosvita [in Ukrainian].
21. Magocsi, P.R. (2007). *Istoriiia Ukrainy*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
22. Magocsi, P.R. (Eds.). (1989). *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta [in English].
23. Marynovych, M. (2019). *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj i pryntsyyp pozytyvnoi sumy*. L'viv: Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
24. Mirchuk, P. (1982). *Zustrichi j rozmovy v Izrailiu (Chy ukraintsi tradytsijni antysemity)*. N'iu-Jork–Toronto–L'viv: Soiuz ukrains'kykh politv'iazniv [in Ukrainian].
25. *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: Zhyttia i Diial'nist'. Tserkva i Tserkovna iednist'. Dokumenty i materialy. 1899–1944*. (1995). (Vol. 1). L'viv: Monastyr Monakhiv Studijs'koho Ustavu — Vydavnychyj Viddil Svichado [in Ukrainian].
26. *Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: Zhyttia i Diial'nist'. Dokumenty i materialy. 1899–1944*. (2004). (Vol. 3). L'viv: Vydavnytstvo Ukrains'koho Katolyts'koho Universytetu [in Ukrainian].
27. Prokop, N.M. (2017). Derzhavno-pravovi pohliady mytropolyta Andreia Sheptyts'koho. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
28. Rubl'ov, O.S., & Reient, O.P. (1999). *Ukrains'ki vyzvol'ni zmahannia 1917–1921 rr.* Kyiv: Vydavnychyj Dim Al'ternatyvy [in Ukrainian].
29. Serhijchuk, V. (Eds.). (2006). *Likvidatsiia UHKTs (1939–1946). Dokumenty radians'kykh orhaniv bezpeky*. (Vol. 1–2). Kyiv: PP Serhijchuk M.I. [in Ukrainian].
30. Sheptyts'kyj, A. (2007). *Pastyrs'ki poslannia 1899–1914 rr.* (Vol. 1). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].

31. Sheptyts'kyj, A. (2009). *Pastyrs'ki poslannia 1918–1939 rr.* (Vol. 2). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].
32. Sheptyts'kyj, A. (2010). *Pastyrs'ki poslannia 1939–1944 rr.* (Vol. 3). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].
33. Sheptyts'kyj, A. (2013). *Pastyrs'ki poslannia. Spil'ni pastyrs'ki poslannia.* (Vol. 4). L'viv: Fundatsiia Andrej, Vydavnychyj viddil Artos [in Ukrainian].
34. Sheremeta, O.Yu. (2010). Etychni idei Andreia Sheptyts'koho u religijno-filosofs'komu konteksti kintsia XIX — pershoi polovyny XX st. *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
35. Skira, Yu.R. (2018). Uchast' monakhiv Studijs'koho ustavu u poriatunku ievreiv na terytorii L'vivs'koi arkhieparkhii hreko-katolyts'koi tserkvy u 1942–1944 rr. *Extended abstract of PhD thesis.* L'viv [in Ukrainian].
36. Smolij, V.A. (Eds.). (2007). *Ukraina: politychna istoriia. XX — pochatok XXI st.* Kyiv: Parlaments'ke vyd-vo [in Ukrainian].
37. Stercho, P. (1965). *Karpato-Ukrains'ka derzhava: Do istorii vyzvol'noi borot'by karpats'kykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh.* Toronto: Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
38. Surmach, O.I. (2001). Hreko-katolyts'ka tserkva v period nimets'koho okupatsijnoho rezhymu v Ukraini (1941–1944 rr.). *Extended abstract of PhD thesis.* L'viv [in Ukrainian].
39. *Tvory Sluhy Bozhoho Mytropolyta Andreia Sheptyts'koho. Pastyrs'ki lysty.* (1965). (Vol. 1). Toronto [in Ukrainian].

Ю В І Л Е Ї

*Степан Віднянський,
Ганна Харлан*

**ДО 50-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА, ЧЛЕНА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ НАШОГО
ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ АНДРІЯ ЮРІЙОВИЧА
МАРТИНОВА**

**FOR THE FIFTIETH BIRTHDAY OF A DOCTOR OF HISTORY,
PROFESSOR, MEMBER OF THE EDITORIAL BOARD
OF OUR COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS
ANDRIY YURIJOVYCH MARTYNOV**

Цього року своє 50-річчя святкує Андрій Юрійович Мартинов — доктор історичних наук, професор, відомий історик-германіст і дослідник міжнародних відносин, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, блискучий науковець з великою ерудицією, широким світоглядом і зрештою особистістю, наділена глибокою мудрістю, невичерпною життєдайною енергією, скромністю, непохитними моральними принципами та іскрометним почуттям гумору.

Майбутній учений народився 29 жовтня 1969 року в Києві. Після закінчення середньої школи вступив на історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який закінчив 1994 року, отримавши диплом із відзнакою. Здобуття вищої освіти Андрій Юрійович поєднував із роботою на посаді архіваріуса.

Становлення молодого історика припало на буремне останнє десятиліття «короткого» ХХ століття. Безпосередній вплив на формування поглядів дослідника здійснили події, які відбувалися на зламі 1980–1990-х років. Завершення «холодної війни», розпад біполярної системи міжнародних відносин, зникнення з політичної карти світу СРСР, здобуття Україною та іншими колишніми радянськими республіками державної незалежності, а також активна розбудова процесів європейської інтеграції, зумовили відмову українських учених від здійснення досліджень

на основі догматичного марксистсько-ленінського підходу. Крім того, початок 1990-х років став часом активних пошуків українськими та зарубіжними дослідниками нових методологічних підходів до інтерпретації повоєнної історії країн Європи, а також переосмислення історії України та її місця у світовому загальноісторичному процесі. Одним із пріоритетних напрямів наукової діяльності українських істориків стало вивчення актуальних проблем всесвітньої історії та історії міжнародних відносин, а також зовнішньої політики незалежної України.

Починаючи з 1994 року, упродовж чверті століття наукова та професійна діяльність Андрія Юрійовича Мартинова безпосередньо пов'язана з відділом історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. Саме тут він пройшов тривалий шлях від аспіранта до провідного наукового співробітника, праці якого вирізняються глибоким осмисленням фактичного матеріалу, залученням документальних джерел, ретельним аналізом новітніх праць дослідників та оригінальними авторськими інтерпретаціями й висновками.

З 1994 по 1997 рік Андрій Юрійович Мартинов був аспірантом Інституту історії України НАН України. Становлення дослідника та окреслення кола його наукових уподобань відбувалося під впливом наукового керівника, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, завідувача відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Степана Васильовича Віднянського. Не випадково темою кандидатської дисертації молодий учений обрав особливості формування та розвитку українсько-німецьких відносин на тлі активного розгортання процесу європейської інтеграції. Варто зазначити, що євроінтеграційна проблематика стала й дотепер залишається однією з ключових у роботі відділу. Глибокі базові знання, ерудиція та широкий світогляд А.Ю. Мартинова, а також невтомна підтримка наукового керівника, сприяли ретельній підготовці дисертаційного дослідження.

1997 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України Андрій Юрійович Мартинов успішно захистив кандидатську дисертацію «Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (1990-ті рр.)». Молодий учений став одним із перших германістів у незалежній Україні, студії яких висвітлювали основні тенденції розвитку українсько-німецьких відносин у постбіполярну епоху. Андрій Юрійович здійснив перше в українській історіографії цілісне наукове дослідження українсько-німецького співробітництва в умовах бурхливого розвитку європейських інтеграційних процесів періоду 1990-х рр. з позицій політичного неореалізму. Невдовзі дисертацію було видано окремою брошурою, головні ідеї якої дотепер

залишаються актуальними для дослідників новітньої історії Німеччини та українсько-німецьких відносин. Основні положення та висновки дослідника не лише витримали сувору перевірку часом, але й сьогодні не втратили свого наукового та практичного значення. Підтвердженням непересічної наукової цінності вищезазначеної праці стало присудження Андрію Юрійовичу Мартинову Премії НАН України для молодих учених.

Упродовж наступних років, які минули після захисту кандидатської дисертації, молодий дослідник перетворився на вченого з широким науковим світоглядом, адже його безпосередніми наставниками були знані в Україні та за її межами історики-міжнародники І.М. Мельникова, І.М. Кулінич, П.С. Сохань, М.М. Варварцев, С.В. Віднянський. У 1997–1998 роках Андрій Юрійович Мартинов виконував обов'язки молодшого наукового співробітника, 1998–2002 — наукового співробітника. 13 березня 2002 року йому було присвоєно звання старшого наукового співробітника за спеціальністю 07.00.02. — *всесвітня історія*. З 2009 року Андрій Юрійович виконував обов'язки провідного наукового співробітника відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. Упродовж цього періоду наукові інтереси Андрія Юрійовича зосередилися на дослідженні новітньої історії Федеративної Республіки Німеччина, історії міжнародних відносин та європейської інтеграції після 1945 року, а також еволюції концептуальних засад зовнішньої політики незалежної України. Водночас він наполегливо працював над докторською дисертацією та опублікував низку ґрунтовних наукових статей в українських і закордонних фахових виданнях.

Закономірним результатом багаторічної кропіткої науково-дослідницької діяльності Андрія Юрійовича Мартинова стала підготовка рукопису докторської дисертації на тему «Соціально-економічний і політичний розвиток об'єднаної Німеччини (1990–2005 роки)». Науковим консультантом виступив доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Степан Васильович Віднянський. Публічний захист згаданої дисертації відбувся 2008 року під час засідання спеціалізованої вченої ради в Інституті історії України НАН України.

Дисертаційне дослідження Андрія Юрійовича було покладене в основу індивідуальної монографії «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.)». На основі документальних матеріалів німецьких архівів, новітніх праць з історії, соціології та філософії учений здійснив фундаментальне дослідження тенденцій внутрішньополітичного, соціально-економічного розвитку та трансформації зовнішньополітичних стратегій, зумовлених об'єднанням Західної та

Східної Німеччини в одну державу. На особливу увагу заслуговують висновки дослідника про роль Німеччини в процесах європейської інтеграції та сучасних процесах глобалізації. Вчений слушно наголосив на тому, що сучасна зовнішня політика ФРН все більше зближується зі спільною зовнішньою та оборонною політикою Європейського Союзу, адже в епоху глобалізації наднаціональні інтеграційні структури все частіше заміняють національні держави в ролях головних суб'єктів міжнародних відносин. Вищезазначена монографія А.Ю. Мартинова дотепер залишається чи не найгрунтовнішою працею в сучасній українській історіографії, присвяченою історії Федеративної Республіки Німеччина після 3 жовтня 1990 року.

Завдяки спільним зусиллям Андрія Юрійовича Мартинова та Степана Васильовича Віднянського 2006 року побачила світ монографія «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» з передмовою міністра закордонних справ України Бориса Тарасюка, а 2009 року вийшла друком нова книга цих двох авторів — «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу». Монографія присвячена ключовим постатям в історії європейської інтеграції, їхньому внеску в розбудову зони миру, стабільності та процвітання на кордонах «старої» Європи, а також приєднання до Євросоюзу низки країн колишнього соціалістичного табору, внаслідок якого Європейський Союз постав перед необхідністю вирішувати нові виклики, пов'язані насамперед із перспективами подальшого розширення та роллю ЄС на світовій арені в умовах глобалізації. Про високий науковий фаховий рівень та популярність цієї праці переконливо свідчить її друге, доповнене та перероблене видання 2011 року, а також активне використання матеріалів цієї монографії не лише дослідниками історії міжнародних відносин, а й студентами вищих навчальних закладів. Політичні портрети «батьків-засновників Європейського Союзу» написані на основі документальних джерел та з урахуванням новітніх методологічних підходів. Учені зосередили увагу на біографіях сімнадцяти політичних діячів, які активно долучилися до процесів розширення та поглиблення європейської інтеграції на різних етапах існування Європейського Союзу. Зокрема, предметом ґрунтовного та неупередженого аналізу дослідників стали постаті таких непересічних особистостей, як Ріхард Куденхов-Калергі, Томаш Гарріг Масарик, Жан Монне, Вінстон Черчилль, Конрад Аденауер, Шарль де Голль, Віллі Брандт, Маргарет Тетчер, Гельмут Шмідт, Жак Делор, Михайло Горбачов, Гельмут Коль, Вацлав Гавел, Ганс-Дітріх Геншер, Іоанн Павло II, Романо Проді та Ангела Меркель. Діяльність цих видатних представників європейської політичної еліти, ідеї і погляди яких

мали вирішальний вплив на формування та розвиток сучасної моделі об'єднаної Європи, зображена на широкому історичному тлі, що є промовистим свідченням непересічної наукової цінності вищезазначеного видання.

Упродовж багатьох років Андрій Юрійович є відповідальним редактором періодичних випусків анотованої історичної хроніки міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації», що з 2004 року видаються відділом історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. На сьогодні авторський колектив підготував до друку чотири випуски (1991–2003 рр., 2004–2007 рр., 2008–2013 рр., 2014–2016 рр.), в яких подано багатий фактичний матеріал щодо відносин України з державами, які входять до Європейського Союзу, іншими країнами Європи, Співдружністю Незалежних Держав, країнами Північної Америки та Південної Америки, Азії, Близького Сходу та Африки.

Творчий доробок доктора історичних наук, професора Андрія Юрійовича Мартинова відзначений державними нагородами. Так, 2006 року йому було присуджене Почесне звання «Відмінник освіти України». 2016 року він отримав Почесну Грамоту Кабінету Міністрів України. 2015 року вченому присвоєно звання професора за спеціальністю 07.00.02 — всесвітня історія. 2019 року йому вручено Почесну грамоту Президії НАН України. Проте Андрій Юрійович Мартинов — не лише самотужки дослідник, щиро відданий історичній науці, але й талановитий наставник. Завдяки його мудрому керівництву, конструктивній критиці, слухним порадам та моральній підтримці було захищено п'ять кандидатських дисертацій, присвячених актуальним проблемам германістики та історії міжнародних відносин. Крім того, Андрій Юрійович виступив науковим консультантом під час підготовки докторської дисертації А.В. Грубінка «Участь Великої Британії у процесі становлення і розвитку Спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу (1990–2016 рр.)», успішно захищеної 2018 року.

Про фахову зрілість і науковий авторитет дослідника красномовно свідчить його активна участь у редакційних колегіях та спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій. Упродовж тривалого часу Андрій Юрійович виконував обов'язки члена спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в Дипломатичній академії України при Міністерстві закордонних справ України, а з 2018 року він є членом спеціалізованої вченої ради в Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України». Крім того, Андрій Юрійович входить до складу редколегій міжвідомчого наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» та електронного фахового видання «Європейські історичні студії».

Учений успішно поєднує наукову діяльність із викладацькою. Він є викладачем спецкурсів «Політичні лідери країн Заходу ХХ — початку ХХІ століття» та «Сучасні проблеми європейської інтеграції» на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Також Андрій Юрійович Мартинов активно займається популяризацією наукових знань, зокрема регулярно надає засобам масової інформації експертні коментарі щодо актуальних проблем міжнародних відносин і зовнішньої політики України.

Коло наукових інтересів Андрія Юрійовича не обмежується виключно історією Федеративної Республіки Німеччина та історією міжнародних відносин. Велика ерудиція, широкий науковий світогляд та постійне прагнення до самовдосконалення дозволили вченому здійснювати глибокі дослідження з соціології та опублікувати низку ґрунтовних наукових праць. Зокрема, у співавторстві з доктором соціологічних наук, професором Едуардом Андрійовичем Афоніним побачили світ наступні видання: «Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз» (2002 р.), «Українське диво: від депресії до соціального оптимізму» (2019 р.).

Сердечно вітаючи Андрія Юрійовича з ювілеєм, колеги, друзі та учні з відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України зичать йому міцного здоров'я, довгих років життя, творчого натхнення та нових здобутків у науковій діяльності. Нехай добрі слова, висловлені на пошану ювіляра, додадуть Андрію Юрійовичу наснаги для успішної реалізації всіх творчих задумів.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 28

Комп'ютерна верстка *Л. А. Зубець*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6938
від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України

Підписано до друку 05.12.2019 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 33,88. Обл. вид. арк. 32,41.
Тираж 300. Зам. 41. 2019.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.